Erik Gustaf Geijer

Samlade skrifter. Femte delen. Svenska folkets historia. II: Gustav Vasa - Karl IX. — III,I: Gustav II Adolf

Stockholm. P. A. Norstedt & Söners Förlag 1926. – Ny ökad upplaga ordnad i tidsföljd.

– Läs mer om verket här

Det avbildade exemplaret tillhör Göteborgs universitetsbibliotek.

Detta verk är fritt från kända upphovsrättsliga restriktioner. Vid användning ber vi att du hänvisar till Göteborgs universitetsbibliotek och Litteraturbanken.se.

Ytterligare information om upphovsrätt för detta verk finns hos Litteraturbanken:
https://lb.se/författare/GeijerEG/titlar/SamladeSkrifter5/faksimil?om-boken

Permanent länk (URN):
https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb444715-faksimil

BIBLIOTEK · GÖTEBORGS · UNIVERSITETS ·

Allmänna Sektionen

Polygr.
Sv.

Polygr.
Sv

ERIK GUSTAF

GEIJER

SAMLADE SKRIFTER

Femte Delen

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNERS
FÖRLAG

ERIK GUSTAF GEIJER

SAMLADE SKRIFTER

Krusenbergs slott vid Mälarfjärden Ekoln.
I en av flyglarna skrev Geijer sommaren 1835 på Gustav II Adolfs historia.

ERIK GUSTAF GEIJER

SAMLADE SKRIFTER

NY ÖKAD UPPLAGA ORDNAD I TIDSFÖLJD

Genomsedd av

JOHN LANDQUIST

Femte delen

Svenska folkets historia. II: Gustav Vasa — Karl IX. — III, 1: Gustav II Adolf

STOCKHOLM

P. A. Norstedt & Söners Förlag

BIBLIOTEK GÖTEBORGS STADSBIBLIOTEK

STOCKHOLM 1926
KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER
253972

SVENSKA FOLKETS HISTORIA

ANDRA DELEN

GUSTAV VASA TILL KARL IX

GÖTEBORGS UNIVERSITETSBIBL.

Första kapitlet.

GUSTAV VASA.

Befrielsen.

Gustav Eriksson — såsom han kallades och själv skrev sig, innan han blev konung — härstammade av en gammal svensk ätt, som redan i tvenne århundraden hade givit medlemmar åt Rikets råd.[1] Namnet *Vasa,* vilket somlige härleda från *Vasa*-gård i Uppland, andre utan tvivel sannolikare från *vapnet,*[2] har varken han själv eller hans förfäder fört, då tillnamn ännu bland svenska adeln voro obrukliga. Till stort anseende uppsteg denna ätt under riksdrotsen *Krister Nilsson,* som tävlade om högsta makten i Sverige och ägde en måg, en dottersson och tvenne sonsöner, som innehade den eller voro den nära.[3] En son av denna myndiga man, *Johan Christersson,* förband sig med riksföreståndaren Sten Sture den äldres hus genom giftermål med hans syster,

---

[1] Hans äldsta sigill visar vapnet med omskrift: *Gostaf Ericson.* Den förste *med säkerhet* kände av ätten är riddaren *Kettil Carlsson,* medlem av Rådet 1322—1330. Jfr PERINGSKIÖLD, *Monumenta Uplandica,* s. 70, och densammes *Ättartal.*

[2] En *vase,* vilket ord betyder en *knippa,* här egenteligen en *fascin,* varmed man fyller löpgravar, varföre ock släkten kallas *Stormvase.* Därföre var ock vasen i vapnet ursprungligen *svart.* Gustav gjorde den *gul;* och den har sedan blivit ansedd för en *sädeskärve.*

[3] Mågen var Bengt Jönsson (Oxenstierna), riksföreståndare 1448: dottersonen ärkebiskop Jöns Bengtsson, riksföreståndare 1457, 1465: sonsönerna Kettil Carlsson, biskop i Linköping, riksföreståndare 1464, och hans bror Erik Carlsson, som i ett brev lovar sin hustru, att innan kort sätta kronan på hennes huvud.

Brita. Detta förde till en försoning emellan det fosterländska partiet och en släkt, som hittills med värma omfattat Unionens intressen. Den gamla fiendskapen hos Vasarna, men också för en tid både deras inflytande och deras oro synas vila. Varken Gustavs farfader, den nämnde *Johan Christersson,* eller hans fader riksrådet och riddaren *Erik Johansson,* visa sig i allmänna saker särdeles betydande. Den sistnämnde var förmäld med fru *Cecilia* till Eka, även av en ätt, som blödde för danska väldet i Sverige.[1]

Erik Johansson kallas en »lustig och kortvillig herre», men var i yngre åren av ett ganska häftigt sinnelag, så att han år 1490 i en förlikning med Stockholms stad på rådstugan måste avbedja åtskilliga våldsamheter och lova att, om några fattige borgare högge ved på hans skog eller nyttjade hans fiskevatten, han ej strax skulle slå dem i järn eller hantera dem såsom oskäliga djur, utan låta dem njuta lagen.[2]

Gustav, sina föräldrars äldste son,[3] föddes på Lindholms gård i Roslagen (då tillhörig hans mormoder Sigrid Baner) år 1490; om man skall tro vad nye hävdatecknare, enstämmigt försäkra, som däri veta mer än de gamla. Ty desse, och även Gustavs närmaste, voro ovisse om hans födelseår. Konung Karl IX, som själv översett Erik Jöransson Tegels historia,[4] där det nämnda årtalet finnes, gör i sin egenhändiga Rimkrönika sin fader två år äldre. Peder Brahe,[5] Gustavs systerson, anser honom vara född 1495. De gamla handskrivna sins-

[1] Dotter av Måns Carlsson till Eka. Den tappre Trotte Carlsson, som stupade stridande för konung Kristian I i slaget vid Brunkeberg, var dennes broder.

[2] Utdrag ur *Stockholms stads tänkebok* i *Nordinska samlingarna.*

[3] En yngre, Magnus, skrev sig till Rydboholm, dog ogift år 1529 och är för övrigt okänd.

[4] »Så att den med rätta må kallas Hans Maj:ts eget verk», säger TEGEL i dedikationen till Gustav Adolf av denna sin historia om konung Gustav I.

[5] I sin handskrivna *Krönika om Konung Gustaf:* egentligen en avskrift med tillägg och förbättringar av RASMUS LUDVIKSSONS *Krönika.*

emellan föga avvikande krönikorna över konung Gustavs regering, som Tegel i sin historia följt, och av vilka vi jämfört flera, uppgiva dels de redan anförda, dels åren 1497 eller 1496: och det sista anse vi för det rätta. Ty man känner dagen, då Gustav föddes, bättre än året: det var den 12 maj, »som då var Kristi Himmelsfärdsdag».[1] Men av alla de nämnda åren infaller endast år 1496 denna högtid på denna dag: och den upplysning, därigenom vinnes, blir av åtskilliga andra omständigheter bekräftad.

Gustav var blott få år gammal, då konung Hans under ett av sina sista besök i Sverige[2] såg honom leka med andra jämnåriga: det säges, att han, såsom fordom Cyrus, lekt konung. Konungen skall klappat honom på huvudet och sagt: »Än blir du en märkelig man i dina dagar, var du får leva;» ja det försäkras, att han velat behålla honom hos sig och föra honom till Danmark. Den gamle herr Sten Sture, fruktande att konungen snarare behövde en gisslan än en fosterson, säges då från barnet ha avvänt den fara, som sedan verkligen träffade ynglingen. Gustav blev undanskickad till sin fader, då länsherre på Åland. — Den tiden, säga krönikorna, kallades de svenska adelsbarn av danskarna för ulvungar.

Alla underrättelser instämma däruti, att den unge Gustav år 1509 sattes uti skola i Uppsala; och osannolikheten, att detta först skulle skett på hans nittonde år, visar redan oriktigheten av det vanligen antagna födelseåret. Ty man vet, att han verkligen gick i trivialskolan och där även underkastades kroppslig aga av en dansk skolmästare.[3] Ibland annat, som hos läraren mot honom

[1] Så Tegel efter *krönikorna;* ehuru han själv har årtalet 1490. Detta årtal är ej tillförlitligare än samma *krönikors* berättelse, att Kristina Gyllenstierna, såsom Sten Sture den yngres gemål, varit ibland de vid födelsen närvarande gamla fruar. Hon var då ett barn i sin moders, Sigrid Baners, hus; och förmältes först d. 11 nov. 1511.

[2] Åren 1499 eller 1501.

[3] Mäster Ivar. »Han var allom led och gaf Gustavo stut.» Efter Gustavs upphöjelse rymde han ur landet, vilket konungen tyckte illa vara, sägande: att han ej behövt frukta. Nicolai Bothniensis *Anteckningar.*

till vars lärdomar hans ungdom hade lyssnat, och *Lars Siggesson* (Sparre), i framtiden ett stöd för hans tron. När båten, som förde dem, kom ut i sjön, avskar dem ett danskt krigsskepp återvägen: de blevo gripne, kastade om bord och, då en gynnande vind med detsamma fyllde seglen, förrädiskt bortförde till Danmark.

Gustav lämnades i förvaring åt herr Erik Baner, hans frände, länsherre på Kallö slott i norra Jutland, och tillbragte där över ett år i en för övrigt dräglig fångenskap; om det öde, varmed hans fädernesland hotades, hade unnat ro åt hans dagar och sömn åt hans nätter. Ty i hela landet taltes nu blott om de stora krigsrustningarna mot Sverige, vartill nya skatter utskrevos och penningar sammanbragtes både genom lån och plundring. Även av en påvlig legat rövades de i Sverige samlade avlatsmedel.[1] Köpenhamn fylldes med franska, skottska, engelska, tyska knektar. Med vintern år 1520 skulle fälttåget begynnas; ty ännu på denna tid voro vägarne över Holveden och Tiveden, på vilka man endast kunde framtränga till det inre av riket, om sommaren farligare att färdas än vintertiden; varföre man i Danmark ansåg krig mot Sverige bäst föras om vintern.[2] Dessa rustningar utgjorde det dagliga talämnet bland Gustavs omgivning. Han hörde de unga krigsmännen vid sin värds bord skryta att de nu med svenskarne ville leka Sankt Peters lek (så yttrade de sig med avseende på den påvliga bannlysningen, som var krigets förevänning): han hörde dem skämtande sins emellan bortlotta svenska län och svenska jungfrur. »Av sådana försmädelser» — heter det — »vart herr Gustav Eriksson övermåttan av ängslan betagen, så att varken mat eller dryck kunde honom väl sma-

[1] De bestodo ej blott i penningar, utan i järn och smör, samt andra varor, som för legatens räkning utskeppades, Kristian konfiskerade lasten i Hälsingör och lät dränka legatens medhjälpare, som förde den.

[2] Hvitfeldt. Det blev ock detta år en hård vinter, så att sjöar, floder och mossar voro betäckte av stark is.

ka, om han ock blivit bättre spisad, än som skedde.[1] Hans sömn var honom ock varken rolig eller söt; kunde fördenskull intet annat tänka, än söka lägenhet att komma utav det orättvisa fängelset.»

En morgon bittida flydde han, förklädde sig, somlige säga till oxdrivare, andre till pilgrim, gick med sådan hast, att han första dagen skall tillryggalagt tolv mil,[2] och kom den sista september år 1519 lyckligen till Lübeck, där han förblev i åtta månader, — lång tid nog att få höra Sten Sture fallen och Sverige underkuvat. Vad därpå skulle följa för Sveriges förnämsta män, förespåddes redan i Lübeck; och Gustav skall därifrån ha varnat sin fader och andra svenska herrar. Hans forne värd och väktare infann sig snart och återfordrade av Rådet i Lübeck sin fånge, för vars säkerhet konungen med ett stort vite gjort honom ansvarig. Mot anklagelsen att han brutit sitt ord, svarade Gustav: »Det skall ingen ärlig man med något skäl bevisa, att jag är en fånge, utan en gisslare, med de andra goda herrar, mina medbröder, kommen till konungen av Danmark efter hans egen begäran på eder och löften, brev och insegel, att vi utan fara och förhinder skulle komma tillbaka igen till vår herre herr Sten. Komme den fram, som rättvisligen och med sanning bevisa kan uti vad skärmytsel eller strid vi blevo fångade eller ho de voro, som oss angrepo! Därföre bör oss icke kallas fångar, utan överfallne, förraskade, besvikne. Ty med vad rätt kan den vara en fånge, vilken aldrig fängelse förtjänt haver, eller den, varken förpliktelse, lag eller rätt fängslat haver.»[3] — »Dock hade det

[1] Den spisning, där vankade, behagade honom intet mycket väl, säges det, näml. salt kött, surt öl, svart bröd och härsk sill.

[2] *Krönikorna* räkna förmodligen efter den gamla svenska så kallade skogsmilen, varav två gå på en nyare svensk mil. Sex svenska mils väg till fots på dagen (som väl här betyder dygnet), är i alla fall starkt.

[3] Ännu efter sin upphöjelse på tronen försvarar sig Gustav för beskyllningen att ha brutit sitt ord mot Erik Baner och genom sin flykt ådragit honom det utfästa vitet, vilket Kristian verkligen utkrävde. »Vi låge där ej för någon fånge: hade ej heller honom någon handsträckning gjort där att

föga hulpit», fortfar Krönikan, »om icke herr Nils Broms, borgmästare i Lübeck, och de förnämste i Rådet kommit ihåg, vad uppsåt konung Kristian hyst att förtrycka de vendiska städer, så mycket mer, som han nu var bleven en herre över Sverige med. Därföre, tänkte de, vore bäst släppa denna Gustav Eriksson i sitt fädernesland igen. Vem vet vad han kunde göra?»

Stockholm och Kalmar voro de enda fasta, ännu av fienden ointagna platser i Sverige och, märkligt nog, bägge försvarade av tvenne fruntimmer. Gustav hade velat erbjuda *Kristina Gyllenstierna* sin tjänst, och till Stockholm säges även det köpmansfartyg från Warnemünde, som tog honom om bord, ha varit ämnat. Men huvudstaden var redan till lands och sjöss av Kristian innesluten. Även utanför Kalmar låg en del av danska flottan under Severin Norrby. Gustav landsteg hemligen på Stensö, ett näs nära Kalmar, den 31 maj 1520 och gick fram till staden. Här hade allt intill dessa dagar *Johan Månsson* (Natt och Dag) fört befälet, en son av Engelbrekts mördare, liknande både i obändigt lynne (även han hade begått dråp) och i hat mot danskarna sin fader; om vilken sistnämnda berättas, att han uppoffrat flera danskar, rådgivare till mordet, åt sin hämnd och slutligen av samvetskval blivit driven till försök emot sitt eget liv.[1] Men Johan Månsson, som nyss trotsigt avvisat Kristian själv,[2] var nu död och på Kalmare slott satt fru *Anna Bielke,* hans änka. Hos henne infann sig Gustav och blev med tröstlös välvilja emottagen. Ty borgerskapet var modfällt: den tyska besättningen på slottet så motvillig, att den, på hans uppmaning till tappert försvar,

---

bliva, ändock vi förnimme han det utan allt bevis säger.» Brev till Måns Göye, att Erik Eriksson må innehålla med sådana ord, varmed konungens ära och goda rykte befläckas. *Registr.* i Riks-ark. för 1529.

[1] JOHANNES MAGNUS. Han hade varit lärare i sonens hus.

[2] Konungen klagar över »den genstörtighet och högmod, som blivit honom för Kalmar bevisad» i brevet till västgötarna, daterat Kalmarsund d. 3 maj 1520. HADORPH till *Rimkrönikorna.*

hotade honom med döden. Med möda skyddad av borgrarna, lämnade han staden samma dag, som den av Severin Norrby uppfordrades, och begav sig in åt småländska bergsbygden till några sin faders lantbönder. Han fann hela landet uppfyllt av tvedräkt och ömsesidiga angivelser; »ty de svenske voro nu så galne och förblindade» — heter det — »att de i mångahanda måtto voro sina betryckares och ovänners hjälpare till det desse gärna sågo, nämligen att belacka, beljuga, förföra och fördärva varandra inbördes.» Smålänningarne syntes först betänkte på sin egen säkerhet. De hade med sina grannar i det då för tiden danska Blekinge slutat ett eget förbund om fredlig sammanlevnad, samt ömsesidig hjälp mot allt övervåld, som dem »av någotdera riket» kunde tillfogas. För övrigt avlade de trohetseden till Kristians utskickade, som foro kring landet och utspridde konungens försäkringsbrev. Man finner sådana på denna tid ställda till de förnämsta både herremän och bönder i särskilda landsorter, »så att mer gjorde brev än svärd».[1] Gustav uppträdde stundom i böndernas församlingar och »varnade för det gästabud, som nu vore de svenska berett». De svarade gemenligen, att konung Kristian skulle varken låta sill eller salt fattas i landet. Somlige grepo till skäkter och pilar och sköte efter honom. En uppresning av östgötarna var redan dämpad. Västgötar och värmlänningar hade, liksom smålänningarne, underkastat sig konungen.[2] Endast det övra Sverige var oroligt; och att Gustav från början ämnat sig till *Dalarna,* ses av det förslag, han gjorde en småländsk adelsman, att dit vara sig följaktig.[3] Varest han eljest förföljd, förklädd, mest vandrande på lönnliga stigar (ett pris var redan satt

[1] Olaus Petri.
[2] Messenius, *Scondia,* Pars IV, s. 85.
[3] *Bengt Eriksson* till Skälsnäs i Hult socken av södra Vedbo härad. — Han hade redan emottagit konungens försäkringsbrev, begav sig till Stockholm och omkom i blodbadet.

på hans huvud)[1] under en stor del av sommaren uppehållit sig, är obekant; ty först fram i september månad kom han i behov av både penningar och kläder, till Tärna sätesgård i Södermanland, där han fann sin svåger, *Joakim Brahe,* redan kallad till kröningen,[2] och förgäves besvor honom att ej hörsamma denna kallelse.

Det är Joakim Brahes son, som meddelat oss sin faders svar, i sin Krönika om konung Gustav: »Jag är i synnerhet förskriven till kröningen, sade han. Om jag kunde hålla mig undan, vad bleve väl av min husfru och mina barn? Kanhända ock att min hustrus föräldrar, eder egen kära fader och moder, och flere våre vänner kunde njuta ont därav. Med eder är det en annan sak: de äro icke många, som veta var Iären stadde. Mig kan ej gå värre, än alle de svenske herrar, som redan hos konungen äro församlade.» — Av sådan försiktighet gick herr Joakim Brahe med dem en oförmodad död till mötes.

Efter besöket hos sin svåger och sin syster Margareta har Gustav begivit sig till sin fädernegård Räfsnäs, och vistades där någon tid förborgad. Han upptäckte sig för den gamla ärkebiskopen *Jakob Ulfsson,* som sökt en fristad i det närbelägna Mariefreds kloster, och erhöll av honom fullständig underrättelse om ställningen i denna del av landet, där fienden vid sitt första framträngande mött tappert motstånd, ehuru av en allmoge, som var lämnad utan anförare. I bondeslaget vid Balundsås[3] och i det kort därpå följande ännu blodigare vid Uppsala, som lätt kunnat bliva en seger, om ej bönderne spritt sig till plundring,[4] hade konungens här lidit stora förluster. Dal-

[1] Klement Rensels *Berättelse. Handlingar till Skandinaviens hist.,* 2:a del.

[2] Denna kallelse hade först kunnat utfärdas efter Stockholms övergång d. 7 september, varpå konungen, som för kort tid därefter återvände till Danmark, utskrev kröningsriksdagen sig till mötes d. 1 nov.

[3] En halv mil öster om Västerås. Stället kallas än *Jutekärret.*

[4] »Efter thet the icke hade sådane regerare, som the väl behöfde.» Olaus Petri. Han räknar de slagna bönderna vid detta tillfälle till några hundrade,

karlarne hade deltagit i denna uppresning, varföre ock sedermera deras första svar till Gustav var, »att de väl mindes Långfredagen vid Uppsala».[1] Förbittringen mot biskoparna (alla, utom biskop Arvid i Åbo, av danska partiet), samt andra herrar, som låtit bruka sig till underhandlare för konungen, hade på flera ställen föranlett upplopp och våldsamheter. Jakob Ulfsson hade själv blivit överfallen på sin gård Arnön, biskop Otto i Västerås gripen i sin egen domkyrka, biskop Brask i Linköping av östgötarna belägrad, Erik Abrahamsson Lejonhufvud, som visat fienden vägen över Tiveden, fängslad av bönderna i Närke, Hemming Gadd nära ihjälslagen, då han först vågade tala om Stockholms dagtingan.

Alltsedan Sten Sture den yngres med ständerna tagna beslut på riksdagen i Arboga 1517: »att heldre dö med värjan i hand», än underkasta sig konung Kristian, hade med iver blivit arbetat på Stockholms befästning. De gamla försvarsverken hade blivit förbättrade och nya anlagda. Staden var med allt väl försedd, och konungen, som belägrat den hela sommaren, ansåg sig förlorad, om den ej kunde innan vintern intagas.[2] Därtill förhjälpte honom de svenske herrarne i hans läger; och Stockholm uppgavs av adeln i staden »emot den menige mans vilja».

De andelige sågo framför andra, att Unionens öde nu skulle en gång för alla avgöras och ville mildra den förestående brytningen genom undergivenhet. Rannsakar man — så hade biskop Mats i Strängnäs talat till Närkes

— HVITFELDT (som eljest nästan ordagrant följer honom i svenska sakerna), till tiotusen, andre till dubbelt. Så olika äro berättelserna i detta, efter folksägner upptecknade krigs historia.

[1] Slaget stod Långfredagen d. 5 april 1520. Se därom den gamla Dalvisan i *Svenska folkvisor*, 2:a del.

[2] OLAUS PETRI. Stockholms kapitulation är undertecknad av ärkebiskop Gustav Trolle, biskoparna Mattias i Strängnäs och Otto i Västerås, samt tolv närvarande rikets råd, däribland Gustavs fader. De lova däri att hålla Stockholms slott, ej blott Kristian till handa, utan efter hans död åt hans son och drottning: på borgerskapets vägnar gavs ett lika försäkringsbrev: bägge äro daterade d. 8 sept. 1520. Originalen finnas i det från München till Hans Maj:t Konungen överlämnade Kristian II:s arkiv (nu i Kristiania), varur flera avskrifter blivit mig benäget meddelade av hr EKDAHL.

menighet — rätta orsaken till den fördärvliga oro, som här i riket så länge varit, så finnes i sanning, att den *tvedräkt, Riksens herrar haft sig emellan,* varit upphovet och begynnelsen därtill, därigenom att somlige velat sig själva upphöja till *konungs och hövitsmans välde,* förträngt *Rådet* från dess lagliga myndighet och givit sig med lögnaktigt tal och rykte intill *Sveriges allmoge,* vars enfaldighet och välvilja de i fäderneslandets namn nyttjat för egna avsikter.[1] Man instämde i dessa biskopens yttranden. Sådant var mångas omdöme om Sturarne. Konungen belönade all undergivenhet med de nådigaste försäkringar, under det de grymmaste straff mot dem, som vågat anföra bönderna, visade, vad hans hämnd kunde tillåta sig. De fleste av någon rang och betydenhet i landet tyckte det vara tid, att ett tillstånd av så långvarig ovisshet och förvirring upphörde; och Gustavs egen fader har med de övrige Rikets herrar beseglat den handling, varigenom Kristian den 30 oktober innan sin kröning förklarades för Sveriges *arvkonung.*[2]

Den gamle ärkebiskopen rådde även Gustav att underkasta sig sakernas nya ordning, berättade att han redan vore inbegripen i den tillgift, som betingades vid Stockholms uppgivande,[3] och erböd sig bemedling hos konungen. Det var efter ett av dessa samtal, vari Jakob Ulfssons vältalighet förgäves hade blivit använd, som en gammal tjänare av Joakim Brahe infann sig på Gripsholm[4] och med tecken och tårar mer än ord meddelade första

[1] Borgerskapets i Örebro och allmogens i Närke försäkring d. 29 sept. 1520. HADORPH till *Rimkrönik.*

[2] Till stöd därföre åberopades konung Kristians förmenta härkomst från Erik den helige, samt landslagens stadgande, att konungasöner helst borde väljas, varföre då Kristian var sin faders ende överlevande son, ej val, utan arvsrätt ägde rum. Så hade kejsarens legat, doktor *Suckot,* och danske biskopen *Jens Beldenacke* för svenska ständerna förklarat svenska lagen. Se handlingen hos HVITFELDT.

[3] Hans namn läses i Försäkringsbrevet till Kristina Gyllenstierna. HADORPH, l. c.

[4] Han kallas Gubben i Trannevik, Joakim Brahes *lantbo* eller *räntare,* vilket är detsamma; ehuru Celsius av det sista gjort en *räntmästare.*

underrättelsen om blodbadet i Stockholm. Den förskräckliga nyheten bekräftade sig snart. Ärkebiskopen blev stum av fasa, och Gustav beredde sig till flykt.

Det var vid den 25 november, som han hemligen red från Räfsnäs gård, åtföljd av en enda tjänare, vilken vid överfarten över Kolsunds färja bestal honom och rymde. Gustav tog vägen åt Dalarna och kom vid slutet av månaden till Kopparberget. Han var nu klädd i bondekläder och arbetade för dagspenning i denna bygd, varest menigheten ännu med stolthet ihågkommer, att Gustav Vasa fört yxan och slagan, och där alla hans äventyr och faror blivit oförgängliga minnen. Den lada, vari Gustav på *Rankhyttan* tröskat, underhålles såsom »ett Riksens monument»;[1] liksom ladan vid *Isala* by,[2] som har samma märkvärdighet; och byggnaden vid *Ornäs,* där hans liv (vilket mer än en gång var händelsen) frälstes genom en kvinnas medlidande och rådighet. Det ställe i skogen vid *Marnäs,*[3] där han i trenne dagar låg gömd under en kullfallen furu, och bönderne tillförde honom mat; den av kärr omgivna kulle på *Åsby* mark,[4] som även en tid var hans tillflykt; den källare i *Utmedlands* by,[5] där han förborgades för sina förföljare; den plats vid *Mora* kyrka, där han tilltalade dalkarlarna; allt detta visas än av deras efterkommande, som fordom delade hans faror, och har blivit oförgätligt, liksom *Arent Perssons* förräderi och *Sven Elfssons* trohet.

Den förre var en adelsman, ägare till Ornäs' sätesgård, dit Gustav begav sig från Rankhyttan. En guld-

---

[1] *Kungl. brevet* av d. 26 april 1668.

[2] Konung Karl XI besökte den 1684. Numera är den utmärkt genom en minnesvård av porfyr med påskrift: »Här tröskade Gustaf Eriksson, förföljd af Rikets fiender, af Försynen utsedd till Fäderneslandets räddning. Hans ättling i sjette led, Gustaf III, lät resa minnesmärket.» Ladan tillhör ännu Sven Elfssons släkt, och hans avkomling i åttonde led erhöll av konung Gustav III år 1787 en skådepenning att bäras på bröstet.

[3] I Svärdsjö socken.

[4] I Leksands socken: kallas än *Kungshögen.*

[5] I Mora socken.

stickad skjortkrage under vadmalströjan hade här röjt den förnäma tröskaren för en tjänstflicka; varefter husbonden, den rike bergsmannen Anders Persson, ej längre vågade behålla honom hos sig. Arent Persson hade, liksom den nyssnämnde bergsmannen, med Gustav gemensamt studerat i Uppsala och emottog honom nu med vänliga ord och försäkringar; men begav sig samma dag till Bengt Brunsson, konungens fogde i orten, och återvände följande morgonen med honom och tjugu karlar, för att gripa sin gäst. Att han fann denne försvunnen, skall han sedan aldrig kunnat förlåta sin hustru *Barbro Stigsdotter,* som, anande försåtet, under natten varnade Gustav och gav honom häst, släde och vägvisare, varmed han flydde till prästen herr Jon i Svärdsjö. I dennes grannskap bodde kronoskytten *Sven Elfsson,* som med sin hustru gav den förföljda flyktingen skydd och slutligen förde honom till sina vänner, Per och Mats Olssöner i Marnäs, vilka fördolde honom i skogen. Det var under denna färd, som han var gömd i ett halmlass, vilket fogdens utskickade genomrände med sina spjut, varvid Gustav sårades och genom det på snön droppande blodet hade blivit röjd, om ej den trogne skytten oförmärkt skurit sin häst i foten, så att den blödde. Att Gustav under detta flyktiga tillstånd för sin säkerhet även måst utgjuta blod, må ej förtigas såsom bevis både på tidens faror och seder. Hans ankomst till Dalarna hade blivit beryktad. Ibland andra, som av Henrik von Melen, konungens ståthållare på Västerås slott, avfärdades dit upp »för att taga honom vid halsen eller dräpan, eller åtminstone reda honom ont till hos dalkarlarne», var Nils Västgöte, underfogde i Dalarna. På den tiden, säges det, hade Rasmus Jute, en dansk man, fordom soldat hos Sten Sture, men nu bosatt i Dalarna, givit sig till Gustav. De överföllo fogden i länsmansgården i Mora och slogo honom ihjäl.[1]

[1] Så de handskrivna krönikorna, vilka TEGEL ej här troget följt.

Vid *Rättviks* kyrka och sedermera vid *Mora* under julhelgen har Gustav först talat till folket. Han bad de gamla besinna och de unga spörja tillbaka, vad regemente utländske män hade fört i Sverige, och vad de själve lidit och vågat för rikets frihet: ännu vore varken minnet av *Jösse Erikssons* tyranni eller *Engelbrekts* hjältemod i Dalarna förkolnat: nu låge Sverige under danskarnas fot och dess ädlaste blod hade runnit: hans egen fader hade heldre velat »med sina medbröder, de ärliga herrar, döden dö i Guds namn»,[1] än leva efter dem förskonad; ville de vara män för sig att avvärja fäderneslandets träldom, så ville han med Guds hjälp vara deras hövitsman och för deras och rikets förlossning och frihet våga välfärd och liv. Så sägas hans ord hava fallit. — Men ärendet var dalkarlarna för nytt. Ännu hade ryktet om Kristians grymhet föga trängt till dessa avlägsna orter, ej heller kände de främlingen, som till dem talade och av alla övergiven hos dem sökte sin tillflykt. Bönderne i Rättvik betygade honom sitt medlidande, men ville ingenting företaga utan de andra socknars råd. Av morakarlarne fick han på den tiden intet behagligt svar, utan de sade sig vilja bliva vid den huldskap, de svurit konung Kristian, och bådo honom förse sig dädan, vart han kunde. — I de sista dagarna av året 1520 fortsatte Gustav sin flykt över de ödemarker, som skilja Öster- och Västerdalarna.

Emellertid besinnade sig dalkarlarne. Kort efter sedan Gustav lämnat Rättvik, infunno sig där flere svenske adelsmän av danska partiet för att gripa honom. Några bönder, som sågo dem komma med omkring hundrade hästar på sjön *Siljans* is, lupo till kyrkan och ringde i klockorna. Vädret låg opp åt bygden: en stor folkmängd samlades såsom vid allmän fara, och de främmande, som tagit sin tillflykt, dels i prästgården, dels upp i kyrktor-

[1] Sådant berättas herr Erik Johanssons svar ha varit, då Kristian lät erbjuda honom livet.

net, (vilket sedan länge bar spår av dalkarlarnas pilar) kunde endast köpa sitt liv med försäkringar att ej tillfoga Gustav något ont. På nyåret kom Lars Olofsson, en i Sten Sture den yngres tjänst väl försökt krigsman, och kort därefter en uppländsk adelsman, vid namn Jon Mikelsson, till Mora. De gjorde en så livlig målning av blodbadet i Stockholm, att den kringstående menigheten brast i gråt. Snart stundade konungens eriksgata: hans väg skulle utmärkas av galgar och stegel: alla vapen skulle svenska bonden fråntagas och uppbrännas,[1] och om han fick behålla hela lemmar, en *käpp* i handen hädanefter bli hans enda försvarsmedel: påbud om den nya skatten till det främmande krigsfolkets underhåll vore dagligen att förvänta.[2] — Bönderne sorlade och klagade att de släppt Gustav Eriksson ifrån sig. Däri hade de illa handlat, sade deras nya gäster: en sådan herre gjordes dem behov: många redlige svenske krigsmän irrade nu, såsom de själve, flyktige i skogarna, ville aldrig giva sig under det danska väldet, utan fria sitt liv så länge de kunde, tills Gud gåve Sverige en herre och höfvitsman, för vilken de gärna ville uppsätta välfärd och blod. — Dalkarlarne utskickade nu skidlöpare för att genom natt och dag uppsöka och återkalla Gustav. De funno honom i *Sälns* by överst i *Lima* socken, i begrepp att öfver fjällen söka sig väg till Norge.

Han återvände med dem till Mora, och här utkorade honom innan kort de förnämste och myndigaste bönder från alla socknar i *Öster-* och *Västerdalarna* till »sin och menige Sveriges Rikes Herre och Höfvitsman».[3] Några

[1] Det skedde verkligen överallt på konungens väg från Stockholm, varföre *Rimkrönikan* säger, att bönderne kallade Kristian för *Kung Käpp*.

[2] Detta år uppbars den stora silverskatten i Sverige att betala krigsfolket med. Hvitfeldt. *Rimkrönikan* klagar, att den utkrävdes med strängnet.

[3] Så yttra sig dalkarlarne själve i ett senare brev om denna utkorelse (v. Troil, *Handlingar till sv. reformat. hist.*, 4 del., s. 356.). Det var således ett riksföreståndareval på eget bevåg. Också finnes Gustav redan ha fört titeln av riksföreståndare före valet i Vadstena.

från Västerås uppkomne djäknar medförde nya tidender om Kristians tyranni. Gustav ställde dem in i ringen av menigheten, för att avlägga berättelser och besvara frågor. Gamle män förehöllo folket såsom ett tröstetecken, att så ofta herr Gustav handlade med dem om denna sak, blåste alltid nordanväder, »vilket de hade för ett gammalt märke, att Gud skulle giva lyckan». — Sexton raske drängar blevo hans livvakt. Ett par hundrade andre unge män gåvo sig till honom och kallades hans *fotgångare*. Och från denna ringa början räkna redan krönikorna hans regering; under det danskarne och deras medhållare i Stockholm ännu länge omtala honom och hans anhang såsom en rövarehop i skogarna.

Så svuro *dalkarlarne* Gustav trohet, nämligen invånarne i de övra sockarna kring Dalälvens båda grenar, där, i en vild, men stor natur, det talrika, vid allt slags umbärande härdade folket, ännu företrädesvis bär detta namn. Till Kopparberget kom Gustav med några hundra man först i början av februari år 1521, tog där sin fiende, den myndige bergsfogden Kristoffer Olsson[1] till fånga, bemäktigade sig kronans uppbörd och det danska köpmansgodset på stället, lät utdela penningar och varor bland sitt folk (av det tagna sidentyget förfärdigades deras första fanor) och vände därpå tillbaka uppåt Dalarna. Ej långt därefter om en söndag, då folket vid Kopparberget var i kyrkan, infann sig Gustav åter i spetsen för femtonhundrade dalkarlar. Han talade till menigheten efter gudstjänsten, och nu svuro honom även bergsmännen trohet.

Menige Bergslagen och dalkarlarne skrevo därpå till den menige man i Hälsingland, begärande, att hälsingarne ville låta sig finna trofaste svenske män emot de danskes övervåld och tyranni: konung Kristians grymhet, som han på Rikets yppersta män redan bedrivit hade,

[1] Svinhufvud. Broder till biskop Otto i Västerås.

skulle snart sträcka sig till vars mans dörr och uppfylla husen i Sverige med änkors och faderlösa barns gråt och klagorop: ville de gripa till värn och bevisa sig fullhjärtade män, såsom sina förfäder, så vore nu under en lovlig Hövitsman, herr Gustav Eriksson, vilken Gud hade bevarat »såsom en gnista av Sveriges ridderliga blod», gott hopp om seger och lycka: de bådo dem om hjälp för det *broderskap* och *förbund,* som alltifrån forna tider förenade båda landens menigheter. Tio år därefter åberopa dalkarlarne,[1] att de fått ett gott svar på den begäran, som deras fullmyndige sändebud vid detta tillfälle framställt, och att deras grannar hälsingarne försäkrat sig vilja stå med dem »såsom en man, evad dem pågå månde, antingen av utländska eller inländska herrar». Sedan Gustav börjat belägra Stockholm, drog verkligen var tredje man av Hälsingland ut till att förstärka hans här. Men till en början voro hälsingarne tvehågse, ehuru Gustav själv infann sig hos dem och från ättehögen vid Norrala kungsgård talade till det församlade folket. Han begav sig därifrån till Gästrikland, där flyktingar från Stockholm redan berett sinnena. Gävle borgare och utskickade från flera socknar svuro honom trohet på hela landskapets vägnar. Här nådde honom det rykte, att dalkarlarne redan lidit ett nederlag. Han skyndade tillbaka, men möttes i stället av underrättelsen om sitt folks första seger.

Didrik Slaghök, såsom han i Sverige kallades,[2] förnämste rådgivaren till stockholmska blodbadet, hade konungen förordnat till sin ståthållare och även nämnt honom till den genom mordet lediga biskopsstolen i *Skara,* liksom *Jöns Beldenacke*[3] till den i *Strängnäs,* »märkelige män till sådant ämbete, det de ock med gärningarna

[1] I ett annat brev till hälsingarna. v. Troil, l. c., sid. 366.

[2] Hans rätta namn var *Slagheck.* Till börden var han holländare, fordom fältskärsgesäll. Släkting till den holländska hökerskan *Sigbrit,* vilken, även efter sin dotter Divikas död, behöll allt sitt välde över Kristian.

[3] Så kallad, emedan han var skallig. Förut biskop i Odense.

väl beviste», säger Olaus Petri. De förde från huvudstaden regeringen och med dem de av svenska Rådet, som bödelsyxan lämnat kvar eller som ej blygdes att med sådana namn förena sina. Stockholms magistrat, under inflytelsen av den danska besättningen och tyskarna i staden, vilkas hat säges ha kostat många svenska borgares liv,[1] visade på denna tid ett stort nit för konung Kristians sak. *Gorius Holst* och *Klaus Boye*,[2] den förre medhjälpare, den senare nära offer i blodbadet, tävlade nu, såsom stadens borgmästare, i detta nit och brevväxlade flitigt med konungen. Redan den 10 febr. 1521 skrevo de honom till, »att något uppror vore uppväckt av *Gustav Eriksson*, vilket man fruktade torde sprida sig till flera landsorter». Brev från Stockholms magistrat, som sändes över hela riket, varnade för allt deltagande däri. Undsättning begärdes av konungen: huvudstaden befästes ännu ytterligare: jakter och skepp utrustades, såsom det hette, för att betaga »Gustav Eriksson och de missdådare, som honom följde, allt tillfälle att vika ur landet», men egentligen för att från sjösidan hålla tillförseln öppen, som hindrades, sedan fiskare och bönder i skärgården för Gustav begynte gripa till vapen. Särskilda varningsbrev avgingo till Hälsingland och Dalarna, underskrivna av *Gustav Trolle*, hans fader *Erik Trolle* och *Knut Bengtsson* (Sparre) till Ängsö, som kallade sig *Svea rikes råd*, varav dock, förmäla krönikorna, konungens sak mer förvärrades än stärktes. — »Ty då dalkarlarne och bergsmännen hörde brevet, sade de sig förnimma, att Riksens Råd i Sverige

[1] »The Tyske redde fast thertill,
Som ene ville regera köpmansspill»
säger *Rimkrönikan* om blodbadet.

[2] Gorius Holst gav, medan staden ännu rykte av sina förnämsta invånares blod, en stor måltid åt konungen med dans och andra lustbarheter. Se hans egen anteckning därom i *Stockholms stads tänkebok*, anförd av Muhrberg, *Hist., vitt. o. ant. akademiens handl.*, 4 del., s. 86. *Klaus Boye* blev frälst undan blodbadet emedan han var så tjock, att ej knektarne i hastighet kunde få honom ut genom fängelsedörren.

vore nu ganska ringa och tunt, efter det blott bestod av tre män, de där ock föga dugde.»

Gustav Trolle, de danske biskoparne, den nämnde Knut Bengtsson och Henrik von Melen, konungens ståthållare på Västerås, där desse herrar tillika med utskickade från Stockholms magistrat nyss hos biskop Otto varit samlade, drogo med sextusen man till häst och fot upp till Dalälven och lägrade sig vid Brunbäcks färja. På andra sidan bevakade dalkarlarne denna gräns för sitt land, under anförande av *Peder Svensson* till Viderboda, en myndig bergsman, vilken Gustav under sin frånvaro satt till deras hövitsman. Då man i danska lägret såg dalkarlarne skjuta sina pilar i bågskott över älven, skall biskop Beldenacke frågat de närvarande svenska herrar, för att nyttja krönikans ord: »huru mycket folk den landsändan ovan *Långheden* (skogen på gränsen imellan Västmanland och Dalarna) kunde till det högsta tillvägakomma. Honom blev svarat: väl till tjugutusen man. Än frågade han vidare, var så mycket folk kunde bekomma spisning. Därtill blev svarat: det folket vore vid ingen kräselighet vant. De plägade meste parten ej dricka annat än vatten, och när det var av nöden kunde de ock låta sig nöja med barkbröd. Då har förenämnde Beldenacke sagt: De där kunna äta trä och dricka vatten, dem tvingar ej fanen, än mindre någon annan: Bröder låter oss draga hädan!» — Sägnen låter danskarna härpå bereda sig till uppbrott. Därmed må vara huru som helst, visst är att Peder Svensson med dalkarlarna på en omväg hemligen gick över Dalälven vid Utsunds färja, överföll lägret och drev fienden på flykten. Ännu kväder den gamla dalvisan:

»Snöskrävorna[1] och furufnatten[2] i träd
väl dalpilen råkar uppå.
Kristiern den bloderacken ock med
skull ingalunda bättre gå.

[1] Snöriporna.
[2] Ekorren.

Så körde de jutar i Brunnebäcks älv,
så vattnet dem porlade om,
de sörjde däröver att Kristiern själv
han ej där tillika omkom.

Så togo de jutar nu alla till flykt
och läto slikt ömkeligt kväd:
Hin må mer dricka det porsöl de bryggt,
i smedjan vid dalkarlens städ».[1]

Gustav hade själv handlat med invånarne i Hälsingland och Gästrikland, för att göra sig försäkrad, att han icke lämnade någon fara bakom sig, och beredde sig efter sin återkomst till Dalarna till tåget ned åt landet. Han samlade sitt folk vid Hedemora och sökte genom vapenövningar vänja det vid befäl och ordning. Skjutgevär hade ej dalkarlen och av krigsaga visste han föga. Hans vapen voro yxan, bågen, piken, slungan; med den sistnämnda kastades även glödgade järnstycken.[2] Gustav lärde sitt folk att smida pilarna på ett bättre sätt. Han gjorde spjuten tre till fyra fot längre för att därmed avhålla rytteriet.[3] Han slog ett nödmynt, en åtgärd, ej ovanlig i Sverige; ty man hör ifrån äldre tider även *läderpenningar* omtalas.[4] Det nu i Hedemora slagna, med prägel av en beväpnad man på ena sidan och i kors lagda pilar samt tre kronor på den andra, var av koppar med ringa tillblandning av silver, likt det underhaltiga mynt, som konungen infört och som kallades Kristians *klippingar*.

[1] I en annan gammal visa om samma händelse heter det:
Brunbäcks älv är väl djup, också bred.
Falivilom.
Där sänkte vi så många jutar ned.
Falivilivilivom.
Så körde de dansken ur Sverige.
Falivilom.

[2] Olaus Magnus, lib. VII, c. 16.

[3] Ibid., c. 5.

[4] Coriaria pecunia certis argenteis punctis, quibus valor in pondere et numero pensaretur, variata. Ibid., c. 12.

Gustav bröt upp och drog över Långheden in i Västmanland. Tåget gick över trakter, som buro friska spår av fiendernas framfart. Allmogen reste sig, var han framgick. På S:t Göransdag den 23 april mönstrade han sin här vid Romfertuna kyrka. Antalet uppgiva krönikorna från femton- till tjugutusen man,[1] varpå likväl föga är att lita, om man också ej fullkomligt vill räkna denna uppgift till de slags underrättelser, som i slaget vid Brunbäck förlikna dalkarlarnas antal vid sanden på sjöstranden, vid löven i skogen, och deras pilar vid haglet i skyn. Sveriges befrielse under Gustav Vasa är en historia, som folket själv gjort; och det har varken räknat sig själv eller fienderna. — Hären blev nu indelad under tvenne fältöverstar, *Lars Olofsson* och *Lars Eriksson*, bägge övade krigsmän. Gustav utfärdade nu sin krigsförklaring mot konung Kristian och tågade emot Västerås. — Han väntade att där mötas av bönderna från Västerbergslagen, Lindesberg och Nora, vilka redan givit trohetsed åt hans utskickade; men erfor i stället att Peder Uggla, en av dem, åt vilken denna förrättning var anförtrodd, låtit överraska sig i Köping och med allt sitt folk blivit nedgjord.[2] Däremot kom underrättelse, att bönderne på Värmdön upprest sig, ihjälslagit en hop av Kristians knektar i själva kyrkan och bemäktigat sig tvenne av konungens skepp. Brevet härom, som förstorade de vunna fördelarna, låt Gustav uppläsa för sitt folk.[3]

Didrik Slaghök hade själv, med utövade blodiga straff och våldsamheter, tagit befälet på Västerås slott. Han

[1] *Några tusen* säger svenska Rådet i sin skrivelse om konung Kristians tyranniska regemente i Sverige den 6 juni 1523. Danska uppgiften är *fem tusen*. HVITFELDT.

[2] Av danske ståthållaren Anders Persson. Denne uppgav sedermera Örebro slott och fick Gustavs fridsbrev. De dödades släktingar ihjälslogo honom icke dess mindre sex år därefter.

[3] KLEMENT RENSELS *Berättelse*, l. c. Brevet var uppsatt av denna och han föregav däri, att han fört 4,000 lansknektar från Tyskland till Gustavs tjänst.

lät nedbryta alla gärdesgårdar runt omkring, för att obehindrat kunna bruka rytteriet mot bondehären, som den 29 april framtågade mot staden. Både ryttare och fotfolk med fältstycken ryckte ut emot den; och Gustav, som förbudit sitt folk att inlåta sig i strid (han ämnade uppskjuta anfallet till följande dagen), befann sig ännu på Balundsås en halv mil från staden, då han fick underrättelse, att hans unga manskap redan var i handgemäng med fienden. Han skyndade till deras hjälp. Dalkarlarne satte sina långa pikar mot ryttarna med sådan verkan, att mer än fyrahundra hästar i anfallet störtade. Rytteriet tillbakakastades på det bakomstående fotfolket och drog det med i sin flykt. Emellertid ryckte Lars Eriksson på en omväg in i staden och bemäktigade sig fiendens skytt på torget. Då besättningen på slottet såg detta, sköt den eld på staden, som till stor del brände av. Bergsmän och bönder spridde sig att släcka eller plundra, bytte sinsemellan krämargodset i bodarna, bemäktigade sig vinförråden i Domkyrkan och på Rådhuset, satte sig omkring faten, drucko och sungo. Danskarne, förstärkte från slottet, samlade sig åter, och segren hade utan tvivel blivit förvandlad i ett nederlag, om ej Gustav sänt Lars Olofsson med det manskap, han behållit hos sig, åter in i staden, där efter en ny drabbning fienden drevs fullkomligt på flykten. Många kastade bort vapnet och störtade sig mellan elden och svärdet uti vattnet. Gustav lät förstöra alla förråd av starka drycker och slog med egen hand sönder vinfaten.

Slaget vid Västerås blev viktigare genom sin verkan på allmänna meningen än det var i sig själv. Med stadens intagande var föga vunnet, så länge slottet var ointaget, och huru otjänlig bondehären var till belägringar skulle Gustav sedermera ofta erfara. Men vart nyheten om segern kom, reste sig folket, och han kunde redan dela sin styrka och belägga slotten i flera landsorter.

Så skedde med Stegeborg, Nyköping, Örebro. En del av västmanlänningarna nyttjades jämte bönderna i Rekarne av Södermanland att belägra Västerås slott; där man likväl ej hör omtalas andra bedrifter, än att de sköto riksrådet Knut Bengtsson Sparre (åt vilken Didrik Slaghök nu lämnat befälet), så att han i sin vargskinnspäls stupade från muren ned i ån. Däremot intog en annan skara Hörningsholm i Södermanland. I Värmland och på Dalsland blevo Kristians fogdar ihjälslagne. Värmlänningarna under sin lagmans befäl rustade sig att anfalla riksrådet Ture Jönsson, Kristians ståthållare i Västergötland och begåvo sig sjöledes över Vänern. På Dalsland grepo 1,500 man till vapen. Flere tusen bönder ifrån Närke drogo över Tiveden i samma ändamål.[1] Sina dalkarlar hade Gustav måst hemförlova till såningstiden och lät i stället uppbåda folket i flera härader av Uppland att samlas på skogen Rymningen vid Örsundsbro; och därifrån företogo, innan hans egen ankomst, hans bägge överstar ett anfall mot ärkebiskopsgården i Uppsala. Det var den 18 maj, då mycket folk var samlat vid marknaden på S:t Eriks dag. Man väntade anfallet, ty en till den nämnda skogen avsänd beskickning av fyra präster och två borgare från Uppsala hade fått till svar av anförarna, att svenske män, och ej utlänningar, borde bära den helige Eriks skrin och att de ville vara med vid högtiden. Bengt Bjugg, ärkebiskopens fogde, för att visa sitt förakt för sådana fiender, lät anrätta ett gästabud på den öppna platsen emellan då varande stora och lilla biskopsgården,[2] där han i folkets åsyn förlustade sig och sina knektar med dricknande, dans och sång långt inpå natten. De väcktes ur en sen sömn genom ett anfall på portarna till det be-

[1] Se de så kallade *Lars Siggesson Sparres annotationer.* Manuskript på Uppsala bibliotek. I det prov därav som FANT (*Dissert. de historicis Gustavi I*) utgivit, står här orätt *Kristians* folk i stället för *Gustavs.*

[2] Den förra, där Excercitii-huset, den senare där Gustavianska akademien nu är.

fästade huset och funno det kringränt av fienden. Nu sökte de undkomma genom en betäckt gång, som den tiden förenade Biskopsgården med Domkyrkan. Men bönderna antände denna gång, som var av trä, och sköto med fyrpilar även taket på Biskopsgården i brand. Denne brände ner. Husets kvinnfolk och några Uppsala borgare kommo dagen därpå utkrypandes ur källrarna. Av besättningen hade en stor del stupat. Fogden flydde, sårad av en pil, varav han dog efter framkomsten till sin herre i Stockholm.

Denne, ärkebiskop Gustav Trolle, var nyss återkommen från en resa till Hälsingland, som han företagit i ändamål att hålla denna del av sitt stift i konungens lydnad. Han emottog kort därefter bud och brev ifrån Gustav (som själv vid pingsttiden kommit till Uppsala). vari han uppmanades att omfatta fäderneslandets sak; och hans domkapitel hade låtit förmå sig att bifoga en skrivelse av samma innehåll. Ärkebiskopen behöll sändebudet hos sig och sade, att han själv ville föra fram svaret. Han bröt genast upp med 500 tyske ryttare, 3,000 knektar av Stockholms besättning och hade hunnit en halv mil nära Uppsala, innan Gustav därom fick underrättelser. Även dessa trodde han ej, utan väntade svar på den erbudna underhandlingen; tills han om morgonen kl. 6, sittande till häst på sandåsen vid Uppsala (där han sedan byggde det kungliga slottet), såg ärkebiskopen tåga fram över Kungsängen mot staden. Han hade endast ett par hundrade av sina så kallade fotgångare och ett litet antal ryttare hos sig; ty bönderne hade åter gått var till sitt. Han skyndade bort, men upphanns vid Läby vad av Trollens ryttare och hade varit förlorad — en ung finsk adelsman, som var honom närmast, red i förskräckelsen omkull hans häst mitt i vattnet — om ej hans övrige följeslagare vänt sig med sådan tapperhet mot fienden, att den avstod från förföljelsen.

Gustav begav sig till skogen Rymningen, uppbådade allmogen i den kringliggande bygden och utsände under sina bästa anförare det unga manskapet att överraska ärkebiskopen på återtåget. Överlevorna av ett slaktat kreatur vid vägen röjde försåtet för prelaten. Han vek av åt ett annat håll, men blev icke dess mindre upphunnen och angripen, och räddades endast undan Lars Olofssons spjut därigenom, att han böjde sig ned på sin häst, så att vapnet träffade hans närmaste man. Han återförde knappt en sjättedel av sin styrka till Stockholm. Gustav följde honom snart dit med det folk, han församlat, och slog läger under Brunkeberg. Fyra galgar på berget, fyllda med svenska mäns kroppar, buro vittne om regeringen i huvudstaden.

Så begynte midsommarstiden 1521 Stockholms belägring, som skulle vara i fulla tvenne år under svårigheter, som nu mera föga ihågkommas, sedan avståndet och den beundran, som så lätt fäster sig vid bemödanden för friheten, berövat händelserna deras ursprungliga färg. I allmänhet var Gustavs bana ej en bana av lysande bragder, ehuru hans liv är en stor bedrift. Vad han utförde, var ett verk av stort tålamod och stor klokhet, och om djärvheten ej fattades honom, så var den snarare av det slag, inför vilket blotta krigarens bleknar. Allt det övriga av befrielsekriget består i belägringar av rikets särskilda slott och fästen, förda såsom de kunde föras med uppbåd av allmoge, vilkas hopar avlöste varandra, och för egna hushållsbestyr eller nöd stundom alldeles uteblevo. Även det ändamålet med dessa så kallade *bestallningar*, att avskära livsmedlen för de belägrade, kunde sålunda blott ofullkomligt uppfyllas; varföre man ock ser befästade herresäten, vilkas ägare tillhörde danska partiet, t. ex. *Vik* i Uppland, belägras ett helt år. Mest gällde dessa svårigheter, varest, såsom i Stockholm, tillförseln var öppen från sjön, i vilken Severin Norrby med danska flottan härskade. Om ringheten av anfalls-

medlen kan dömas därav, att sextio tyske landsknektar, som *Klement Rensel,* borgare i Stockholm (vilken själv skrivit en berättelse om dessa händelser), i juli månad förde med sig från Danzig till Gustavs tjänst, ansågos för en högst viktig förstärkning. »Den tiden hade herr Gustav icke mycken ro eller goda dagar», — säga krönikorna, — »då han hade sitt folk i så många läger och bestallningar; ty han bar för dem alla stor omsorg, fruktan och fara, huru dem kunde gå i hand, att de icke genom säkerhet och försummelse måtte bliva överraskade. Var det honom ock ej en liten vånda, att det var litet på kistebottnen, och därföre sorgeligt att svara, när folket ropade på besoldning. Därföre var han icke många dagar på en stad, utan reste natt och dag lägren emellan.»

I augusti månad kom han till Stegeborg, nu belägrat av hans fältöverste, Arvid Västgöte, som nyss med mycken tapperhet avslagit Severin Norrbys försök att undsätta slottet, och även hade begynt taga hyllning för Gustav av folket i denna landsort, ehuru detta mötte svårigheter. Östgötarne sade sig ha blivit så tuktade för sitt tåg mot biskopsgården i Linköping förra året, att de varken mer tordes förtörna konung *Kristian* eller biskop *Hans Brask.* Gustavs egen närvaro bestämde de tvekande, och även biskopen emottog honom såsom vän, då han eljest hotades med en fientlig gästning. Gustav utskrev nu en herredag till Vadstena. Dit kommo sjuttio svenske män av adel (som alla nyss avvikit ur Kristians tjänst) och många andre av alla städer i Göta rike. De erbödo honom kronan, vilken han nekade att emottaga. Varpå de den 24 aug. svuro honom såsom *Riksföreståndare* tro och lydnad, »lika som tillförene var skett i *Uppland*», tillägga krönikorna; varav synes, att de förutsätta det han redan såsom sådan var erkänd i det *övra Sverige,* vilket här liksom ofta i vår medeltids krönikor kallas *Uppland.* — Det var den första offent-

liga förklaring av adeln för Gustav och hans sak; ehuru ännu de mest betydande herrar i denna del av riket, såsom *Nils Bosson* (Grip), *Holger Carlsson* (Gere) och *Ture Jönsson* (Roos) i Västergötland, alla tre rikets råd, ännu för Kristian buro vapen. Att den förstnämnde innan årets slut övergick på Gustavs sida, ser man av hans tacksägelse för en erhållen förläning.[1] De bägge senare förklarades 1523 för rikets fiender,[2] tillika med ärkebiskop *Gustav Trolle*, som redan i juli månad 1521 hade begivit sig till Danmark, för att själv hos konungen, som emottog honom med köld och förebråelser, utverka den ofta fordrade undsättningen för det belägrade Stockholm.

Efter herredagen i Vadstena erkändes riksföreståndarens myndighet även i Götarike. Danskarne fördrevos ur Västergötland och Småland. Kriget överflyttades till Finland. Med början av följande året hade i Sverige de förnämsta slotten inne i landet fallit i Gustavs händer, och till en del (såsom skedde med Västerås och Örebro) blivit förstörda av den förbittrade allmogen. *Stockholm* och *Kalmar*, ävensom *Åbo* i Finland, återstodo; och den förstärkning, de emottogo i början av året 1522 genom danska amiralen Severin Norrby, satte fienden i stånd att åter gå anfallsvis tillväga. Genom utfallen den 7, 8 och 13 april förstördes och brändes Gustavs läger kring huvudstaden. Under en månads tid därefter sågs ingen svensk styrka utanför Stockholm. Från Finland, där det för Åbo lägrade manskapet även fördrevs, måste Gustavs förnämsta anhängare fly; varvid biskop Arvid i Åbo med många ädla, både män och kvinnor, på sjön omkom.

Kristian själv lät i Sverige blott höra av sig genom nya grymheter. De förnämste i Stockholm avrättade

[1] Fant: *De historicis Gustavi I.*

[2] Holger Carlsson förlikte sig 1524 med Gustav. Nils Bosson blev 1525 ihjälslagen av bönderna i Vingåker.

herrars kvinnor och barn hade blivit avförda till Danmark; ibland dem Gustavs moder och tvenne systrar, vilka konungen, oaktat sin gemåls förböner, lät kasta i ett ohyggligt fängelse, där de omkommo — genom våldsam död klagar Gustav själv i sitt år 1522 utgångna brev[1] till Påven, Kejsaren och alla kristliga förstar om konung Kristians grymma regemente — andre säga genom pesten. En ny befallning har även kommit från konungen till hans befälhavare i Sverige att döda de förnämsta svenskar, som voro i deras våld. Krönikorna förmäla, att Severin Norrby redan erhållit den om sommaren 1521. I stället lät han många adelsmän, vilka sedan hyllade Gustav, undslippa; »emedan», sade Norrby, »de hellre såsom krigsmän måtte fria sin hals än slaktas såsom kycklingar». Men i Åbo har ett nytt blodbad blivit anställt i början av följande året genom konungens befallningsman därstädes, junker Tomas, vilken därefter vid ett försök att undsätta Stockholm föll med alla sina skepp i Gustavs händer och blev upphängd i en ek vid Tynnelsö.[2]

Sedan Severin Norrby låtit undsätta huvudstaden, skrev sekreteraren mäster Gotskalk Eriksson därifrån till Kristian,[3] att av borgare endast åttio, mest tyskar, kunde påräknas till konungens tjänst, men knektar och skyttar på slottet åttahundrafemtio man, nu med allt väl försedde: att bönderne, trötte vid kriget, fruktade ännu mer konungens hämnd och trodde på inga försäkringar, varföre landet endast med våld kunde bringas till lydnad: skickades en tillräcklig styrka, skulle Östergötland, Södermanland och Uppland underkasta sig konungen, och Hans Nåd kunde då straffa dalkarlarna, bergsmännen och hälsingarna, som först tagit sig detta obestånd

[1] Se HADORPH till *Rimkrönikorna*, där brevet, vari Gustav kallar sig »Sverigis Gubernator», är orätt daterat den 29 dec. 1523.

[2] I ett bastrep: varöver, såsom en missaktning, han yttrade mycken förtrytelse.

[3] Se brevet, dat. den 22 febr. 1522, hos HVITFELDT.

före. Befälhavaren på Stockholms slott i en rapport om hela vinterns krigshändelser till konungen förmäler, att hans knektar avtvungit honom högre sold för de vunna fördelarna, att han låtit ur staden driva eller fängsla de misstänkte svenska borgrarna, att bönderna hellre ville låta hänga sig i sina hus, än längre tåla besvärligheterna av detta krig, att Gustav, som förgäves frestat hans trohet, redan skickat undan sitt silver och sina förnämsta redbarheter till en präst i Hälsingland: tillika sänder han en uppsats på de avrättade herrars gods.[1]

Men efter en månad hade Gustav, som i dessa brev kallas »en skogstjuv och förrädare», åter fyllt trenne läger omkring Stockholm med dalkarlar och norrlänningar; och då i följe av en underhandling med Lübeck han därifrån i juni månad erhöll en hjälpsändning av tio skepp, vilkas antal sedermera föröktes, kunde han till största delen hemförlova bönderna och behöll blott de unga och ogifta hos sig. Lübeckarnes hjälp var väl halv och egennyttig: de glömde för vapnen ej vinsten: handlade upp järn och koppar för *klippingar* (med vilket dåliga mynt de kommo väl försedde), men låto dyrt betala manskap, skepp och krigsförnödenheter, så att de även i ett avgörande ögonblick sägas ha nekat Gustav tvenne kanoner, ehuru mot utlovad pant av tvenne rikets slott. Detta hände vid Severin Norrbys andra (och denna gång misslyckade) försök att undsätta Stockholm i oktober månad 1522; då han endast själv räddades från undergång genom lübska amiralens vägran att angripa. — Emellertid ryckte Gustavs trenne läger, oaktat flera lidna förluster, allt närmare själva staden. Denna (som den tiden föga sträckte sig utom den ö, som ännu innefattar den egentliga staden), blev slutligen, sedan Gustav genom flottbryggor låtit förbinda Munkliderna (nu

[1] *ArtikelBrieff an K. M:jt zu Denmark, Swedenn, Norrweden, &c. Mynen Allergenadigsten Herrn* — tillika med ett senare av den 29 april ifrån *Henrik Slagheck* (en broder till *Didrik?*). I konung *Kristiern II:s Archiv.*

Kungsholmen), Långholmen, Södermalm och Valdemarsön (nu Djurgården), samt dessutom med blockhus och järnkedjor spärrat hamnen, på alla sidor innesluten, men höll sig icke dess mindre vintern över, tills underrättelsen om Kristians öde förenade sig med hungern att nedslå besättningens mod.

Denne konung, sedan han så blodigt hemsökt Sverige, hade gjort ett lysande besök hos sin svåger, Kejsar Karl V, i Nederländerna, för att utkräva återstoden av sin gemåls brudskatt, samt vinna Kejsarens bistånd i stridigheterna med sin farbror, hertig Fredrik i Holstein, och med Hansestäderna. I allmänhet ser man honom sysselsatt med så många olika planer, att vid den häftighet, varmed de alla angrepos, släpptes, förnekades, återtogos, han i dem snart skulle framkalla lika många vapen emot sig själv. Det var till den berömde *Erasmus*, som han sade under denna resa: »man uträttar ingenting med lindriga medel, de äro alltid verksammast, som skaka hela kroppen».[1] Han ville krossa de andeligas och adelns makt, upphöja borgaren och bonden, bryta Hansestädernas handelsvälde, förvärva Holstein, erövra Sverige, framför allt härska enväldigt; han ville allt detta genom lagar,[2] skolor,[3] mord, list och vapen på en gång, och med en våldsamhet, som endast, om möjligt, överträffas av den lättsinnighet, varmed han övergick från en ytterlighet till en annan, och ansåg alla medel goda. Det var densamme Kristian, som i Sverige tog en påv-

[1] Erasmi *Epistolæ*. Basel, 1538, p. 453.

[2] Se konung Kristian II:s så kallade *Geistlige Lov*, given d. 26 maj 1521 — provisoriskt — (»inthil saa lenge att Oss elskelige meenige Danmarckes Riiges Raadt tilsammen kommer», c. 141) och hans *Ordinantz* eller *Verldslige Lov*, given d. 6 januari 1522 (»med vor elskelige Danmarckes Riiges Raadt samtöcke») — bägge senast utgivna av Kolderup Rosenvinge, *Samling af gamle Danske Love*. Köpenh. 1824, 4 del. — »Med Sveriges Lagbok hade han ock något i sinnet, hvar tijden hade honom tillräckt.» Olaus Petri. — Möjligt att konung Gustav själv därpå har avseende i Vadstena Artiklar 1524, (Stiernman, *Riksdagars och Mötens Beslut*, I: 34), där det heter: »att Lagboken borde förbättras såsom förr var belefvadt»; vilket likväl ej kom till verkställighet.

[3] Se 5 kap. i konung Kristian II:s *Geistlige Lov*.

lig bulla till förevändning för sina grymheter och i Danmark ville införa reformationen: densamme, som brevväxlade med *Luther* och kallade *Karlstadt* till Köpenhamn, och sedan, då en undersökning om mordet i Stockholm hotade från Rom, hos Påven anhöll om kanonisation av två nya helgon: densamme, som upphöjde sin gunstling, den allmänneligen avskydde Didrik Slaghök, till ärkebiskop i Lund och strax därefter lät i en påvlig legats närvaro hänga och bränna honom, såsom upphovsman till blodbadet i Sverige.[1] — Ett år efter detta ohyggliga försök att urskulda sig själv emottog Kristian, just då han var i begrepp att åter ålägga en skatt till sitt nyförvärvade krigsfolks avlöning, en uppsägelseskrift,[2] från danska Rådet, vari de förmäla sig ha övervägat det stränga och farliga regemente, som i hans tid varit, och vad som skedde i Stockholm, där så många biskopar, riddare och gode män omkommo utan lag och dom: sådant, fruktade de, kunde slutligen övergå dem själva, »efter den onda kvinnan Sigbrits[3] råd», (som utropar adeln i riket för skalkar och förrädare), särdeles sedan främmande krigsfolk nu åter vore inkallat i landet; varföre de uppsäga honom huldskap och troskap. — Kronan erbödo de åt hertig *Fredrik* av Holstein, som emottog den och slöt förbund med Hansestäderna. Förgäves svor folket på Seland, där Kristian lossat på livegenskapens bojor,[4] och även skånska adeln honom ny tro-

[1] Han blev ledd några trappsteg upp till galgen, därefter nedförd och levande kastad i elden. Det skedde den 24 januari 1522.

[2] Detta första uppsägelsebrev är daterat Viborg d. 20 januari 1523.

[3] I ett brev av d. 5 febr. 1523 underrättar konung Kristian sin drottning om Rådets uppsägelse. Uti en innesluten sedel omtalar han det allmänna missnöjet med mor Sigbrit, beder drottningen taga henne till sig på slottet och laga att hon håller munnen på sig. — Hur stor denna kvinnas inflytelse var, kan ses därav, att det finnes ett konungens öppna brev, daterat Köpenhamn den 29 dec. 1522, vari han förklarar, att *Sigbrit Willems* har avlagt fullkomlig redovisning för rikets finanser och tullväsen och är fri från allt ansvar i detta avseende.

[4] I 3 kap. av KRISTIAN II:S *Geistlige Lov* förbjudes den onda, okristliga sedvana, som hittills varit på Seland, Falster, Lolland och Möen, att sälja bönder såsom andra oskäliga kreatur, utan skola de, när herrskap deras förfar

hetsed. Han vågade varken anförtro sig åt sina undersåtare eller sina soldater, samlade tjugu skepp, lät föra ombord rikets handlingar, drätsel och klenodier, sin gemål, sina barn, sin rådgiverska Sigbrit (den senare fördold i en kista), och avseglade, flyende sina riken, i åsyn av hela Köpenhamns folkmängd den 20 april 1523.

Så slutade *Kristian II* sin regering: en konung, hos vilken man ej vet vilketdera mest fängslar uppmärksamheten, allt vad han företagit eller allt vad han övergivit, eller allt vad han med blod besudlat, hans djärvhet eller hans svaghet, eller det mångåriga elände, varmed han umgällde en kort och illa använd makt. — Det gives människor, vilka, liksom stormfåglarne före ovädret, äro varningstecken vid annalkandet av stora skakningar. Kristian, utan medelpunkt, kastad emellan alla sin tids olika riktningar, är en sådan varelse — att rädas före eller att beklaga.

Fredrik I, vald till hans efterträdare i Danmark, skrev till svenska Ständerna och begärde att enligt Unionens villkor även i Sverige bliva erkänd. De svarade: *att de utvalt Gustav Eriksson till Sveriges konung.* Det skedde på riksdagen i Strängnäs den 7 juni 1523.[1] Sådan var Unionens upplösning efter etthundradetjugusex år. Norge tvekade i detta avgörande ögonblick. Invånarne i södra delen förklarade, då i april månad svenskarne under Ture Jönsson Roos och Lars Siggesson Sparre hade framträngt till Opslo, att de ville förena sig med Sverige, om de därifrån blevo understödde.[2] Bo-

---

oredeligen med dem, äga rätt att avflytta, såsom bönderne i Skåne, Jutland och på Fyen. — Efter Kristians avsättelse i Danmark, blev hans lag offentligen bränd av Rådet på Viborgs Landsting, »som en skadelig oc forderffvelig Lov imod god Politi oc Regimente». HVITFELDT.

[1] *Dominica infra octavam Corporis Christi*, som detta år var den 7 juni, (såsom rätt uppgives i biskop Brasks brevväxling. *Handlingar till Skand. hist.* 17 del., s. 141), ej den 6 juni, ehuru detta oriktiga datum, som förekommer i v. STIERNMANS *Riksdagsbeslut*, blivit det allmänt antagna.

[2] Se Ture Jönssons brev till biskop Brask av den 23 april 1523. I *Linköpings biblioteks handlingar*, 2 del., s. 183.

huslän erövrades, Blekinge å en annan sida likaledes, och på samma gång sökte Gustav både genom underhandlingar och vapen att även göra Sveriges gamla anspråk på Skåne och Halland gällande. Kalmare stad intogs den 27 maj; slottet den 7 juli. I Stockholm, som gick över den 20 juni, emot fritt avtåg med egendom och vapen för besättningen och alla andra, som ville bliva Kristian trogne,[1] höll Gustav sitt intåg midsommarafton, och innan årets slut blev Finland bragt till lydnad. Riket var fritt från yttre fiender. De inre återstodo, och i Lübeck en bundsförvant, som genom sina fordringar var obekvämare än en fiende.

[1] Av en odaterad uppsats i *Kristiern II:s Archiv* med påskrift: »Artichle oc beuillinge som K. M:t skicker till Stocholm huorledes thee skulle oppgifwe Stocholms Stad oc Sloth», synes, att konungen samtyckt till stadens uppgivande, ehuru ej alla där fordrade villkor i kapitulationen beviljades.

Andra kapitlet.

GUSTAV VASA.

Reformationen.

En under det borgerliga kriget skövlad stad hade varit skådeplatsen för Gustavs val till konung. I huvudstaden stod vid hans intåg hälften av husen öde, och av folkmängden var knappt en fjärdedel övrig; varföre konungen lät uppmana borgare i andra rikets städer att dit inflytta: en uppmaning, som han åter efter tolv år fann sig föranlåten att förnya; »emedan Stockholm ännu icke kommit till sig efter konung Kristians tid».[1] Vad som här mötte hans ögon, var en bild av rikets tillstånd; och aldrig har om någon konung med mera rätt blivit sagt, att den tron, på vilken han såg sig upphöjd, var svårare att bibehålla än att intaga.

Unionen var upplöst och hade lämnat en stor förstörelse efter sig. Man misstager sig likväl, om man i allmänhet anser den för en tid av stort förtryck. Den var det stundom, och hade slutat med tyranni; men den var ännu mer en tid av stort självsvåld. Detta visade sig å ena sidan i de storas oavhängighet eller *Rådets* genom Unionen förvarade makt, att i konungs frånvaro styra riket, vilken de så utövade, att de voro verkligen regerande i sina län, där de genom egna gods gemenligen ock voro mest betydande. Därföre blev utdelandet av dessa

[1] *Brev till Köpstäderne av d. 12 juli 1523 och d. 26 sept. 1535. Registrat.* i Riksarkivet. Borgerskapet borde vara betänkte, heter det i det sista brevet, att vända den lübske handeln till Stockholm, som är en stad, där man sig väl bärga kunde, besynnerligen den, som kan umgå med köpenskap och vet att akta sina stycken.

län (så mycket mer, som de här ej voro ärfteliga), ett ständigt stridsämne med unionskonungarna: därföre störtade striden om länen Karl Knutsson tvenne gånger från tronen: därföre var ibland *Gustavs* första frågor till Rådet: »om han ej fritt måtte få råda och bestyra om Kronans län, såsom lagboken säger, utan ovilja?»[1] — Innehavarne uppburo därav Kronans inkomster och behöllo dem;[2] ty, med ett och annat undantag hava, åtminstone under Unionens senare tid, konungarna därav fått intet. Därföre var ock den tanken, som någon gång öppet yrkades, att dela riket i flera delar under särskilda regenter, mera än ett löst förslag av de stora. Det var till en ej ringa del verkligen utfört. Ännu under konung Gustav I återfinner man dessa provinsiella magnater med mer eller mindre dolda anspråk; och att de utgjorde vad som kallades *Rikets råd*, eller ännu bestämdare *Rikets råd i Uppland, i Väster-* och *Östergötland, Finland,* o. s. v. ses av Gustavs egna brev, i vilka Rådet ännu sålunda nämnes efter provinserna.

Å andra sidan hade under Unionen, och i motsats mot aristokratien, även *folket* blivit en makt. Engelbrekt hade kallat det till vapen: det bortlade dem sedan ej under hundra år, och var därigenom för varje överhet farligt. Med Karl Knutsson syntes det nästan avgjort, att i Sverige varken en inhemsk eller en utländsk konung mer kunde finnas. Riksföreståndaremakten, till vilken man tog sin tillflykt, var i sig själv för obestämd, att ingiva någon säkerhet. Den var demokratisk i Sturarnes hand, men tillika i ständigt krigstillstånd mot inre och yttre fiender, och av nödvändighet laglös. Den splittring, som hotade riket genom herreväldet, låg även

[1] *Vadstena Articklar.* Oktober 1524.

[2] »Vi hava aldrig hört, att de gode herrar i Riksens råd hava varit pliktige till någon annan tunga, än med sitt folk till Riksens tjänst, var efter sin förläning», säger biskop *Brask* i brev till *Ture Jönsson* den 21 maj 1524. Men ett sådant uppbud, i unionskonungarnes tjänst, skedde ej eller åtlyddes ej i Unionens senare period.

i bondväldet på annat sätt. Böndernas politiska inflytande gav även de forna demokratiska formerna en ny viktighet, och den gamla förbundsförfattningen visar sina sista krafter i uppror. Huru ofta ser man ej i dessa tider de särskilda landskapernas menigheter handla självständigt, gripa till vapen, ingå förbund eller med varandra förnya gamla fördrag! — Det är i synnerhet det övra Sverige, som erbjuder detta skådespel, varemot adelns makt synes betydande i det södra, med undantag av *Småland*. Också blev detta landskap, näst *Dalarna*, under Gustavs regering, huvudsätet för bondupproren. Van vid osäkerhet för liv och egendom, var likväl denna beväpnade allmoge i sin fattigdom otålig för skatter; och det blev Gustav själv, som skulle erfara det.[1]

Kyrkan kunde anses för en främmande makt, som under frånvaron av världslig överhet väl betänkt sitt eget intresse. Den utgjorde så mycket mera den mäktigaste delen av aristokratien, som biskoparne tillika voro världslige länsherrar. De hade alltid visat sig särdeles nitiske för Unionen; men derföre ock tidigt blivit föremål för det fosterländska partiets fiendskap. Mot biskoparna riktade redan Engelbrekt handgripliga hotelser. Karl Knutssons och Sturarnes regering var en oupphörlig strid i synnerhet mot deras makt. En hämndgirig ärkebiskop banade Kristian Tyrann vägen till tronen; varföre ock en mer förhatad man än Gustav Trolle aldrig i Sverige funnits.[2] I det följande kriget utbrast allmo-

[1] »Ej heller have vi sådana allmoge här i riket, där lida och fördraga kan några store beskattningar eller åläggningar, som i andre land och riken — — med mindre man skall förmoda sig därav en upprorisk allmoge.» Konung Gustav I till Erik Fleming den 5 dec. 1535. *Registr.* i Riksarkivet.

[2] Vid blotta ryktet om en förlikning med ärkebiskopen skrevo dalkarlarne till Gustav, att de i sådan händelse ingalunda kunde hålla den trohet, de honom lovat hade: han skulle ej taga de fattige män i Dalarne till misstyckes, att de så djärveligen sade sin tanka. — Då ärkebiskopen icke dess mindre sedermera sökte genom brev och bud att ibland dem stämpla oroligheter, låto de svara honom: att de ville uppstå emot honom och hans parti alle, som i Dalarne femton år gamle äro, och så långt pil och skäkta räcker till. Se breven hos VON TROIL, *Handlingar till sv. reform. hist.*, 4 del., ss. 352, 356.

gens förbittring i synnerhet mot biskoparnas både personer och egendom; och man träffar även flera uttryck av en dylik sinnesstämning mot munkar och präster, framkallade å deras sida genom tygellösa och våldsamma seder.[1] I allmänhet led kyrkan mycket under detta krig, och genom Kristians tyranniska förfarande även mot sina vänner.[2] Likväl var den ännu utan all jämförelse den rikaste korporation i landet och utövade genom det lägre prästerskapet ett stort inflytande.

Det var under sådana omständigheter, som Gustav hade att grunda en makt, som ej mera fanns i Sverige, nämligen *Kronans,* och att begynna sin regering med fordran av de största uppoffringar.

Redan på valriksdagen i Strängnäs 1523 framlade tvenne lübske rådsherrar räkning för det lämnade understödet emot det ännu belägrade Stockholm och krävde ofördröjlig betalning eller ock, endast såsom pris för ett uppskov, oinskränkt bekräftelse på Lübecks handelsfriheter i riket, enligt ett av dem själva inlämnat förslag. Denna mäktiga stad, som berömde sig av att i Norden av- och tillsätta konungar,[3] hade nyss ingått ett förbund med konung Fredrik i Danmark och lovat villkorligen sitt biträde, att skaffa honom även Sveriges krona. Dess utskickade låto falla hotelser därom.[4] Underhandlingen

[1] Av tvenne Gustavs egna kapellaner slog den ene ihjäl den andra med en stridshammare under måltiden d. 28 januari 1523. Biskops Brasks *Brevväxling. Handlingar till Skand. hist.*, 17 del., s. 83. Ett exempel på tiggaremunkarnes fördärvade seder, därsammastädes, s. 193.

[2] Se biskop Brasks klagobrev till Rom över biskopsstiftens tillstånd av d. 5 mars 1523, således innan Gustavs upphöjelse på tronen: »Ecclesia Arosiensis in maxima paupertate relicta — Stregenensis clerus ter uno anno spoliatus — Scarensis ecclesia per hostes incensa — Upsaliensis tot afflictionibus preventa — Vexionensis in terminis hostium — Lincopensis communis præda» — och för tröst får kyrkan begabberi »sarcasmaticas consolationes». Han tillskriver detta det redan omkring sig gripande lutherska kätteriet.

[3] Det är lübeckarne och deras anhang, som uppsatt en ny konung i Sverige i vårt ställe, yttrar sig Kristian II till en domherre i Köln i ett brev, daterat Berlin den 26 sept. 1527. *Kristiern II:s Archiv.*

[4] »Coloratis verbis obductas minas.» Brev ifrån biskopen i Skara till biskop Brask i Linköping, vilken senare undvek att personligen infinna sig vid riksdagen.

om Stockholms dagtingan var i deras hand. Man måste bevilja alla deras påståenden.[1]

Kristian II var genom sina förbindelser ännu fruktansvärd, ehuru med början av år 1524 endast ön Gotland erkände hans övervälde,[2] och »det nu är så långt kommet, att Eder Nåde icke haver mera fritt än detta arma land», skriver till honom *Severin Norrby,* som ännu i hans namn behärskade ön och därifrån drev sjöröveri mot alla nationer. Både Gustav och Fredrik, svenska och danska Rådet hade förgäves frestat hans trohet. I sina brev till sin landsflyktiga herre klagar Norrby över förräderi. Kalmar, som genom honom varit väl försett med förnödenheter för ett helt år, hade likväl blivit uppgivet med en feghet, som förtjänt galge och hjul. I Finland, vilket vore så mycket viktigare, som »det i ränta är den bästa del av Sverige», hade konungens krigsfolk ej uppfört sig bättre, så att Norrby ej hunnit att själv infinna sig där, då han velat försvara landet, om det ock skulle skett med ryssarnas hjälp. — Nu — skriver han om vintern 1524 — ligger Gustav Eriksson redo med all Sveriges makt att vid första öppet vatten anfalla *Gotland,* varföre, om ej ön genom undsättning från konungen kan räddas ur svenskarnas händer, han ber om tillåtelse att i tid få dagtinga så, »att landet ej måtte trängas från *Danmarks* krona».[3] — Anfallet mot Gotland, vars utgång vi redan härigenom antytt, beslöts på herredagen i Vadstena i början av nyssnämnda år. Lübeck, som mest led av Norrbys sjöröveri, hade uppma-

[1] Lübeck och Danzig, och de med dem förenade städer, som därtill kunde få Lübecks tillstånd, erhöllo uteslutande och tullfri handel på Sverige genom ett av konungen och Rådet undertecknat brev. En finsk rådsherre, *Knut Eriksson* (Kurk), nekade att underskriva.

[2] Norge uppsade honom lydnad den 5 aug. 1523. I början av följande året övergingo Köpenhamn och Malmö till konung Fredrik. Gustav sände en fänika knektar till hjälp vid Malmös belägring och bidrog med tio skepp till intagande av ön Bornholm. TEGEL.

[3] Severin Norrbys brev av d. 7 mars och d. 14 sept. 1523, samt d. 14 mars 1524. *Kristiern II:s Archiv.*

nat därtill genom ett eget sändebud, som lovade understöd, eftergift på räntan av gälden och ersättning för krigskostnaden, ifall ön ej av Sverige skulle kunna behållas. Biskop Brask i Linköping, till vars stift den hörde, och som sedan klagade, att företaget misslyckades genom tyskarna, som hade rått därtill, förenade nu med dem sina föreställningar, och Gustav gav, ehuru ogärna, sitt bifall. Befälet över de åttatusen man och den flotta, som i detta ändamål samlades, blev uppdraget åt Bernhard von Melen, en tysk riddare, som övergått ur Kristians tjänst, blivit upptagen i svenska Rådet, belänt med Stegeborg och förmäld med Margareta Vase. Syssling till konungen, men för en arvsfråga mot honom fientligt sinnad, blev hon ej utan inflytande på sin mans uppförande. Bernhard von Melen intog landet utan svårighet, men drev belägringen av Visby stad och slott så långsamt, att Norrby, med vilken han trädde i hemligt förstånd, hann underkasta sig och ön danskt beskydd. Lübeck på ett personligt möte emellan Gustav och Fredrik i Malmö upphävde sig emellertid till medlare emellan båda konungarna. Enligt Malmö Recess d. 1 sept. 1524 måste Gustav till Danmark återlämna Blekingen och ställa tvisten om Gotland till framtida avgörande. Dock behöll han Bohuslän tills vidare och avvisade för alltid anspråken på danskt överherrskap och Unionens förnyelse. — Emellertid blev Bernhard von Melens förräderi uppenbart. Han förmådde sitt krigsfolk att svärja sig enskilt trohetsed, besatte Kalmar slott för egen räkning, drog till Tyskland att förstärka sig och förskrev sig där, att åt Kristian II åter erövra Sveriges rike.[1] Kalmar slott försvarades med förtvivlad tapperhet mot Gustav, som ej utan stor manspillan återtog det och lät straffa

[1] Brevet, som finnes i *Kristiern II:s Archiv* och är daterat Brandenburg d. 1 maj 1526, begynner: »Ich Bernhard von Milen, Ritter &c. bekenne mit diessem brieffe offentlich, das ich awss getrewer, untertheniger neygunge guttwillig vorgenommen habe dass konnigkreich Schweden gantz adder eynsteyls mitt Gotts hulff zu erobern», &c.

sjuttio av besättningen såsom förrädare. — Dessa händelser stå redan i sammanhang med det första upproret mot Gustav. Men det hade, liksom de följande, även en djupare orsak.

Reformationens grundsatser hade begynt sprida sig till Norden. Och det visade sig snart, att det i Sverige var konungen, som för dem stod i spetsen, ehuru han därvid gick tillväga med den egna blandning av slug eftergivenhet och djärv handling, som i allt utmärkte honom, och hans eget tänkesätt även allt mer bestämdes, ju mer det av händelserna sattes på prov. Tvenne bröder, *Olaus* och *Laurentius Petri,* som i Wittenberg studerat och blivit Luthers lärjungar, återkommo till fäderneslandet år 1519 och förkunnade här först hans lära. De fästade Gustavs uppmärksamhet och han gav dem sitt skydd,[1] ehuru biskop Brask, som redan utverkat Påven Adrian VI:s brev om kätteriets utrotande i Sverige, fordrade inkvisitorers tillsättande i alla stift och förbud på Luthers skrifter.[2] Konungen, som själv har brevväxlat med Luther,[3] förordnade Olaus Petri, vars djärva pre-

[1] »Vete j sjelfve wårt välde tilhöra beskydda hvar och en wor undersåte för öfverdåd», skriver konungen till biskop Brask. *Handlingar till Skand. hist.*, 13 del., s. 58.

[2] Ut aliqui deputentur in certis dyocesibus — inqvisitores hæretiæ prauitatis. Brasks brev till Johannes Magnus, som anlänt såsom påvlig legat 1523, l. c., 17 del., s. 146. — Denne utverkade också ett brev av Gustav emot Luthers satser och böcker (se *Litteræ Domini Regis contra opinionem Lutterianam*, ibid., p. 159); men att detta aldrig blivit kungjort, kan ses av konungens brev till biskop Brask 1524, »Som j scriffue om Luthers böcker, at wj them skulle förbjuda at köpas &c. Wethe wj icke huru wi thermed göra kunnom. All then stund wj icke förnummit them ogilla dömdha utaff umpartiiske domara — oc besynnerliga för thy at her införes i landet böker emot samma Luther: kan för then schuldh nyttigt wara epter wort föga förstandh, at swa wäl thet ene som thet andre kommer för ögon.» *Skand. handl.*, 13 del., s. 58. — Två år därefter förböd konungen biskop Brask att översätta och utgiva påvens, kejsarens och hertig Görans av Saxen brev emot Luther, såsom ledande till uppror, samt upphävde biskopens i Söderköping anlagda tryckeri. *Skand. handl.*, 16 del., s. 43.

[3] »Wir seind bald vom anfang unsers königlichen Regementz dem wahren und laudtern Gotz wordt (so viel uns von Gott gnad und verstand dartzue verliehen) anhängig gewesen», säger konungen i ett brev till Luther av d. 16 aug. 1540, tryck av Spegel i *Bevis till dess Biskopskrönika.*

dikningar under själva valriksdagen[1] i Strängnäs väckt allmän uppmärksamhet, till predikant i Stockholm och stadens sekreterare, och den yngre brodern Laurentius till professor i Uppsala. Där lät konungen hålla en disputationsakt för och emot de nya lärorna och sedan, i anledning därav, författa tolv spörsmål, som utdelades för att framdeles på ett svenskt kyrkomöte undersökas.[2] Till sin kansler antog han *Laurentius Andreæ,* domprost i Strängnäs, sedan i Uppsala, som tillbragt sina tidigare år i Rom, och nu i sin ålder blev de nämnda unga männens lärjunge. Vilka grundsatser nu blevo gällande i avseende på kyrkans egendom, röjde denna kanslers ord till munkarna i Vadstena, som klagade över den till Gotlandståget av klostret utkrävda hjälpen. Han svarade: »församlingens penningar äro folkets».[3]

[1] De voro ifrån början riktade mot de andeligas världsliga makt: Periculose pullulare incipit heresis illa Lutherana, per quendam Magistrum Olavum in ecclesia Stregenensi, præsertim contra decreta sanctæ Romanæ ecclesiæ ac ecclesiasticam libertatem ad effectum, ut status modernæ ecclesiæ reducatur ad mendicitatem et statum ecclesiæ primitivæ. Brask till biskopen i Skara d. 12 juli 1523. *Skand. handl.*, del. 17, s. 143.

[2] Disputationen hölls jultiden 1524 emellan *Olaus Petri* och doktor *Peder Galle,* domprost i Uppsala, på den motsatta sidan, och bägge författade sedan på konungens befallning särskilta svar på de utfärdade frågorna, vilka trycktes. Spörsmålen voro: 1. Om man måå undfalla helga manna lärdom, kyrkiones brukningar och sedvenior, the som icke haffva Gudz ord medh sich. 2. Om vor Herre Jesus Christus finnes hafva befallt Prestom, Påfvom, Biskopom &c. någhot välde eller herradöme öfver menniskjona, annat än thet allena, at the skola förkunna gudz ord och vilja: och om några andre prester bör att vara än the som thet göra. 3. Om theras lagh, bodh eller stadgar kunna binda menniskona til någhon synd, om hon gör theremot. 4. Om the haffva macht medh bann skilja någhon fråå gudh såsom en afhuggen ledamoot aff gudz försambling, och göra honom til djeffvulens ledamoot. 5. Om thet herradöme, som nu uppkommet är medh Påfvan och hans hoop är moot eller medh Christo. 6. Om någhot annat är gudstienst än at man håller hans bodh, icke menniskiofunder, the Gudh intet budhit haffver. 7. Om menniskjan kan vardha salig för sina förtjenst skul, eller aff blotta gudz nådhe och barmhertighet. 8. Om closterlefwerne haffver någhor grund i Schrifftene. 9. Om någhor menniskja haffver, eller haffver hafft macht annorlunda sticta om Sacramentet i Wijn och Brödh, än Christus sielfver insatt haffver. 10. Om man skal hålla sigh vidh någhre uppenbarelser, som säijas skedde wara, andra än the som i then helgha Scrifft beslutna äre. 11. Hvad skääl finnes i Scrifftenne om skärseld. 12. Om man skal wörda, dyrka och tillbidia helgonen, och om helgonen äre våre försvarare, patroner, midlare eller fördachtingare inför Gudh. — Se det hela i v. Troils *Handl. till svenska reformationens historia,* 1 del.

[3] Quando dicimus ecclesiæ pecuniam, quid aliud quam pecuniam populi dicimus? *Skandinav. handl.*, 17 del., s. 206.

Tre månader efter konungens upphöjelse på tronen, då han vid marknaden i Västerås den 8 sept. 1523 gjorde en redogörelse inför menige man över rikets drätsel, uppgav han sina utgifter för kriget till 960,000 mark,[1] varföre han måst sätta sig i stor gäld. Skulden till Lübeck, sådan den blivit godkänd på riksdagen i Strängnäs, utgjorde 68,681 lübska mark för krigsförnödenheter och 8,609 mark i penningeförskott,[2] utom 200,000 gyllen till krigsfolkets avlöning,[3] som samma år likväl lära blivit gäldade med kyrkornas silver; ty denna skuld omtalas sedermera icke. — Därtill kommo kostnaden för Finlands intagande och tåget mot Gotland, uppror att bekämpa och en ny regering att inrätta och underhålla. Också voro Gustavs första regeringsår alla utmärkta genom nya, ovanliga pålagor, som i synnerhet träffade kyrkan och av konungen ursäktades med rikets nöd.[4] Redan 1522 utkrävdes en hjälp av kyrkorna och prästerskapet: 1523 lades en silverskatt under namn av lån på alla kyrkor och kloster i riket: 1524 samtycktes en ny hjälp till Gotlandståget, för vilket ändamål ock konungen låt

[1] Dokumentet (med titel: »thette wartt framsatt för thenn menige mhan y Vesteråss anno D. 1523 om Mårmässone, huilkitt ock må förkunnes annorstadiss i landith») är utgivet av FANT, *Dissert. de caussis, ob quas Gustavo I contra Christiernum II opitulati fuerint Lubecenses.* Upsaliæ 1782. Räknar man den *svenska marken* i denna tid till 20 skillingar i silver (jfr HALLENBERG, *Om mynt och varors värde i Sverige under konung Gustav I:s regering*), så gör den nämnda summan 400,000 silverriksdaler.

[2] TEGEL. — SARTORIUS, *Gesch. des Hans. Bundes*, 3 Th., s. 159. Lübeckarne fordrade två mark svenska för en mark lübsk, vilket likväl konungen ej ville medgiva.

[3] Se hans brev därom till biskop Brask i *Linköpings biblioteks handl.*, 2 del., s. 202. 9 gyllen svarade ungefär mot 8 riksdaler i silver.

[4] »Loquutus sum maiestati suæ de grauamine ecclesiarum, &c.; respondit *profusis lacrymis*, quod nulli mortalium plus displicere possit eadem exactio quam sibi, et quod eam necessitas et nulla voluntas maiestatis suæ imperaret.» JOHANNES MAGNUS, brev till biskop Brask d. 1 aug. 1523, *Skandin. handl.*, 17 del., s. 157. Med konungens tårar vill troligen Johannes Magnus hedra sin egen vältalighet; ty till biskop Brask förer Gustav ett ingalunda blödigt språk i samma ämne: »Det säger hvariom enom redeligom man hans samvet, at i nöden der riket sådana tunge påhänger, bör iu alle drage tungen — ehwad det är kyrker, klöster, munker eller prester, besynnerlige der icke anners vill tillräcke.» *Skandin. handl.*, 14 del., s. 51.

lämna sitt eget silver på myntet: 1525 förlades rytteriet i borgläger i klostren, domkapitlen fingo knektar att underhålla, och konungen erhöll nära all kyrkornas tionde för året, samt 1526 två tredjedelar av hela tionden, ehuru han klagar, att »för något förtäckt stycke av prästerskapet» inkomsten ingalunda svarade emot hans väntan. Tionden skulle användas till betalande av rikets gäld. Till samma behov utgick år 1526 en hjälp av adeln och prästerskapet: städerna taxerades och över hela riket utskrevs en betydlig gärd i de varor, som den menige man bäst kunde åstadkomma, »efter på den tid var ganska ringa penningar att taga i landet».[1] Särskilda omständigheter gjorde allt detta ännu mera tryckande. Nödmyntet, de så kallade *klippingarna*,[2] som gått för mer än fyradubbla värdet, avlystes helt och hållet 1524, utan att ens nedsättas till sitt verkliga: misshälligheter med Hansestäderna och Norrbys sjöröveri avbröto all tillförsel på främmande varor, varigenom saltet blev så dyrt, att de fattiga i stället måste sjuda saltvatten,[3] och då denna brist avhjälptes, i följe av den handelstraktat, konungen låtit avsluta med Nederländerna, inträffade 1527 och 1528 svår missväxt, och följande året härjade i riket den förödande farsot, som kallades den *engelska* eller *kalla svetten*. Om hungersnöden säga krönikorna: »Folket hade intet till bröd utan barkekakan, och de, som fingo köpa agnar och mäsk, ansågo sig mycket lycksaliga. Uti Roslagen och allestädes i skärgården svalt mycket både folk och boskap ihjäl. Konungen lät väl komma några tusen läster spannmål från Livland och sålde säden hä-

[1] Se STIERNMAN, *Riksdagars och mötens beslut*, 1 del., under alla de förenämnda åren.

[2] Gustavs *klipping* hade gått för 18 så kallade *penningar*, som svara mot 3 skill., 5 rundstycken: dess verkliga värde var 9 rundstycken. Kyrkorna hade måst lämna sina penningar emot klippingar.

[3] Konungens brev till land och städer d. 21 apr. 1526, att holländska skepp med salt, kläde, vin och andra varor anländ till Stockholm, varföre menige man bör vara vid god tröst, att den dyra tiden småningom upphör. *Registrat.* i Riksarkivet.

rads- och sockenvis för en mark tunnan,[1] med noggrann omsorg att den ej uppdyrkades för den fattiga. Men folket var så argt och otacksamt, att de visade konungen platt ingen tack därför, utan kallade honom *hunger-* och *barkekonung*.»

Prästerne framställde nöden såsom ett himmelens straff över den kätterska konungen; och Gustav själv hade på samma gång att tygla deras missnöje och överdriften hos den nya lärans förkunnare. I Stockholm, där det tyska borgerskapet livligast delade denna tidens växlande meningar, fann konungen vid sin återkomst från mötet i Malmö om hösten 1524 hela staden i uppror genom tvenne nyss anlända vederdöpare: *Knipperdolling*, sedermera en av huvudmännen för de blodiga svärmrarna i Münster, där hans ben ännu ligga i järnburen på kyrktornet, och *Melchior Rink*. De hade funnit anhängare, bemäktigat sig S:t Johannis kyrka, predikade över Uppenbarelseboken, stormade till kyrkor och kloster och utkastade på gator och torg deras stympade bilder och prydnader. Själve Olaus Petri teg därvid. Konungen talade honom skarpt till för denna efterlåtenhet och förviste orolighetsstiftarna landet. Men uppträdet väckte allmän förargelse, vilken i landsorterna ökades genom många de nya predikanternas uppförande; varföre ock konungen på sin eriksgata, som han nu företog, straffande förehöll dem, »att de foro fram med stor obeskedlighet, icke havande det rätta sättet och förståndet att föra folket in i Guds ords grund och mening» och att »en stor del förde ett skröpligt och förargeligt leverne». Han sökte på allt sätt lugna folket med försäkringar, att han ingalunda ville införa en ny tro,[2] utan endast avskaffa missbruk.

[1] Efter 1527 hade myntet försämrats, så att 3 mark svarade emot 1 r:dr i silver. HALLENBERG, l. c., s. 112.

[2] Såsom prov, huru Gustav framställde saken för allmogen, tjänar hans brev till hälsingarna år 1526. Somliga munkar och präster hava oss sådana rykte påfört — skriver han — mest för det vi tale på deras olag. Däribland

Mer än en unionskonung hade blivit störtad för mindre. Att Sverige i Gustav Vasa fått ej blott en befriare, utan en herre, det lärde den tidens svenskar med förundran. Man var så van vid ombyten. »Den menige mans sinne plägar hos oss sig lätteligen förändra»,[1] skrev den försiktige biskop Brask i förtroende till en medbroder vid valriksdagen i Strängnäs 1523, varifrån han, både till konungens och Rådets missnöje, avhöll sig, skickande sin kansler i stället med förmaning, att noga tillse vad han beseglade. — Gustav skulle snart erfara förutsägelsens sanning; och det första upproret emot honom var ett försök att åter upphöja *Sturiska huset,* som i hela riket var högt aktat och älskat.

Bevis på sådana stämplingar fick Gustav innan tre månader voro förflutna efter konungavalet, och tvenne av hans nya biskopar stodo för dem i spetsen. Uti striden mot hierarkien var det utan tvivel en lycklig omständighet, att alla rikets stift utom tvenne vid konungens anträde till regeringen voro lediga.[2] Men han bedrog sig, om han väntade någon tillgivenhet av de nya män, med vilka under hans egen inflytelse biskopsstolar-

räknar konungen: att, om någon är dem skyldig, de förhålla honom sakramentet, i stället att utsöka sin fordran med lagen: att om en fattig man skjuter sig en fågel om helgedagen eller tager sig ett fat fisk, skall han strax böta biskopen och prosten för helgedagsbrott: att lekmän ej njuta lika rätt mot prästerna, som de senare mot de förra: att biskopen ärver präster, som dö utan testamente, med förbigående av arvingarna: att prästerskapet svikligen innehaver mycken Kronans egendom och tillägnar sig konungens andel i sakören. »När de förmärka, att vi vele veta Kronans bästa, som vi på vårt konungsliga ämbetes vägnar hava i befallning — säga de strax, att vi vele införa en ny tro och Luthers lärdom, det dock icke annat är, än som I nu haven hört, att vi icke vele tillstädja att de emot lagen skole bedriva deras girighet.» *Registrat.* i Riksarkivet.

[1] »Sententia vulgi nostri facile solet variari. — Hæc fiducialiter vobis scribimus.» Biskop Brasks brev till den utvalda biskopen i Skara. *Skand. handl.*, 17 del., s. 131. Senare på året uppsade först Brask all gemenskap med den landsflyktige ärkebiskop Gustav Trolle, hos vilken han innan dennes utresa rekommenderat sig: »rebus regni tunc in eo statu existentibus, quod difficillimum videretur regem Christiernum posse dejici.» Brask till Gustav Trolle d. 18 okt. 1523, l. c., s. 171.

[2] Uppsala, Strängnäs, Västerås, Skara, Åbo. Av den gamla uppsättningen voro kvar biskop *Ingemar* i Växjö, foglig och av ålder försvagad, samt biskop *Hans Brask* i Linköping, den ende verksamme.

na fylldes. De blevo alle, förr eller senare, hans fiender. — Till biskop i Västerås valdes *Petrus Jacobi,* gemenligen kallad *Peder Sunnanväder,* förut kansler hos riksföreståndaren Sten Sture den yngre. Valet hade skett »med dalkarlarnas mogna råd»,[1] såsom han själv säger; och redan första året beslogs han med att stämpla upprör ibland dem, Gustav bevisade det med hans egna för domkapitlet i Västerås framlagda brev. Han blev avsatt, och samma öde träffade den nyvalda ärkebiskopen, domprosten mäster *Knut,* vilken uppträdde såsom den förres försvarare. De rymde till Dalarna och uppviglade dalkarlarna, som skrevo till Gustav: »att de ingalunda ville längre tillstädja honom lägga flera silvskatter på kyrkor, kloster, präster, munkar, köpstadsmän eller Sveriges allmoge»; de uppsade honom tro och lydnad, om han ej skaffade bättre köp i riket, drev utlänningar ur sitt Råd,[2] och renade sig från beskyllningen att ha fängslat *Kristina Gyllenstierna* och förgjort eller fördrivit hennes son *Nils Sture.*

Det var just vid samma tid, som Gustav hade utverkat förlossning för Sturens änka ur danska fångenskapen. Kristina Gyllenstierna träffade i Kalmar sin äldsta son Nils Sture (nu på tolfte året), nyss återkommen från Danzig, dit han undan Kristians förföljelser blivit skickad 1520. Bernhard von Melen sökte genom kvarhållandet av den unga Sturen giva en färg åt sitt eget avfall och lämnade efter sig såsom befälhavare på Kalmar slott en tjänare av det Sturiska huset.[3] — Snart hördes ryk-

[1] »Maturo vallensium consilio.» Brev till biskop Brask. *Skand. handl.,* 17 del., s. 123. Det var enligt de privilegier dalkarlarne denna tiden tillägnade sig, varom mera framdeles.

[2] »*Mälere, Troll* och *Djevler,* som stinga huvuden tillhopa att fördärva den menige man.» Dalkarlarnas brev och klagomål. *Registrat.* i Riksarkivet 1524. Med de bägge första orden mena de Bernhard *von Melen* och Gustav *Trolle,* om vars försoning med konungen osanna rykten blivit utspridda.

[3] Biskop Brask skriver till Ture Jönsson, att Bernhard von Melen gjort Henrik Jute, som tjänte Kristina Gyllenstierna, till hövitsman på slottet, att denne hade Nils Sture hos sig och att detta ger anledning till stort tadel på fru Kristinas vägnar. *Skandinav. handl.,* 14 del., s. 63, 64.

ten så inom som utom riket,[1] att Severin Norrby sökte Kristina Gyllenstiernas hand och genom henne regeringen i Sverige. Gustav nämner detta rykte offentligen såsom ett löst tal bland menige man, utspritt av onda stämplare.[2] Hemligen misstänkte han Kristina Gyllenstierna för delaktighet i dessa anslag.[3] Själv har hon nekat att Norrby, ehuru hon givit honom hopp, någonsin fått hennes löfte och tro.[4] Hon lät konungen åt sig utse annat gifte. Den unge Nils Sture tog Gustav till sitt hov; men skickade honom om våren 1527 hem till sin moder, varefter han dog i Uppsala om sommaren samma år.[5] Konungen var missnöjd med denna ynglings uppförande. Förrädare utspridde att han rymt för att frälsa sitt liv; och vi skola snart se en *falsk Sture* uppträda i Dalarna under hans namn.

Oförenliga intressen hade mött varandra i dessa stämplingar, i ändamål att på samma gång åter upp-

[1] I ett brev från Mecklenburg (utan författarens namn och datum) i *Kristiern II:s Archiv* omtalas, att Severin Norrby skall gifta sig med Sten Stures änka och med henne få hela konungariket Sverige.

[2] Brev till adeln och menige man i Småland d. 25 mars 1525. *Skandinav. handl.*, del. 14, s. 44.

[3] Gustav skriver till biskop Brask: att Severin Norrby haft sina bud till fru Kristina om äktenskap, på det hon och hennes barn måtte komma till regementet, »till hwilket obestånd hon haffwer latet sik bedrage». L. c., s. 32. Och till *Måns Bryntesson* (Liljehök), befallningsman på Älvsborg, d. 15 febr. 1525, att där äre onde stämplingar å färde, »besynnerligen af Fru Christina och hennes parti», till vilkas upptäckande konungen bjuder honom bruka spejare både inom och utom landet. *Registrat.* i Riksarkivet.

[4] I ett brev av d. 29 dec. 1526 (anfört av Hvitfeldt i *Konung Fredrik I:s hist.*) ber hon att man måtte förmå Norrby att upphöra med sådant tal. Hon hade väl skrivit honom till, att om hon någonsin inginge i nytt gifte, hon skulle föredraga honom framför andra och hade även skänkt honom en ring, men aldrig hade hon givit honom sitt löfte. Jultiden 1526 förlovade konungen henne till *Johan Turesson* (Roos), en son åt rikshovmästaren *Ture Jönsson*.

[5] »Vi sände eder son Nils till eder efter eder egen begärelse, väl förmärkandes, att han ganska föge kan förmere sig i tukt och goda seder hos oss, där han ganske ringe vill akte sina tjänst och haver platt ingen vilje eller kärlighet att vara vid handen där vi äre, utan heller undviker och drager sig ifrån oss, evad han det bekomma kan; ändock det är oss emot och vi honom därföre straffat med ord och skälig aga. Synes oss därföre rådeligt, att J på någon tid sänder honom på en annan stad, där han kan yttermera förbättre sig, icke fördärvandes tiden fånytteliga.» Brev från konungen till fru Kirstin med Nils Stensson. Gripsholm d. 12 april 1527. *Registrat.* i Riksarkivet.

sätta Sturehuset och konung Kristian. Att det sista var Norrbys mening, ses av en skriftlig den landsflyktiga konungens försäkran: »att om herr Severin finge fru Kristina till äkta och därigenom komme till regementet i Sverige, så skulle han riket fritt få anamma såsom konungens ståthållare mot en årlig skatt.»[1] Tillika utfärdade Kristian sitt öppna brev, att han uppdragit Norrby sin egen makt tills han själv återkomme till sina riken.[2] Norrby, som ännu bibehöll sig på Gotland, inföll därifrån i Skåne om våren 1525, där både land och städer, utom Malmö, åter hyllade konung Kristian. I sammanhang härmed hade de avfällige biskoparne sökt förmå dalkarlarna att uttåga mot Gustav[3] och sammansmidde i deras namn falska brev att uppbrottet var för hand. Dessa kringspriddes i riket påsktiden 1525 med uppmaning till allmän resning. De funno ej det medhåll de påräknat, utan flydde ur Dalarna in i Norge. Därifrån av Gustav återfordrade, utlämnades de under tillsagd lejd[4] å hans sida, men med det villkor att de skulle »stå till rätta för sina tillbörliga domare och lida och umgälla vad rätten giver». Ärkebiskop Olof i Trondhem tillade i sitt brev till konungen, att deras »tillbörliga domare» voro »kyrkans prelater, efter de anklagade voro prästmän».[5] Men sådan var ej Gustavs mening. Han lät, emot de närvarande biskoparnas och Uppsala domkapitels protest, av Rådet döma dem bägge såsom förrädare. Straffet gick, oaktat alla förböner,[6] i verkställighet, föregånget av ett hån, som ej kan försvaras; ehuru meningen utan tvivel var att därigenom visa, huru föga den andeliga värdig-

[1] Artiklar genom Roloff Matsson till Severin Norrby d. 20 mars 1525 i konung *Kristiern II:s Archiv.*

[2] Brevet, som blev uppsnappat, står att läsa hos HVITFELDT, *Konung Fredrik I:s historia.*

[3] Peder Gryms bekännelse. v. TROIL, *Handlingar*, 2 del., s. 282.

[4] Se lejdebrevet hos TEGEL.

[5] Ärkebiskopens brev till konungen, dat. Nidaros d. 3 juli 1526. *Registrat.* i Riksarkivet.

[6] »Ther svarade Hans Nåde till, att sådana saker stode ej så slätt till öfvergifvas.» *Stockholms stads Tänkebok.* v. TROIL, *Handl.*, 2 del., s. 269.

heten kunde skydda brottslingar. De infördes i Stockholm, klädde i trasiga korkåpor, sittande baklänges på utsvultna kampar, den ene med en halmkrona, den andre med en biskopsmössa av näver på huvudet. Utklädde gycklare stojade omkring dem och ropade: »här kommer en ny konung Herr Peder Sunnanväder». Så fördes de kring staden och måste slutligen dricka brorskål med bödeln.[1]

Man begynte märka med vem man hade att göra; och gjorde sig likväl svårligen ännu begrepp om hela den djärvhet, som hos Gustav vanligen slag på slag utvecklade sig, allt efter motståndet och omständigheterna, ur en till utseende lugn och även eftergivande början. Ty överallt, där ej högsta nöden fordrade, har han så begynt, och överallt har han gått längre än själva hans motståndare anade. Det är tecknet på de själar, i vilka en oupptäckt framtid lever. — Den, som ifrån början vill studera detta förhållande, hänvisa vi till brevväxlingen med biskop Brask, som är en av huvudkällorna för historien om konungens första regeringsår. Denne var utan jämförelse den myndigaste, liksom den klokaste och kunnigaste man[2] i Sverige av den gamla tiden; på sitt sätt en uppriktig vän av sitt land, för vars ekonomiska välstånd han hade planer, som Gustav själv och, långt efter honom, andre Sveriges utmärkte män[3] åter upptogo:

[1] Det skedde om hösten 1526, då väl Mäster Knuts, men ej Peder Sunnanväders dom ännu var fallen. Domen, i följe varav de blevo halshuggne och steglade, verkställdes först i februari månad 1527 på den sistnämnda i Uppsala, på den förra i Stockholm.

[2] En doktor *Petrus Benedicti*, som år 1524 reste utrikes och åt vilken Brask uppdrager att skaffa in i riket glasmästare och pappersmakare, att taga kunskap om »vatnhammare bade til koper oc jern,» samt lära sig »laborare in apotheca», emedan biskopen aktar inrätta ett sådant, ber han tillika åt sig köpa ej blott Breviarier och Missaler, utan de nyaste juristers och även italienska poeters verk, emedan »ther äre nogra tractatus ytalicii altiid fale in urbe romana paa rim, såsom: inamoramentum Karoli Magni — inamoramentum Renoldi vel Orlandi», &c. *Skandinav. handl.*, del. 13, s. 114.

[3] Biskop Brask i ett brev till Ture Jönsson av år 1526 (jfr *Linköpings bibliot. handl.*, del. 1, s. 191) ger första förslaget till den förbindelse mellan Östersjön och Nordsjön, som i våra dagar genom Göta kanal blivit verkställd.

även en vän av svensk frihet, nämligen så, som han själv beskriver den i brev till sin vän Ture Jönsson, »att rikets frihet hänger på kyrkan och ridderskapet»;[1] varföre han ock varit en motståndare och var en tadlare av Sturarnes regemente.[2] Den unge konungen behandlar han från början med en slags faderlig överlägsenhet, kallar honom såsom riksföreståndare: »käre Göstaf» och emottager i stället titeln av »Nådig Herre», samt får nyss efter konungavalet bekräftelse på alla sitt stifts och sin kyrkas privilegier.[3] Han skulle snart själv erfara sanningen av konungens ord till den sista katolska ärkebiskopen *Johannes Magnus:* »Din Nåd och Vår Nåd rymmas ej under ett tak.»[4] Med Gustavs fordringar av prästerskapet begynner prelatens motstånd, och för varje hinder, går konungen ett steg längre, liksom med avsikt att bringa sin mäktigaste vedersakare till det yttersta; så att denne slutligen bereder sig att, enligt Johannis Magni exempel, lämna riket. Han skulle innan dess se hierarkien i Sverige fullkomligen störtad. Förebuden därtill hopade sig.

Olaus Petri, ehuru prästman, trädde år 1525 uti Stockholm i gifte. »Han vill det med Guds lag försvara», skriver konungen till biskop Brask. Detta skedde även genom en egen, på trycket utgiven skrift,[5] och

[1] *Skandinav. handlingar,* 13 del., s. 120.

[2] Han tillskrev *Sten Sture den äldre* den ofred, för vilken riket varit utsatt i så många år, l. c., 14 del., s. 47, och hade klagomål mot *Sten Sture den yngre* som först bilades genom en förlikning med dennes änka.

[3] Confirmatio d. Gostavi Regis electi privilegiorum domini Lincopensis et ecclesiæ ibidem d. 18 okt. 1523. L. c., 17 del., s. 170.

[4] Så säges Gustav ha besvarat ärkebiskopens skål: »Vår Nåd dricker eder Nåd till» vid ett gästabud i Uppsala (Rhyzelii *Biskopskrönika*). Den svage Johannes Magnus hade kommit såsom påvlig legat till Sverige och såsom sådan av konungen blivit emottagen med vördnad, men tillika genom utsikt på ärkebiskopsstolen, nu ledig efter den avsatta Knut, förmådd att med mycken skonsamhet behandla de nya lärorna. Av Brask uppmanad, vill han sedan såsom ärkebiskop visa sin makt, men gör det oskickligt, blir avsatt och får lämna riket under sken av en legation till Polen om hösten 1526. — Samma år synes redan biskop Brask ha ämnat fly; ty han begär två gånger förgäves konungens bifall att resa bort på visitation till Gotland: en förevändning, varunder han följande året verkligen avlägsnade sig ur riket.

[5] *Een liten Underuisning om Echteskapet, hvem thet lofligit är eller ey.* Stockholm 1528.

han saknade ej efterföljare inom sitt stånd. I huvudstaden avskaffades latinska mässan genom ett magistratens beslut. Om den latinska gudstjänstens och munklevernets onytta handlade Gustav själv — sittande till häst på en av Uppsala högar — med den kringstående allmogen[1] vid Eriksmässan år 1526. Han gick upp i domkapitlet och frågade med vad rätt kyrkan innehade sin världsliga makt, och om någon grund för dess privilegier funnes i den Heliga skrift, (varav det Nya testamentet, översatt av *Laurentius Andreæ*, genom konungens försorg utkom på trycket detta år). Däremot bekräftade han ridderskapets och adelns privilegier på herredagen i Vadstena. Han sökte en bundsförvant mot kyrkan och visade adeln vad den på en reduktion av klostergodsen kunde vinna, då han inför Rådet gjorde själv anspråk på Gripsholms kloster, såsom arvinge till stiftaren Sten Sture den äldre. Det samtycke, hans fader givit till denna stiftelse, skulle ha varit tvunget. Han indrog klostret kort därpå, utan att ens avvakta Rådets yttrande, beropande sig på munkarnes frivilliga begivande; och brev avgick därom till alla landsorter till att förekomma onda rykten, heter det, varföre ock handlingen nästan framställes såsom ett ädelmod å konungens sida.[2] På samma tid skrev han till biskop Brask,[3] som företagit sig att uppteckna Nydala klosters tillhörigheter, »att han, konungen, ville själv med klostren beställa»: vilket ock skedde sålunda, att det ena efter det andra sattes under hans

[1] Bönderne ropade, att de ville behålla sina munkar och hava dem oförjagade. De ville själva dem föda och fodra. TEGEL.

[2] I munkarnas brev därom — som kringsändes jämte konungens — säga de sig ha begärt Hans Nåds goda minne att begiva sig var för sig till sina vänner, vilket han gunsteligen velat tillåta, och ändå givit dem kläder och penningar till en stor summa, för vilken summa Hans Nåd anammat till sig även alla klostrets *pantegods* i ersättning. — Så erhöll konungen även de under klostret lydande gods, på vilka han *icke* kunnat göra anspråk. Det är utan tvivel dessa, vilka konungen menar med de »gods, vilka äro *komne med* och icke höra oss till», i ett bref till Rådet, vilket han säger sig vilja underställa denna sak. *Registratur* för år 1526 i Riksarkivet.

[3] Den 29 aug. 1526.

egen förvaltning. Biskoparnas världsliga län indrogos,[1] deras sakören uppburos av konungens fogdar och klagomålen däröver blevo fruktlösa: den andliga domsrätten aktades ej mer; tvärtom dömde konungen även i andeliga mål, gav munkar och nunnor, som ville utgå ur sina kloster, försvarelsebrev[2] och förklarade bannlysningar ogiltiga:[3] han till- och avsatte andeliga, tog i biskoparnas ställe arv efter präster, som dött utan testamente, stundom ock oaktat de lämnat ett sådant[4] och delade med dem inkomsterna efter behag.

Det var omgiven av uppror, som konungen tillät sig ett sådant handlingssätt. Efter sitt avfall med de förr nämnda prelaterna hade dalkarlarne redan om hösten 1525 på Tuna landsting, där Gustav själv infann sig, med honom ingått en förlikning, som dock blev föga varaktig. Redan följande året nekade de att utgöra den till betalande av rikets gäld utskrivna gärden, såsom en

---

[1] Biskop Brask miste Gullbergs, Bobergs och Aska härader. Se hans brevväxling, som även innehåller bevisen för det mesta av det följande.

[2] Försvarelsebrev för en munk av d. h. Francisci kloster i Arboga »som för redeliga saker skull vill av sitt kloster och orden utgå», d. 27 dec. 1526. *Registrat.* i Riksarkivet.

[3] Så upphävde konungen en biskop Brasks bannlysning över *Olof Tystes*, en östgöta adelsmans giftermål, vilket föräldrarna sökte hindra genom att insätta bruden emot hennes vilja i Vadstena kloster.

[4] Prästen i Munktorp av Västerås stift hade dött: konungen befaller Bengt Westgöte sin fogde i Västerås att tillse det efterträdaren hr Lars skickar honom *silvstopen* efter den avledna, och förvarar hans *häst* för konungens behov: *item* att konungen får en part av det övriga silvret: något må efterträdaren behålla »på det han ej må bliva platt fördärvad». *Registrat.* i Riksarkivet 1525. I Åbo dog domprosten hr Jakob, och hade borttestamenterat en stor summa penningar. Konungen skriver till kapitlet den 23 aug. 1526, »att var man rättsliga tillser, vill finnas, att samma penningar väl kunnat b»ättre skickas än hr Jakob själv skickat hade»; varföre han befaller kapitlet att medla och moderera nämnda testamente, så att, när arvingarne och de fattige fått sin del, det övriga må komma till rikets gälds betalning. — Kapitlet får skrapa, att det valt efterträdare i tjänsten, konungen oåtsport: dock må den utvalde förbliva, om han årligen betalar i konungens kansli 200 mark. — Förut hade konungen låtit göra en uppsats på vad han kallade *Konungsgeldh* eller regala pastorater i Finland. Genom brev av den 1 febr. 1526 beskattar han dem alla till 300, 200, 150 mark om året, om innehavarne skola få behålla sina lägenheter. *Registratur* i Riksarkivet 1526.

olaga skatt.[1] Hela Norrland förenade sig med dem härutinnan; och med början av år 1527, således sex månader före den unge Nils Stures död, uppträdde i de avlägsnare socknar i Dalarna en bedragare under hans namn. Denne hade flytt, såsom han föregav, för den kätterska, ogudaktiga konungen, som ej kunde tåla den rätta arvingen till riket i sitt hov, utan ständigt drog sin värja vid hans anblick, och stod honom efter livet. Den falske Sturen var en bonddräng från Björksta socken i Västmanland, en backstugukvinnas oäkta son, betydligt äldre än den, för vilken han utgav sig, men av ett spätt och skönt utseende, förslagen, vältalig (han talade, så att dalkarlarne gräto), och ej utan erfarenhet av världen, ty han hade tjänt i herrehov. Inlärd i sitt spel hade han blivit av Peder Grym, en hovman fordom i Sten Sture den yngres tjänst, senast Peder Sunnanväders förnämste medhjälpare. Han fick i de övra Dalarna, där Sturenamnet var högt älskat, ett stort anhang, understöddes av ärkebiskopen i Trondhem, trolovade sig i Norge med en förnäm jungfru, omgav sig med livvakt och hovstat (en förrymd munk var hans kansler), kallades *Daljunkaren* eller *Dalekungen* och har även slagit eget mynt.

Då på denna tid en eller flera provinser förklarade sig i upprorstillstånd mot sin lagliga överhet, tog man å

[1] Konungen själv synes härom haft något tvivelsmål, då han skriver till fogdarna som skulle utkräva gärden: »Eder göres icke behov förundra eder att vi denna befallning givit hava, efter Riksens råd det så förordnat hava.» I samma brev bjuder han dock fogdarna lägga all flit och vinn därom, »att den menige man härutinnan ville låta sig beveka». Det är i allmänhet svårt att skilja Gustavs *förmaningar* och *befallningar* till folket; ty han begynner merendels med de förra och slutar med de senare. I brev till biskopen av Skara om våren 1527 klagar konungen över fåfänga människors mening, »att vi akte samma gärd draga under oss till vårt personliga gagn», då han likväl befunne sig emellan många eldar, först med de lübske, om deras betalning utebliver, sedan med de danske och norske, om de icke få sin vilja med *Viken* (Bohuslän), sist »med vår egen allmoge, som oss påförer ett hårt rykte för denne samme gärds skull, ropande att de bliva förtungade med den ene utlagan efter den andra, besynnerligen de *dalkarlar* och *hälsingar*, som ännu icke utgjort en penning, visande sig med det ene förrädiske stycket efter det andra och försvarande däruppe hos sig en skalk och vetterlig tjuv» (den falske Sturen).

ingendera sidan häftigt vid sig. Det var en ej så ovanlig undsägelse, att man ville underhandla om villkoren för lydnaden; och Gustav har alltid låtit sig därtill bekväma. Det är intet uppror, med vilket han ej underhandlat, och intet, som han ej straffat. Underhandlingen med dalkarlarna (under vilken han med tålamod avhörde och besvarade sådana fordringar, som att utskurna kläder ej skulle få nyttjas i hans hov, och alla de, som åto kött på fredagen, brännas) varade ett helt år, dels om gärden, som de mangrant nekade att betala,[1] dels om den falska Sturen, som hade medhåll i de övra socknarna (där Gustav själv först hade uppträtt), men ej i Bergslagen och södra delen av landskapet. Emellertid utskrev konungen till d. 16 juni riksdagen i Västerås, som skulle ha så viktiga följder.

Redan i början av året 1527 hade han tillkännagivit, att han med sitt Råd och de förståndigaste i sitt rike ville rannsaka om den tvedräkt, som uppkommit i religionen. Man hade sedan hans anträde till regeringen haft årligen riks- eller herredagar, ofta tvenne på året. De voro i konungens ställning nödvändiga, ehuru däröver klagades. Också synas de mest varit besökta av de närmast boende och av Riksens råd i den landsorten, där sammankomsten hölls. Någon gång fattades beslutet endast av konungen och Rådet. I Västerås var församlingen för den tiden talrik. Man såg där fyra biskopar,[2] fyra domherrar, fem-

[1] I brev av d. 2 mars 1527 till menige man över all Dalarna föreställer konungen förgäves orimligheten därav, att de, som bo i *Tuna* och flerestädes, där som gott tillfälle är med åker och äng, skola undskylla sig med samma oförmögenhet, som de, vilka bo uppe i Dalarna;—men »de äro icke sådant parti att de låta sig säga», skriver han till Rikets råd, »och det är ej vår mening att låta dem tvinga oss till mer villkor än andra i riket». *Registr.* i Riksarkivet 1527.

[2] Nämligen biskop *Brask* från Linköping, *Magnus Haraldi* från Skara, *Magnus Sommar* från Strängnäs och *Petrus Magni* från Västerås. Den sistnämnde var, utom Brask, den ende, som blivit vigd till biskop, vilket skedde i Rom, där han då uppehöll sig, på konungens egen begäran, sedan Peder Sunnanväder blivit avsatt. Den nämnde *Petrus Magni* invigde sedan de av konungen utnämnda biskoparna. Av de fyra domherrarna voro två från Uppsala, där ärkebiskopsstolen var ledig, och två från Växjö, vars biskop av ålderdom hindrades att infinna sig.

ton rikets råd, etthundratjugunie adelsmän, trettiotvå borgare,[1] fjorton bergsmän och etthundradefem bönder från alla delar av riket, med undantag av Dalarna,[2] varifrån inga riksdagsmän infunno sig, och Finland, varifrån inga synas ha blivit kallade, ehuru riksdagsbeslutet sedermera där, såsom i det övriga riket, förkunnades. Adeln hade blivit tillsagd att komma väl rustad. Konungen räknade på dess bistånd vid det avgörande steget, mot de andeligas myndighet. Redan vid den måltid, varmed han välkomnade alla ständerna, väckte det uppseende, att biskoparne, hittills vid alla offentliga tillfällen självskrivne till högsta platserna (även framför riksföreståndaren, om riket var utan konung), nu sattes nedom Rådet. Prelaterne sammanträdde följande dagen i S:t Ægidii kyrka inom lyckta dörrar och undertecknade, i synnerhet på biskop Brasks uppmaning, på förhand en insägelse mot alla ingrepp i kyrkans rättigheter. De gömde skriften under kyrkogolvet, där den efter femton år återfanns. — Ständernas överläggningar höllos i dominikanernas klostersal i Västerås och öppnades med en framställning om rikets tillstånd, uppläst av kansleren *Laurentius Andreæ*. Han påminte vad konungen gjort för riket och under vilka omständigheter han emottagit regementsbördan: han hade väl haft skäl att ursäkta sig, av fruktan att med honom skulle lekas samma lek, som med många andra,[3] för den ostadighets skull, som här

[1] Utom Stockholms riksdagsmän, vilka, besynnerligt nog, ej nämnas i förteckningen hos STIERNMAN; ehuru de voro närvarande och hade ett stort inflytande vid riksdagen.

[2] Så klagar konungen själv (*Bref till menige Dalarna d. 14 febr. 1528. Registratur* i Riksarkivet). Men ifrån Kopparberget voro riksdagsmän tillstädes och underhandlare kommo sedermera från dalkarlarna.

[3] »Att slike fastelager företoges med honom, som med mångom androm.» TEGEL, vilken, jämte *Krönikorna*, vi ha följt i denna framställning. — I konungens »framsättningar» hos STIERNMAN, *Riksd. o. mötens beslut*, 1 del., s. 57, säges, att han redan 1521 vid mötet i Vadstena, varifrån man gemenligen daterar hans *Riksföreståndareskap*, erbjudit sig att nedlägga *Hövitsmansdömet*, som blott är ett annat ord för det förra: varav ses, att han själv ansåg sig för Riksföreståndare genom allmogens val i övra Sverige, innan han i denna egenskap bekräftades av adeln i Vadstena.

i riket vore med överhet och regering: han var ung och hade samtyckt: han hade sedan ofta fått ångra det. Det vore honom omöjligt att regera ett folk, som strax mötte med pålyxan eller manade, med »budkavlan snörad och bränd»,[1] till uppresning, så snart konungen ville skaffa bot på något fel i landet: allramest där uppe i Dalarna, där de berömma sig att ha satt Hans Nåd i högsätet, ehuru dalkarlarne, efter segern vid Västerås, som var början, men långt ifrån slutet av befrielsen, mest gingo hem igen. Nu förmena de allt genom dem vara utfört, vilja in- och avsätta i riksens regemente vem dem lyster och pocka på mera frihet än andre rikets gode män, liksom vore desse att anse emot dem såsom slavar och livegne.[2] De tyske sändebuden voro nu här och krävde betalning för gälden. Dalkarlarne må komma och se, om de vilja taga uppror i betalning. Allt lägges konungen till last, både den dyra tiden, som han sökt lindra efter förmåga, och beskattningen på kyrkor och kloster, som i nöden har sin ursäkt, om det ej redan vore i sig själv billigt, att det överflöd, som den menige man tillhopadragit, ock nyttjades till dess lisa, då behov gjordes. Slutligen påföres konungen, att han drager in en ny tro i landet, för det att han och många med honom nu för tiden lärt besinna, huruledes de blivit bedragne och i många stycken förtryckte av kyrkans personer, som skjuta sig under påven i Rom. Länge nog hade detta rikets regenter varit utsatte för faran att förtörna det romerska sällskapet, och måst se biskoparne träda sig under ögonen med uppror och örlig, såsom ärkebiskop Gustav Trolle sade till herr Sten Sture, att han av sin Påve fått en skarp upprättad glaven att föra framför sig och skulle i striden bruka andra vapen än vaxljus. Den samme

[1] »Såsom nyligen skett i Västergötland», tillägger konungen. Att *budkavlan* kallas »*snörad* och *bränd*», har avseende på vad i 1:a del. är anfört. (Geijers Samlade skrifter, denna uppl., d. IV, s. 610.)

[2] »*Ester* och egne», står det. Detta folknamn brukas således såsom liktydigt med *livegen*.

rikets föreståndare kunde av rikets inkomst ej uppehålla över 500 man i krig; emedan kronan och ridderskapet näppeligen hade tredjedelen mot präster och munkar, kyrkor och kloster. Konungen bekänner sig ha låtit predika Guds ord och Evangelium. Han hade låtit samma predikare bjuda sig till svars för sin lärdom, och några av dem voro nu här tillstädes färdige därtill, vilket kyrkans prelater ej akta, utan vilja förbliva vid sin gamla sed, den må vara rätt eller orätt. Det ljuges uppenbarligen och oförskämt på honom, att han ej skulle vilja hava några präster i landet: han aktade dö som en kristelig man, visste ock väl, att lärare ej kunde umbäras, och ville styrka dem i alla delar, om de sitt ämbete göra tillfyllest; men om sådana, som sitt ämbete ej bruka den menige man till tjänst, ville han veta Ständernas råd. Själv vore han färdig att emot ett län i riket nedlägga sin värdighet och tacka för den ära, honom blivit bevisad; men skulle en regering finnas, måste den äga medel till sitt bestånd, nu mer än förr, om Sverige skall hava en konung. Det krigssätt, som nu uppkommit i andra länder, fordrade större kostnad, rikets fästen och slott voro förfallna, till en del förstörda. Kronans inkomster undanhöllos, då var vill vara konung över sin egen landbo; likväl vore ridderskapet så försvagat, att det ej kunde fullgöra sin plikt till rikets försvar: tullen vore borta, koppar- och silverberget i förfall, städernas näring försvunnen, och om den ringa handel, som fanns, kivade landsbygd och städer med varandra. Kronans årliga utgift överstege för det närvarande två och en halv gång dess inkomst om året.[1] Sådana brister fordrade bot, eho som rådande bleve över riket.

Då detta var uppläst, äskade konungen svar av ridderskapet och biskoparne. Ture Jönsson, den äldste i Rådet och av konungen året förut upphöjd till rikshov-

[1] I *Västerås recess*, hos STIERNMAN, uppgiver konungen kronans vissa uppbörd till knappast 24,000 mark, då utgiften överstege 60,000 mark om året.

mästare, begärde då ordet för biskop Brask. Denne sade sig väl känna den trohet, han vore sin konung skyldig; dock vore han, med hela sitt stånd, tillika Påven förpliktad till lydnad i andeliga saker, och kunde utan dess goda minne varken jaka till någon förändring i läran eller minskning av kyrkans rätt och ägodelar. Hade dålige präster och munkar sökt inkomst genom vidskepelser, som kyrkans förmän själve ogilla, så må sådant rättas och straffas.

Konungen sporde Rådet och adeln, om dem syntes detta vara rätt svarat. Ture Jönsson sade sig ej bättre veta. »Då — utbrast Gustav — have vi icke heller lust att längre vara eder konung. Annat svar hade vi av eder förmodat, men det förundrar oss ej att allmogen bevisar oss all olydighet och förtret, då den har sådana tillskyndare. Få de icke regn, så skylla de oss, få de ej solsken, göra de detsamma, komma hårda år, hunger och pest, så måste vi draga skulden. Alle viljen I mästra oss: munkar och präster och Påvens kreatur sätten I oss över huvudet, och för allt vårt arbete till edert bästa ha vi ej annat att vänta till lön, än att I gärna sågen yxan sitta i huvudet på oss, fast ingen av eder vill själv hålla i skaftet. Sådan lön kunne vi så väl umbära som någon av eder. Vem vill på sådana villkor vara eder konung? Ej den värste i helvetet, mindre någon människa. — Därföre varen betänkte att lösa mig redeligen av riket och ersätta vad jag av mitt eget för det allmänna utgivit, så skall jag draga hädan och aldrig mer återse mitt otacksamma fädernesland.» Konungen brast vid dessa ord i tårar och lämnade hastigt salen.

I den bestörtning, som följde, vågade ingen tala, mindre råda. Endast Ture Jönsson ville visa sitt mod, lät vid hemgåendet slå på trumma för sig och sade: »ingen skall göra mig till en hedning, Luther eller kättare i detta år.» Men då följande dagen samma rådvillhet härskade hos herrarna, begynte en del av allmogen

att yttra sin otålighet. Betänkte man sig rätt, sade de, hade konung Gustav dem intet oskäl gjort: de gode herrar måtte snart komma till en ända med saken, eljest skulle bönderne taga råd av sig själva. Köpstadsmännen föllo till samma mening. Stockholms borgare ropade, att de åtminstone ville hålla huvudstaden konungen tillhanda. Magnus Sommar, utvald biskop till Strängnäs, förklarade slutligen, att kyrkans tjänare ej ville bli så beskyddade, att hela riket skulle därutöver gå under. Många tackade honom för detta tal och begärde av de andeliga, att de tvistiga punkterna i läran måtte inför Ständerna avhandlas, så att även lekmän måtte därav hämta någon upplysning. Olaus Petri och doktor Peder Galle disputerade med varandra hela dagen. Den senare svarade i början endast på latin, tills den menige man hotade honom, så att han måste bruka modersmålet. Tredje dagen nödgades även Ture Jönsson och hans parti giva efter. Bönder och borgare ropade med häftighet att de ville gå till konung Gustav och med hans hjälp hemsöka och fördärva dem alla, om de ej samtyckte. En beskickning avfärdades till konungen, som emellertid höll sig lustig med sina krigsöverstar på slottet. Kansleren och Olaus Petri framburo Ständernas bön, att han täcktes fortfara med regeringen: de ville gärna vara honom lydige. Gustav gav dem ett hårt och nekande svar. Trenne gånger framfördes samma bön av nya sändebud, slutligen med knäfall och tårar, innan han lät beveka sig. Då han åter, — det var fjärde dagen, — uppträdde bland Ständerna, »fattades föga», — säga krönikorna — »att den menige hopen hade kysst hans fötter; ändock en stor part av dem, som där voro församlade, snart förglömde denna handel och voro icke bättre sedan än förr.»

Alla hans fordringar beviljades. Konungens propositioner eller »framsättningar» (såsom det hette den tiden man hade svenska ord för svenska saker) besvarades

särskilt av *adeln,* av *köpstadsmän* och *bergsmän* och av den *menige man:* ehuru deras överläggningar synas ha varit gemensamma. Riksdagsbeslutet, känt under namn av *Västerås' recess* och daterat midsommardagen 1527, utgick under Riksens råds namn, men beseglades även av adeln och några fullmyndige borgare och bergsmän på allmogens vägnar. *Biskoparne,* ifrån denna tid ej mera kallade till Rådet, förklarade i en egen skrift korteligen, »att de voro tillfreds, huru rike eller fattige Hans Nåd dem hava ville». Riksens råds brev på Västerås' recess innehåller: 1:o Gemensam förbindelse att emotstå och straffa allt uppror och att försvara närvarande regering så mot inhemska som utländska fiender. 2:o Rätt för konungen att till sig anamma biskoparnas slott och fästen, att bestämma deras inkomster,[1] ävensom domkyrkornas och kanikernas, uppbära all biskoparnas saköre, och att själv förordna om klostren, »i vilka en lång tid ett skröpligt regemente haver varit». 3:o Rätt för adeln att återfå vad av dess arv och eget sedan konung Karl Knutssons räfst år 1454 var kommet under kyrkor och kloster, så vida arvingen med tolv mans ed därtill kunde styrka sin bördsrätt vid tinget.[2] 4:o Rätt för predikare att förkunna Guds rena ord, »icke oviss järtecken, människodikt och fabel, som härtill dags mycket skett är», tillägger adeln. Om den nya tron, säga däremot borgare och bergsmän att den må undersökas, men »går över deras förstånd»; likaså bönderne, emedan »ont är döma djupare än förståndet tillsäger». I allmänhet röjer de sistnämndes svar ännu mesta tillgivenheten för de andeliga, med undantag av tiggare- eller sädesmunkarna, på vilka de klaga. Om biskoparnas slott yttra de sig, att

[1] Eller »med huru många karlar de skulle rida», ty en herremans inkomster räknades den tiden efter antalet av hans beväpnade följe. Ärkebiskop *Johannes Magnus,* samma år han avsattes, red 200 man stark på visitation i Norrland och uppvaktades av de förnämste adelsmäns söner.

[2] Detta om *frälsejord;* vad *skattejord* åter angår, som kommit under kyrkan, så skulle den återgå, »ehuru länge den haver borta varit» (med undantag av prästeborden i Norrland).

konungen må taga dem till låns, tills riket kan komma till bättre stadga, och på artikeln om kyrkans ränta anse de sig ej kunna svara, utan hemställa detta till konungen och Rådet.

I det tillägg till riksdagsbeslutet, som kallas *Västerås' ordinantia,* stadgas: att register skall upprättas på all biskoparnas, domkyrkornas och kanikernas ränta, och äger konungen sätta dem före, huru mycket de därav skola behålla och huru mycket de skola giva honom till kronans behov: att andeliga ämbeten, ej blott de högre utan även de lägre, hädanefter endast skola tillsättas med konungens samtycke, så att, ehuru biskoparne må försörja lediga sockenkyrkor med präster, sådant dock endast må ske under konungens uppsikt, som äger avsätta dem, han till ämbetet finner obekväma: att präster i världsliga mål skola lyda under världslig domstol, och vid deras frånfälle ingen del av deras kvarlåtenskap tillfalla biskopen: slutligen att evangelium efter denna dag skall läsas i alla skolestugor, »efter de ju äre kristlige skolor».

Då detta var överenskommet och beslutat, vände sig konungen till biskoparna och fordrade av biskopen i Strängnäs Tynnelsö slott, vilket denne förklarade sig villig att avstå: lika svar gav biskopen i Skara, angående Leckö slott.[1] Men när konungen kom till biskop Brask och av honom äskade Munkeboda slott, blev tystnad med suckar enda svaret. Ture Jönsson bad för sin gamla vän, att slottet åtminstone för livstiden måtte honom förunnas. Men konungen svarade därtill kort nej. Åtta av

[1] Att konungen ej fordrade *Grönsö* slott av biskopen i Västerås, kom därav, att han redan 1521 tagit det från den danskt sinnade biskop Otto, utan att sedan återlämna det till hans efterträdare, Peder Sunnanväder; vilket var en bland orsakerna till den sistnämndes avfall. Konungen står väl därtill — skriver han 1525 till domprosten i Uppsala — att han tagit Grönsö gård från biskopen i Västerås den tid, denne var hans fiende; ty den är kommen från kronan, och domkyrkan i Västerås har nu så länge haft den, att hon väl har tillfyllest för vad därpå blivit utlagt. *Registr.* i Riksarkivet. — Biskopsslottet *Kustö*, ej långt från Åbo, blev 1528 på konungens befallning nedbrutet.

rikets råd måste på stället för biskopens hörsamhet gå i borgen. Fyrtio man av hans livvakt kallades från hans sida för att ingå i konungens tjänst och utgjorde en del av det krigsfolk, som genast försändes att taga det befästade slottet med dess skytt och tillbehör i besittning. Med detsamma skickade konungen några goda män till de förnämsta kyrkor och kloster i riket att i förvaring taga alla brev på deras gods och inkomster, och om Västerås' recess och ordinantia utgick en förklaring av Rådet till alla landsorter. Biskop Brask, sedan det lyckats honom genom skenbar undergivenhet att bli fri från den borgen, han för sig nödgats ställa, lämnade kort därpå, under förevändning att visitera Gotland, riket för alltid och uppsökte den likaledes flyktiga ärkebiskopen i Danzig.

Därefter firade Gustav i början av år 1528 sin kröning och straffade dalkarlarnas uppror. Genom ömsesidiga beskickningar hade underhandlingarna med dem blivit fortsatta under Västerås' riksdag; men den falske Sturen, ehuru mycket hans anhängare förminskats sedan Kristina Gyllenstierna själv förklarat honom för en bedragare, fann ännu alltid i Norge, dit han tagit sin tillflykt,[1] skydd och medhåll från Dalarna. — Dalkarlarne, som av det tålamod, varmed de så länge blivit behandlade, väntade sig både strafflöshet och frihet från den nekade gärden, stämdes nu konungen till mötes vid Tuna landsting. De kommo, men funno honom i spetsen för 14,000 man. De omringades på Tuna gärde. Ett hotande brev från rikets män nedanom dalelagen, vari dalkarlarne kallas avfällingar från det *förbund,* som förente dem med rikets övriga landskaper, blev uppläst. Anstiftarne till

[1] Han övergick därifrån till Tyskland, men blev på Gustavs föranstaltande gripen, ställd till rätta och dömd till döden i Rostock, såsom det säges, ej för sitt uppror, utan för en stöld, han begått innan han upphävde sig till konung i Dalarna. — Ett brev från en Knut Nilsson, skrivare hos konung Kristian, daterat Schwerin d. 20 nov. 1528, underrättar den flyktige konungen om detta hans öde. Han kallas där herr Stens son, och säges ha varit på vägen till Kristian, då han blev fängslad.

giva slott och städer, fast mera kloster.»[1] Av dessas forna invånare uppfyllde de gamle landet med sin klagan: de unge gifte sig mest, ej sällan munkar med nunnor, vilket, enligt den tidens tänkesätt, ej väckte mindre förargelse, än att man såg klosterjungfrur nedsjunka även till offentliga skökor. Av Västerås' recess togo sig många anledning att undandraga prästerskapet all inkomst, så att konungen 1528 måste genom påbud erinra därom, att kyrkoherdarnas tionde och lagliga inkomster borde efter varje landsorts sed fortfarande utgå. För sin varsamhet med förändring av de gamla kyrkobruken skördade han föga tacksamhet. De fleste av dessa blevo bibehållna på kyrkomötet i Örebro 1529, endast deras rätta mening borde för folket förklaras; varföre ock Olaus Petri i sin nu utgivna Svenska handbok säger: »att han låtit bestå i det mesta de ceremonier, som härtills hållne varit, och icke stridde mot Guds ord.» De häftigare tyskarne i Stockholm emottogo honom för denna eftergivenhet med smädelser, liksom hade han avfallit från Evangelium, »varföre de hårdeliga tilltalades, att de icke skulle göra något uppror i staden, och sades dem, att man måste fara sakta med folket här i landet».[2] Man har brev från konungen till dess ämbetsmän, vari han förebrår dem deras otidiga iver att påtvinga folket den svenska mässan »efter det följer dock föga bättring av, förrän allmogen något bättre må undervist bliva».[3] I denna avsikt stadgades ytterligare i Örebro concilium att en lectio dagligen skulle hållas i den Heliga skrift vid domkyrkorna, och i städerna lärde män sättas till kyrkoherdar, som kunde undervisa de enfaldige landpräster. Men tjänliga ämnen till lärare fattades alltför ofta. Uppsala och Stockholms skolor hade hittills varit de enda, där sådane kunde bildas. Den förra stod under Laurentii

[1] *Stockholms stads tänkebok.* v. Troil, *Handlingar*, 2 del., s. 283.
[2] L. c., s. 291.
[3] L. c., 3 del., s. 171.

Petri, den senare under Olai Petri uppsikt. Konungen tog själv kännedom om gåvorna hos de predikanter, som enligt beslutet i Örebro försändes till alla domkyrkor i riket. De blevo ej allestädes väl emottagna. Av tvenne, som förskickades till Skara, fördrevs den ene ur predikstolen, den andre med stenar ur skolan, då han ville läsa över Matthæi Evangelium. Snart följde därpå underrättelsen, att i Västergötland och Småland upproret stod i ljus låga.

Rikshovmästaren *Ture Jönsson* (Roos), »som rätta roten var till detta uppror»,[1] var ock den mäktigaste överblevna av unionstidens provinciella magnater; även däri deras like, att han hade egendom i alla tre rikena: ett förhållande i dessa tider ej ovanligt, varföre det ock föranledde en egen artikel i Malmö recess 1524. Han var den äldste i Rådet, lagman i Västergötland (vilken värdighet redan hans farfader innehaft) och så myndig bland västgötaadeln, att den med hans namn sedermera ville ursäkta sin otrohet. Själv brukade han också kalla sig »alla västgötars huvud».[2] Konungen, vars ståthållare han tillika var i provinsen, hade sökt vinna honom genom stora förläningar, av vilka Ture Jönsson efter förra tiders vana gjorde kronan ringa tjänst, såsom ses av konungens brev. Påminnelserna om hans skyldighet i detta avseende togos såsom bevis, att även de nya förmåner, som på kyrkans bekostnad lovades adeln, ej voro så säkra. Det gamla bandet emellan denna och hierarkien var ännu ej upplöst. Vid riksdagen 1527 hade Ture Jönsson varit biskoparnas mest nitiske försvarare. Hemkommen underlät han att kungöra Västerås' recess och ordinantia i sitt län; och en dom, som i Rådet gick emot honom i en arvstvist med konungen,[3] bragte slutligen den längre närda fiendskapen till utbrott. Han sammansvor sig med bi-

[1] TEGEL.
[2] I sitt tal till västgötarna hos TEGEL.
[3] Hans hustru hette *Anna Wase* och var halvsyster till Gustavs fader.

skop Magnus i Skara och de förnämsta herrar i Västergötland mot Gustav och begynte uppvigla allmogen om våren 1529. Redan två år förut hade smålänningarna nekat betala den till avbördandet av rikets gäld utskrivna gärden och sköto på herr Ture Trolle med pilar i skogen, då han kom att därom underhandla på konungens vägnar.

Nu ihjälslogo de konungens fogde, som fått Nydala kloster i förläning, och flera av hans tjänare, togo Gustavs egen syster, Joakim Brahes änka, nu förmäld med greven av Hoya, till fånga och läto ifrån Jönköping utgå sina brev till både öst- och västgötar, uppmanande dem i de bittraste ordalag (breven förråda en prästerlig penna) »att straffa den omilda konungen och hans lutherska parti». Ture Jönsson med sitt anhang skrev till dalkarlarna i samma mening, hans son, domprosten Jöran i Uppsala, begav sig själv till Norrland att åter uppresa hälsingarna, och tusen man, samlade i Västergötland, bevakade, under anförande av en präst, herr Nils i Valstad, vägen dit från det övra landet.

Västgötaherrarnes uppror var av alla upproren i Gustavs tid det enda, som skedde ej blott på prästerskapets, utan även på adelns anstiftan. Likväl sköto herrarne bönderna framför sig: bevis nog, att herrarne ej mer voro vad de hade varit. Demokratien har aldrig varit starkare i Sverige, än sedan Stockholmska blodbadet brutit de storas och Västerås riksdag biskoparnas myndighet. Gustav stod mitt i strömmen av en lössläppt, upprorisk folksmakt. Den hade först fört honom fram: den strävade i tjugu år att störta honom. Hans vanliga handlingssätt att följa strömmen, där den blev övermäktig, tills han själv fick nytt fotfäste, var föreskrivet av nödvändigheten; och man måste erkänna, att han förstod att finna sig i den.

»Kunde god ord hjälpa, då have vi dem rikelig nog utgivit» — skriver han till greven av Hoya — »förräderiet är så stort och vitt bespritt, att vi ej vete vem vi

skole tro; kommen därföre med den största makt till häst och fot, som I kunnen åstadkomma. — På vår stad Stockholm, samt frälset och ridderskapet i Uppland, som ånyo svurit oss tro, kunne vi oss fast förlita. Den menige man i Östergötland, Dalarna och Uppland har lovat oss att sitta stilla. Våre sändebud till de upproriska äro ännu ej återkomna.»[1] De upproriske smålänningar erhöllo — utan tvivel till sin egen förundran — följande brev från konungen: »Vi have förstått att I behållit vår syster hos eder på falskt rykte att Uppland skulle vara upprest emot oss och Stockholm bestallat; för vilket vi eder gunsteligen tacke, men bedje I viljen försända henne till oss.» Vidare: »Vi have förnummit, att vår fogde Gottfrid Sure är slagen i eder landsända, för vad sak vi ej vete; kanhända har han själv något vållat däruti och över vår befallning gjort, vilket väl hade stått att ändra utan sådant obestånd. Vi vilje blott alles edert bästa och däröver våga vår hals.» Till alla landskaper utgingo konungens och Rådets brev, att han gärna ville bättra vad brist kunde finnas i hans regimente; angående religionen och kyrkan hade ingenting blivit beslutat utan Rådets och Ständernas samtycke, skulle ej heller hädanefter ske. Smålänningarna smickrades dessutom med löfte om ett par klosters bibehållande,[2] prästerskapet med frihet från gästning av konungens knektar, om det ville bidraga till menighetens lugnande, dalkarlarna med eftergift på den så mycket omtvistade gärden, bergsmännen med avskrivning av några kronans fordringar. Det var ej nog med konungens goda ord: han utbad sig även andras. Det var denna tiden vanligt, att mot ett upproriskt landskap påkalla de övrigas bemedling, med åberopande av det *gamla förbundet* dem emellan. Så skrev nu Stockholms stad till dalkarlarna och bad dem sitta stilla i detta uppror. Dalkarlar-

[1] Den 29 april 1529. *Registr.* i Riksarkivet.
[2] I Kalmar och Kronobäck.

Rikets råd i Västergötland,[1] hade med dem på Larvs hed, innan västgötaallmogens beslut var känt, sammansvurit sig att förändra regementet i Sverige och skriftligen uppsagt Gustav tro och lydnad. Brevet avsändes sedermera ej, och herrarna försäkrades av prästen, herr Nils i Valstad, att alla de skrivelser, genom vilka deras delaktighet i upproret kunde bevisas, blivit uppbrända. I den tro, att konungen ej kände eller ville känna deras brottslighet (de hade ännu under själva upproret av honom emottagit nådiga brev), vågade tre de förnämste av dem: Måns Bryntesson (Liljehök), en ung man av behagliga egenskaper, vilken de sammansvurne sägas ämnat till konung, Nils Olsson (Vinge) och Ture Eriksson (Bielke) skjuta hela skulden på Ture Jönsson och biskopen, samt bjuda sig själva till rätta inför *Rådet* och *Ständerna* vid den nu sammankallade riksdagen i Strängnäs, där Gustav själv utförligt försvarade sig för de mot honom gjorda beskyllningar och lät kungöra ett av Laurentius Petri författat försvar för Västerås' recess. Med rättegången[2] förklarades de nämnde rådsherrarne ha förverkat all delaktighet i konungens utfärdade fredsbrev och tillgift; så mycket mer, som de, tre gånger av honom uppmanade att erkänna sitt brott och begära nåd, därtill nekade. De dömdes på deras egna, nu framlagda

[1] De voro Nils Olsson, Ture Eriksson, Måns Bryntesson, Axel Posse, Tord Bonde, Nils Clausson och Mats Kafle. Se *Brev af riksens råd i Vestergötland till småländningarne den 20 april 1529. Registr.* i Riksarkivet. — De bägge sistnämnde voro ej rådsherrar; man ser härav att Mats Kafle, som Celsius och andre framställa såsom motarbetande upproret, var en av de sammansvurna.

[2] Konungen uppträdde emot desse herrar (liksom fordom mot Mäster Knut och Peder Sunnanväder) själv i egenskap av anklagare och förhöll sig i allmänhet såsom part vid denna riksdag; varföre ock TEGEL säger: »Konung Gustaff gaf sig i Rätten inför Rijkzens Råd och meenige Frälset, Köpstadzmän, Bärgzmän och gemeene Allmoge, som ther i Strengnäs församblade wore om alla Stycker, Articklar och Punchter, som uppå hans Kon. M. wore oreedeligen dichtade och förde, sampt the Swar som hans Kon. M. uppå them gifvit hadhe. — — Hvaruppå Rijkzens Ständer, effter tillbörligh ransakningh, affsadhe at hans Kon. M. medh sine skälige Swar hadhe redeligen lagt sigh ifrån alla the Stycker hans Kon. M. förekastade wore.» — Efter anledningen till upproret var Västerås' recess, blev denna ock nu ytterligare stadfästad.

brev, till döden, och domen verkställdes även på de tvenne förstnämnda. Den tredje benådades för sin moders förbön, men pliktade 2,000 gyllen; och med penningar och stora skänker måste även de övrige förnämste deltagare i upproret sedermera återköpa konungens ynnest.

Ännu var skulden till Lübeck obetald. Vid en av konungens svåger, greven av Hoya, år 1529 med staden uppgjord räkning, befinnes, att huvudsumman sedan år 1523 ej blivit minskad,[1] oaktat den till dess betalning utskrivna gärden; och denna omständighet var en ibland orsakerna till missnöjet i landet. Nu hade väl blivit överenskommet, att privilegierna av år 1523 endast skulle inskränkas till själva staden Lübeck, varemot den lovat att skulden på fyra år småningom skulle få avbetalas; men även denna förbindelse fordrade användandet av ovanliga medel. Med anledning av ett redan i Danmark givet exempel[2] beslöts på en herredag i Uppsala i början av år 1530, att av alla stadskyrkor i riket begära en klocka till lübska skuldens gäldande. Borgerskapet ingick därpå. Följande året utsträcktes samma fordran till kyrkorna på landet. Klockorna skulle få lösas med penningar, om församlingarna så ville. Särskilde utskickade av Rådet underhandlade därom med allmogen i landsorterna, under förpliktelse å konungens sida, att vad därigenom inbragtes endast skulle användas till det uppgivna ändamålet och av särskilda fullmäktige redovisas. Dessutom fordrades kyrkornas tionde för året och vad i kyrkokistorna av penningar och silver ännu funnes umbärligt. Den lübska skulden blev på detta sätt

[1] Jfr TEGEL, s. 220. Konungen var missnöjd med den av greven uppgjorda räkningen och påstod sig ha rätt till åtskilliga avdrag i summan.

[2] I ett brev, daterat Schwerin d. 20 nov. 1528, av Knut Nielssen skrivare till konung Kristian II, förmäles, att i Danmark och Holstein en svår skatt blivit pålagd: »the haffue tagit klockerne utaff kirkerne oc före til slottene, ther som tre äre tage the two, oc ther som two ere tage the een.» — *Fuggerska* huset (»thet Ffucker selffschap») sades köpa dem. — Vidare tillägges: »Ridderschabet tage fast till met kirker oc closter theris gots igien.» *Kristiern II:s Archiv.*

verkligen betald; men det kostade konungen ett nytt uppror. Dalkarlarne uppreste sig än en gång, återtogo, under konungens ögon, sina redan avlämnade klockor och låto utgå sina brev över hela riket, i vilka de, med åberopande av det gamla förbundet, begära, att tolv myndiga män från varje härad måtte sammankomma till riksdag i Arboga S:t Eriks dag (d. 18 maj) 1531, för att överlägga och besluta om några den menige mans ärender, som dem alla rörde, i synnerhet om tvedräkten i den kristliga tron. — Bönderne i Gästrikland, i en del av Västmanland och i Närke återtogo även sina klockor. På ett sammanträde vid Gamla Uppsala högar stillade konungen med möda upplänningarnas missnöje, och nyttjade sedan dem och Stockholms magistrat till underhandlare med dalkarlarna. — Bland dessa sistnämnda finna vi denna gång konungens hittills trognaste anhängare i spetsen för upproret. Dalkarlarne, sade de, ville ej mer låta sig kättas i ring, såsom nyss på Tuna gärde: att komma över älven vid Brunbäck utan Dalarnes minne, det hade ingen rikets konung och herre förr vågat: Gustav skulle ej heller komma in i landet utan lejd eller med större följe, än de själve bestämde: inga andra ämbetsmän ville de bland sig lida, än dem de själve samtyckt och som ibland dem voro infödde.[1] Allt sådant kallade de sitt lands gamla sed och bevakade nu med vapen i hand sina gränsor. — Då konungen fick det höra, har han sagt: att det vore nu dalkarlarnas tid; men att hans tid komme. Han utnämnde till allas förundran en av huvudanförarna för upproret till sin befallningsman i Dalarna.

En hotande fara från annat håll gjorde denna varsamhet nödig. Den avsatte Kristian II umgicks ännu

[1] I *Registraturet* i Riksarkivet för 1526 under det av Peder Sunnanväder anstiftade upproret i Dalarna finnes ett brev av konungen till bergsmännen på Kopparberget om tillsättande av en ny fogde »det vi dock utan alles eder samtycke och närvarelse ej göra kunne eller vilje *emot edre privilegier*», säger han. — I Registraturet anmärkes dock, att detta brev aldrig utskrevs.

alltid med planer att återvinna sina riken och hade mer än en gång även därtill samlat krigsfolk, vilket han likväl aldrig lyckades att kunna sammanhålla. En här av 26,000 man, som han tillika med sin svåger, kurfursten av Brandenburg, år 1523 förde mot Holstein, skingrades av brist på sold, och konungen måste gömma sig för sina egna soldater. År 1526 erhöll Gustav i brev från danska Rådet underrättelse, att Kristian åter var i antågande med 10,000 man mot Holstein.[1] Denna utrustning stod i gemenskap med Severin Norrbys redan omtalta avsikter på Sverige[2] och skingrades genom nyheten om Norrbys flykt. Emellertid var Kristians vistelseort i Nederländerna, där han uppehöll sig under Kejsarens skydd, en föreningspunkt för alla de svenska missnöjda och landsflyktiga. Här uppehöll sig den forne ärkebiskopen Gustav Trolle, som med sig fört rikets gamla handlingar:[3] hit samlades Ture Jönsson, biskop Magnus av Skara och domprosten Jon Eriksson från Uppsala: härifrån trädde de i gemenskap med den likaledes flyktiga biskop Hans Brask. De förbundo sig i en egen akt[4] år 1530 att »med sina tillhängare» återförskaffa Kristian Sveriges krona och besvuro Kejsaren att till kristendomens fromma befria riket från »en tyrann, som aldrig

[1] Brev från *Tyge Krabbe* och *Claus Bille*, Danmarks rikes råd, till konung Gustav d. 1 okt. 1526, att konung Kristian var på tåg med 3,000 ryttare och 7,000 landsknektar; men att då de förnummo det »herr Severin Norrby var förstörtet, falt deres mod». *Registratur* i Riksarkivet.

[2] Hans sista försök år 1526 att med Danmarks tillstånd (som nekades) bekriga Gustav omtalar TEGEL, 1 del., s. 124. På sin flykt kom han till Ryssland, hölls där fången till 1529, då han gick i kejsar Karl V:s tjänst och stupade följande året i belägringen för Florens. Han var född norrman.

[3] I ett brev, daterat Antwerpen den 12 mars 1530, till konung Kristian förmäler Gustav Trolle, att det ej vore rådeligt att längre lämna Sverigis Rikis Register i de burgundiska landen, för de burgundiskes opålitlighet skull, utan ville han nedsätta det på ett annat ställe till konungens tjänst, och därom underrätta honom. (*Kristiern II:s Archiv*). — Var det blivit förvarat, är intill denna dag obekant.

[4] Daterad Antwerpen den 27 sept. 1530 och utfärdad i alla de nämnda herrars namn, men icke underskriven av Brask, som ännu alltid var i Preussen. — En eftergift för tidens anda var den artikel i detta brev, som försäkrar, att vad som med orätt var kommet från kronan, skulle läggas till kronan igen.

aktat Gud eller människor, ord, ära eller rykte».[1] Karl V:s återkomst till Nederländerna vid denna tid väckte hos Kristian nytt hopp och i Danmark och Sverige ny fruktan. Löften och begär efter byte samlade omkring den sistnämnda en mängd krigiska äventyrare. Snart steg denna här till tolvtusen man: dess första bedrifter voro plundring i landet. Kejsaren, som eljest var sin svåger föga benägen, utbetalte slutligen till honom återstoden av sin numera avlidna systers brudskatt, och holländarne lämnade skepp och skytt endast för att befrias från dessa obekväma gäster. Från Norge, dit Gustav Trolle föregått, skickades penningar och kyrksilver. I slutet av oktober månad år 1531 gick Kristian till segels med en flotta av 25 skepp. En stor del därav förstördes och skingrades genom storm, men han själv landade lyckligen i Norge vid Opslo. Norrmännen, redan länge missnöjde med den danska regeringen, sågo i Kristian ett medel att återvinna sin självständighet. Ehuru tillgiven reformationens grundsatser (i vilkas bekännelse hans gemål hade dött, varom konungen själv skrev till Luther), framställde han sig nu såsom katolska kyrkans försvarare i Norden. Ärkebiskop Olof i Trondhem, alla Norges biskopar, utom en (i Bergen), de andelige, adeln, folket till största delen förklarade sig för honom. Den 29 nov. 1531 uppsade norska Rådet konung Fredrik i Danmark tro och lydnad och förmanade det danska att med sig göra gemensam sak. Kristian erkändes åter för Norges konung. På samma tid sökte de fördrivne svenske herrar, som voro i hans följe, att i Sverige verka till hans fördel. De skrevo till de upproriska dalkarlarna, till Västergötland och flera landsorter, att konung Kristian omvänt sig till idel rättrådighet och mildhet

[1] Så kallas Gustav i konceptet av ett brev till Kejsaren, uppfyllt av den hätskaste bitterhet. — Däri säges ibland annat, att klosterjungfrurna i Sverige blivit offentliga skökor, och att konungen i sin plundring av kyrkorna går så långt, att han låter uppgräva kyrkogårdarna för att sjuda salpeter av de dödas ben.

och komme att åter upprätta den kristliga tron. Men i Sverige, vars erövring Ture Jönsson förespeglat konungen såsom lätt,[1] förfelade dessa stämplingar all verkan. Och då Kristian själv vid ett infall i Bohuslän fann tappert motstånd, måste upphovsmannen till hans bedrägliga förhoppningar plikta med livet. En morgon fann man Ture Jönsson huvudlös på gatan i Kungälv.

Den gemensamma faran påskyndade biläggandet av Sveriges och Danmarks enskilda tvister. Bohuslän, som Gustav i tio år innehaft, återlämnades till konung Fredrik i maj månad 1532. Avgörandet om de ömsesidiga anspråken på Gotland uppsköts. Bägge konungarna förbundo sig till gemensamt försvar och en svensk styrka inryckte i det övra Norge. Kristians öde var snart avgjort. En förenad dansk och lübsk flotta uppbrände hans skepp. Han hade på ena sidan den fientliga flottan, på den andra Aggershus' slott, som ännu var i danskarnes händer: hunger och brist gjorde hans folk uppstudsigt. Genom ett fördrag överlämnade han sig d. 1 juli 1532 till anföraren för danska flottan, biskop Knud Gyldenstjerne, under förbehåll av säker lejd till Danmark. Där ville han själv underhandla med sin farbroder, konung Fredrik, till vilken han sade sig komma som den förlorade sonen: kunde dem mellan ingen överenskommelse i godo träffas, skulle det stå honom fritt att begiva sig ur riket. Biskopen ansågs ha överskridit sin fullmakt och förklarade till sitt urskuldande, att de utlovade villkoren ej behövde hållas. Så bittert var de storas hat mot Kristian, att konung Fredrik måste giva en skriftlig försäkring till adeln i Danmark och Holstein,[2] att hålla honom i evigt fängelse, vilken försäkran fyra

[1] Herr Ture Jönsson lod sig offte höre, at haffde han tu eller try tusinde mand vilde han undertvinge gantske Sverrig, før det medhold han sig der førmodedd. HVITFELDT.

[2] Även till Gustav och svenska adeln, säger HVITFELDT; men Gustav själv klagar, att förhandlingen med Kristian skett honom oåtsport. TEGEL, 1 del., s. 313.

danska och fyra holsteinska herrar togo i sin förvaring.[1] Den olycklige insattes i det östra tornet av Sonderburgs slott, i ett välvt rum, vars alla öppningar tillmurades, utom ett litet fönster, varigenom man räckte honom maten. I denna förskräckelsens boning, där en norsk dvärg var hans enda sällskap, tillbragte konung Kristian sjutton år, och de tolv första utan all mildring. Ett krig i hans namn företaget skulle än en gång föra Danmark på branten av undergång och utsätta Sverige för stora faror. Inalles varade hans fängelse i tjugusju år och slutades först med döden. Efter 1544 blev det genom kejsarens bemedling lindrigare, och en avsägelse av alla anspråk utverkade slutligen år 1549 fångens flyttning till Kallundborgs slott med furstligt underhåll och tillåtelse att någon gång njuta jaktens nöjen. Men olyckorna hade brutit hans själs styrka, och de anfall av svårmodighet, varav han även i sin lyckas dagar lidit, övergingo de sista åren, under njutningen av italienska viner, stundom till galenskap.[2] Hans son, Johan, som uppfostrades i Kejsarens hov, avled i Regensburg 1532 samma dag, som fadren blev fången. Av döttrarna blev Dorotea förmäld med kurfursten Fredrik II av Pfalz, Kristina först med Franz Sforza, sedan med hertigen av Lothringen. De och deras barn gjorde ännu anspråk, som mer än en gång skulle störa Nordens lugn.

Efter denna utgång av Kristians anfall fick Gustav tid att åter tänka på sina dalkarlar. Allt var väl nu mera lugnt i denna landsort: dalkarlarne, ledsne att gå beväpnade i skogarna, hade redan mot slutet av år 1531 erbudit konungen att lösa sina klockor med 2,000 mark och glädde sig så mycket mer åt hans försäkran om tillgift,[3] som de uttydde denna såsom en tyst bekräftelse på sina privilegier. De firade med gästabud Dala gamla frihet,

[1] Holberg, *Dannemarks Riges Historie*, Tom. II, p. 266.
[2] Holberg, ibid. 378.
[3] *Svar på menige Dalarnas brev d. 7 nov. 1531. Registrat.* i Riksarkivet.

säga krönikorna. Men konungen hade tvärtom beslutit, att för alltid nedslå dessa deras anspråk på särskilda friheter framför andra rikets män och hade dessutom ånyo blivit förtörnad, då bergsmännen ej aktat hans uppmaning att värja riket mot konung Kristians anfall, utan tvärtom plägat underhandling med de landsflyktiga svenskarna.[1] Allt sådant tillskrevs i synnerhet »Måns Nilsson med hans anhang», den verkliga upphovsmannen till klockupproret, och då för tiden den rikaste bergsman på Kopparberget, så att allmogen om honom berättar, att han brukat sko sina hästar med silver. I början av år 1533 uppbådade Gustav sitt och adelns krigsfolk till Västerås. Ingen visste vem denna rustning egentligen gällde. Det taltes om nya stämplingar av konung Kristians parti. Till sina överstar sade konungen: »där I sen mig draga förut, skynden eder flux efter.» Tåget gick till Dalarna, som även nyss haft sina utskickade i Västerås, men vilka konungen kvarhöll, avfärdande i stället sina brev till dalkarlarna: »att han väl visste, att den menige man varit föga vållande i vad som skett; han komme endast att hålla räfst med de brottsliga, som de borde skilja ifrån sig.» Han stämde dem alla sig till mötes vid Kopparberget. Konungen kom lika fort som breven. Menigheten samlades, många godvilligt, andre tvungne. Krigsfolket omringade, liksom förra gången, församlingen. Flere rådsherrar talade först till folket, därefter konungen själv. Han sporde dalkarlarna till, om de mindes, vad för sex år sedan blev utlovat, då han tillgav dem det uppror, de då hade begynt? Om de trodde sig ostraffat så kunna leka med honom varje år? Det vore nu sista leken. Han ville ej ha en fientlig landsända i sitt rike: hädanefter skulle den endera bli lydig, eller ock öde, så att där hördes varken hund eller hane. Han frågade var de ville hava det landamärke, som deras konung ej skulle få överstiga? Om det anstode dem,

[1] Detta anföres i de brottsliges dom hos TEGEL, 1 del., s. 322.

såsom undersåter, att så mästra deras överhet? Vad vore väl orsaken, att *Sturarne,* ehuru rikets regenter, aldrig vågat draga över älven vid Brunbäck utan bergsmännens lejd? *Han* ville ej underkasta sig ett sådant övermod. — Så talade konungen dem länge och hårt till, och under allt detta stod hela menigheten på knä. Han uppfordrade dem att angiva upphovsmännen till det sista upproret. Det skedde. Fem av dessa blevo på stället dömde och avrättade. De övrige fördes fängslige till Stockholm, där följande året trenne av dem, efter Rådets och magistratens dom, gingo till döden, — ibland dem Anders Persson på Rankhyttan, i vars lada Gustav fordom tröskat. De brottsliges förverkade egendom blev deras hustrur och barn återgiven.[1] — Så slutades dalkarlarnes tredje och sista uppror emot konung Gustav.

På samma tid uppböd Lübeck sina sista krafter för bibehållande av sitt handelsvälde; ty de lübske, som »ville behålla allan Östersjön och veta sin fördel allena»,[2] sågo redan länge med ovilja holländarna med sig dela den nordiska handeln. De hade medverkat att störta Kristian II, emedan han gynnat dessa deras medtävlare, och de hade ej skördat därav de väntade frukterna.[3] De slutade med att vilja upphöja honom ur fängelset på tronen. Redan år 1526 hade Gustav ingått ett handelsförbund med regentinnan Margareta i Nederländerna; och ehuru Kristian i sitt sista företag därifrån blivit understödd, bilades likväl de därigenom uppkomna misshälligheterna. Lübeck fordrade däremot, att Sverige och Danmark skulle förklara holländarna krig och uppsköt

[1] Så Tegel och *Krönikorna;* men måste förstås om en del av egendomen. Genom konungens förläningsbrev av d. 10 nov. 1534 erhöll Staffan Henriksson, borgmästare i Uppsala, hälften av Anders Perssons egendom i Rankhyttan. *Registrat.* i Riksarkivet.

[2] Riksdagsbeslutet i Stockholm 1526.

[3] Den år 1532 i Köpenhamn med Danmark avslutade traktaten, som uteslot holländarna från Östersjön, blev ej ratificerad, sedan Kejsaren och ståthållarinnan i Nederländerna förklarat, att Kristian emot deras vilja företagit sitt anfall.

slutligen sin egen strid med dessa, för att tända en annan inom Norden. Det var Markus Meyer och Görgen Wollenwewer, tvenne djärve folkledare, som, sedan de i Lübeck utträngt det gamla Rådet och i hopens namn bemäktigat sig styrelsen, använde och förstörde sin fädernestads makt i försöket att än en gång till- och avsätta konungar. Konung Fredriks död (d. 3 april 1533) och de stridigheter, som därefter uppstodo om tronföljden i Danmark, gynnade deras planer. I Sverige begagnade de sig av den unga Svante Stures namn (denne, son av den sista riksföreståndaren, hade fallit i deras händer) för att stifta nya oroligheter. Den ädle ynglingen nekade att låna sig åt deras avsikter. De funno ett villigare medel för dessa i greve Johan av Hoya, vilken Kristian II räknar ibland dem, »som städerna insatt till regementet» i Sverige.[1] Gustav hade, såsom redan är nämnt, förmält honom med sin syster, han hade upptagit honom i sitt Råd och tilldelat honom stora förläningar i Finland. Kallsinnighet synes först ha uppkommit mellan svågrarna vid den av greven år 1529 i Lübeck uppgjorda räkningen över beloppet av svenska skulden till omkring 10,000 mark högre än Gustav ville den erkänna.[2] Skulden hade sedermera på de utsatta tiderna blivit betald; men Lübeckarne påstodo, att 8 till 10,000 mark fattades i summan: Gustav åter att den lübske fullmäktigen uteslutit lika mycket ur räkenskaperna och själv tillägnat sig penningarna.[3] Följden av allt detta var att lübeckarne lade beslag på ett konungens skepp och han däremot på alla lübska fartyg i svenska hamnar. Lübecks hat mot konungen gav sig luft i tal, skrifter, öppna fientligheter och slutligen även hemliga anslag mot hans liv. Greven av Hoya flydde med hustru

[1] Instruktion för Roloff Matsson den 20 mars 1525. *Kristiern II:s Archiv.*

[2] Se orsakerna hos TEGEL, s. 221.

[3] Se Gustavs särskilda brev om den lübska gälden till Rikets råd, greven av Hoya, magistraten i Stockholm och till Lübeck, det sista av d. 14 sept. 1533. *Registrat.* i Riksarkivet.

och barn ur Sverige, blev i Lübeck emottagen med offentliga fröjdebetygelser, sällade sig till de äldre svenska landsflyktiga och uppträder jämte Gustav Trolle och Bernhard von Melen i det nu utbristande kriget. År 1534 begynte *Grevefejden,* så kallad, emedan de maktägande i Lübeck ställde greve Kristofer av Oldenburg i spetsen för deras anfall på Danmark. Det var den sista striden för Kristian II, vars sak Lübeck påstod sig föra; det var i Danmark även den sista emellan reformationen och katolicismen; det var tillika en strid av borgare och bönder mot adeln, förd med rasande förbittring, och i början även med lycka; ty Malmö, Köpenhamn, danska öarna, Skåne, Halland och Blekinge erkände inom kort den fångna Kristian åter för konung. Då utsikten till hans befrielse försvann, understödde Lübeck hertig Albrekt av Mecklenburg i dess anspråk på danska kronan[1] och gav hans systerson Filip hopp om den svenska, under det greve Kristofer av Oldenburg hade egna avsikter och pfalzgreven, sedermera kurfursten Fredrik, Kristians måg, från Tyskland med Kejsarens hjälp sökte göra sina rättigheter gällande och i norra delen av Norge även fick anhängare.[2]

Den gemensamma faran föranledde ett närmare förbund mellan Sverige och Danmark, av danska Rådet redan avslutat 1534 och ytterligare bekräftat sedan konung Fredriks äldste son, Kristian III, efter halvtannat år uppsteg på tronen.[3] Lübeckarne blevo genom Gustavs krigsmakt fördrivna från Skåne, Halland och Blekinge. Deras flotta blev av den förenade svenska och danska slagen. Även i Danmark upphörde med nederlaget på Fyen (där Gustav Trolle sårades till döden) deras lycka. Det dem tillgivna Köpenhamn försvarade sig ett helt år,

[1] Han var gift med Kristian II:s systerdotter.

[2] Till straff för avfallet till Kristian och hans hus beslöts efter krigets slut på en herredag i Köpenhamn »att Norge framdeles ej skulle hafva egit Råd, utan regeras som en provins under Dannemark». HVITFELDT.

[3] Han besökte själv Gustav i Stockholm 1535.

slutligen under en sådan nöd, att folk stupade av hunger på gatorna och man såg barn suga blod ur döende mödrars bröst.[1] Lübeck såg sig nödsakat att ingå fred med Danmark 1536, varpå även kriget med Sverige upphörde. Men Gustavs missnöje däröver, att Danmark slutit enskilt sin fred under villkor, varav han i flera avseenden ansåg sig förnärmad, svårigheterna som uppstodo angående betalning av det lån, varmed han biträtt konung Kristian III, och åtskilliga andra stridigheter hade sedan nära verkat ett fredsbrott med Danmark; tills på en personlig sammankomst mellan konungarna i Brömsebro det goda förhållandet återställdes, och ett förbund på femtio år emellan rikena avgjordes. Hansestäderna återfingo, efter detta sista misslyckade försök att våldsamt återställa sitt gamla inflytande i Norden, aldrig mer sina forna rättigheter. Den faktion, som i Lübeck anstiftat kriget, störtades. I dess planer ingick även en sammansvärjning mot Gustav. Konungen skulle mördas och Stockholm lämnas i lübeckarnas händer. Anläggningen upptäcktes, och upphovsmännen, mest tyska borgare, straffades år 1536. Fyra år därefter blevo Olaus Petri och Laurentius Andreæ anklagade, att ej ha uppenbarat, vad de genom hemligt skriftermål om detta förräderi skola haft sig bekant. De ställdes till rätta, dömdes till döden, och Laurentius Petri, som år 1531 blivit den förste lutherske ärkebiskop, måste själv sitta med till doms över sin bror.[2] Konungen skänkte dem li-

[1] Då de hungrande fordrade Köpenhamns uppgivande, svarade stadens överhet: »de hade ännu ej ätit sina egna barn, såsom skedde i Jerusalem». HVITFELDT.

[2] MESSENIUS, *Scondia* V, 71, 85. Åtskilliga yttranden av Olaus Petri i dess *Krönika* hade även högeligen misshagat konungen. I *Registraturet* för år 1536 i Riksarkivet förekomma tvenne konungens egna brev om denna sammansvärjning av d. 15 och 26 maj (det förra till den menige man i Ersmässo marknad i Uppsala) vari säges: att myntmästaren Anders Hansson med några tyska och en del svenska borgare förbundit sig att komma konungen från livet — »en dels med krut under vår egen stol i kyrkan eller med andre förrädelige practiker» — vidare: att de sammansvurne aktat intaga Stockholms slott, fördriva all överhet och *menige adeln* — »såsom en part av de tyske städer

vet, likväl ej utan stränga böter, och samtyckte även, att Olaus Petri åter tillträdde sin kyrkoherdebeställning i Stockholm. Bägge hade varit konungens kanslerer. De äro de siste andelige, som i Sverige beklätt denna värdighet.

Reformationsverket fortgick i de nordiska rikena. Gustav säges ha rått Kristian III att bryta biskoparnas makt. De världslige rådsherrar förbundo sig med konungen att aldrig tillåta någon biskop mer komma till andligt eller världsligt regemente i riket. De danske biskoparne fängslades alla på samma dag år 1536 och en indragning av de andliga godsen företogs. Gustav var på denna tid missnöjd även med sitt protestantiska prästerskap. Han förebrådde sina nya lärare, att de genom ovarsamma förändringar i de gamla kyrkobruken förbittrade de enfaldiga och dessutom visade allt för stor benägenhet att mästra hans person och regering. Den häftige och frimodige Olaus Petri hade därigenom först ådragit sig hans misshag. »Därföre sker förargelse och uppror», — skrev konungen till hans broder, den första lutherska ärkebiskopen[1] — »att folket icke bliver undervist förrän reformation sker; man skall lära först och reformera sedan. — Predikanter skolen I vara och icke herrar. — Tron ej, att vi skulle låta det komma därtill att biskoparne skola återfå svärdet.» Ja, han syntes benägen att låta biskopsvärdigheten upphöra i Sverige och giva svenska kyrkan en slags presbyteriansk författning. Georg Norman, av Melanchton hos konungen anmäld till det bästa,[2] förordnades till *superintendent* över hela det andeliga ståndet i riket.[3] Enligt en år 1540 utfärdad

samt Malmö och Köpenhamn varit till sinnes» — och sluteligen komma riket under Hansestäderna.

[1] Den 24 april 1539.

[2] Av Melanchtons brev till konungen, dat. Wittenberg d. 12 maj 1539 finnes en avskrift i *Palmsköldska samlingarna* på Uppsala bibliotek.

[3] Fullmakt för magister Georg Norman att hava inspektion över bisper och prästerskapet. Uppsala d. 8 dec. 1539. I *Palmsköldska samlingarna.*

instruktion[1] skulle under honom i provinserna så kallade *konservatorer* och *religionsråd* med biträde av medhjälpare, som kallas *seniorer,* ordna kyrkosakerna och hålla visitationer. Inrättningen synes aldrig kommit till allmän verkställighet. Men visst är, att genom honom visitationer skedde i stiften, varvid konungen tillägnade sig återstoden av kyrkornas silver och däremot lät tilldela dem exemplar av den år 1541 på svenska fullständigt översatta bibeln, samt att biskoparnes både titel och myndighet förändrades. Ifrån år 1544 har konungen endast utmärkt ärkebiskopen i Uppsala med biskopligt namn: de övrige kallades *ordinarii,* och konungen delade efter behag stiften emellan flera sådana, »efter bisperne hava härtill allt för stora biskopsdömen och befallningar».[2] Mot slutet av konungens regering voro Uppsala och Linköpings stift sålunda delade i trenne, Västerås och Strängnäs stift vardera i tvenne stift.[3] I alla länder, där reformationen infördes, märkes i början en sviktande osäkerhet i fråga om den högsta myndigheten i andeliga saker. Gustav tvekade ej att själv tillägna sig den. »I velen vara fast bättre lärde än vi och flere gode män» — skriver han till menige man i Uppland[4] — »och tillhängde fast mera de gamle bispers och papisters missbrukelige förräderi än den levandes Guds ord och evangelium. Nej icke så! Vakten I edre hus, åkrar och ängar, hustrur och barn, fä och boskap och sätter oss intet mål uti regementet och religionen. Förty oss bör på Guds och rättvisans vägnar, efter all naturlig skäl, eder, såsom en kristelig konung, bud och reglor föresätta, så att, viljen I undfly vårt straff och

[1] Instruktion, varefter konservator och religionsrådet i Västergötland sig rätta skall. Nylödöse d. 9 april 1540. Ibid.

[2] Kommissionsbref för dem, som Ordinarii blefne äro. Västerås d. 19 juni 1557. Ibid.

[3] SPEGEL, *Bevis till Biskopskrönikan,* s. 115.

[4] Brev till allmogen i Distings marknad 1540. *Registratur* i Riksarkivet.

vrede, I skolen vara våre konungslige bud lydige, så i världslige saker, som i religionen.» — Konungen hade brukat adeln såsom bundsförvant mot hierarkien. Han hade år 1526 bekräftat dess privilegier: han hade i Västerås' recess inbjudit den till delning vid de andeliga godsens indragning. Snart fann han denna bundsförvant obekväm och förböd år 1538 någon tillvälla sig kyrkans egendom, innan han inför konungen själv bevisat sin rätt. Emellertid hade adeln begagnat sig av den en gång givna tillåtelsen på ett sätt, som i hög grad väckte folkets missnöje. »Du och dina likar» — skrev konungen till riksrådet Göran Gyllenstierna[1] — »leva, som varken lag eller överhet vore i landet» och till adeln: »att taga gods, gårdar och annan egendom ifrån kyrkor, kloster och prebender, där äro alle ganske välvillige och redobogne till, och i den måtto är var man kristelig och evangelisk.» — Det uppror, som i Skåne under lübska kriget hade utbrustit, var i synnerhet riktat emot adeln. Upprorsandan spridde sig till de nästgränsande svenska landsändar. Redan 1537 yppade sig oroligheter i Småland, då bönderne »hade låtit sig höra, att de all adel ihjälslå och utrota ville.»[2] De stillades med stränghet för ögonblicket; men missnöjet fortfor, och år 1542 blev uppresningen allmän i Småland. Huvudanförare var Nils Dacke, en bonde, som för mord måst rymma till skogs. Hans styrka steg stundom till 10,000 man. Han trotsade med lycka Gustavs hela makt, emedan (så klagas det) bönderne »ej efter rätt krigsbruk ville komma ut på fältet, utan när hovfolket (det var den tidens namn på reguljärt krigsfolk) giver sig efter dem, då göra de som ulven och hugga åter till skogen igen». Upproret spridde sig från socken till socken eller rättare från skog till skog genom Väster- och Östergötland ända upp i Södermanland. Först komma hemlige utskickade nattetid,

[1] Gripsholm den 5 mars 1538.
[2] Tegel, 2 del., s. 92.

heter det i en berättelse till konungen,[1] som värva anhängare för det meniga bästa och kristendomens förfordring: är då prästen i socknen gift, blir han strax plundrad: detsamma sker med rika länsmän och bönder, som kallas *herrehycklare;* på det sättet göra de störste hopen delaktig i sin skalkhet och gå allt framåt, bespejande alla stigar och vägar, givande sig aldrig ut på slätten, utan hållande sig vid skogen: allt vad herrskapet tillhör, är strax förbrutet, ingen törs spörja därefter, och alla de i hovtjänst äro, räknas för herreträlar: de säga sig ej mena ont med köpmän, utan endast med herremän och hovmän, föregiva att de vilja återupprätta kristendomen, avskaffa den svenska mässan och komma allt i *gammal lag* igen. Konungens fogdar ihjälslogos, adelsgårdarna skövlades, kronan ville de giva åt Svante Sture, vilken nu, liksom vid ett föregående försök av samma art, förblev sin konung trogen. Förgäves erböd konungen tillgift, om de upproriska ville återvända till lydnad. Av de klagomål, som vid dessa underhandlingar anmältes, synes att fogdarne och adeln tillåtit sig våldsamheter, vilka konungen sökte ursäkta därmed, att de skett utan hans vetskap. »I rive och slite av de arme stackars bönder» — skrev konungen till fogdarna — »allt det de äga, tilläventyrs under tiden för ringa sak, och följer så därefter, att när de utarmade äro, hava de inga andra utvägar, utan nödgas giva sig från hus och hem, hustru och barn till skogstjuvarna.» Men flera av konungens ekonomiska författningar hade för denna landsort varit särdeles tryckande. Gamle präster underblåste upprorslågan, uppräckte sina händer och förbannade konungen i kyrkorna. Ett stillestånd slöts och bekräftades av konungen, men bröts innan kort. Dacke regerade egenmäktigt i Småland och på Öland. De landsflyktige svenskarne, hertig Albrekt av Mecklenburg, pfalzgreven Fredrik, som gjor-

[1] Huruledes den förrädarehop av Småland hade deras framgång. *Registrat.* i Riksarkivet för 1543.

de Dacken till adelsman, och Kejsar Karl V själv genom sin kansler Granvella trädde med den upproriska bonden i underhandling.[1] Det fanns ögonblick under detta uppror, då Gustav misströstade om krona och välfärd. Det dämpades äntligen om sommaren 1543. Av alla övergiven, irrade Dacke omkring på skogarna i Blekinge och blev enligt den allmännaste berättelsen (ty somlige säga att han undkom till Tyskland) slutligen av sina förföljare upphunnen och med en pil ihjälskjuten.[2] Så slutade det svåraste upproret Gustav hade att uthärda. Det var även det sista. Det övra Sverige hade blivit honom troget, och dalkarlarne uttågade självmant till hans hjälp.

[1] Se Kejsarens fullmakt för Granvella, daterad Barcelona d. 23 okt. 1542, att själv begiva sig till Sverige eller träda i skriftlig underhandling, samt dennes brev till de småländska bönderna, hos HVITFELDT vid år 1542.

[2] MESSENIUS, *Scondia*, V, s. 96, säger, att den rätte Dacken undkom till Tyskland, vågade sig i konung Johan III:s tid åter till Sverige och dog i Stockholm av pesten 1580.

Tredje kapitlet.

GUSTAV VASA.

Arvföreningen.

Redan år 1526, då Rådet uppmanade konungen att välja en gemål, försäkrades, att om Gud gåve honom söner, skulle en av dem, helst den äldste, bliva hans efterträdare, och de övrige med land och län, såsom kungabarn ägnar, försörjas. Han förmälte sig 1531 med prinsessan Katarina, dotter till hertig Magnus av Saxen-Lauenburg, syster till konung Kristian III:s drottning i Danmark; och d. 13 dec. 1533 föddes hans äldste son *Erik* av detta äktenskap, som för övrigt blev kort då den unga Katarina dog hastigt två år därefter. Det hade varit föga lyckligt, troligen ej endast genom konungens fel, då hans följande giftermål, ehuru med en annans brud, var rikt på huslig lycka och välsignelse. Detta knöts år 1536 med Margareta Leijonhufvud, dotter av den i stockholmska blodbadet halshuggne riksrådet Erik Abrahamsson till Loholm. Hon var förut förlovad med Svante Sture, densamma yngling, vilken Gustavs fiender ämnat tronen, och vars kärlek även nu måste giva vika för konungen.[1] *Johan,* konungens förstfödde son med Margareta, framfördes, jämte sin äldre halvbroder *Erik,* den 4 januari 1540 inför Rådet, som i Örebro var församlat med flera av den förnämsta adeln och biskoparna. Konungen utdrog sitt svärd. De närvarande rörde därvid

[1] Svante Sture blev genom drottningens förord 1538 förmäld med hennes syster *Märta.*

och avlade en av honom själv förestavad ed, bekräftad med sakramentets anammande, vari de erkände hans söner såsom rätte arvingar till riket. På riksdagen i Västerås fyra år därefter blev detta ytterligare bekräftat, tronföljden bestämd efter förstfödslorätten bland konungens manliga arvingar, och Erik högtidligen hyllad såsom kronprins. En häftig åska under ceremonien, och en därefter framglänsande praktfull regnbåge ansågs, såsom förebud, med fruktan och hopp. I sitt tal till Ständerna vid denna riksdag uttryckte konungen än en gång sina grundsatser i reformationen: att tjäna Gud rätteligen vore att älska honom över allting och tro på Jesum Kristum såsom vår endaste Frälsare, gärna höra och lära Guds ord, vara Överheten underdånig efter Guds befallning, älska sin nästa såsom sig själv och hålla budorden. Det vore den rätta gudstjänsten och de rätta gode gärningar, och därpå have vi Guds befallning. Men om vigda ljus, palmer, själamässor, helgonens tillbedning och mera sådant finnes intet i skriften och Gud haver förbudet sådan tillbedning, liksom han ock insatt oss det heliga sakramentet till pant och tecken av våra synders förlåtelse, ej att vi skola innesluta det i guld och silver och bära det kring kyrkogårdarna eller annorstädes. »Sådant låte vi eder förstå och lära», sade han, »förseendes oss till Gud att vi härutinnan göre det rätt är. Därföre är stort under, att I så hårt blive hängande till de gamle biskopar och kyrkoseder.» *Arvföreningen* i Västerås, daterad d. 13 januari 1544, är å alla Ständernas vägnar utfärdad av *adeln*,[1] som här kallar sig »Sveriges krones medledamot och stöd». På riksdagen i Strängnäs år 1547 förklarade sig Ständerne även villige att erkänna och upprätthålla den »*Testamentsordning*, som Kongl. Maj:t emellan sina konungsliga livsarvingar gjort haver,

[1] Ibland de 143 härvid uppräknade och närvarande adelsmän nämnes ock en präst, herr Påfvel i Floda (av Strängnäs' stift), samt ibland Rådet superintendenten eller *tillsynesmannen*, såsom det ock heter, Georg Norman.

eller ännu görandes varder». Riksdagsbeslutet därom är fattat av *prästerskapet,*[1] (ehuru de övriga ståndens bifall av andra handlingar befinnes vara givet), och vi anmärka, att det nu är första gången, som detta stånd — ej mera blott representerat genom biskoparna, utan även genom kyrkoherdar från städerna och landet — åter, efter reformationens begynnelse i Sverige, nämnes vid riksdagarna: ett bevis, att det nu mera, åtminstone till en stor del,[2] blivit protestantiskt. Sedan arvföreningen var beslutad, förordnades, »på det hans Kongl. Maj:t icke måtte dageligen med de många ärender bliva beladen och bekymrad», att av rikets råd alltid två hos honom skulle vara tillstädes varje månad.

Ett tioårigt lugn följde på det senaste upproret och lämnar oss tid att betrakta Gustav i hans inre styrelse. *Befrielsen* hade varit hans första, *reformationen* var hans svåraste, tronens befästande genom *arvföreningen* blev hans sista verk, och satte i egentelig mening kronan på de övriga. Men alla tillsammans, huru mycket överstego de ej en människolevnad! Ännu en gång skulle efter Gustavs dagar Unionens gamla faror, ehuru på annat sätt, återvända: än en gång skulle även här påväldet, ej utan hopp om framgång, kämpa för sitt forna inflytande, och ännu en hel mansålder var för Sveriges adel ej nog att glömma, vad den genom arvföreningen ansåg sig ha förlorat. Huru föga kunde man då vänta, att alla dessa storverk under en enda regering skulle hinna mogna och till sina verkningar lagligen bestämmas! Stiftaren insåg det nog; och det var, i förkänslan av kommande stormar, som han till sin sista stund arbetade att emot dem befästa makten av sitt hus med en otålighet, som ej alltid hann vara grannlaga i medlen.

Allt var ännu i görningen: ingenting hade funnit sina

[1] Se STIERNMAN, *Riksd. och mötens beslut*, 1 del., s. 200.

[2] Det nämnda riksdagsbeslutet är utfärdat av prästerskapet i Uppsala, Västerås' och Strängnäs' stift.

bestämda gränsor, minst kyrkans nya förhållande till staten; och Västerås' recess av år 1527, som grundlade detta, underkastas därföre i verkställigheten beständiga förändringar. Biskopars, kanikers, domkyrkors och klosters inkomster hade genom recessen så vida blivit överlämnade åt konungens välbehag, att han ägde föreskriva dem vad nödtorftigt behövdes till deras underhåll och använda det övriga för kronans behov. Därpå följde likväl ej genast indragning till kronan av de dithörande godsen, utan nöjde sig konungen med en viss taxa i penningar, bestämd geom kontrakter med biskoparna, domkapitlen och klostrens föreståndare, andeliga eller världsliga. Småningom förändrades detta förhållande och upphörde fullkomligt efter arvföreningen. Konungen indrog biskopsgodsen, och biskoparna fingo sina inkomster i stället ur de tvåtredjedelar av tionden, som i följe av Västerås' recess hade ingått till kronan. Detsamma skedde med kanikernas gods, så väl som med deras hus i städerna, vilka tillföllo kronan, i den mån kanonikaternas innehavare avledo eller bortflyttades till prästlägenheter på landet. Likaledes indrogos de återstående klostergodsen, då klosterlevnaden efter hand upphörde, så att slutligen endast i klostren vid Vadstena, Skänninge, Nådendal och Skog några få ålderstegna nunnor funnos kvar, som njöto underhåll av konungen. Genom särskilda stadganden blevo 1545 och de bägge följande åren slutligen *alla övriga kyrkogods,* som ej falla under de redan anförda benämningar,[1] reducerade, emot *vederlag*

[1] Även för prästernas boställen ses intet undantag, ehuru konungen finnes ha försvarat dem för andras tillgrepp, och år 1544 förböd adeln att återtaga några gods och ägor från prästeborden utom sitt bifall. Men i registraturerna förekomma flera exempel på prästegårdars indragning, vilket merendels skedde genom församlingarnas sammanslående. Så skriver konungen 1548 till Danemora, att prästen därstädes väl må sköta två kyrkor, efter konungen vill ha prästgården, och om bönderne ej låta sitta hans lantbonde »opuckad», skulle han finna annan råd därtill: likaledes till prästen och sockneboarna i Hökhuvud i Uppland år 1552, att han behövde prästegården till sitt bergsbruk, varföre de må se sig om efter annat prästbord vid andra kyrkan där i gället. (*Registr.* i Riksarkivet.) I allmänhet synes dock vad av prästebordet ford-

till menige prästerskapet av kronans tionde. Detta steg utöver Västerås' recess fann konungen nödigt att i ett öppet brev av d. 9 juli 1547 försvara emot misstydningar. Gustav har således gripit djupt i kyrkans egendom. Likväl blev, även i avseende på inkomster, den protestantiska kyrkan i Sverige bättre lottad än många dess systrar i andra länder. Ännu den förste evangeliske ärkebiskopen underhöll en tid femtio studerande vid Uppsala på sin bekostnad, och hans samtiding, biskop Martin Skytte i Åbo, åtta sådana, även vid utländska lärosäten.[1] Det lägre tjänande prästerskapet, som även bibehöll den tredjedel av tionden, det av ålder haft, var alltid, ehuru i det längsta emot konungen fientligt sinnat, ett föremål för hans omsorg. Sällan har en trosförändring blivit införd så utan förföljelser. Politiska offer visar Gustavs regering många nog: för religionen har intet blött. Exempel på prästers avsättning förekomma väl.[2] Men merendels nöjde sig konungen

rades till underhåll för kyrkoherden (kapellanerna funnos ej än) ha blivit bibehållit. Prästegårdarna i Norrland, »så mycket sig prästen redeliga av hålla kan», voro redan genom Västerås' recess undantagna från reduktion, ehuru här uppkomna av *skattejord*, vilken eljest, där den kommit under kyrkan, utan undantag reducerades. På de orter, där klostren blevo indragne, tillsatte konungen själv präster; och uppkom så, enligt Eric Benzelii uppgift (*Utkast till Svenska Folkets Historia*) namnet *regala* gäld. Men till Åbo stift skickar konungen redan d. 7 okt. 1526 en uppsats på flera av honom så kallade *Konungsgäld*, vilke äre pliktige att betala »efter gammal sedvänja årlige *pensioner*, ändock de nu en tid sutit fri»: varav skulle synas som sådana funnits från äldre tider. Kanske har dock konungen, ehuru orden äro för allmänna, här i själva verket endast avseende på de så kallade *Annaterna* eller första årets inkomst av lediga prästlägenheter, vilken under katolska tiden ingick till romerska stolen, men världsliga överheten redan på flera ställen begynt tillägna sig. Gustav uppbar dem allmänneligen under hela sin regering. Senare blevo därav *nådår* för prästerskapets änkor. För övrigt öktes de regala gällen nu på flera sätt. Konungen förbehöll sig disposition av alla prebenden (ofta förläntes inkomsterna till världsliga) och befallte dessutom, ehuru biskoparne enligt Västerås' ordinantia borde förse sockenkyrkorna med präster, att anmälan skulle ske hos honom själv, så snart större pastorater blevo lediga.

[1] Rhyzelii *Biskopskrönika*, s. 344. De femtio studenter, vilka Laurentius Petri underhöll, voro i början lika många drabanter, antagne på konungens befallning till den nya ärkebiskopens försvar emot de ännu katolskt sinnade kanikerna i Uppsala. Messenius, *Scondia*, V, 55.

[2] Se den 28 febr. 1548 konungens brev till sitt kammarråd Botved Lars-

med att giva de gamla yngre medhjälpare, då man ofta ser honom själv reglera villkoren dem emellan, samt sörja för de lediga gällens besättande med evangeliska predikare.

Den utsträckning, Västerås' recess i verkställigheten tog utöver bokstaven (och huru kort och ofullständig är ej ordalydelsen i denna tidens skriftliga handlingar!) kan svårligen klandras och låg i sakens natur. Redan adelns medgivna deltagande i *skövlingarna*[1] från kyrkan (denna tids uttryck för konfiskationer) drev konungen oupphörligt framåt, för att rädda vad räddas kunde. Såsom redan är anmärkt, erhöll adeln i Västerås' recess rättighet att återkalla vad av dess egendom sedan konung Karl Knutssons räfst var kommet under kyrkor och kloster. Därvid var väl det villkor fästat, att ingen skulle taga sitt igen, innan han på tinget gottgjort sin rätt med tolv man efter lagen; men den, som känner i vad tillstånd i avseende på lag och rätt Sverige utgick ur Unionen, som vet att domaresysslorna, vilkas inkomster bortgåvos, såsom andre förläningar, innehades av adeln och sköttes av sådana personer, »som uti Sverigis beskrefne lag fast oerfarne äro», såsom konungen själv klagar, kan ock föreställa sig svagheten av det värn, som därigenom blivit upprest mot godtycket. Också fann sig konungen redan ifrån 1528 befogad att i flera särskilda fall draga de gjorda anspråken under *sitt eget* skärskådande. Tio år därefter gjordes detta nya villkor

son, att ha uppsikt med tvenne präster, som konungen låtit föra till Stockholm, och som inför honom förpliktat sig att hädanefter bliva vid den rätta evangeliska tron. — En präst, hr Ambjörn i Grebäck av Skara stift, erhåller sitt gäll tillbaka, sedan han avsvurit papismen, samt undfår konungens vänskapsbrev d. 11 febr. 1552. *Registr.* i Riksarkivet. På de flera gånger under Normans inseende företagna visitationer avsattes dessutom otjänliga präster. Prästerna i Västergötland fingo 1540 böta för okunnighet. När man frågade en: *Quid est Evangelium?* har han svarat: *Est Baptismus* och en annan hade sagt, att vi intet hade något att skaffa med Gamla testamentet efter det förkommit i Noe flod. HALLENBERG, *Om mynt och varors värde i Sverige under konung Gustav I:s regering*, s. 232.

[1] Konungen klagar, att fogden Nils Västgöte ej gör honom redo för de *skövlingar* av hans län falla. 1544.

allmänneligt, och vad med orätt ansågs ha blivit »rappat och ryckt från kyrkor och kloster» av enskilda, återkallades. En annan överträdelse av Västerås' recess var ej mindre av nödvändigheten påkallad. Den fastställda terminen för adelns reduktionsanspråk eller konung Karls räfst blev snart i verkligheten oanvändbar. Klostren upphörde. Vem skilde vad i deras egendom var tillkommet före eller efter 1454? Allt blev föremål för nya tilltag och allt hade även blivit skövlat, om ej konungen trätt emellan, visserligen med egna anspråk, men som tillika voro det allmännas. Lika orsaker föranledde den tredje utsträckningen av recessen efter arvföreningen till kyrkornas och prästerskapets återstående gods och lantbor i allmänhet emot ersättning av den till kronan indragna delen av tionden. Hierarkien, en fallen makt, kunde ej mer skydda sig själv, mindre andra. Prästerne, såsom de själve erkänna, förmådde ej mer försvara dessa sina tillhörigheter. De vunno, åtminstone i säkerhet, på bytet; och även adeln borde ej haft rätt att klaga, då en betydlig del av det sålunda indragna gick bort i nya förläningar.[1]

En så stor makt i kyrkans angelägenheter kunde ej vara utan inflytande på konungens världsliga välde. Också daterar sig från Västerås' recess i detta avseende en ny statsrätt i Sverige, som med *alla* dess anspråk i denna tid visserligen ej blivit fullt gällande, men dock lämnat spår nog efter sig. Alla de kronans rättigheter till allmänningsskogar, sjöar, floder, fiskerier, bergverk, som det falska Helgeandsholmsbeslut vill härleda ända ifrån 1282, träda nu verkligen fram och göras gällande. Begreppet om *allmänning* — det av den enskilda oupptagna *gemensamma* av jorden — varunder de gamla lagarna innefatta icke endast skogar, utan även berg och vatten,

[1] Jfr *Relation, med bijlagde documenter, om Biskops-, Canonie-, Præbende-, samt Kyrckie- och Klöstergods och deras Reduction, på Konung Carl XI:s befallning* författad 1691 (av Örnhielm). Manuskript.

kan gälla såsom en egen måttstock på borgerliga samhällets utveckling. Detta begrepp om en samhällig egendom knyter sig olika, i den mån samhälligheten själv växer upp från *by* till *härad*, till *landskap*, till *rike*. Det vidgar sig i samma mån, och det vidsträcktare begreppet förtär ej sällan det underordnade och inskränkta, varur det själv utgått, i synnerhet då kronan, såsom det allmännas representant, sluteligen framträder med anspråk på all allmänning. Man ser under vår medeltid dessa anspråk i enskilda fall liksom genomblixtra oredan av denna i ett vidlyftigt, föga odlat land mer än annorstädes obestämda egendom, utan att genomföras; och de ha i Sverige, där ännu så många menigheter äro i besittning av sådan slags egendom, aldrig kunnat genomföras. Men uttalade äro de mer än en gång; och strängast av fäderneslandets återställare i dessa ord: »att sådana ägor, som obygda ligga, höra Gud, Konungen och Sveriges krona till».[1] I Gustavs tid heta därföre även häradsallmänningarna *konungens* och *kronans*[2] och menigheternas gamla ägande rätt till dem, utplånad genom det nya namnet, råkar i förgätenhet och förklaras för en blott nyttjande rätt. — Konungen sträcker detta begrepp än vidare. Han förklarar alla strömmingsfisken utmed saltsjön för »Konungens rätte allmänningar».[3] Han gör grundsatsen, »att floden till-

[1] *Konung Gustav I:s brev till Helsingland, Gestrikland och Ångermanland d. 20 april 1542.* Men grundsatsen var hos honom äldre, vilket även synes därav, att han i brev av d. 12 aug. 1535 »av synnerlig gunst och nåde» tillåter menige man i Värmland att obehindrat njuta, bruka och behålla de allmänningar, som de ifrån lång tid och hedenhös vetterligen och skäligen innehaft. Den 17 febr. 1548 skrev konungen ytterligare till värmlänningarna, angående röjning av nybyggen, att han kan det väl lida, och att de må behålla vad de av ödemarken upptagit under kronans skatt. Att adeln befriade sina nybyggen, kunde konungen däremot ej lida. Den 25 nov. 1545 befaller han att i Västergötland under kronan skola vederkännas sådana adelns nybyggen, »vartill de tilläventyrs liten eller ingen rätt äga». Och förbjudas d. 9 febr. 1549 frälsemän att tillägna sig nybyggen på kronans allmänningar i Småland. *Registr.* i Riksarkivet.

[2] *Om svenska jordens beskattning till och med början af 17:e århundradet.* Akad. avhandling av P. E. Bergfalk, Uppsala 1832, 1 del., s. 25.

[3] *Kongl. brevet d. 1 mars 1545.*

hör konungen», även i Sverige gällande, och använder den ej blott på laxfiskena i Norrlands och Värmlands strömmar, utan även på vattenverk, som i dem finnas eller kunna anläggas.[1] Han förklarar slutligen bestämt, »att all malmberg i Sverige lyda till Sveriges krona»;[2] och att han däri, som i mycket annat, beropar sig på »Sveriges lag», desslikes »på alle framlidne konungars, furstars och herrars privilegier», kunde, om ock mindre riktigt, så mycket mer få gälla, som man i Sverige under Unionen haft tillräcklig tid att glömma vad som var eller icke var kronans rättighet.

Dessa vidgade anspråk tjänte visserligen å ena sidan att göra gemensamma näringskällor allmännare tillgängliga, varföre ock konungen av kronans regale i avseende på bergverken drager den slutsats, »att bergsbrukningen vid kronans berg skall vara fri för alla, som därav vilja, enligt överenskommelse med bergsfogden, giva kronan sin skatt och rättighet»; men å andra sidan lades även härigenom ett godtycke i konungens hand, som för enskild ägande rätt blev vådlig; i synnerhet som Gustavs slutskonst ej lätteligen bävade för några följder. Märkeligt är hans bevis mot det andeliga frälset. »Det kunne vi av vårt föga förstånd besinna, ändock I det icke besinna vele» — skriver han till biskop Brask 1525 — »att det frälse är, haver först varit under skatt, och är sedan frälst givit, icke på det konungen skulle sedan intet hava därmed göra, som I skrive, men där skulle ske konungens tjänst före. Om konungen intet skall hava beställa med kyrkor och kloster, var bliver då den tjänst, som av frälset gå skulle, det nu under kyrkor och kloster är? Därföre betorve I icke skrive, att kro-

[1] *Till kammarrådet Botved Larsson om fisket i Skellefteå, Piteå och Torneå d. 16 febr. 1548.* »Vi förnimme att där äre några gode laxefiske däruppe, som oss tillkommer.» Till densamma d. 11 mars s. å. *Om de strömmar där nere i Värmland, var är tillfälle att bruka laxefiske och sågekvarnar, varav kronan kunde draga någon profit. Registr.* i Riksarkivet.

[2] *Förbud till menige bergsmän på Nora skogar att hägna under sig Kronans grufvor, Västerås d. 29 mars 1551. Registr.* i Riksarkivet.

nan haver där intet nederlagt, och bör fördenskull taga där intet upp igen.» — Vi ha här blott första länken av slutledningen. Den går längre. All obebyggd jord ansågs nu vara, och *alltid* hava varit, kronans. Man fann klart, att alla skattehemman således voro upptagna på kronans grund och, endast genom en av nåd beviljad *beständig* besittningsrätt, skilda från det ursprungligen ringa, men vid konung Gustavs I:s tid, troligen ej utan medverkan av dylika fördomar, betydligt ökade antal gods, som kronan under verklig ägande rätt innehade.[1] Gustav har nära nog uttalat denna slutsats och även handlat därefter. Om skattebönderna i Uppland skriver han, »att de låta sig tycka, efter de äro med lagligt arv, köp eller eljest komne till slike skattehemman, måge de väl fara med dem huru dem synes, m. m. Där svare vi så till, att så länge de hålla sådana kronans hemman vid makt med laga byggningar och andre nödtorfter, då måge de väl höra dem till; men när det icke sker, så höra de oss och Sveriges krona till».[2] Mot samma »vrånga mening» hos skattebönderna i Småland ivrar likaledes konungen med samma slutföljd, och då de självägande bönderne klaga, att konungens fogdar med dem hålla husesyn, svarar han d. 6 feb. 1550: »Så mene vi att det måtte vara oss som en Riksens Herre efterlåtit att hålla husesyn med skattebönderna, såsom det adeln efterlåtit är med deras landboar.» »För husröta» — skriver konungen vid andra tillfällen[3] — »må väl ock räknas, när de hava låtit skog växa i ängen, och illa dikat och farit med åkern: vi låte oss på kronans vägnar med sådant ingalunda nöja.» Och — vad som är det

[1] Bergfalk, l. c., s. 33.

[2] *Till fogdarna i Uppland, dat. Uppsala d. 15 apr. 1541.* Att bönderne själve hade lantbor på sina hemman och därav togo »stuf afrad», så att hemmanen förföllo, kunde konungen ej lida. År 1551 d. 26 maj förböd han skattebönders lantbor att göra skatt till annan än kronan.

[3] *Till Mats Ingemarsson. Gripsholm d. 29 juni 1547. Till skattebönderna i Småland, som ej hålla sina hemman vid makt, d. 4 febr. 1553. Registr.* i Riksarkivet.

viktigaste — ej få skattebönder ha, för sådana orsaker, till konungen mistat sin ägande rätt.

I allmänhet röjde han de högsta begrepp om sin konungsliga makt, och, om han tillskrev dess upphov *Gud* och *folket* — för att döma av hans valspråk och hans sista yttringar — så synes dock den gudomliga rätten under en viss tid av hans levnad i hans sinne stått främst. »I den Heliga Trefaldighets namn» — sade han, då Rådet år 1540 på hans blottade svärd svor honom, såsom arvkonung, lydnad — »och utav den allsmäktiga Guds gudomliga kraft och makt, vilken oss och alle våre konungslige och furstlige livsarvherrar, ifrån arvinge till arvinge, unt och förlänt är, över eder och alle våre undersåtare på jorden att styra och råda, utsträcke vi detta rättvisans svärd över eder till ett vittnesbörd: därmed svärjer!»[1] Han har ock därefter, utan att avvakta den senare egentliga arvföreningen i Västerås, redan kallat sig *arvkonung*.[2]

Med dessa tänkesätt har konungen ej funnit på minsta vis oförenligt, att vid utbrotten av missnöje hos folket förklara, det han vore färdig att bättra och rätta vad som tilläventyrs vore felaktigt i regementet: de kunde väl giva sitt missnöje utan fejd och uppror tillkänna: hos konungen skulle de klaga, om hans ämbetsmän något förgått sig: han kunde ej fara till var man i riket och höra huru dem går. Vi ha under upproren sett med vilken självständighet de för tillfället fredliga landskapers menigheter uppträda såsom underhandlare och medlare, därtill uppmanade av konungen själv. I allmänhet erkände han folkets politiska makt genom en fortgående, inför detsamma avlagd räkenskap och förklaring över sin regerings handlingar. Sådant skedde ej blott på riksdagar, utan merendels årligen på de stora

[1] Se eden hos TEGEL.

[2] »Eder rätte regerande Arvkonung.» *Regementsform i Vestergötland d. 9 april 1540.* STIERNMAN, *Riksd. o. mötens beslut*, 1 del., s. 163. *Till den menige man i Distingsmarknad*, d. *3 febr. 1541. Registr.*

marknaderna, särdeles i det egentliga Sverige, där demokratien var starkare, och där konungen endera själv infann sig vid dylika menighetens samlingar, såsom i Uppsala, Strängnäs, Västerås, för att hålla så kallat burspråk med allmogen, eller ock, med ursäkt för sitt uteblivande, i samma ändamål sände några av Rådet med sina skrivelser. Dessa innehålla endera berättelser om krigshändelser (det var den tidens bulletiner) och befarade fientliga anslag, eller förloppet av underhandlingar eller förklaringar i avseende på upproren eller den nya läran (vilken konungen aldrig ville erkänna för ny) och folkets fordran att i allt förbliva vid, vad det kallade, »gammalt och fornt», eller räkenskap för utgifter eller framsättningar om andra regeringsärender, ej sällan hushållsråd, underrättelser om konungens hälsa, o. s. v., alla i ett språk, som redan genom dess egna stämpel skulle bevisa, att de utgått från honom personligen, om man ej hade hans eget intyg, att han, av brist på skickliga ämbetsmän, själv mestadels förestått sitt kansli.[1] Arbetsamheten översteg hos honom, liksom utan undantag hos alla, vilkas verksamhet lämnat spår efter sig, långt det vanliga måttet.[2] Han plägade säga till sina söner: »I skolen alla saker väl begrunda, fort verkställa och därvid bliva, skjutande ingen ting till morgondagen. De rådslag som ej i rättan tid bliva utförda, likna moln utan regn i svår torka.»

Sanningen tillhör likväl att ej fördölja, det dessa bäg-

[1] Man finner i registraturerna stundom antecknat i bredden: *Scripsit Regia Majestas — dictavit Regia Majestas;* men det sista har troligen i allmänhet ganska ofta varit fallet. — Konungen var mycket mån om språkets renhet: »Yttermere må du säga din skrivare» befaller han 1529 fogden Lars Bröms, »att han bliver vid sitt modersmål Svenska, och skriver oss icke *jeg* för *jag* till.»

[2] J'ai souvent parlé avec le dit Roi Gustave, qui etoit Prince fort haut et puissant, fort dispos et agile, et d'une peine et labeur incrédible. Quant à son esprit et industrie, ses grandes et mémorables entreprises, sa prudence pour les conduire, aussi la sage administration et conservation du dit Royaume par si longtems et l'heureux succès de tous ses desseins le recommandent tellement, qu'il doit justement avoir surmonté toute ouïe. *Correspondance* de CHARLES DANTZAI, Ministre de France à la cour de Dannemark. *Skand. handl.* XI: 25.

ge olika sidor av Gustavs regering stundom hos honom även visat sig i de båda motsatta ytterligheterna av demagogi och despotism, för övrigt med varandra besläktade som listen med våldet. Demagogisk kalle vi en politik, som leder massorna med att bedraga dem; och historien visar, att överallt, där de omedelbart inverka på styrelsen, en sådan politik, ej mindre än i despotier, gjort sig gällande. I Sverige, med så mycken demokrati, var den gammal. Sturarne voro inge föraktlige mästare i denna konst, och biskop Hemming Gadd hade i densamma kunnat vara lärare. Den utgick ur hela deras belägenhet såsom folkledare med en i många avseenden obestämd och tvetydig makt, bekämpande Unionen utan att våga bryta den. Gustavs bana var öppnare och större. Men även han, i synnerhet under dess tidigare hälft, fann sig bragt till samma medel. Det kan ej undgå någon, att hans löften i farans stund ej alltid voro att lita på, då den var överständen. Redan dalkarlarne i sitt första uppror klaga, att de aldrig av honom fingo veta sanningen. Smålänningarne under Dackefejden trodde ej den erbudna amnestien. Med rätta; då konungens egna brev till hans hövidsmän bjuda »att de skulle bruka list och lämpa med de skalkar, *skulle man än lova och tillsäga dem allt det möjeligt vore;* emedan *de* ju intet hålla vad de lova.»[1]

Under några år blir en främmande inflytelse på hans rådslag och handlingar märkbar. Den härrörde mest från Konrad Peutinger, eller, såsom han själv kallade sig von Pyhy, en nederländsk jurist som 1538 kom till Sverige, genom kunskaper, smicker och förslagenhet vann konungens förtroende, fick stora inkomster, och uppsteg till värdigheten av *Överste Kansler, Regements-, Krigs-* och *Secrete-Råd;* vilken långa titel kan tjäna till prov på den

[1] *Brev till riksmarsken Lars Siggesson, herr Johan Turesson med flera rikets råd och hövidsmän i Östergötland församlade. Stockh. d. 22 aug. 1542. Registr.* i Riksarkivet.

stil han för en tid införde i rikets offentliga handlingar och som i synnerhet är outtömlig på osvenska ord om »den höga och konungsliga makt, våld och fullkomlighet». Det var en av de förslagsmakare, som, där något nytt är på färde, tränga sig till regenterna: en äventyrare, såsom Luther sedermera, i brev till konungen, honom kallar. Han var författare till den ed,[1] varigenom år 1540 i Örebro arvriket först besvors, vilket de store ej kunde förlåta honom; men han blev tillika så förhatlig för folket, som sade, att de med den tyske kansleren fått en ny konung och herre i landet, att Gustav i ett offenteligt påbud själv måste taga hans försvar. Den så kallade »Regementsformen för Västergötland»,[2] även av nyssnämnda år, kan tjäna till prov på den författning kansleren ville ge riket. Man ser en provinsialstyrelse sammansatt av en ståthållare eller underkansler (som tillika var så kallad konservator i religionsärender), fyra medråd eller bisittare och en sekreterare, som under konungen och dess högsta regementsråd skulle förestå regeringen, lagskipningen, och, med biträde av kongliga kammarråd, även kronans kammarränta, de kongliga kammargodsen samt *politien;* det sista, liksom mycket av det övriga, ett nu först i Sverige hört ord, men som synes ha väckt mycken förskräckelse, emedan ibland de anklagelser, för vilka konungen måste taga sin tyska kansler i försvar inför bönderna, även var den, att de ej mer skulle få brygga och baka i fred.[3] Denna polis skulle utövas av en så kallad »Ridtmestere» (tillika medråd i regementet) och en »umrijdande roothe» som skulle fördelas på de allmänna landsvägar, bespörja vars och ens värv och hand-

[1] »I konung Göstas tid var *Konrad von Pyhy*, en utlänning, översteriks-kansler, vilken emot riksens lag och frihet sattes över alla infödda. — Kom nya eder och ceremonier till väga, såsom skedde i Örebro. — Understod sig göra en ny lag och landsstadga (Regementsformen för Västergötland 1540). — Så ock NORMAN, som ville att adeln skulle anamma sina gods länsvis efter tysk ordning.» ERIK SPARRE, *Postulata nobilium 1593.*

[2] STIERNMAN, l. c., I: 137.

[3] *Konungens brev till de härader, som ligga omkring Uppsala.* 1540.

ling, fasttaga misstänkta personer och av ut- och inländska köpmän fordra vägabrev eller passport. Om denna regementsform med sin polis någonsin kommit till verkställighet, må betvivlas. Ej långt efter dess utfärdande utbrast det sista stora upproret, ibland vars anledningar även voro utskrivningen av den hjälpeskatt, som konungen med sitt regementsråd, enligt denna regeringsform, ägde att *besluta;* samt den nya skattläggning som 1540 påböds.[1] Tre år därefter störtades Konrad von Pyhy, om vilken konungen säger, »att han mycket beställt, mer till vårt och Sveriges Rikes argesta än bästa».[2] Återkommen från en beskickning till Frankrike, anklagades han för tvegifte och försnillning av en stor summa penningar, miste sina ämbeten, och slutade sina dagar i fängelse på Västerås' slott.

Att Gustav själv på längden skulle velat anförtro sin myndighet i provinserna åt en så sammansatt förvaltning (den kollegiala formen i provinsialstyrelsen är ännu okänd i Sverige), synes så mycket mindre troligt, som han i allt sådant älskade den genaste vägen, det personliga ingripandet. Det omedelbara förhållande, vari han stod till sina fogdar, lämnade ej en gång innehavarne av de stora länen, som tillika voro konungens ståthållare, mycken myndighet övrig. Deras befattning med hans egna lantbor inskränkte han uttryckeligen,[3] och hans enskilda gods voro nu mera i alla delar av riket ganska tal-

[1] Denna räknas utan tvivel till de »otillbörliga tungor och beskattningar» varöver klagades enligt konungens brev till allmogen i Uppland år 1540. Småländningarne blevo efter upproret verkligen befriade från hjälpskatten (som ånyo beslöts på Linköpings möte 1544 med Rådet och adeln), men måste i stället giva konungen några tusen oxar i försoning.

[2] *Brev den 4 januari 1553 till Lars Siggesson Sparre.* Med Pyhys efterträdare Kristoffer Andersson (Röd), vilken även som riksråd skrev sig *Artium Liberalium Magister,* var konungen lika litet belåten. Denne rymde till Lybeck och dog i landsflykt. Gustav besatte sedermera ej kanslersämbetet.

[3] *Brev av Uppsala d. 14 april 1541,* att ej de som innehava förläningarna utan konungens egne lantbofogdar, skola uppbära av konungens lantbor den så kallade årliga *fodringen;* en avgift uppkommen därav, att hästar voro kringdelade på hemmanen till fodring.

rika. Såsom besläktad med de förnämsta ätter i landet, kunde han personligen dela den tillåtelse han utverkat åt adeln, att återfå släktegendom, som var kommen under kyrkan, liksom han ock i detta avseende själv hade föregått med exempel. I följden måste månget närmare anspråk vika för konungens, och det befinnes även »att Kongl. Maj:t ofta räknade sig i släkt med en och annan, som ej alldeles på dess släkttavlor kunnat uppföras».[1] Varföre ock de gustavianska arvegodsen, som ännu i Karl IX:s hand (oberäknad den andel som hertig Johan av Östergötland då innehade) utgjorde över *tvåtusen sjuhundrade gårdar*,[2] i femtio år efter Gustavs död voro föremål för tvister och frågor om återbäring. De hade ej endast blivit ökade genom de nämnda medlen. Denna regerings handlingar äro fulla av bevis, att konungen dels har fordrat gods och gårdar av ägarne, mot löfte om ersättning, som ej alltid lärer utfallit, dels emottagit dem till skänks av sådana, som ej voro ägare,[3] dels helt enkelt tillägnat sig dem, emedan de voro honom väl belägne,[4] varvid våldsamma åtgärder mot de genssträviga ej alltid uteblevo.[5]

---

[1] Örnhielms redan anförda på konung Karl XI:s befallning uppsatta handskriftliga *Relation om kyrkogodsen.*

[2] *Konung Karl IX:s bytesbrev av arvegodsen emellan sina söner. Nyköping den 31 mars 1610. Registr.* i Riksarkivet.

[3] »Därtillmed har Kongl. Maj:t låtit vederkännas åtskillige gods, dock icke uti annan intention, än att vederbörande förmedelst lagligt byte skulle få deras fulla vederlag igen uti andra gods, vilket likväl drog långt ut, och kom i Kongl. Maj:ts livstid ej till någon fullbordan, dessutan hände, att en och annan av undersåtarna hade förärt Kongl. Maj:t deras förmente rättigheter till åtskilliga gods, varpå Kongl. Maj:t lät kännas vid godsen, ändock sedermera befanns, att de samma som godsen förärte, dock ingen rättighet till dem hade.» Över sådant klagades efter konungens död vid 1561 års riksdag. Örnhielms *Relation.*

[4] *Till Nils Persson om några gårdar, som hustru Brita, Lasse Anderssons efterleverska tillhörer (med betydlig ollonskog).* »Vele vi att du på våre vägnar kännes vid samme gårdar och skattlägger dem.» Vadstena d. 18 april 1550. *Registr.* i Riksarkivet.

[5] *Till Simon Nilsson att han låter Per Olsson i Skeke ur fängelset, efter han upplåter Kongl. Maj:t en gård Hjelmsta i Husby-Långhundra d. 14 sept. 1559. Registr.*

Med alla sina släktingar hade konungen arvstvister. Han ansåg sig för övrigt som universalarvinge till kyrkornas, klostrens och de andeliga stiftelsernas silver och lösören, varvid ej en gång kopparkäril och tennstop glömdes,[1] inträdde i biskopens ställe, såsom medarvinge i alla prästhus, och var därvid ej nöjd med minsta andelen,[2] tog vid ledigheter ej sällan en längre tid inkomsten av de större pastoraterna, emot det att han själv lönte prästen, drev själv åkerbruk, bergsbruk och handel med alla landets alster, mer än någon i sitt rike, och samlade därigenom ganska stor rikedom. För sina fogdar var han en förskräckelse. Också voro de, liksom han själv, i fråga om inkomster, ej särdeles samvetsgranna. Vid Salberget, där, såsom vanligen vid större gruvor, den tiden var fristad för alla, utom grövre brottslingar, måste även »lösa kvinnor, som lågo där på deras skalkhet och onda leverne», betala konungen 2 öre i veckan. Däremot sparade han också icke sin förmögenhet för rikets tjänst. Det lybska riket hade medtagit alla hans tillgångar, vartill kom en vådeld på Stockholms slott, »där vi», säger han, »ginge så blotte utav, att vi icke hade mer

[1] I instruktionen för fogdarna i Uppsala län d. 1 juni 1548 bjudes att de skola rannsaka var koppar- och tennkärlen i gillesstugorna på bygden tagit vägen. Där stadgas ock: att alla *utängar* (skogsängar) i häraderna skulle läggas under Uppsala slott, även alla goda fisken i sjöar och strömmar eller tillses att slottet får därav sin del: för övrigt förbjudes fogdarna att pocka, truga och överfalla bönderna; och icke heller må de »dricka sig för mycket druckne». *Registr.*

[2] Fogden Lars Ersson i Västergötland hade begärt veta konungens vilja om 400 lod silver och 500 mark penningar, som hr Måns Ambjörnsson i Skara lämnat efter sig. Konungen, ehuru han var ihågkommen i testamentet (vilket ofta skedde både av andliga och världsliga i stället för den del, som fordom plägade givas till kyrkan) svarar d. 21 mars 1549: att där slikt arv föll i förtiden efter sådane rike präster, plägade bisperne taga mest alltsamman till sig. Arvingarna må ge en skrift ifrån sig, huru de äro sinnade i den evangeliska läran, så vill konungen vidare betänka sig. — Konungen väntade ej alltid på innehavarens död. Han skriver till fogden på Stegeborg d. 29 juli 1544: »Vi have förstått, att den tjocke hr Peder, som härtill dags haft Gränna gäll, vill det övergiva och sätta sig på ett skattehemman. Så skall han varken hava det eller hemmanet, efter oss tvivler fast om hans saker, utan må han draga till Vadstena, och där bliva borgare. Han haver nog så mycket i förråd, att han hjälper sig i sin livstid.» *Registr.*

och sluteligen hans ålderdoms svaghet. År 1556, då han under ryska kriget besökte Finland, utsåg han själv flera nya dylika, på vilka nedlades betydlig kostnad; (också befanns efter hans död att de kostat mer än de inbragte) — varjämte de ypperliga lägenheterna till fiskeri och vattenverk »i de sköna älverna» ej undgingo hans uppmärksamhet. För att upprätta register på konungens gods, avgingo år 1558 till landsorterna särskilde utskickade, som tillika hade åtskilliga ekonomiska planer sig anbefallda, vilka ej i allt synas verkställbara,[1] men åtminstone bevisa, att han ansåg riket som sin egendom.

Man finner ej att konungen tvivlat på behörigheten av sitt handlingssätt, eller särdeles högt anslagit de kränkningar av enskild rätt, som därmed ofta följde. De syntes honom försvinna i det helas högre välstånd, vilket han aldrig underlåter att i motsats mot förra tider, framställa, stundom med färger, som visa en djup känsla av en välordnad huslig levnads lycksalighet. »På denna tid — skriver han en gång till menige man i Uppland — måge både människor och kreatur om morgonen tideligen med god fred uppstå, och var och en gå glad till sitt arbete och näring. Edre dränger och piger gå utan sorg, gladelige och fredlige ut i marken ut på deras arbete, sammalunda komma de om aftonen gladeligen och i frid hem igen. Alle berg och dalar, åkrar och ängar stå nu över-

[1] Den under Erik XIV så mäktige *Göran Perssons* första offentliga uppdrag var en sådan beskickning. Hans instruktion innehåller bland annat, att sumpiga ängar skulle utdikas genom böndernas dagsverken, eller om det ej går an, skulle fogdarne därav låta göra insjöar. — Stundom behandlade konungen sådana angelägenheter ganska glättigt. I *Nordinska samlingarna* på Uppsala bibliotek finns en avskrift av ett köp- och fastebrev, som konung Gustav I egenhändigt skall ha tillskrivit Lars Kafle på Halqued i Uppland, så lydande:

»Helsa med Gud Lasse Kafle
Vetta må du
Godze får du
Penga ä mina
Godze ä dina
Gack bort och sätt dig
Gud vare med dig.»

allt väl tillprydde — dock likväl ären I så otacksamme och förstoppade, att I sådana frid och god tid för en synnerlig Guds gåva och välsignelse ej bekänna velen — I sen och hören alle omliggande förster, herrer och städer dråpeligen beskatta deras undersåter, mest vart år, ofta två gånger om året. — Vi som för alles eder skuld vårt kammargods fast utöst och förskingrat — hava dock till denne tid ingen synnerlig skatt lagt på eder, tänkande att I själve någon tacknämlighet tillbjuda skulle, — helst den blodtyrann konung Kristierns barn leva än. — Men I betänke vår anliggande nöd ganske litet, tänkandes I kunnen behålla sådana god frid med edra egne händer hemma i husen.» — Brevet slutar med förmaning att redeligen utgöra tionden (den folket ej synes ha gjort sig särdeles samvete av att innehålla, sedan ej kyrkan utan kronan nu mera njöt största delen, varföre konungen klagar »att den år från år mer förfalskad och förminskad blivit» —) samt med tillsägelse att plantera humlegårdar, bygga rior, dika åkrarna, rödja ängarna och ringa svinen. Flera av konungens påbud innehålla sådana hushållsråd, som sockenvis utdeltes och vilka dens myndighet, som gav dem, gjorde till befallningar.

På det hela blev folket slutligen av konungens tanka, och länge efter hans död omtaltes den senare hälften av hans regering, såsom den lyckligaste tid man i Sverige mindes. Det var ej i dessa dagar som en regent oboteligen stötte sig med folket genom egenmäktiga tilltag. Var och en hade länge varit van, att i sådant avseende fordra en viss rymlighet för sig själv. Ur Unionens oreda hade folket utgått otåligare för lag än för dess undantag, och mången, som med hårdnackenhet bestridde varje allmän tillökning av kronans gamla rättigheter, vilka nästan råkat i förgätenhet, lät sig nöja med ett maktspråk. Det personliga gällde i allt; också är Gustavs förhållande till folket helt och hållet personligt.

Konung Gustav I är skaparen av Sveriges Kammar-

verk. Redan på mötet i Vadstena 1524 beslöts, »att Kongl. Maj:t makt hade att låta förfara och i ett register uppskriva all kronans ränta och uppbörd, och huru många skatte-, krono- och frälsesbönder som uti vart län vore, på det Hans Maj:t måtte veta vad kronans inkomst och ränta var». Vid reduktionen av de andeliga godsen tog konungen till sig ur kyrkor och kloster registren däröver, vilka kan hända ock blevo mönstren för de under honom inrättade kronans jordeböcker, Den första kammarordning, för uppbörden i Räkningekammaren, är av 1544 och av konungen själv författad.[1] Nya skattläggningar skedde i alla, eller åtminstone de flesta av rikets landskaper.[2] Den ledande tanken för dem alla, var ett skattens bestämmande, ej mer blott efter *mantalet,* utan efter *jordetalet,* så att den som ägde mer, även mer betalte; i stället för att efter gamla sättet, var så kallad »fullsuten bonde» i skatten räknades lika. Ostridigt har landets odling mycket stigit under konung Gu-

[1] Man ser detta tydligen av hans flera undervisningar i brev till kammarråden om sättet att inrätta räkenskaperna, och att de ej i dem skulle förblanda det ena årets uppbörd med det andras.

[2] Det första konungens brev om *skattläggning* angår Stockholms län, och är daterat Vallentuna prästgård söndagen för Martini 1530. Han åberopar där »gamla skatteböcker» och talar om *årlig* skattläggning, vilket ock synes hänvisa på den gamla metoden. Emellertid finner man skatten för nämnda läns härader (därav flera i Södermanland) samt även skatten i Hälsingland detta år ökad. Tillökningen eftergavs av konungen under klockupproret, men återinfördes sedermera. År 1540 synas de nya skattläggningarna ha tagit sin begynnelse. Brev därom finnes i *Registraturet* för detta år till *Västergötland, Uppland, Dalarna, Västerbotten, Medelpad, Ångermanland, Hälsingland* samt hela *Finland.* I alla dessa brev uttryckes den grundsats, att var och en må draga skatten som han äger jordägorna till, och icke den ene sitta mer »kejsar-fri» än den andra, »skyndandes meste tungan ifrån sig och in uppå de fattige, vilke minst have i jordägorne». Att skatten även blivit förhöjd i *Värmland* samma år (ehuru ovisst om efter jordetalet), ses av konungens brev till Nordmarks härad (d. 19 juni 1540), däri han säger, det de ej må förundra sig, att han vill efter skälighet ha kronans skatt hos dem förbättrad liksom annorstädes, han vore ej belåten med deras små utsultne kor, utan måste de i stället för två kor giva en gill oxe. — Åren 1555 och 1556 skrives ytterligare om skattejämkningen i Finland: 1557 till menige man i Österbotten, att skatten nu där vore lagd efter *jordetalet,* vari konungen ej kan bevilja minskning: 1558, att i Viborgs län »vars och ens ägor skola rätteligen mätas efter stång och aln»»

stavs tid. Vad i detta avseende plägar åberopas, nämligen, att säd även utfördes, var likväl tillfälligt, och får ej räknas såsom bevis, att landet verkeligen ägde tillgång därpå till eget behov. År 1550 säger konungen sig minnas, att på sådan utförsel följt brist, tillåter likväl Räkningekammarn att betala en holländarnes fordran med spannemål »om så rådligt synes»,[1] men tillsäger samma år Stockholms borgerskap, att köpa säd i Danzig att därmed bespisa landet. Följande året få de behövande undsättning ur konungens egna förråd.[2] Ingen svensk konung har livligare uppmuntrat till landets odling. Han jämför dessa fredliga lyckligare landvinningar med dem, som fordom skedde av »de göters här», som hungern drev ur Sverige att söka nya hem ända till »Switzerland», säger han, »där de ännu i dag besutne äro». Genom utflyttningar till de »obygda skogar och villmarker uti Norrlanden» voro stora landskaper, — Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Norrbotten — åt Sveriges krona förvärvade: sådane exempel borde uppmana till efterföljd, »ty Sverige med Finland är, Gudi lov, så vitt begripet, att icke behov är mycket söka och klaga efter utrymme till åker, äng eller andre nyttiga ägor». Därföre ivrar konungen dels däremot att bönderne för mycket tränga sig tillhopa i de gamla gårdarna, dels taga för sig mer mark än de kunna bruka.

Även för bergshanteringen gör Gustavs regering ett nytt tidevarv i Sverige. Silvertillverkningen vid Sala gruva, som konungen lät rensa från vatten, steg efter 1548 års räkenskaper till 21,738 mark. Över Stora Kopparbergs gruva klagar han ännu 1553, »att den står vid sitt gamla lag och ej lönar omkostningen».[3] Detta sy-

[1] Brev till Botvid Larsson.

[2] *Till fogdar och präster i Södermanland d. 9 juni 1551, att undsätta bönderna med spannemål av konungens förråd.* Det skedde genom lån, som återbetaltes in natura. Den följande citationen är ur konungens plakat om allmogens fattigdom 1555.

[3] Hertig Erik, som konungen år 1554 sände dit, skrev till menige Österdalarna att hjälpa ösa vattnet ur den gamla koppargruvan, som öde ligger.

nes de sista åren ha ändrat sig; ty konung Johan III intygar att gruvan i hans faders tid på kronans bekostnad blivit åter upptagen. Dock var den ännu 1563 ej befriad från vatten. Men koppartillverkningen var på andra ställen ansenlig, såsom vid Garpenberg, där brytningen säges »hava ett stort gagn med sig».[1] De yppersta järngruvor i riket vid Dannemora hade 1532 blivit överlämnade åt en tysk borgare i Stralsund Ioachim Piper med ett bolag, i vilket den från Stockholmska blodbadet illa beryktade Gorius Holst, som fått nåd, även var deltagare. Konungen var missnöjd med detta bolag. Först utförde det själva *malmen* till Stralsund och Wismar, vartill det förskaffat sig tillåtelse, blott för att *probera,* vad därav kunde bliva,[2] såsom det heter: sedan utfördes *tackjärnet,* vilket konungen förböd år 1545; ty så, säger han, lyda ej privilegierna, utan hade de dem erhållit för att skaffa in skicklige personer i bergsbrukning, »på det vi ock det rätta sättet här i riket behålla måtte».[3] Konungen skickade själv dit sådana; ty han hade redan 1533 skrivit till sin agent i Tyskland,[4] att skaffa in i landet »några gode och välförfarne bergsmän», vilket uppdrag 1534 och 1537 förnyades. I följe därav inkommo tyske smältare och smeder.[5] Han lät genom dem anlägga hyttor och hamrar i flera delar av riket;[6]

[1] Konungens brev till hertig Erik d. 25 oktober 1554. Även koppargruvan vid *Åtvidaberg* lät konungen 1552 återupptaga.

[2] »De före alltid flux ut; likväl kunne vi icke få veta sanningen, vad därav bliver.» Konungens brev till Olof Larsson, hans agent, såsom det synes, i Stralsund. *Registr.* för 1533.

[3] Till Staffan Sasse, Upps. 10 april. *Registr.* för 1545.

[4] Den nämnde Olof Larsson vinnlade sig själv på konungens bekostnad om bergskunskapen.

[5] Bland dessa nämner konungen: »*der kleine Hans, vår hammarsmed*», som år 1544 försändes till Tyskland att skaffa in smeder; samt *Markus Klingensten*, som år 1557 sattes till befallningsman över de »många sköne hammarsmedjor, som vi i desse förlidne år mångenstädes uppbygga låtit, men förnimme att med samme hammarsmedjor går icke alldeles så skickelig till»: troligen densamme, som flerestädes i Registraturerna omtalte *Markus Hammarsmed*, vilken år 1540 fick Vällingekvarn nära Stockholm i livstidsförläning.

[6] Hammarsmedjors anläggning omtalas vid Vånga i Östergötland (med hytta vid Hällestad), vid Motala, vid Nora, vid Fällingsbro, vid Gävle, i

En svensk byggmästare, som lärt konsten uti Böhmen, införde den år 1531 i Norge.[1]

Handeln tog nya riktningar. Med de tyska städerna blev den, efter lübska krigets slut år 1536, åter fri, emot 5 procents tull av värde för alla ingående varor,[2] och en lindrigare för salt och humla, dock med förbud att utföra så kallade »ätande varor», vilket förbud man tid efter annan finner förnyat, men också stundom upphävet, såsom för Kalmar år 1546, emedan eljest »där nedre i den landsändan inga synnerlige varor vanka».[3] År 1545 uppmanade konungen handlande att befrakta skepp på Västerhavet, och gav själv exemplet med att låta sända tvenne fartyg till Holland och Lissabon.[4] Trenne år därefter lät han förbjuda handeln med Lübeck,[5] och föranledde 1550 en överenskommelse mellan städernas borgerskap, att avhålla sig från denna handel; dock översåg konungen därmed att hanseatiska skepp ännu besökte svenska hamnar. »Efter detta beslut — säger *Tegel* — begynte borgare och köpmän här i riket bruka deras seglats till Frankrike, Hispanien, England och Nederland, och icke så mycket, som de förr plägade, till de städer här vid Östersjön — efter de därav stor fördel hade, att de västvart fingo köpa utländske varor av den första hand, som de i Lübeck och andre städer vid Östersjön måste köpa ur den tredje eller fjärde.» Med Frans I hade Gustav 1542 knutit ett förbund till ömsesidigt försvar, även åtföljt av ömsesidiga handels-

[1] Hvitfeldt, *Konung Fredrik I:s hist.*

[2] Utgående tullen fastställdes 1560 till 3 procent.

[3] Stiernman, *Commerce och Oecon. förordningar*, I:70.

[4] Konungens brev därom till Botvid Larsson d. 19 mars. *Registr.* för 1545.

[5] Ett bevis på denna tidens lagliga former! Förbudet meddelades de handlande »hemmeligen, dock vid liv och gods». Svenska skepp i Lübeck skulle lönnligen begiva sig därifrån; men intet gods, som de lübske tillhör, emellertid få utföras, »emedan de låta sig förmärka med trots och pockeri». 1548 d. 19 apr. förekommer i *Riksregistraturet* ett försoningsbrev till borgerskapet i Stockholm, sedan de betalt 3,000 mark i böter, för det de brutit konungens mandat, och troligen menas härmed förbudet mot den lübska handeln.

förmåner, vilka år 1559 i fördraget med Frans II utvidgades och nogare bestämdes. Det från Frankrike införda saltet blev tullfritt. Den år 1526 ingångna handelstraktaten med Nederländerna förnyades 1551, och samma år avslöts en dylik med England. I den åren 1526 och 1537 bekräftade freden med Ryssland, erhöllo svenske köpmän fri handel i Ryssland och tillåtelse att åter uppbygga deras gamla faktori i Novgorod. Med Danmark ingingo bestämmelserna angående handeln i alla fördrag, ehuru denna handel för särskilda orsakers skull av konungen mer blev hindrad än gynnad. Han lät göra sig underrättad om och kungjorde, vilka svenska varor voro bäst avsättliga, för att ifrån Frankrike erhålla vin och salt, från England kläde, tenn och bly, från Nederländerna sidentyg, lärft, kryddor och socker, från Danmark salpeter och humla, från Tyskland värjor, harnesk, mässingsvaror och kramgods.[1]

År 1559 sysselsatte den utrikes handeln 62 svenska skepp, till 3,534 lästers dräktighet. De utförde osmundsjärn, stångjärn, spiror, master, läkter, sågbräder, ved, smör, talg, tran, skälspäck, lax, ål, hudar, bockar och hästar.[2] Koppar, som ej finnes upptagen bland detta årets utförsel, nämnes eljest såsom exportvara, ävensom tjära. Finnarnas handel med fisk, bräder och tjära hade han år 1539 inskränkt till Stockholm. Han anlade Helsingfors i Finland år 1550, med plan att göra denna stad till en medelpunkt för handeln med Ryssland, såsom Reval och Riga hittills varit.[3] Han uppmuntrar till denna handel, varav främmande hittills dragit profiten. Denna plan hade lika liten framgång som de föreställningar hans sändebud framförde till drottning Elisabet i England år 1556, »att hon ville låta förbjuda den nya seglats utmed Norge in i Ryssland (till Archangel), som hennes

[1] Stiernman, l. c., I: 109.
[2] J. Bergius, *Stockholm för 200 år sedan. Inträdestal i Kongl. vetenskapsakademien 1758.*
[3] Stiernman, l. c., I: 112.

undersåter i desse nästlidne år begynt, utan hellre låta dem besöka Sveriges land, särdeles den namnkunniga stad *Elfsborg,* som ligger vid Västersjön och har en god hamn».[1] Nämnda stad, även kallad *Ny-Lödöse,* och av konungen anlagd, var såsom den tiden Sveriges enda stad vid Västerhavet, föremål för hans synnerliga uppmärksamhet. Men han klagar i hårda ordalag över de svenskes ringa fallenhet för handel.[2] Inne i landet bestämdes de marknader, som främmande köpmän endast skulle få besöka.[3] Hans grundsatser voro: att städerna borde uteslutande driva handeln, varföre han förböd den för adeln (vilket ej blev efterkommet), för prästerna, för sina egna fogdar och för allmogen med undantag av Norrland, där i avseende på landets gamla sed, en handelsman skulle få vara i var socken,[4] och att inom städerna var och en så mycket som möjligt borde driva ett visst slags handel eller hantverk, varföre man ock under honom ser de första av regeringen bekräftade skråordningar. Hans »Ordenantz för Stockholms stad» år 1557 innehåller i avseende på ordning och renlighet föreskrifter, som ännu även i Europas större städer saknades. Nästan intet hantverk undgick hans blick. Han införskrev byggmästare, stenhuggare, murmästare, snickare, och satte unga drängar hos dem i lära. Han anlade ett eget skeppsbyggeri vid Västervik. En konstnär *Anders Målare,* som han även nyttjar att ge ritning eller »skamplun» till byggnader, får en

[1] *Registrat.* för 1556.

[2] Till Lödöse borgare skrev han: »När några skepp eller främmande köpmän komma till byn, fallen I dem över alle i sänder, som en hop svin, dyrkandes upp vad där kommer in.» Den som hade ringaste förståndet vore ibland dem högst uppsatt, »om han hade bästa steken och mäktade lägga upp mesta ölet». HALLENBERG, *Om mynt och varors värde under konung Gustav I:s regering,* s. 147.

[3] De voro de gamla: Distingen i Uppsala, Samtingen i Strängnäs, Mårmässan i Västerås, Henriksmässan i Örebro, Persmässan å Tingvalla i Värmland och i Linköping o. s. v. STIERNMAN, l. c., I: 21.

[4] Konungen klagar: »att norrlänningarne försmå åkern och bruka köpenskap, som något lättare må vara». *Stadga om köphandeln,* 1546.

del av tionden i Nyköping, Till en *Knut Målare* i Stockholm sände konungen själv en lärjunge. Drives ett visst hantverk med särdeles skickelighet av allmogen i någon del av riket, såsom klensmidet i en del av Västergötland, så bemödar han sig att sprida det till andra. Till bönderna i Lerbäck skriver han själv att de vid hans högsta straff och ogunst ej måtte nyttja »ont rött järn» vid tillverkningen av sitt stål, emedan därav bli dåliga liar. För övrigt trodde han sig kunna styra handeln genom förbud och taxor, av vilka flera verkade förtryck och även uppror. Så blev hans förbud för smålänningar och västgötar att sälja deras oxar över danske gränsen, eller högre än till ett visst värde åt honom själv, eller dem, åt vilka han förpaktat denna rättighet, en av orsakerna till Dackefejden. Ej särdeles fördelaktigt kån man heller döma om hans stränga påbud att upprätthålla myntets värde, under det han försämrade dess inre halt.[1]

På Västerås riksdag 1544 förordnades att »alle allmänne vägar skulle, genom den menige mans tillhjälp och omkostnad, rymmas och röjas».[2] Det fanns vid denna tid ej vagnsväg mellan Göta- och Svealand över Tiveden. Det var även i militäriskt avseende som den nämnda författningen togs; ty konungen bestämde då vid dessa »härstråter»,[3] såsom de kallas, även vissa va-

[1] Då befallningsmannen på Åbo slott sände ett myntprov, vilket konungen fann för fint, yttrade han sig: »Man hade tagit mera till kettils av det som mest kostar än som behövdes, och vest du väl själv att man haver bättre råd till kål än fläsk, och när man låter förmycket fläsk i kålen, så plägar han bliva osund och icke mycket väl bekomma dem, som ätan skola.» Sådant kallade konungen att låta slå ett *för fett mynt*. HALLENBERG, l. c., s. 291.

[2] I planer att befordra den inre rörelsen genom kanaler och inrättningen av forvagnar, grep han långt fram om sin tid. — Väddö kanal, som man först i våra dagar fullbordar, anbefalltes av konung Gustav 1553. Forvagnar, till rörelsens underlättande, som ännu saknas eller först begynna uppkomma, befallte han inrättas emellan Falun och Västerås och emellan Stegeborg och Vadstena. *Registr.* för 1548.

[3] De, vilka förde ifrån dåvarande danska gränsen uppåt landet, uppräknas i Vadstena beslut 1559, då samma angelägenhet åter förekom. TEGEL, II: 365.

penplatser, där krigsfolket vid påkommande fara borde samlas, och vilka skulle befästas.[1] Adeln och städerna skulle uppgiva med huru mycket manskap de kunde vara konungen till tjänst, och vid fienteligt anfall var femte eller sjätte man, eller i högsta nödfall man ur huset gå emot fienden. Det var likväl konungens sed, att så mycket som möjligt spara allmogen dessa uppbåd, och han påminner ofta om den säkerhet riket njuter under honom, som håller ett ordenteligt krigsfolk, emot Unionens tider, då bonden så ofta måste taga matsäcken på ryggen och draga i fält. Mot slutet av konungens regering var den inhemska genom årslön eller i borgläger (denna tids uttryck för inkvartering) underhållna krigsmakten 12,934 knektar och 1,379 ryttare, samt 549 knektar och 296 ryttare tyskt manskap.[2] Enligt ett beställningsbrev för Kongl. maj:ts krigsfolk vid ryska gränsen den 9 okt. 1555, erhöll ibland de inhemska var »höfvitsman öfver knektarna» (capitain) i månadspenningar sex mark (som då svarade mot 2 $^1/_2$ riksdaler i silver), var »befallningsman» (lieutenant) fem, var knekt fyra mark, en »skytt» d. v. s. en ryttare med skjutgevär, åtta mark, varemot de skulle underhålla sig själva och icke taga något av konungens undersåter. Ryttarne klaga över otillräcklig avlöning. Den ringa skillnaden emellan befälets och manskapets faller i ögonen; men det förra hade troligen flera sätt att öka sina inkomster, och av

[1] I synnerhet Elfsborg, Jönköping och Vadstena. Slotten vid Gripsholm, Svartsjö, Västerås, Strömsholm, Vadstena, Kronoborg, Uppsala och Stegeborg äro till största delen av konungen uppbyggda. I planen ingick även att befästa Uppsala (*Brev till m:r Påfvel byggmästare om den skamplun han haver gjort till den befästning i Uppsala. Registr.* för 1544), samt att anlägga ett fast hus i Dalarna. Stockholms slott är även av Gustav tillökt och ytterligare befästat.

[2] År 1557. *Avhandling om svenska krigsmakten itrån konung Gustav I till Gustav Adolf*, av C. Adlersparre. *Hist. vitt. och ant. akadem:s handl.*, 3 del., s. 307. Den nämnda inkvarteringen var en av orsakerna till Dackeupproret: »Oss fruktade det skulle icke allom väl behaga, att de knekter blivit så kringlade till adeln och prästerna», skriver konungen d. 1 mars 1541. *Registr.*

ett konungens förbud ses, att olovlig permittering varit ett dylikt. Det utländska krigsfolket hade högre sold. I det nämnda antalet är ej adelens rusttjänst inberäknad. Den bestämdes nogare av konungen: nedsattes mot slutet av hans regering, men blev det oaktat aldrig fullt utgjord. Gustav skapade även den första sjömakt i Sverige, då man förut, enligt hans eget uttryck, endast hade »en hop skärjebåtar och annat prackeri, där varken hjälp eller tröst medföljde».[1] Venetianske byggmästare, som han införskrev och frikostigt betalte, övade och lärde i Sverige ut skeppsbyggeriet, och den skicklighet, varigenom i synnerhet finnar och norrlänningar snart däri utmärkte sig, blev en frukt av denna konungens omsorg. Hans skepp voro till en del ganska stora: ett var besatt med 1,000 soldater och 300 matroser:[2] skeppet Elephanten, som brukades i lübska kriget, var större än något man förut sett i Östersjön. Dessa skepp förde flere stycken än bruket är nu för tiden; men dessa voro mindre. I ryska kriget nyttjade konungen även ett slags skärgårdsfartyg eller kanonbåtar med tio till tolv par åror.

De äldre undervisningsanstalterna i riket voro för nära förenade med den gamla kyrkan, att ej indragas i dess fall. *Hvitfeldt* och *Messenius* förmäla väl, att Gustav år 1540 åter upprättat det sedan tjugu år nedlagda universitetet i Uppsala; och tvenne år förut beklagar konungen, att omständigheterna ej ännu tillåtit honom bringa denna sin önskan till verkställighet. Vi ha i denna regerings handlingar ej funnit något spår, att detta verkeligen skett, men väl åtskilliga bevis på konungens omsorg om skolorna, vilka likväl icke lära uppfyllt sin bestämmelse, för att döma av det ljungande brev han året före sin död skrev till biskoparna, angående beskaffenheten av de personer, som honom läm-

[1] Tegel, II: 168.
[2] Olaus Magnus, lib. X, c. 3.

nades till rikets tjänst ur *skolestugorna*.[1] En lärd, utomlands vistande, svensk uppdrager vid samma tid en mörk tavla över tillståndet hemma i detta avseende, och förmenar, att det myckna församlade guld och silver, krigsförråd och skepp, vapen och befästningar äro mer skadlige än till gagns, då av hela den hop konungen låter underhålla i alla landsorter, icke utan sin stora bekostning och undersåtarnas större obekvämlighet, ej funnes tio, vilkas råd han kunde bruka i rikets ärender, och detsamma gällde om adeln, kyrkans förmän och prästerna.[2] Ståthållare och hövdingar hålla en särskilt person, att läsa och besvara konungens brev, emedan de själve ej kunna det. På de andeligas råhet och okunnighet finnas många bevis. Deras sätt att omfatta reformationen var ofta att gifta sig med sina hushållerskor, och därigenom legitimera de av dem födda barn.[3] Man ser att i katolska tiden en sådan hushållerska eller »forsia», vid prästens död plägade få ett visst underhåll av sock-

[1] Den 16 aug. 1559. Celsii *Monumenta Politico-Ecclesiastica*, p. 41. Förhållandet synes således föga ha bättrat sig sedan 1533 då konungen skrev till alla stift: huru som skolorna storligen förlagde varda, så att där tillförene plägade vara 2- eller 300 djäknar, där är näpligen ett halvt hundrade, då å andra ställen skolorna äro platt ödelagde, vilket till störste delen kommer därav, att folket ej som tilförene ville skicka sina barn till skola, ej heller komma djäknarna till hjälp med allmosor, såsom de pliktige äro. Hur skall kristendomen bliva beståndande, då inga födas upp som därpå akta skola? — När edre kyrkepräster falla ifrå, var vele I få andra? — Därföre råde och förmane vi eder att sätta edra barn i skole och hjälpa dem, som gå i skole. — Och var någon för eder vill säga, att de nu intet annat lära än *svenska* i skolorna, så sätter ingen tro därtill. — Låt ingen brist finnas på eder sida: på lärdomen skall ingen brist finnas. *Registr.* för 1533.

[2] *Brev av Göran Gylta till en svensk herre.* Celsius, l. c., p. 53. Konungen stod själv i brevväxling med denna man, och understödde honom, liksom han även finnes ha givit flera studerande understöd att besöka tyska universiteter. — År 1554 återkallar han sex sådana, emedan han behövde deras tjänst hemma. *Registr.*

[3] Var prästen av adelig börd, gav detta stundom anledning till process med släktingarna. Då år 1544 kyrkoherden herr Erland (Båt) i Sorunda av Strängnäs' stift ville »efter den grund, som nu med präster brukas», gifta sig med sin gamla forsia, protesterade hans bröder, »det han vill nu denna fattiga kvinna taga till äktenskap, som han i lång tid legat och bolat med, och vill därigenom föra sine oäkta barn uti adel och arv med dem.» Saken slutades genom förlikning. Hallenberg, *Handlingar till konung Gustav II Adolfs historia*. Stockholm 1784, s. 46.

nen.[1] De evangeliske predikanter gåvo ej själve alltid uppbyggeliga föredömen. Johan Kökemästare, först munk, sedan lutheran, kyrkoherde i Stockholm och gift, blev av konungen avsatt och fängslad för otuktigt leverne.[2] Upplösningen av den gamla kyrkans disciplin medförde, innan den nya hunnit stadga sig, i allmänhet ofördelaktiga verkningar på de husliga sederna. Konungen, själv ren och vördnadsvärd i seder, ivrar ofta mot fördärvet; och huru långt detta kunde gå, där andra omständigheter understödde laglösheten, såsom i gränseorterna, visar bäst hans brev till menige man i Kronobergs län d. 5 april 1554, vari han (troligen med anledning av den år 1550 där verkställda visitation i församlingarna) bestraffar: dem som bo vid landamäret och fara hit och dit än i Sverige, än i Danmark, emedan de intet akta deras äktenskap, utan taga ett kvinnfolk efter annat till äkta, och skifta hustrur med varandra såsom de byta hästar.[3] Han bjuder sina befallningsmän ha flitigt inseende med sådant sällskap, Också växer den världsliga maktens stränghet, och bestraffar sluteligen hor med döden.[4]

Den fred riket länge njutit, hotades från Danmark, och blev avbruten genom ett krig med Ryssland. Förbundet med Danmark i Brömsebro år 1541, som till orden innehåller en så nära förening till gemensamt försvar emellan rikena, att det i flera avseenden påminner om den gamla Unionen, var egenteligen en frukt av den farhåga man ännu alltid hyste för Kristian II:s hus, som

---

[1] Det finnes ett konung Gustav I:s brev till fogden Bengt Västgöte, att låta den döde herr Olofs i Munketorp forsia få den del socknen henne tillsagt. *Registr.* för 1525.

[2] HALLMAN, *Levernebeskrivning över bröderna Olaus och Laurentius Petri*, s. 96.

[3] *Registratur* för 1554.

[4] *Konung Erik XIV:s hovordning 1560. Konung Johans ordinantia 1577.* Sådant brott hörde i katolska tiden under andlig domstol, och var enligt världslig lag endast livssak, om den brottslige greps å bar gärning och målsäganden ej ville mot böter skänka livet.

av Karl V understöddes. Då fördraget i Spejer 1544 försonte konung Kristian III med Kejsaren, och faran från detta håll för Danmark upphörde, vaknade det gamla misstroendet. Kristian III var förut, ej mindre än Gustav, Kejsarens fiende och Frankrikes bundsförvant, ehuru Sveriges förbindelse med Frans I i Tyskland framställdes i en förhatligare dag, och av kejserliga kansleren Granvella i dess brev till de upproriska smålänningarna kallas »ett ogudeligt förbund».[1] I Spejerska fördraget hade Gustav blivit inbegripen av danska konungen, men på ett sätt, som i Sverige ej godkändes, då den förmenta rätten av Kristian II:s döttrar till riket lämnades öppen; varföre ock Gustav och Ständerna vid 1547 års riksdag avslogo tillbudet, att avköpa den med penningar. Detta bidrog ej till grannsämjan med Danmark. Förbundet i Brömsebro 1541 hade ingenting avgjort om de egentliga tvisteämnena; och då dess 22:e artikel överlåter åt framtiden både Sveriges rättigheter på Gotland och tillika vad tilltal Danmark kunde finna sig berättigat göra emot Sveriges konung och krona, så gav i synnerhet detta sista rum för tydningar, som lätt kunde bli förnyelser av

[1] Franska sändebudet *Richers*, som hade varit i Konstantinopel att uppreta turken emot österrikiska huset, infann sig hos Gustav i Kalmar kort efter konungens återkomst från mötet i Brömsebro, för att ingå ett förbund emot bägge rikenas fiender, sedan Gustav förut till Frans avfärdat sin sekreterare Trebou för att föreslå en handelstraktat. Av Gustavs utskickade kansleren von Pyhy, konungens svåger Sten Ericsson Leijonhufvud, Knut Andersson Lilje och Göran Norman avslöts därefter 1542 allianstraktaten med franska konungens fullmäktige kansleren Poyet och amiralen Chabot. Den innehöll: »att konungarne skulle anse och kalla varandra för bröder, bevaka varandras fördelar såsom sina egna, och lämna varandras undersåtare fri handel och vandel: konungarne skulle bistå varandra med ett visst antal folk till 25,000 man och 20 skepp på den nyttjandes bekostnad: konung Jakob V i Skottland upptogs i detta förbund, så att om han från Frankrike behövde hjälp mot någon fiende, skulle konungen av Sverige överföra densamma, ej överstigande 6,000 man, till Skottland, dock på skotsk bekostnad. Du Mont, *Corps Diplom.*, t. IV, st. 2, s 228. — Det var troligen i följe därav som konung Gustav I begynte de värvningar av skottar i svensk tjänst, som sedan av hans efterträdare fortsattes. År 1556 underhandlade han att få 2,000 skottar emot ryssen och i Registraturet för nämnda år finnes en *Codicillus ad Duces et Capitanos Scotorum de stipendio et disciplina militum, qui sunt in servitio Reg. Maj:s Sveciæ.*

Unionens anspråk. Också såg man, sedan arvföreningen i Sverige syntes avskära allt hopp i detta avseende, Kristian III i danska riksvapnet upptaga de *tre kronorna* ur det svenska. Å danska sidan förklarades väl, att man därmed endast velat bibehålla ett historiskt minne av de tre rikenas forna förening. Men Gustav såg saken annorlunda; ej utan skäl, då man betraktar de följande krigen,[1] ehuru för hans dagar allt stannade i ömsesidiga klagomål. Unionens faror, vilka hans ungdom besegrat, störde ännu i föreställningen hans ålderdoms lugn, och han har emot dem även själv gripit till pennan. Allt vad Sverige av Danmark lidit, sammanfattas i den lilla sällsynta, på rim författade, boken, som kallas: »Sanfärdige svar på några stycker uthi then Danske Crönike»; och ett fullkomligen trovärdigt vittne, Gustavs egen sekreterare, intygar, att den är »mest av konungens egen mun diktad och ihopsatt».[2] De faror, mot vilka den varnar, skulle verkligen återvända; fast från ett annat håll och genom hans mest älskade son. År 1554 utbröt på Finlands gränser det ryska kriget. Gustav hade åt denna del av sitt rike ägnat en omsorg, som även

[1] Gustav citerar själv ett uttryck: »att den som vill skrapa tre kronor ur Danmarks vapen, skall ha skarpa tänder och klor.»

[2] I densamma finnes avtryckte några stycken av den danska Rimkrönikan, av vilken en ny upplaga hade i Danmark utkommit 1555. Om denna äldre danska Krönika (vilken konungen synes ansett för ett nytt arbete), skriver sekreteraren Sven Elofsson: »På denna rimbok lät konung Gösta utgå en annan rimbok och svarar därtill, mest av hans egen mun diktat och ihopsatt; där jag vet besked om.» (Paralipomena i *Nordinska handskrifterna* på Uppsala bibliotek.) Till sin son Johan skriver konungen den 17 november 1558: »att de danske satt in tre kronor i sitt vapen och låtit oss till försmädelse utgå en *spottkrönika*. Så have vi givit svar på samme krönika, därav vi ock vele låta dig några exemplar bekomma, så snart några uppå prenten rede blive.» Till detta arbete begär konungen av ärkebiskop Laurentius Petri att få låna Saxo Grammaticus, vilken han kallar: »en de gamle danskes historieskrivare, benämnd Johannes Saxo.» Han skickar det d. 10 dec. 1558 även till sin son Erik och andra; dock med varning att ej visa det för danskar, »efter det är ett arglistigt sällskap». Två upplagor utkommo nyssnämnda år. Icke dess mindre är boken högst sällsynt. Den förr nämnde lärde svensken *Göran Gylta* ogillar den, (utan att nämna den vid namn) såsom blott tjänande till att åter uppväcka gammal fiendskap. Se hans redan citerade brev i Celsii *Monumenta Politico-Ecclesiastica*, p. 53.

sträckte sig till de avlägsnare lapparna. Han förböd det förtryck, som de norrländske och finske handelsbönderne (de så kallade *birkarlar*) övade mot detta vilda, värnlösa folk. Han sökte genom missionärer ibland lapparna utbreda kristendomen. Genom *Michael Agricola*, född finne, Luthers och Melanchtons lärjunge, av Gustav förordnad till *ordinarius* i Åbo, fingo finnarna bibel, handbok, psalmer och de första undervisningsböcker på sitt språk. Ibland dem härskade ännu mycken vildhet och laglöshet. Konungen måste år 1551 straffa tavasterna,[1] som hade överfallit och bränt gårdarna för de svenske nybyggarna i Österbotten, »som rest sig sköna hemman på skogarna». Grova ovanliga brott förekomma,[2] och avlägsenheten gjorde att förläningshavare och fogdar tillåto sig stora våldsamheter, såsom konungens bestraffningsbrev till de i Finland så mäktiga Flemingarna visa.[3] — Den med Ryssland, sedan 1510 bestående freden hade senast 1537 blivit bekräftad, men gränserna voro obestämda. I det öde Lappland kände man dem å ingendera sidan. Likväl föranledde detta klagomål stridigheter emellan fogdarna om skatten, och plundring å ömse sidor med mord och brand. Redan 1545 klagar Gustav i ett brev till Frans I över ett ryssarnas infall i Finland.[4] Sådant vedergälldes med lika mått å svenska sidan, fast utan konungens bud,[5] och förde sluteligen till öppet krig, sedan härmästaren i Livland och

[1] Brev till fogden därom d. 9 okt. *Registr.* för 1551.

[2] Den 30 juli 1552 anbefaller konungen sträng rannsakning över ett i Finland förövat förgiftningsbrott. »Sådana *välske* sedvanor och skälmstycken att mörda och förgiva folk hemmeligen, äro fast främmande och sällsynte i vårt rike.» *Registr.*

[3] Bröderne Jakob och Erik Fleming. Bägge miste sina län. *Registr.* för 1529 och 1540.

[4] Brevet är av d. 1 juni. *Registr.* för 1545. Året förut var en rysk beskickning i Stockholm. Svenske befälhavaren i Viborg anhöll den, på eget bevåg, vid återresan. TEGEL, II: 232.

[5] *Befallning att taga Anders Nilsson fången, efter han och flera hans vederlikar med rov, mord och brand in på de rysser uppväckt dem mot Finland. Registr.* för 1555. Jfr TEGEL, II: 308.

konungen av Polen bägge tillsagt Gustav sin hjälp emot tsaren, Ivan Wasilijewitsch II. Konungen övergick själv till Finland följande året med hären och flottan. Men ömsesidiga härjningar, av vilka Finland mest led, utgjorde hela kriget. Ryssarne belägrade med en ganska stor här förgäves Viborg, och släpade med sig bort en mängd fångar. Deras krönikor omtala att en man såldes för 10, en flicka för 15 kopek. Kriget medförde stora kostnader: sjukdomar härjade bland krigsfolket. Då dessutom den utlovade hjälpen från Livland och Polen uteblev, avslöts först ett stillestånd, och därpå freden i Moscow d. 2 april 1557 på fyrtio år. De tvistiga gränsorna skulle genom särskilda fullmäktiga beriktigas.

Planer på Livland från detta håll skulle snart sätta hela norden i låga. Den ryske jätten begynner sträva till haven, varifrån friskare luft skulle strömma in i den domnade kroppen. Gustav höll sig avlägsen från den oro därigenom väcktes. Hans söner delade ej hans återhållsamhet; och att han föreså det, var en ibland hans sorger. Många sådana hopade sig över hans sista år. Han klagade att hans gamle vänner gingo bort, och att han kände sig ensam i världen. År 1551 hade han förlorat sin älskade gemål Margareta Leijonhufvud, som skänkt honom tio barn, fem söner och fem döttrar. Konungen förmälte sig väl efter ett år ånyo med den unga Katarina Stenbock,[1] ej utan många svårigheter från prästerskapets sida, ty hon var en systerdotter till hans förra gemål. Men det märktes på hans sinnelag, vilket ingen så som Margareta förstått att i häftiga ögnablick mildra, huru mycket den lidna förlusten på honom verkade. — Hans söner växte upp: fyra kommo till manliga år,

[1] Dotter av riksrådet och numera (efter Lars Siggesson Sparres död 1554) riksmarsken Gustav Olsson till Torpa, och Brita Leijonhufvud. Även Katarina var, liksom fordom Margareta, förlovad med en annan, vars anspråk måste ge vika för konungen, och liksom förra gången, blev nu fästmannen (Gustav Johansson Roos) förmäld med sin trolovades syster.

ibland dem trenne Sveriges konungar. Men emellan de bägge äldsta, *Erik* och *Johan*, yppade sig redan under fadrens ögon till en del det förhållande, som framdeles skulle bli så rikt på olycksfulla följder. De nämnes *hertigar*, i början utan hertigdömen; men under denna titel tilltalar redan Erik folket såsom *undersåter*,[1] ty han kallas även *utvald konung*, stundom *arvkonung*, och Gustav talar år 1554 om att i sin livstid låta kröna honom. Johan erhöll på sitt elfte år län i Finland, — på det — skriver konungen den 27 juni 1556, »sedan vi låtit menige Sveriges Ständer utkora vår kära son Erik till Sveriges, Götes och Vendes[2] konung, och i så måtto försörjt honom med land och rike, andre våre käre barn ock må betänkas med försteligt underhåll»:[3] och denna förläning utsträcktes till hela Finland 1556. Att Johan därav ämnade göra »land och rike» för sig själv, blev redan i konungens livstid tämligen uppenbart. Denne Margaretas förstfödde son var Gustav kärast. Att denna kärlek kände sig sårad mot slutet, skulle kunna dömas av den gamla konungens smärtesamma utrop på sin sotesäng till den sedermera svagsinta *Magnus:* »*Du* är mig kär: du har aldrig förtörnat mig.» *Karl* var ännu ett barn. Med Erik var konungen redan länge missnöjd, och såg med bekymmer både moderns underliga lynne och den häftighet, varav han själv led, fortplantade i så fruktansvärt mått på denna son, att alla hans utmärkta, genom en sorgfällig uppfostran utbildade naturgåvor, därigenom fördunklades. För att tillfredsställa Erik, förlänade fadern honom 1557 Kalmar och Kronobergs slott med underlydande län samt Öland. Att den unge konungen här tog trohetsed av adeln i sitt eget namn, väckte misstankar, och Tegel säger, att Gustav från denna tid omgav sig med en tysk livvakt.

[1] »Käre Undersåter.» — Hertig Eriks brev till Åbo borgare d. 3 nov. 1551. *Registr.*

[2] Gustav upptog *Wenden* ur danska konungatiteln.

[3] *Registratur* för 1546.

Men i hans brev till Erik märker man ännu ingen vrede. Han förebrår honom, att han ej rätt summerar sina räkningar, för hårt belastar folket, besvärar konungen med småsaker, än att skaffa nya klädningar,[1] än harnesk och rustningar för uppförande av skådespel;[2] men han emottager med välbehag Eriks betänkanden i regeringsärender, begär själv hans råd i viktiga saker, och visar honom i allmänhet ett stort förtroende. Nya obetänksamheter ökade Gustavs misshag. År 1559 förmältes hans äldsta dotter Katarina med grev Edzard II av Ostfrisland. Bröllopet, efter något uppskov i anseende till de krigiska utsikterna,[3] firades med prakt, och brudens utstyrsel var konungslig. I brudgummens följe var hans broder grev Johan, och brudens syster, den unga, sköna och yra prinsessan Cecilia[4] följde det nygifta paret på vägen till Vadstena. Där upptäckte Erik en kärlekshandel emellan Cecilia och Johan, lät gripa denne om natten i prinsessans sängkammare, och skickade honom

---

[1] »Bekommit din skrivelse ganske kortelig, like som du ville have oss till tjänstaktighet (det vi dock ej förhoppes) att vi med Henrik skräddare skulle beställe om kläder åt dine tjänere till jul; — så, käre son, kan du väl själv tänka, vad förmåge vi have att uträtta allt som ske skall här i riket.» *Registratur* för 1557.

[2] Att han ville hava ett *Skouspil* i fastelagen och därtill låna harnesk av rustmästeren — Kan icke ske — »Vill du have Skouspil, kan du hålle vapensyn med våre ryttere.» *Registr.* för 1558.

[3] »Hjärtans käre Katarina — skriver Gustav till sin drottning — Vi have bekommit tidender som mer liknelse have till krig och örlig än till bröllop. — Synes oss därföre icke vara behov att du iler eller haster mycket med bakning eller annat, som till högtiden beställas skall.» *Registr.* för 1559. — Över sådana hushållsbestyr ansåg sig varken Sveriges konung eller drottning den tiden upphöjd. Den 27 aug. 1558 skriver konungen till sin son Magnus: »Vår käre husfru Katarina sänder dig fem skjortor, som du må komma ihåg att akta: item, att hålla ditt huvud rent och ej rida och ränna för mycket på Öland.»

[4] *Cecilia*, som kallas »den skönaste av sitt kön», blev 1564 förmäld med markgreven Kristofer av Baden, vilken, såsom flere andre tyska furstar, den tiden var i svensk tjänst. — Hon övergick efter hans död till katolska kyrkan, njöt understöd av sin broder konung Johan III, och dog efter en utsvävande och kringsvävande levnad vid 87 års ålder. Gustavs övriga 3:e döttrar voro: *Anna*, förmäld 1562 med Georg Johan, pfalzgreve till Veldentz, *Sofia*, förmäld 1568 med Magnus III, hertig av Saxen-Lauenburg, samt *Elisabeth*, förmäld 1581 med hertig Kristofer av Mecklenburg.

fängslig till konungen. Konungen svarar, att han här kallas till råd, såsom en skördeman till en uppskuren åker: själv hade Erik denna besvärliga handel landskunnig gjort, sig själv och hela sin släkt till förklening och försmädelse. Vad vore här mer att råda? — Såsom saken stod, tog konungen den strängt, hotade grev Johan med döden, höll honom fängslig i tre fjärdedels år, och gav honom först friheten åter på upprepade förböner av hans släkt och flera tyska furstar. Erik, sedan han förstört sin systers rykte, trodde sig återställa det därigenom att han lät slå en skådepenning med Cecilias och den kyska Susannas bilder. — På konungens förmaningar och förebråelser svarade han med otålighet, låtande honom förstå att han ej borde skriva till tronföljaren såsom till sina fogdar. Detta trotsiga, oförståndiga, vankelmodiga uppförande var den gamla konungen i innersta själen vidrigt. »Käre son Erik, — säger han i ett brev, — du skickar oss mångahanda skrivelser, men med vad glädje vi dem läsa kunne, det vet den Allsmäktige Gud. För Guds Sons död och pina, och för den sonliga kärlek och lydnad alle fromme barn böra hava till sin föräldrar, avstå dock från det martyrium, varmed du oss din fattige, gamle fader belastar och plågar.» — Rörande är hans undskyllan i ett annat brev, om han själv i sin häftighet uti ord och gärningar förgått sig. »Käre son, vi förse oss faderligen till dig, att du därtill intet misshag havandes varder. Gud haver i den Heliga Skrift själv budit, att man Hans smorda och sitt eget blod ingen skada eller skam tillfoga skall, ändock med dem undertiden någon mangel och brist kan finnas.» — Sekreteraren Sven Elofsson berättar sig ha sett stora tårar tillra konungen utför kinderna, då han med sin drottning talte om händelsen i Vadstena och Eriks uppförande. »Ej såsom hos honom funnits någon veklighet och feghet» — tillägger berättaren — »utan han ängslades så svårligen i hjärtat, att talet tryckte ho-

nom tårarna ur ögonen.» — Det gick så långt att han en gång har ämnat Erik fängelset i stället för tronen.[1] Johans böner säges ha avvänt det. Visst är att desse bägge bröder, — om vilka Messenius[2] säger, att de ständigt kivat, om leksaker först, sedan om län, sluteligen om riket, — i Gustavs sista dagar synas någon tid i hemligt förstånd med varandra *emot* sin far, ehuru troligen var med egna avsikter.

Erik höll i Kalmar ett ystert och utsvävande hov. — I hans lekar voro utstungna ögon, avslagna armar och ben ingenting ovanligt.[3] Han log däråt. I hans omgivning ser man redan nu hans sedermera förnämste rådgivare, *Göran Persson,* vilken först använd i Gustavs tjänst, men av honom förjagad,[4] fått en tillflykt i Eriks hov. För övrigt levde den unge konungen mest med fransoser, ibland vilka *Denis Burrey* (eller såsom han vanligen kallas Dionysius Beurreus), fordom Eriks lärare[5] och *Charles de Mornay*[6] voro de förnämste. Den förre, en ivrig kalvinist, hade föreslagit sin herre att i England söka Elisabets hand:[7] ett förslag som denne

[1] Peder Brahe i sin handskrivna *Krönika.*

[2] *Scondia* V: 114. Om Gustav I själv skriver Messenius, såsom hemlig katolik, med illa undertryckt bitterhet.

[3] Peder Brahe.

[4] Han säges av Gustav ha blivit dömd till döden, vilket straff förvandlades till landsflykt. Fant, *De Georgio Petri Salæ montano.* Upps. 1807. Han var en prästson från Sala och hade studerat i Wittenberg. Han plägade döma hårt om konung Gustav I. Varföre gamle hr Björn Pedersson (Båt) berättas ha sagt till honom: »Vet ni Göran Persson, det är orätt att så klandra gamla konung Gösta; I göre det av arghet och bär er åt som hundarne, vilka gläfsa på månan: den har väl sina fläckar dem ni utskriker, men är likväl ett Guds mästerstycke.» *Skand. handl.* III: 32.

[5] Han efterträdde i denna befattning den år 1553 avledna Göran Norman, men var redan i Sverige 1547, då i Riksregistraturet förekommer hans trohetsförpliktelse till konungen, och han får förläning av Venhammars gård på Eckerön. Under Erik sedermera riksråd och överräntmästare.

[6] Skrev sig friherre till Varennes, kom till Sverige år 1558.

[7] Han avgick själv såsom Eriks legat till London redan 1558, innan Elisabet uppsteg på tronen, och uppehöll sedermera prinsens hopp med hennes och sina egna fagra ord, under ett vistande, som blev tämligen långvarigt; utan tvivel »emedan han bättre fördrager luften därute», skriver ironiskt den gamle konungen, som genast genomskådade fåfängan av alla dessa förhoppningar.

med sin vanliga häftighet omfattade. Vilka luftslott här byggdes på de mest obestämda förhoppningar, visa bäst de villkor man i Sverige ansåg sig böra avfordra Erik, ifall han även bleve *Englands* konung.[1] Märkeligt nog visar sig *Johan* härutinnan inför den ovilliga fadern, såsom Eriks ivrigaste förespråkare, ställer sig själv i spetsen för den kostsamma beskickning, som i detta ändamål till England avfärdas,[2] och råder vid återkomsten sin bror att personligen uppvakta det dyrkade föremålet, vartill denne uppgör de mest romantiska planer. Än ville han överraska Elisabet förklädd, än åter för henne visa sig i hela glansen av sin kunglighet. Detta nit i befordrandet av Eriks älsklingsplan var å Johans sida ej utan hopp om återtjänst. På samma tid finner man bägge bröderna, med skenbar enighet, även verksamma för en annan avsikt: att förvärva åt Johan en del av Livland.

I februari månad år 1559, sedan ryssarne härjat ända till Riga, erhöll Ivan Wasiljewitsch II av sina befälhavare den underrättelse, att Livland låg i aska.[3] För detta, året förut började, anfall, sönk där svärdsriddarnes långvariga, nu söndrade makt; men då hjälp söktes hos Polen, Kejsaren, Danmark, Sverige, skulle landet därigenom i hundrade år bli en skådeplats för stridiga anspråk. Här öppnades banan av Sveriges krig på andra sidan Östersjön: och ej utan orsak betänkte sig den, som rättvist kallas *fäderneslandets fader,*[4] att på denna

[1] TEGEL, II, 411, 412.

[2] »Vi have härutinnan med stor bekostnad efterföljt din och din broders vilje», skriver den gamle konungen till Johan. Utredningen för hertigens legation kostade 200,000 gyllen, och även en annan hade blivit avfärdad, bestående av Karl Holgersson (Gere), Gustav Johansson (Roos) och Karl de Mornay. »Så nyfikne voro vi svenske med den handel (konung Gustav undantagande), och mest därmed att hovera (smickra) konung Erik, till vilken mången stort hopp fattat», SVEN ELOFSSON. — »Vad den engelske sak och det tåg därhädan Eders kärlighet oss haver *tillrått*, så have vi ej därom erhållit Kongl. Maj:ts svar.» Erik till Johan.

[3] KARAMSIN, *Geschichte des Russischen Reichs*, VII: 426.

[4] När jag tänker uppå, vad lov han varit värd för det goda han förrättat haver, synes mig fattas förstånd och ord slikt rätteligen och efter förtjänst

bana göra första steget. Alla hans yttranden de sista åren visa, att han med det djupaste bekymmer såg på Sveriges framtid. Själva det medel han tillgrep, att göra *alla* sina söner mäktiga, för att ej sätta allt på spel i *Eriks* farliga hand, innefattade faror, som visserligen ej hava undgått hans blick. Den politiska synkretsen mörknade omkring honom. Han hade fått underrättelse att ännu ett sista försök för den gamle Kristians släkt skulle göras, och från Danmark visade sig under den nya konungen Fredrik II (sedan 1559) utsikterna så krigiska, att Gustav höll både sin här och flotta i beredskap.[1] De samme, som nu för Livland anropade hans hjälp, vilken skulle haft ett nytt krig med Ryssland till följe, hade i det ryska kriget lämnat honom i sticket. Han erkände blott *ett* svenskt intresse i hela denna strid: att även här sätta en gräns för danska maktens tillväxt, sedan Reval år 1558 erbudit sig åt konung Kristian III;[2] och utan tvivel ser man ock häruti orsaken, varföre han sluteligen utfäste sig att bistå Ordens härmästare med ett lån emot pant av samma stad; ifall detta ej å konungens sida blott var en förevänning att taga saken ur sina söners händer. Ty även Johan, som trätt i förbindelse med Reval därigenom, att han i Finland skyddade stadens kapare (»de revelske sjötjuvar», såsom Gustav kallar dem), stod i underhandling med härmästaren om ett lån mot underpant av vissa fästningar, och hade därom givit sitt löfte utan fadrens vettskap. Konungen,

göra, men ett säger jag, att om någon tid någon regent varit värd att nämnas *Pater Patriæ*, haver konung Gustav det (namnet) med all ära och värdighet fört. Sven Elofsson, *Paralipomena*.

[1] Tegel, II: 364.

[2] »Vi give dig käre son att betänka, huru drägeligt det oss ville falla, om de danske ock på den sidan skole bliva våre grannar — om det ej är bättre förekomma än förekommas, och hellre i tid taga ett stycke av hunden än att hunden skall bita en. Giv oss ditt betänkande härom.» Konungens brev till Erik den 8 och 10 dec. 1558. *Registr.* Den fredälskande Kristian III avslog det nämnda anbudet, men hans son Fredrik II uppdrog de anspråk han år 1559 genom köp förvärvat på stiften Ösel, Kurland och Reval åt sin bror Magnus.

som säger sig förmärka »att han haver något i sinnet förborgat», gör honom däröver allvarliga föreställningar: »Efter du väl vet, att Finland är icke avsöndrat från Sverige, utan de äre ett tillsammans såsom lemmar i en lekamen — bör du därföre intet företaga, som menige riket gäller, med mindre den, som i Sverige *rätta huvudet* är, och *Riksens ständer* därom bliva rådfrågade, och det av *honom* och *dem* varder beviljat och samtyckt, såsom den obligation utvisar och Sveriges lag förmår.»[1] Men Johan vände sig i denna sak ej till fadern, utan till Erik. Denne underrättar sin bror (då ännu stadd på beskickningen i London), det han givit sin sekreterare samt Klas Kristersson (Horn) befallning, att underhandla med härmästaren om överlämnandet av slotten Sonnenburg och Padis emot 50,000 daler, varav 10,000 borde uppbringas i Finland. »Och när konungen vår fader förnimmer att denne sak haver sin fortgång — tillägger han — och vi have slotten inne, så utlägger han väl det övriga, eller ock kan det på annat sätt skaffas.» Han förbinder sig att befordra planen efter det *löfte* han givit, »skulle det ock orsaka konungens vrede».[2] Erik befallte till och med skepp utrustas från Finland, vilket föranledde en konungens skrivelse, vari han förbjuder, att i viktigare mål lyda »vad Erik eller våre andre barn utan vår vettskap och befallning tillsäga».[3] Så ser man sönerna förenade mot fadern just i det ämne, varom, över hans grav, en dödlig fiendskap emellan dem skulle utbryta.

För övrigt var Erik så intagen av den förhoppning han hämtat ur sin från London återkomna broders försäkringar, att han nu fast beslutat själv nedlägga sin kärlek för Elisabets fötter; ehuru sluteligen drottningen med mer än vanlig öppenhet i ett aktningsfullt brev till

[1] Till Johan d. 17 nov. 1558. *Registr.*
[2] Från Erik till Johan d. 11 febr. 1560. *Registr.*
[3] *Till Joakim Bulgrin om de skepp hertig Erik konungen oåtspord begärt. Juleta d. 4 maji. Till Sten Ericsson Lejonhufvud d. 3 maji. Registratur* för 1560.

den gamla konungen bett honom avråda sin son. Erik förklarade först detta för skämt; sedermera, då konungen anför själva de latinska orden ur brevet, »varigenom denne handel fogeligen och skickeligen avslagen är», förmenar han, att konungen ej förstått dem. »Du vänder dig inpå en annan mening — skriver honom Gustav till — liksom vore oss drottningens brev icke rätt uttytt. — Så hade vi, käre son, fast heller sett, att du oss med sådana mening hade förskonat, och oss, din gamle fader, icke föraktat. Ändock vi vele bekänna, att vi ej så höglärde äre i det latinske mål, som du kan vara, så have vi dock i vår tjänst dem, som det väl förstå» — *Qui amat periculum peribit in illo* tillägger konungen, — »Vore gott du betänkte din släkts och alle Sveriges inbyggares bästa, vilket hänger som på en silkestråd, och betraktade det kall dig Sveriges inbyggare anförtrott efter vår dödeliga avgång, så att du den ära och heder, som dig av ditt fädernesland bevisad är, ville som en ärlig förste lägga på sinnet.»[1]

I början av april månad år 1560 klagar konungen för sin äldsta dotter: »att han känner sig något svag både i huvud och mage; dock mer av bekymmer och sorg, besynnerligen om sina barn, än av någon annan orsak.[2] Den 24 april insjuknade han, på Juleta gård i Sörmland, »av en hastig feber eller skälva», men blev efter några dagar bättre, och drog, efter sin vana under den vackra årstiden, på sina galejer omkring till öarna i Mälarn. Den 25 maj emottog han i Eskilstuna med glädje den från England återkommande Johan, och stämde både honom och Erik till riksdagen den 16 juni i Stockholm. Denna riksdagskallelse, utfärdad, säger konungen, »emedan vi befinne oss både svage och ålderstigne, och många svåre och viktige saker på färde äro»,

[1] Brev till Erik av d. 20 febr. och 10 april 1560 samt ett strax därpå följande till densamma. *Registr.*

[2] Brev till Katarina av Ulvesund (nu Kungsör) den 9 april 1560.

— ett brev till Erik, vari han beder honom ej tro dem, som avråda honom att komma till konungen,[1] — sluteligen ett annat till Johan, vari han beklagar sig att Erik håller spejare på sin far,[2] — äro, jämte konungens testamente, det sista rikets handlingar av honom förvara. Om Gustavs sista tal till Ständerna och om hans sjukdom och död, äga vi hans sekreterares Sven Elofssons och hans biktfaders berättelser.

Riksdagskallelsen nämner *friborne* och *frälsemän, prästmän, köpstadsmän* och *bönder*. Det är de fyra stånden. Vid det första av dessa erinra vi, att, ehuru rusttjänsten lagligen var ett villkor för adelns skattfrihet, det likväl före densamma fanns en bördsadel i allmänna meningen, som även sedermera förblev det. Den födde adelsmannen var den *friborne: frälsemannen* den som genom tjänst förvärvade adelig frihet: bägge räknades till adelsståndet. Att därtill ej i allmänhet fordrades börd, visa Gustavs ord till Erik, då denne anmälte att flere bondesöner i hans hertigdöme kommit genom giftermål i besittning av frälsegods. »Man skall pröva vars och ens mandom och frejd efter som lagen utvisar — svarade konungen — förty dygd, förnuft och mandom gör adel.»[3] För övrigt kallas till riksdagen ordinarii (såsom biskoparne nu nämnas), tvenne beskedlige prästmän och bönder från vart härad, samt fyra borgare av varje köpstad. — Den 16 juni kom Gustav till Stockholm och lät tillsäga Ständerna att den 25 vara sig till mötes på riksalen. Där uppträdde han med alla sina söner, konung Erik, hertig Johan, hertig Magnus, hertig Karl. Den

[1] Han vore väl missnöjd med Eriks omgivning, men hade intet emot hans person. Brev till Erik av Strängnäs d. 3 juni 1560. *Registr.*

[2] »Vi sände dig desse brev, av vilka du kan förnimma vad sällskap vår käre son Erik här brukar att förkunskapa vad vi have för händer; och efter högbemälte vår käre son är av naturen något misstänkt (misstänksam), så förhjälpa och tillskynda samme padder som han haver hos sig, att han under tiden tager sig obetänkte saker före» — beder Johan giva honom goda råd; den 4 juni 1560. Detta brev är i Riksregistraturet det sista av konung Gustav I.

[3] Den 9 juni 1559.

siste, ännu liten, stod vid fadrens knän, de andre på hans vänstra sida, var efter sin ålder. Konungen hälsade Ständerna, och de hörde för sista gången denna vältalande mun, som var så älskad, att då vid riksdagarna konungen lämnade föredragningen åt sina ämbetsmän, menigheten plägade ropa, att de ville höra honom själv. De hade det väl förnummit, sade han, och de som till åren komne voro, hade det själve sett, huru som fäderneslandet uti stort betryck och elände haver fordom varit under främmande herrskap och konungar, sist under den omilda tyrannen konung Kristian, vilken Gud genom honom hade straffat och fördrivit: en gudomlig hjälp och förlossning, oförgätelig för alla, för herre och tjänare, hög och låg, gammal och ung! Ty vilken eller vad man var jag, sade konungen, att sätta mig upp emot den, som en regerande mäktig herre var över tre konungariken, med den väldiga Kejsar Karl V och de förnämsta förstar i Tyskland befryndad. Men Gud hade drivit verket och gjort honom till sin undersman, och varit hans tröst och hjälp i ett fyrtiåra regemente, vars mödor skyndat honom med grå hår till graven: väl kunde han sig förlikna vid konung David (här brusto honom tårarna ur ögonen), vilken Gud av en herde gjorde till en regerande herre över sitt folk: han kunde sig den ära ej föreställa, då han i skog och öde fjäll måste sticka sig undan för fiendernas blodtörstiga svärd. Nåd och välsignelse hade både honom och dem rikeligen vederfarits, genom Guds ords sanna kunskap, (måtte de aldrig därifrån vika!) och genom timmelig ymnighet, som allestädes för ögonen är: dock ville han ej sky att bekänna sina fel: vad brist och svaghet, som kunnat med honom vara uti hans regeringstid, måtte de som trogne undersåtare överse och förlåta: han visste, att han i mångas tanke varit en hård konung; dock vore tider kommande, då Sveriges barn gärna skulle riva honom upp ur mullen, om de kunde: han behövde ej spå-

dom av stjärnorna: av tecknen i sin kropp kände han, att hans tid ej vore lång. Han hade därföre ännu i sin välmakt låtit uppsätta sitt testamente, förhoppandes att det hade gott skäl med sig, varföre han begärde, att de ville det gilla. — Sedan testamentet blivit uppläst, gillat och besvurit, uppstod konungen, tackade dem att de velat göra honom till en stamfader i Sveriges konungahus, överlämnade regeringen till sin son Erik, förmanade sina barn till endräkt, utsträckte välsignande sina händer, och tog så avsked av sitt folk.

Följande dagen höll Erik ett tal i Storkyrkan för Ständerna, om nödvändigheten för sig att personligen avsluta det engelska giftermålet, varav stora fördelar lovades Sverige. Han understöddes i denna framställning av Johan, varemot han utnämnde denna till riksföreståndare under sin frånvaro. Även Gustav måste sluteligen ge vika för Eriks begär, »sedan hans käre son Johan givit honom ett fast bättre besked»;[1] och den unge konungen visade sig så ivrig för resan, att ej en gång fadrens sjukdom avhöll honom därifrån. Den 14 aug., samma dag Erik tog avsked, nedlades Gustav på sin sotesäng, »av en brännande hetta och skälva, samt med den sjukdomen Diarhea», säger hans biktfader magister Johannes, som, med konungens barberare mäster Jakob och apotekaren mäster Lukas,[2] tillika var hans läkare; varföre, då den förstnämnde begynte med ett långt gudeligt tal, konungen bad honom förkorta det, och i stället giva sig något läkemedel för en sjuk mage och sitt liksom brinnande huvud.[3] Man hörde honom säga, att

[1] *En kort undervisning om Stormäktigste Herres och Furstes Gustav Erikssons, Sveriges, Götes och Vendes Konungs härliga avlidande. Manuskript (av konungens biktfar).*

[2] Denne var ej, såsom *Dalin* säger, den förste apotekare i Stockholm. I stadens tänkebok finnes följande anteckning: »1496 blev en ny Apoticarius tillskickad av Riksens råd på riksens vägnar, att vara riket och dess inbyggare huld och rättfärdig i sitt ämbete, och ej annat inlåta, än som Doctor honom befallte, eller hans *utskrifter* (recepter) utvisa.»

[3] Han gav konungen violsyrup och granatäpplen, endivievatten och cicoria, samt »lät ske någon purgats, men diarhea var alltför svår». Dock sade

han för mycket befattat sig med denna världens omsorger: med all sin rikedom kunde han ej nu köpa sig en läkare. — De för skuld insatta fogdar gav han friheten åter. Till sinnet var han högst ombytelig: än hård och sträng, så att hans barn fruktade sig för honom, än vek ända till tårar, än lustig och skämtsam, särdeles över deras bemödanden, som ville uppehålla hans liv. Då de frågade vad honom fattades, svarade han: »himmelriket, som du ej kan giva mig.» — För sin präst tycktes han ej hysa synnerligt förtroende. Då denne förmanade honom att bekänna sina synder, utbrast konungen förtörnad: »skall jag bekänna mina synder för dig?» Till de kringstående yttrade han, »att han förlåte sina fiender, och bad alla om förlåtelse för vad helst han utom lag emot någon brutit»; han befallte dem för alla förkunna det. Till sina söner sade han: »människa som människa: när skådespelet är allt, äro vi alla lika.» Han förmante dem till enighet och ståndaktighet i religionen. Hans gemål vek ej ifrån hans sida. Under de tre första veckorna av sjukdomen talade han ännu ofta, stundom med förundransvärd styrka, både i världsliga och andeliga ämnen. De tre följande veckorna tillbragte han mest i tystnad, och såsom det syntes, utan stora plågor. Man såg honom ofta höja händerna såsom till bön. Då han vid sakramentets anammande gjorde sin trosbekännelse, och hans son Johan besvor honom att därvid fast förbliva, tecknade konungen att få penna och papper och skrev: »En gång bekänt och därvid blivit eller hundrade gånger talat» — — Hans darrande hand kunde ej sluta meningen. Biktfadrens förmaningar under de sista stundernas dvala och svaghet avbröt Sten Eriksson Leijonhufvud med de orden: »Det är förgäves allt vad I ropen; ty Herren hörer ej mer.» Prästen lutade

konungen mest nej »till alle konfecter, siraper och drycker, och ville dem platt intet anamma», ej heller förtära »mandelmjölk, blöt ägg och järpar stekte och sudne». Få dagar före konungens död anlände doktor Mattias Paludanus, och något förut en doktor Wilhelm, bägge sända av Erik.

sig ner till den döendes huvud och sade: »Tron I på Jesum Kristum och hörer min röst, så given oss något tecken därtill.» Till allas förundran svarade konungen med hög röst: ja! Det var hans sista andedrag kl. 8 på morgonen den 29 september 1560.

Gustav i sina bästa år skildras sålunda av Peder Brahe, hans systersson:[1] »Hans storlek var till en medelmåttig mans längd, något över tre alnar. Han hade ett runt huvud, vitgult hår, vackert, stort långt skägg, skarpa ögon, liten rak näsa, välskapad mun, röda läppar, blommor på kinderna, en rödbrun kropp, så hel att där icke fanns en fläck, där man kunde sätta en nålsudd på, vackra händer, starka armar, fyllig kropp, nätta ben och fötter; med ett ord: han var till hela sin lekamen så väl skickad och proportionerad, som en konstrik målare bäst hade kunnat måla honom av. Manlige, starke, konungslige kläder drog han gärna, och på vad sätt de ock skurne voro, stodo de honom alldeles väl. Till complexionen var han en cholerisk sangvineus, ljuvlig, lätt och lustig, när han eljest var obekymrad och oförtörnad, och aldrig voro där så många personer inne med honom på salen, att han ju visste foga sig i snack och tal med var och en, såsom dess stånd fordrade. Han höll ett ärligt och konungsligt hov både av inländske och utländske herremän och ett ansenligt fruntimmer. Var dag var efter middagen en timma förordnad, när alle herremän måtte komma på danssalen. Där kom då hovmästarinnan med fruntimret, och konungens spelemän lekte dansen för dem. Var annan eller var tredje dag red konungen ut med sine herrar och fruntimmer, antingen på jakt eller eljest till att spatsera och med vällust (ännu ett oskyldigt ord i språket) tiden att fördriva. Var vecka lät konungen hålla en fri fäktskola, och höll den unga adeln att öva sig så väl i denna konst, som i annan ridderlig övning, varav han ock själv hade sitt nöje. Och vem som

[1] Vid år 1532, i hans *Krönika*.

däri övergick den andra, blev belönt med en ärlig förära antingen av gullringar eller pärlekransar och en fördans med en jungfru av fruntimret. Musik hade konungen stor lust att höra, så väl med mänskliga stämmor som goda och lustiga instrumenter, hade ock icke allenast god judicium därom att döma, utan var ock själv en artist både till att sjunga och spela. Ibland alla instrumenter höll han lutan för det ljuvligaste, och var ingen den afton, när han var ensam, utan han övade sig däruppå. Ändock han uti bokelige och andre konster ej synnerligen var brukad, efter han i sin ungdom tidigt blev därifrån tagen till hovtjänsten, visste han dock av naturen så skarpsinnigt döma om allehanda konstigt hantverk, om beläte och måleri, contrefey, landskap, byggning, även om fåglars, djurs, träds, örters egenskaper, att han däri övergick mången som därpå studerat hade. Fick han rätt ögonen på en person, då skulle han grant känna honom igen efter tio eller tjugo år, och visste ock döma om hans natur, art och complexion. Han hade ett övernaturligt gott minne. Vad han hade hört en gång eller två, glömde han aldrig. Var han en gång hade färdats i bygden, där villade honom ingen väg, och visste ej blott namnet på byarna utan ock på bönderna, om han där hade vistats i sin ungdom. Han var ock framför andra svåra lyckosam i sina dagar, icke allenast i dobbel och spel med tärningar, när man kom honom därtill, vilket likväl icke ofta skedde, utan ock med seger och övervinning i krigssaker, med åkerbruk, med boskap, med fynd av skatter i jorden, med bergverk, med allehanda fiske. Hans konungsliga slott och gårdar blevo med ymnighet uppfyllde. Han var ock mycket gudfruktig och tjänte Gud gärna både morgon och afton; och ändock han gärna umgicks med täcka och dejeliga kvinnspersoner, så var han likväl så försynt, att han aldrig blev beryktad för någon, medan han var ogift, ej heller visste man säga om några hans oäkta barn, utan

sitt äktenskap höllt han väl. In summa: Gud hade begåvat honom framför alla andra med stor skicklighet, högt förstånd och många försteliga dygder, så att han väl var värd att bära konungslig spira och krona. Ty han icke allenast var förståndig och snäll framför andra, utan därhos manlig och duglig, uti domar var han skarpsinnig och rättvis, uti många stycken var han ock varkunsam.»

Så framställes i blomman av livet hans bild. Med åren blir den allvarsammare; och i en vördnadsvärdare gestalt än hans, har ålderdomen sällan blivit sedd. — Vi ha tecknat honom genom hans handlingar och genom samtida vittnesbörd. Vi äga intet att tillägga, — om ej detta: att *vår* samtiding hade han väckt förvåning ännu mer genom sina dygder än genom sina fel. Med båda tillhör han ett annat släkte, och har levat för många släkten.

Fjärde kapitlet.

ERIK OCH HANS BRÖDER.

Erik emottog efter sin fader fred med grannar, ymnighet inom landet, en full skattkammare och denna folkets välvilja, som merendels möter nya regeringar och unga förstar. Han var på sitt tjugusjunde år, väl bildad, såsom alle Gustavs söner, av en mer behaglig än reslig kroppsställning. Mästare i kroppsövningar ansågs han även vara det i krigsyrket, visade sig blid och vänlig i tal och svar, berömmes i behandling av ärender för skarpsinnighet och talegåva: kände flera språk, har lämnat skrifter både på svenska och latin, var stjärntydare, skald, tonkonstnär och målare;[1] och vi skulle kunna

[1] Præter insignem artium liberalium et præsertim matheseos, ac linguarum exoticarum cognitionem, in omni disciplinæ militaris fuit genere versatissimus: ingenio admodum perspicaci, verum suspicaci; blandus sermone; comis alloquio; statura corporis magis grata quam elata; equitandi, natandi, saltandique peritia tantopere præditus, ut spectantium animos in summam plerumque admirationem raperet. MESSENIUS, *Scondia* VI: 1. — Man har ännu av honom åtskilliga skrifter, mest i hans egna angelägenheter. Dock har han även skrivit en *Liber Astronomicus Judiciarius*, och en kort avhandling om krigskonsten och troppars ställning, samt översatt på svenska JOHANNIS MAGNI *Svea* och *Göta Krönika*, med tillagda, av honom själv författade latinska versar över varje konung. Man har ännu porträtt målade av hans hand, och tvenne andeliga fyrstämmiga sångstycken, liksom han är författare till tvenne i svenska psalmboken upptagna botpsalmer. Kärlekskväden av honom till Katarina Månsdotter ha även bibehållit sig, och Erik Sparre berättar att konungen själv sjöng väl. Dionysius Beurreus, som gav honom böjelse för kalvinismen, var även hans lärare i *astrologien*, vilken Erik ivrigt dyrkade, och »vart däröver i sitt huvud så bekymrad och förbistrad, att han blev en omild och misstänksam herre». (RASMUS LUDVIKSSONS *Krönika om konung Erik. Skand. handl.*, XII: 248.) Franske ministern *Dantzai* skriver om honom till sin konung: »J'ai souvent conféré avec lui de plusieurs affaires. Je vous promets, Sire, qu'il etait d'un très bon jugement; il comprenoit facilement ce qu'on lui proposoit, et s'expliquoit fort disertement et promptement, et il avoit plusieurs autres grands vertus; vrai est qu'il etoit fort soupçonneux.»

samla ännu flera drag till en lysande inskrift på ett så olyckligt liv. Jämför man med dessa rika gåvor hans handlingssätt, så märker man, att det ej är de vackra färdigheterna som göra människan. Här var det en fruktbarhet över underjordisk eld.

Erik hade avlägsnat sig från sin faders dödssäng för att begiva sig till England; »men hemligen», säges det, »hade han andre praktiker i sinnet, dem visste han mästerligen dölja». Hans närmaste avsikt synes nämligen ha varit, att under denna förevänning samla en betydelig styrka omkring sig. Han drog långsamt till Älfsborg, där flottan låg för hans räkning. Många av de förnämste i landet slöto sig till hans talrika följe: han uppbar ett frivilligt sammanskott i synnerhet i Göta rike till »mång tusen mark silver», nog att därmed föra »ett måtteligt krig».[1] Så rustad emottog han underrättelsen om faderns död, lät hylla sig i landsorterna på återvägen till huvudstaden, höll den 30 nov. 1560 där sitt intåg, och lät den 21 följande december begrava sin fader i Uppsala domkyrka.

Den gamle konungen hade i sitt testamente, under Erik såsom länsherre, givit sina övriga söner ärfteliga hertigdömen. »Ty» — säger den store Gustav Adolf[2] — »såsom han genom avunden i sin tid mycket lidit hade, så gjorde han (såsom vi människor mest pläga komma ihåg vad oss mest aggat haver) i samma testamente mest sin flit sina barn så höge och mäktige att göra, att de för avunden frie vara kunde. Därföre gjorde han den äldste Erik till konung, Johan till hertig i Finland, Magnus till hertig i Östergötland, Karl till hertig i Södermanland, och rådde dem till samhällighet och inbördes broderlig enighet, förmenandes att såsom allmän fara plägar ock ovänner ense göra, så mycket mera skulle hon

[1] Peder Brahe i sin *Krönika om konung Gustav I.*

[2] I sin påbörjade egenhändiga *Historia.* Tryckt tillika med *Konung Carl den IX:des Rim-Chrönika,* Stockholm 1759.

här förena bröder. Men härutinnan allena haver konung Gustav felat; ty brödra-samdräkt är ock sällsam att finna, och sällan finnas makt och enighet på ett ställe. Desse herrar voro för mäktige undersåter.» Det är den ädlaste av Gustavs ätt, som uttalat denna förebråelse, i vilken eftervärlden instämt. Får man tro en bibehållen sägen, så har stamfadern förutsett den och däröver förklarat sig. En gång i sitt bekymmer, — så berättas det — lutade konung Erik sitt huvud mot handen, sägande till Göran Persson: »Min salige fader gjorde mig svåra dagar, när han gav hertigdömena åt mina bröder.» Göran svarade: »Ja, men salig konungen sade sig till *ursäkt:* att värre bleve, om de icke vore mäktigare än herrarne».[1] Berättelsen innehåller intet, som ej överensstämmer med Gustavs kända tänkesätt, och bekräftar vad hans sone-son yttrat. Men ursäkten innebär mer än den utsäger. Ty invänder man, att han försvagade den makt han ville grunda genom att dela den; så må man ihågkomma, att hans arvinge var Erik, och att fadern för honom tvekat emellan fängelset och tronen — för att rätt inse hela vidden av de vådor, emellan vilka här var att välja. Äro följande ord i det nyssnämnda samtalet om konung Gustav lika trovärdiga: »Han föredrog splitet, som kunde uppkomma emellan en konung och mäktiga bröder, före det att konungahuset bortkördes och riket kom åter under främmande välde, väl vetande att det stod, fast träta uppkom i konungasläkten, men föll, om herravälde blev, vilket alltid hindrades av någon mäktig övervarande hertig»; så har den gamle konungen för femtio år förutsett sitt lands historia.

Johan, nu tjugutre år gammal, hade redan i sin faders livstid tillträtt sitt län: han kallas »Sveriges arvförste och hertig till Finland»: *Magnus,* på sitt nittonde år, tillträdde sitt efter fadrens död, och nämnes »Sveriges arvhertig, hertig till Västanstång, greve till Dal och

[1] *Skand. handl.,* III: 41.

Vassbo»:[1] *Karl,* Gustavs yngste barn, nu tio år, hade till hertigdöme fått Södermanland, Närke och Värmland, men åtnjöt det ej under Eriks regering. Johan, till kroppen skön och reslig, hade ett uttryck av godhet i sitt väsende.[2] Därunder stack ärelystnaden fram, och var likväl mer lust än förmåga. Ibland samtida vittnesbörd säger ett, »att han i åthävor och anseende låddes vara storsint, fast hans hjärta var räddhågat».[3] I detta räddhågade hjärta liknade han och Erik varandra, och de ha förföljt varandra under ömsesidig bävan. Ett lysande mod hade ingen av Gustavs söner, utom Karl, som redan visade det vid femton års ålder under Varbergs murar. Magnus, häftig till sinnet, som hela släkten,[4] blev sluteligen vansinnig. Att Erik tvang honom underskriva Johans dödsdom, bragte denna sinnessjukdom till utbrott. För övrigt gick en sägen, att den var ärftelig i Vasahuset; varföre franske ministern Dantzai, då fråga var om ett giftermål emellan konung Henrik III i Frankrike och den vackra, väl uppfostrade svenska prinsessan Elisabet,[5] visar sig angelägen att vederlägga detta rykte. Han fritager Erik därföre (ehuru Ständerne vid dennes avsättande förklarade, att han stundom varit fullkomligen vild och ifrån sina sinnen) och säger sig i familjen ej känna något exempel av denna olycka mer än hertig Magnus; ty vad konung Gustavs far hr Erik Johansson angick,

[1] Så tituleras bröderna av Erik i hans brev av den 19 mars. *Registr.* för 1561. Konungen nyttjar här även grevetiteln till sin bror Magnus, innan han ännu infört grevevärdigheten i Sverige, vilket skedde kort därefter vid hans kröning.

[2] Prince fort humain et débonnaire. *Correspondence de Dantzai.*

[3] Sven Elofsson.

[4] Fadren förmanar honom för detta fel.

[5] Han kallar henne en av de fullkomligaste prinsessor i Europa. »On m'assure de son excellente beauté, elle est de fort bon esprit, de bonne grace, de belle taille, le corps fort beau; et n'ai point entendu qu'elle y aye aucun defaut, ne chose, qu'on y puisse reprendre. Un chacun loue sa grande modestie, et pour vrai, Sire, elle est recommandée et fort estimée pour ses vertus de tous ceux, qui l'ont frequenté. — Elle prend plaisir à l'espinette et en joue mieux que mediocrement. Elle joue aussi de luth. Elle est fort benigne et charitable. — J'espère qui le sieur Pinart vous rendra de bief certain des

så hade han väl varit en liten, ganska enfaldig man, men ej galen.[1]

Hövliga ord dolde i början brödernas missämja. Redan det första brev Erik ifrån Johan emottog, skrivet andra dagen efter fadrens död, innehåller likväl redan klagomål över testamentet. Det vore nogsamt bekant, huru flitig och arbetsam deras salige fader varit att samla ägodelar åt sina barn, likväl vore i hans sista vilja ingenting förordnat, varken om den rikedom han lämnat i barskatt[2] och lösören, eller om hans många sköna arvegods, som nu vore deras rätta arv, »ehuru den avlidne konungen låtit räntan därav ingå till rikets drätsel». Johan hoppas, att allt detta nu måtte komma till deras gemensamma bästa.[3] Men Erik hade själv långt viktigare påminnelser att göra vid testamentet, och undanbad sig emellertid sina bröders besök.[4] Ett förslag, som närmare bestämde konungens rättigheter över hertigarna, och inskränkte dessas makt, blev, av honom själv författat, på riksdagen i Arboga den 15 april 1561 framlagt för ständerna, och erhöll, utan svårighet, deras bekräftelse. — I allmänhet visade sig folket för Erik bevåget, och han hade, åtminstone i början, ej heller att klaga över de storas obenägenhet. I underhandlingen med hertigarna uppträda på hans sida de förnämste och mäktigaste i riket: Svante Sture, Peder Brahe, till och med Sten Eriksson Leijonhufvud, fastän Johans mor-

toutes les autres particularités.» Den sistnämnde sändes år 1574 till Sverige för denna underhandling, som avbröts för det missnöje katolikerna däröver visade.

[1] »N'était de grand jugement, ainsi d'un fort simple esprit — och på ett annat ställe: J'ai quelque fois oui dire à des gentilhommes de Dannemark, tant en public que particulier, que le dit Sieur Eric, père du Roi Gustavus, était de fort petite stature et ne l'estimait personne de grand sens ni ésprit, ni jugement; mais je n'entendis oncques, qu'il eut le cerveau corrumpu, ni l'esprit troublé.»

[2] D. ä. reda penningar.

[3] Brev av den 1 okt. *Registr.* för 1560.

[4] Säge vi gärna, att edre kärligheter ville oss på denne tid broderligen hava förskonte och låta oss vara för oss själve. Till Johan och Magnus den 19 mars. *Registratur* för 1561.

bror. Följden var att hertigarne måste underkasta sig de föreskrivna villkoren; ehuru de klagade, att däri voro många giller och snaror, varmed konungen kunde dem när som helst besnärja. Däribland räknades, utan tvivel, att om hertigarne utan konungens samtycke, genom köp, pant, byte eller annorledes lade några egendomar under sitt arv och eget, de därföre skulle plikta med dubbelt så mycket av deras egna arvegods till kronan. Man skulle således tro, att en delning av arvegodsen verkeligen skett. Det har likväl ej varit fallet. Allt vad konung Gustav, utöver Västerås' recess, gjort till sitt arv och eget av kyrko-, krono- eller skattegods, skulle till kronan återgå. Vad som intresserade adeln i detta stadgande var det tillägg, att de adliga släkterna skulle återbekomma alla de ifrån dem indragna och med det kungliga arvet förenade gods, som ej kunde lagligen försvaras. Konung Eriks nya Överdomstol visar oss under de första åren flera exempel av sådan återvunnen egendom; ehuru Erik år 1563 även vände grundsatsen emot adeln själv genom ny undersökning om de gods, som den olagligen av kyrkan sig tillägnat, varjämte man finner, att han år 1566 åter i jordeböckerna lät uppföra de gustavianska godsen såsom arvegods.[1] Förordnandet om återvinning var en handling av rättvisa, och fördelen därav utsträcktes genom Johans penningebehov, i någon mån även till allmogen, som på samma sätt blivit lidande; då han år 1582 tillät alla lantbönder på krono-, kyrko- eller arvegodsen, att *återköpa* sin äganderätt till de hemman, vartill de kunde bevisa sig äga *bördsrätt*.

I allmänhet sökte konung Erik i början av sin regering att förbinda sig adeln. Vid kröningen, som firades i Uppsala den 29 juni 1561 med en förr i Sverige osedd prakt, utnämnde han, sedan *hertigarne* till honom avlagt sin trohetsed, *grevar* och *friherrar*, liksom för att minska avståndet emellan förstarna och adeln, samt emedan

[1] Örnhielms *Relation om kyrkogodsen.*

verkeliga inre tillståndet i alla tider sig tämligen likt. En stor enskild frihet är grunddraget i detta tillstånd; men denna, som visat sig tillräckelig att i allmänhet avlägsna förtrycket, har för övrigt ganska långsamt höjt sig över den borgerliga frihetens aldra första elementer. Inträder något stort missförhållande, som hotar denna frihets grundvalar, såsom en tyrannisk eller i hög grad oförståndig överhet, eller vad Gustav Vasa kallade för stort »herravälde», så inträffar en våldsam brytning, som undanröjer det närmaste onda. Inbillar man sig eljest, att någonting skett, så visar snart erfarenheten att man mest förblivit vid det gamla. — Gustav Vasas i så många avseenden godtyckliga styrelse gjorde föga till rättens formella utbildning, om man undantager hans tyska kanslers så kallade Regementsform för Västergötland, varav ingen bokstav slog rot i svensk jord. Man finner att i hans tid *konungs räfst* stundom blivit hållen i provinserna, merendels då något stort missbruk påkallat den, någon gång även för politiska ändamål; ty Gustavs besök i Dalarna med beväpnad styrka för att straffa upproret, kallas ock konungens räfst. Erik gjorde första försöket att inrätta en ständig Överdomstol. Den kallas *konungens Nämnd,* och redan denna benämning visar att begreppen av *nämnd* och *domstol* hade sammanflutit. Ledamöterne synes vanligen varit tolv; som likväl ej alle ständigt tjänstgjort. Minsta antalet var adel; dock finner man vid viktigare tillfällen domstolen förstärkt med adelsmän, krigsbefäl, borgare, någon gång även med präster. De gode män av den kungliga nämnden skulle på vissa tider, vart tredje år, draga omkring i var landsända uti de förnämsta städer, särdeles vid de stora marknaderna, och där döma konungs dom,[1] på det var och en må dess

[1] »Att förhöra alla ärender, som icke hava kunnat slitas för lagmann, heter det i konungens instruktion av den 1 nov. 1563, varav man likväl ej får draga den slutsats att endast sådana saker där förekommit. De flesta avgjordes där både i första och sista instansen. — Domstolen finnes ha sutit i flera städer, Uppsala, Strängnäs, Västerås, Örebro, Vadstena, mest i Stockholm.

bättre vederfaras rätt; då det icke möjeligt är, att Kongl. Maj:t själv kan allas klagomål förhöra och däröver döma. Ståthållarne befallas så underhandla med allmogen att den gör någon hjälp till domstolens underhåll, som vore inrättad till den menige mans bästa: konungen ville ej låta den avlönas med sakören, vilket gåve anledning till missbruk, och rikets årliga inkomst försloge ej heller att uppehålla sådana ämbeten. Denna domstol var en bland Eriks första inrättningar; ty ehuru dess i Riksarkivet förvarade korta och ofullständiga Dombok begynner med den 11 februari 1562, har den likväl även föregående året varit i verksamhet,[1] och nämnes redan i konung Eriks hovordning av den 19 nov. 1560. Också åberopas i Domboken dessa hovartiklar oftare än Sveriges lag. Redan konung Gustav I hade förordnat, att alla saker, ej blott emellan konungens befallningsmän och tjänare, utan även mellan dessa och andre undersåtare, präster, borgare och bönder, skola dömas efter konungens Gårdsrätt. Och det är utan tvivel med avseende på sådana stadganden som i en samling av recesser och gårdsrätter på Uppsala bibliotek följande förmaning finnes till domaren: »Stundom må man bruka *stadgarna* och stundom låta dem falla, och hava en part sin grund och mening i *landslagen,* ändock lagen varder skärpt genom stadgarna: — en part haver icke så synnerlig någon uttrycklig grund, utan efter tidsens lägenhet äre de nyttige: — en part äre allmogen något besvärlige, och synes orsaken vara, att många utländske prålaktige seder komma här i riket, och någon måste uppehållat, såsom ordspråket lyder: den sina skor binder med bast, han skall betala laget. — En rättsinnig domare eller befallningsman måste det veta och akta, när han skall bruka stadgarna och när han skall låta dem falla.»

I allmänhet utmärktes början av Eriks regering ge-

[1] »1561 års domar äre utelåtne, ehuru originale domar av samma år än finnas i privatorum händer.» Örnhielms *Relation.*

nom goda författningar. För att befria allmogen från de resandes våldsamheter, påböds inrättningen av taverner eller gästhus[1] efter alla allmänna vägar. Överflödiga helgdagar och åtskilliga vid gudstjänsten ännu bibehållna katolska ceremonier avskaffades. Konungen lät kungöra att han öppnade sitt rike till en fristad för alla förföljda protestanter. Många, i synnerhet fransmän, inkallade av deras landsman Dionysius Beurreus, begagnade sig därav. Kalvinisterne grundade stora förhoppningar på den nya svenska monarkens kända benägenhet för deras lära, och vid underrättelse om hans frieri till Elisabet, uppvaktade honom Kalvinus själv med brev.[1]

Men i giftermålsförslag skulle Erik snart uppenbara sitt ostadiga lynne. Den 29 juli 1561 underrättar han sitt nya sändebud i London, rikskansleren Nils Gyllenstierna, att, på de goda förtröstningar drottningen givit honom genom den nu hemkallade Beurreus, han själv åter beslutat att begiva sig till England, och sänder därföre förut sina ämbetsmän, nämligen »pärlestickare, skräddare och andre». Ej långt därefter anlände såsom skänk till Elisabet aderton skäckiga hästar med flera kistor omyntat guld och silver, och i september månad satte underrättelsen, att han givit sig på resan, hela engelska hovet i största förlägenhet. Erik hade verkeligen tillika med bägge sina bröder Magnus och Karl i Älvsborg gått om bord på en därtill utrustad flotta, men nödgades genom storm att återvända. Han beslöt då att begiva sig landvägen över Danmark, Tyskland och Nederländerna: hans ministrar fingo befallning att underhandla om lejd och gisslan till säkerhet för hans per-

[1] För att befrias från det tryckande besväret att prestera fri skjuts och gästning, åtog sig allmogen i Arboga 1561 så kallade *skjutsfärdspenningar*, men konungen var den förste att klaga över dessas otillräcklighet att bestrida kostnaden för hans sändebuds och brevdragares forslande; varföre han redan den 22 juni 1562 låter underhandla med allmogen om tavernepenningarnes förökande eller den gamla skjutsfärdens återställande.

[2] Messenius, *Scondia*, V: 116.

son, och rikets adel att samlas i Jönköping för att vara honom följaktig till gränsen. — På samma tid frågar han Rådet, om ej tjänligt vore att giftermålsunderhandlingar må öppnas även på andra håll: sänder en förtrogen till Skottland att förfara om drottning Maria »vore så dejelig som alle man säga», och kort därefter Peder Brahe att bedja om hennes hand; men förnyar icke dess mindre sitt frieri hos Elisabet med befallning till Gyllenstierna att vinna engelska Rådet genom pensioner, och bringa drottningens älskling, hertigen av Leicester, om livet, skulle det ock kosta konungen 10,000 daler.[1] Under allt detta utkorar han prinsessan Renata av Lothringen, dotterdotter till Kristian II och arvinge till hans anspråk på de nordiska rikena, till sin gemål, men upphör med denna underhandling för att avsluta sitt giftermålskontrakt med Kristina av Hessen. Till dennas emottagande avfärdas sändebud och en flotta utrustas, men ett under kriget med Danmark uppsnappat brev till drottning Elisabet, vari han undskyller sig, att det ej vore något allvar med det hessiska giftermålet, tillintetgjorde även detta förslag. Ännu 1565 befaller likväl konungen sina legater i Tyskland, att höra sig ytterligare före i Hessen, samt även giva honom en nogare beskrivning på den lothrinska prinsessans person: om hon vore frisk, dejelig och välväxt, icke mycket mager och spärrlemmad, vitlätt med oförfalskad färg: stötte ock håret något i svart, så låge ej makt därpå; endast hon kunde behaga i förenämnda stycken, vore med goda seder och åthävor begåvad, samt icke spotsk utan lustig. — Redan såg han överallt förräderi och mord. Vore prinsessan verkeligen med dessa egenskaper beprydd och ville komma över till Sverige, skulle legaterna ha noga uppsikt att hon ej av onda människor måtte bli för-

[1] Brev till Nils Gyllenstierna d. 29 Martii. *Registr.* för 1562. Året förut d. 12 juni befallte han Gyllenstierna låta greven veta, att konungen tillbjuder honom en uppenbar kamp i egen konungslig person, antingen i Skottland eller Frankrike.

given.[1] År 1566 sändes verkeligen denna förstinnas jaord och ring till konungen. Det var den olycklige Nils Sture, som förde dem.

Otroliga kostnader förslöstes på dessa giftermålsförslag. Ett av hertigarnas klagomål var, att Erik ej på sin arvslott, enligt sitt förut givne löfte, avdrog vad redan före fadrens död var använt på det engelska frieriet. I allmänhet kände hans praktlystnad inga gränsor. Till den engelska resan lät han förfärdiga över hundrade de dyrbaraste klädningar. Man förvånas över allt vad från Antwerpen och London förskrives för hans kröning; utom nya regalier, all vad kostbart finnes i kläder, vapen, käril, prydnader, kistor fulla med pärlor, ädelstenar och klenodier, slutligen även »några sällsamme djur till skådespel, lejon, uroxar, kameler, 200 kaniner och vad annat som man kunde tänka i Sverige främmande vore».[2] Också begär konungen redan 1561 låna av Johan; »emedan intet mera vore för handen», innan det ännu övriga silvret hunne myntas.

Det var under uppror och krig, som Erik så behandlade sin faders skatter och sitt hjärtas angelägenheter. Vi ha omtalat de händelser som beredde Sveriges deltagande i de livländska angelägenheterna och redan under Gustavs livstid retade hans söners ärelystnad. Just därom skulle deras fiendskap först utbrista. Genast efter fadrens död påminner Johan sin bror om löftet att få »ett stycke land i Livland», varföre han vore sinnad att mot ryssens gruvliga framfart erbjuda staden Reval sitt skydd.[3] Men Erik, efter sin upphöjelse på tronen även anropad om hjälp, tog saken i sin egen hand, och översände mot slutet av april månad 1561 Klas Kristersson

[1] *Instruktiou för legaterna*, Arboga d. 14 juli. *Registratur* för 1565.

[2] Register på vad som skall beställas till kröningen och brev till Dionysius Beurreus d. 17 febr. 1561. Erik var en stor älskare av djur. Den 21 april 1563 befaller han byggmästaren mäster Påvel »att sätta ett fåglehus av koppartrå på den västre Basteyen vid Uppsala slott», vars byggnad han lät fortsätta.

[3] Brev av d. 9 okt. *Registr.* för 1560.

Horn med en här, som emottogs i staden.[1] I juni månad underkastade sig adeln i Estland samt Reval svensk lydnad och erhöll genom utskickade vid Eriks kröning bekräftelse på sina privilegier. Ifrån denna tid skrev sig Erik »Sveriges, Götes, Vendes samt flere dess tillbehöringars konung, herre över de livländske landsändar och över Refle». Det var Sveriges första steg på andra sidan Östersjön, och början till hundrasextiåriga krig.

Med möda avböjdes för ögonblicket ett fredsbrott med Ryssland, vilket likväl lyckades genom bägge rikenas nu gemensamma intresse emot Polen, sedan svärdsriddarne upplöst sin orden och deras siste härmästare Gotthard Kettler ställt hela Livland under polsk höghet, med förbehåll av Kurland såsom län för sig själv. Däremot sluter Johan sig på det närmaste till Polen, råder Erik till förbund *emot* Ryssland, samt att till Polen avstå allt vad Sverige i Livland redan innehade.[2] Eriks svar var en befallning till Horn att angripa Pernau och Wittensten, vilka också jämte flera andra orter erövrades. Han underrättar Johan att hertig Kristofer av Mecklenburg, coadjutor till den nu avledne ärkebiskopen i Riga, givit sig med samma ärkebiskopsdöme under Sveriges krona, men att polackarne tagit landet i besittning. Likväl bifaller konungen att Johan må personligen avhandla sitt giftermål i Polen med Katarina Jagellonica, konung Sigismund II:s syster. Han lyckönskar hertigen till de utsikter på Polens krona som genom denna förbindelse honom öppnas; ehuru, tillägger han, det polske sändebudet i Stockholm[3] erbudit sig att, vid

[1] Slottet, vars besättning var härmästaren trogen, blev uppgivet efter 6 veckors belägring.

[2] Om Johans propositioner underrättas man av Eriks brev till honom av d. 24 febr. 1562; likväl är detta ännu vänligt. Det första ovänliga brev från Erik till Johan är av d. 16 juni, vari konungen förebrår honom, att han så vidlyftigt och häftigt tar Polens parti, liksom *han* i allt hade rätt och *Erik* orätt. *Registr.* för 1562.

[3] Greven av Teczin. Denne friade för egen räkning till prinsessan Cecilia.

inträffande tronledighet, arbeta för konungen själv. Snart ångrar han detta samtycke, och återkallar Johan från Danzig, vilket likväl ej hindrar denna, att i Vilna sluteligen uppsöka sin brud. Villkoren i giftermålsfördraget höllos hemliga. Vad som berättas, att Johan lovat hädanefter uppföra sig såsom en fri och självständig förste, är sannolikt. Att han medförde ett ansenligt förråd av sin faders silvertackor och därmed biträdde sin svåger, emot pant av sju slott i Livland, samt att kriget emellan Sverige och Polen kort därefter utbröt, är säkert. Redan förut hade nya tvisteämnen mellan bröderna yppats. Om hösten 1561 begärde Johan att få behålla tionden av *hela* Finland (den nordligaste delen hörde ej till hans hertigdöme): — det nekades — att slippa utgöra fulla antalet krigsfolk till rikets tjänst: — det avslogs (ehuru sedermera verkeligen en lindring beviljades) — att återfå de skepp, med vilka han förstärkt Eriks flotta vid Älvsborg: det svarades att de skulle komma, när han först återlämnat dem han i faderns livstid fått låna för den livländske handelen. Konungen tillade: »Det är med oss allt för knappt skift och delat här i Sverige, så att vi icke have mycket till övers av vad kronan tillhörer.»[1] Återkommen till Finland med sin gemål, möttes Johan av Eriks förebråelser att ha förbundit sig med rikets fiender. Därpå följde innan kort konungens befallning till finska adeln att draga över till Livland i kriget mot Polen, och stämning till Johan själv att stå till rätta i Stockholm; varemot denne fängslade konungens utskickade, uppmanade finnarna till försvar, tog särskild trohetsed av dem, och sökte hjälp i Polen och Preussen. Han blev på Eriks anklagelse av de i Stockholm sammankallade, men till ringa antal närvarande, Ständerna, för uppror dömd till döden, (om ej konungen ville låta nåd gå för rätt). Innesluten på Åbo slott, som, då all främmande hjälp uteblev, uppgavs

[1] Brev till Johan av d. 11 nov. *Registr.* för 1561.

efter två månaders belägring, måste Johan den 12 augusti 1563 giva sig fången. Han överfördes till Sverige, och emottogs med ett bestraffande tal av Göran Persson, som på konungens befallning (Erik var frånvarande vid danska gränsen) tillböd Johans gemål ett kungligt slott och förstligt underhåll om man finge skilja henne ifrån hertigen. I stället för svar visade hon sin trolovningsring, vars latinska inskrift lydde: »ingen utan döden» — och följde sin man till det för honom bestämda fängelset på Gripsholm.

Hertigen måste sitta uppe på däcket av jakten, då han i allt folkets åsyn fördes genom Söderström. Han vände med fasa bort ögonen från de stegel och hjul som på de närgränsande bergen buro många hans tjänares kroppar. Det rum, där Johan med sin trogna maka förvarades under största delen av sin fångenskap (den varade över fyra år), visas ännu i sitt gamla skick på Gripsholms slott. Det är ljust, har en skön utsikt och en snygg inredning, efter den tidens sed, sådan den ännu stundom finnes i förmögnare bondestugor, men fordom ej ovärdig förnämare hus. Högre upp i samma torn ses det rysliga fängelse, som sedermera blev Eriks eget förvaringsrum. — Sin broders liv sparade han, emot Göran Perssons råd och sina egna emellan fruktan och ånger svävande tankar. Att han aldrig ämnat honom friheten åter, ses av hertig Magni försäkringsbrev på den över Johan fällda domen, där det heter: »efter Kongl. Maj:t bevisat oss den ära framför andre våre käre bröder, och tillägnat oss den arvsrätt hertig Johan tillförne haft till Sveriges krona och regering, och därpå givit oss sin skrifteliga konfirmation, så love vi däremot att vara Kongl. Maj:ts och hans livsarvingar trogne och hålla hans fiender för våra fiender.»[1] Något ytterligare steg emot Johan har likväl emellan Erik och Magnus va-

[1] Givit i Jönköping d. 1 okt. *Registr.* för 1563.

rit i fråga. Ville Magnus därtill samtycka, så lovar Erik att skaffa honom Ständernas bekräftelse på arvsrätten; »ty, ändock Johan sin rätt förverkat, så skall Eders Kärlighet i sanning förnimma, att här vill följa stor tvist ibland riksens undersåtar och Ständer om successionen, ifall oss något vidkommer, och skola utan tvivel många finnas, som gärna se att hertig Johan därvid förbleve.» Vari denna »ytterligare försäkring mot Johan» skulle bestå säges ej, men väl att Magnus ej velat gå in därpå; varföre ärendet skulle uppskjutas och konungen icke dess mindre vara honom bevågen.[1] Det var efter dessa brev, som Magnus blev vansinnig. För övrigt behandlades i allmänhet Johan väl i sitt fängelse. Att den kungliga nämnden den 27 februari 1564 dömer fogden på Gripsholm till vatten och bröd på behaglig tid, emedan han låtit hertigen och förstinnan brista på nödigt uppehälle, »så att de måst gå till vattenkannan», visar åtminstone, att försummelser straffades. Erik skickade sin bror även böcker, varibland, utom andeliga skrifter, nämnas Ovidius, Plutarchus, samt Boccaccio i tysk översättning. Förstinnan fick gå ut i trädgården, ehuru under vakt. — Efter Johans fängslande kände sig Erik ha brutit med hela dennes mäktiga möderneslägt, och i allmänhet med adeln, vars missnöje med arvföreningen för ingen av Gustavs söner var obekant. Det är från denna tid som adeln stundom ej ens kallas till hans riksdagar,[2] som han endast omgiver sig med lägre gunstlingar, vilka från barndomen smickrat hans lidelser och långt ifrån alla hade Göran Perssons skicklighet, fast många ett lika hatfullt sinne, och som det misstroende, vari han blivit uppfödd,

[1] Brev till Magnus. Halmstad d. 16 okt. 1563.

[2] Till 1566 års riksdag kallar konungen, genom fogdarna, över hela riket endast två de förnämsta präster och två beskedlige bönder från vart fögderi (liksom förra året till sammankomsten i Kalmar), och skola desse hava med sig sina häraders sigill till att stadfästa vad som på samma riksdag av *Menige Ständer* kan bli samtyckt och beslutat. Brev av d. 1 februari. *Registr.* för 1566.

förmörkar hela hans själ, gör honom grym och bringar honom från förståndet.[1]

Redan 1562 träffar man i handlingarna ett brev om förtal och bakdanteri mot konungens person: den som sådant upptäcker, eller otrohet hos ämbetsmän, skall med synnerlig gunst och en redelig skänk betänkas. Följande året lovas angivaren av majestätsbrott hälften av den brottsliges egendom, om saken kan för domstol bevisas. Vid samma tid befallas ståthållarna förskaffa sig »kunskapare» i städer och på landet bland alla stånd. Huvudmannen för detta spejande är Göran Persson; och redan genom den kongliga nämnden hade åklagaremakten fått en stor utsträckning, då så kallade »profosser» nu ordenteligen avlöntes i alla landsorter för att antasta högre och lägre brottslingar.

Celsius, som i mer än femtio år gällt såsom en huvudkälla för Erik XIV:s, liksom för Gustav I:s historia, ehuru han på handlingarna för bägges regering kastat ett tämmeligen flyktigt öga, anför att konung Erik d. 10 febr. 1563, själv i sin nya överrätt närvarande, tillkännagivit sin mening om de saker, som å liv och ära gå; i sådana borde ej dom avsägas efter skrifteliga vittnesbörd, så framt de, som sådana vittnesbörd givit, eljest voro i livet, utan vittnena själve komma tillstädes; han förmanade de ärlige, gode män uti sin kongliga Nämnd att icke så lätteligen handla med livssaker, som av en

[1] »Eric — eut pour ses vertus justement pû être mis au nombre des plus magnanimes Princes, s'il n'eut été corrompu par les inventions de quelques Ministres, aux quels il se fiait par trop. Aussi qu'il a été nourri en perpetuelle crainte et quasi en dédain par les menées de sa belle mère, qui lui était fort contraire et qu'il peut être que de son naturel il était un peu soupçonneux, qui a grandement été augmenté dès son enfance par l'artifice de ses dits familiers Ministres, qui etaient des plus méchans et pernicieux qui se pouvaient trouver. — Il connaissait bien la malignité des dits Ministres et s'en est souvent plaint au Chancellier de Suède qui est à present, au feu Sieur de Varenes et à d'autres qui me l'ont dit, dont je pourrais faire de fort étranges recits.» *Correspondence de Dantzai.* Han berättar att Erik pryglat en av dem med egen hand. Enligt hans tanke hade Johan blivit dödad, om ej *Mornay* varit: »Le dit Sieur de Varenes seul l'empecha par ses prières et remontrances.» — Enligt Holberg var Mornay en släkting till Dantzai.

part gemenligen ske plägar. Förhållandet har sin riktighet; men huruvida den slutföljd därav drages i avseende på konungens verkliga handlingssätt och domstolens förfarande är riktig, må följande anmärkningar visa. Den kongliga Nämndens dombok för år 1562 visar blott *en* dödsdom, men för år 1563 femtiosju sådana, därav trettiotvå för Johans sak.[1] Inalles har denna rätt intill oktober 1567, då domboken upphör, dömt tvåhundradetrettiotvå personer till döden,[2] med få undantag antingen för statsbrott eller ock för förseelser, som ej Sveriges lag, men väl konung Eriks hovartiklar, eller ock endast konungens välbehag, belade med livstraff.[3] Antalet, som ändå ej innefattar alla offren, är stort nog, om ock domens verkställighet någon gång uteblev. De fleste äro av lägre stånd. Dödsdomen över högre, såsom år 1564 över Olof Gustafsson Stenbock, år 1566 över Nils Sture, vågar ej konungen verkställa. Det var först 1567 som han doppade sin hand i den högre adelns blod, och därmed även störtade sig själv. Göran Persson, som kallas »Kongl. Maj:ts procurator och secreterare», var åklagare i den kongliga Nämnden, och exempel finnas visserligen, att domstolen frikänt, oaktat häftigheten av hans anklagelser, men dessa äro få. Någon gång lyckas det honom bättre, då han återkommer med samma anklagelse andra gången. Pinliga förhör användes. Tal, ja tecken räknades till statsbrott. Den 11 febr. 1566 dömdes stalldrängen Eskil Persson till döden, för det han på en port å Norrmalm målat Kongl. Maj:ts och Sveriges vapen tre kronor uppned vända, och därmed

[1] »Det var ett ömkligt spektakel att skåda på det halshuggande och steglande, som vederfors hertig Johans tjänare i staden och på malmarna: jag och mången med mig kunde ej utan gråtande ögon se det.» Sven Elofsson.

[2] Utom hela befälet på Älvsborg för fästningens uppgivande, huru många personer nämnes ej, och Sturarne med deras anförvanter år 1567, vilkas dom ej finnes i protokollerna.

[3] Däribland sjuttiosju uppbördsmän. Den 30 jan. 1567 dömde rätten på en gång sju fogdar från Salberget till döden, för försummelse att framskaffa ved till gruvan.

antastat Konglige Maj:ts dignitet, höghet och konglige regemente: den 26 nov. 1566 likaledes tvenne konungens tältvaktare, för det de på ett hemligt rum lagt tre käppar i kors, en kappe, ett halster och några andra saker, såsom Kongl. Maj:t trodde, för trolldoms skull, oansett de visste att konungen icke kunde lida, på de vägar han gick, något granris, halm, spån eller annat, utan hade sådant vid livsstraff förbudit.

Med Danmark hade freden år 1562 blivit förnyad. Icke dess mindre utbröt kriget följande året och hade påskyndat Johans öde. »Ty konung Erik hade alldeles fattat de tankar om sin broder hertig Johan, att när konungen hade behov av sitt mesta krigsfolk mot danskarna, skulle hertig Johan intet vara stilla utan något oroligt företaga, antingen i Finland eller Livland.»[1] Krigets orsaker voro dels stridiga intressen i Livland, där en dansk prins innehade en del av landet, dels gamla trätoämnen och personlig fiendskap. Danmarks konung hade upptagit de tre kronorna i sitt vapen: Erik upptog både Danmarks och Norges. Svenske sändebud, avskickade för att fria för Erik i Hessen, blevo kvarhållna i Köpenhamn. En flotta utrustad, såsom det hette, för att avhämta bruden, träffade den danska flottan vid Bornholm. Av stridigheter om saluten uppstod ett sjöslag, vari svenske amiralen Jakob Bagge tog danska amiralskeppet tillika med tvenne andra skepp, och av Erik blev belönad med ett triumftåg, där man såg de danska fångarna uppträda bundna med rakade huvuden, anförda av konungens hovnarr Herkules, som spelade viol. Därpå följde krigsförklaring av Danmark och av Lübeck, vars handel på Narva Erik förbudit, emedan han ville inskränka den ryska handeln till Reval. Kriget, som varade i sju år, fördes ärorikt av svenska flottan, som aldrig varit mäktigare, först under Jakob Bagge, sedan (efter dennes olycka och fångenskap vid Öland), under

[1] Sven Elofsson.

Klas Kristersson Horn, som år 1566 förde sextioåtta örlogsskepp i sjön. Gustav I hade velat göra Sverige, som sedan uttömde sina krafter i landkrig, till en sjömakt.

Med andra känslor vände man sig till Eriks egna bedrifter. I krigssaker, liksom i allmänhet, är han särdeles rik på föreskrifter. Ingen har författat sådana vidlyftigare, eller vådligare för innehavaren,[1] eller mer vittnande om den olyckligaste sinnesstämning. Så förekommer i en av de första angående danska kriget även den befallning: att man skulle söka bekomma personer, som med *förgift* umgås kunde, dock skall man bespörja sig, om konsten är viss och tillse att man ej skadar sitt eget folk. — Å danska sidan började kriget 1563 med belägringen av Älvsborg, som illa försvarat, innan kort intogs: å den svenska med ett infall av Erik i Halland och Halmstads belägring, vilken han likväl vid underrättelsen om konung Fredrik II:s antåg upphävde och själv därvid lämnade sitt läger[2] på ett sätt, att hans eget folk ansåg denna bortresa för en flykt, förströdde sig och på återtåget blev slaget av danskarna. I ett ursäktsbrev till menige riket[3] förmäler konungen dock, att genom tapperhet hos det regemente »som han själv lärt och undervist», detta återtåg slutats med en seger; — däri trogen den grundsats man även finner i hans föreskrifter, att då Kongl. Maj:ts krigsfolk något nederlag vederfares, skall ryktet därom fördämpas och nedertryckas, men seger mot fienderna skall genast förkunnas, så ock eljest vad man önskade gärna ske skulle, »dock så, att det är något när likt».

[1] Den 30 januari 1567 dömes i den kongliga nämnden kammarskrivaren Wolmar Wijkman till döden för det han sagt att Kongl. Maj:t ställer sådana instruktioner, som ingen människa är möjligt efterkomma.

[2] Han lät förut giva sig ett betänkande av ett krigsråd, vari det ibland annat heter, att såsom konungen i Danmark förväntas med en svår krigsmakt, det vore olyckligt, om Kongl. Maj:t själv vore tillstädes, i fall man måtte begiva sig på flykten.

[3] Daterat Orreholmen i Västergötland den 23 nov. *Registr.* för 1563.

Vid samma tid intogos Jämtland och Härjedalen, och ett anfall på Norge förbereddes, där Knut Haraldsson Soop på förhand utnämndes till ståthållare med föreskrift[1] att, när de norske svurit konungen trohet, taga några av de förnämsta till gisslan och förskicka dem till Sverige, befästa några orter i landet, inrätta gudstjänsten, skipa rättvisan efter Sveriges lag och driva »jutepartiet» ur landet. Men den utnämnde ståthållaren föll i onåd och anfallet på det övra Norge anförtroddes åt en ung fransos Claude Collart, en av konungens gunstlingar, som verkligen bemäktigade sig Trondhem. »Sedan gick nästan hela Trondhems stift honom till handa på konung Eriks vägnar — heter det i en samtida berättelse — men när han denna seger fått, begynte han högfärdas och slog sig på ett lösaktigt leverne, tog en laggift dejelig kvinna ifrån hennes rätta man, som bodde i Trondhems stad, förde henne på slottet, och behöll henne hos sig för sitt bolskap, han gjorde ofta banquet och gästabud, gav det svenska folket förlov att resa till Sverige, och höll så fram i sin högfärd, intill dess konungen i Danmark förskickade en krigsmakt, som tog honom till fånga.»[2] För att hämnas detta sände om hösten 1564 konung Erik Mats Törne in i Norge, som där härjade och brände fyrtio socknar På lika sätt förfor Mauritz Stake följande året i Aggerhus' stift. År 1567, då en norsk överlöpare försäkrade konungen, att Norge lätt skulle kunna bringas till lydnad, förnyades anfallet. Erik utfärdade proklamationer, och man finner en sådan till och med till invånarna på Island. En stor del av Norge förhärjades: städerna Hammer och Opslo brändes: vilken som hyllade svenska kronan, fick köpa säkerhetsbrev av anföraren Johan Siggesson,[3] och

[1] Instruktion d. 12 maj. *Registr.* för 1564.

[2] *Konung Eriks handlingar* av hans hovpräst D. Magnus Stigtomtensis. *Palmsköldska handskrifterne.*

[3] Bey diesem Einfalle war der Schwedische Feldherr der erste, welcher im Norden Sicherheitsbriefe austheilte. Suhm.

många begagnade sig därav; men troheten blev därefter. Med belägringarna för Bohus och Älvsborg uträttades intet, och konungen ombytte därvid så ofta befälhavare, att sluteligen ingen vågade åtaga sig detta uppdrag; i synnerhet som det var hans sed, att med klagomål över befälet vända sig till knektarna.

Men för den som vill lära känna Erik i kriget, finnes ännu ett ouppslaget blad i hans hävder. Vi hämte dess innehåll ur hans egna ord i brevet till menige man i Sverige om Kongl. Maj:ts lycka och seger,[1] daterat Kalmar den 15 september 1564. Han begynner med att omtala de överdrivna rykten som gått om danskarnas infall, huruledes de skulle ha röjt en väg över gränsen in i Sverige, rymlig nog för femton man i bredden. Därföre hade konungen själv begivit sig dit neder, men funnit oenighet och sjukdom på flottan, och Öland av danskarna härjat. Efter ombytt befäl (Klas Kristersson Horn blev amiral) hade ett lyckligt sjöslag följt, i vilket tre av fiendens skepp blivit tagna och sex förgångna. Därpå hade konungen skickat Åke Bengtsson Färla förut, och själv dragit efter med hela sin makt in i Blekingen, där bönderne visat sig så förbittrade, att de hängde upp de efterblevne svenske knektar och ryttare med harnesk och värjor i träden, varföre konungen befallte att emellan Lyckeby och Rottneby allt skulle ihjälslås och brännas, och Gud gav sin lycka därtill så att på vägen och i skogen nedlades till tusende man. Då begärde bönderne förskoning, lovade tro och hjälp och gåvo gisslan. Sedan Lyckeby slott blivit uppgivet, sattes Karl Holgersson Gere där till hövitsman, men konungen med de övrige fältöverstarna drog för Rottneby stad, där besättning och borgerskap uppfordrades. De svarade med spott och hån, och bådo honom draga till Halmstad, där han förut bevisat sin tapperhet; varföre han seder-

[1] *Registratur* i Riksarkivet för detta år.

mera ej ville antaga deras villkor, utan fordrade att de skulle giva sig på nåd och onåd. Krigsfolket erböd sig att storma, och de fännikor, som därmed skulle begynna, bestämdes genom lott. Det gick i början olyckligt, ehuru mycket konungen förmanade och ropade, tills slutligen Gudmund Olsson med sina knektar besteg vallen och de andre följde efter. Då blev »ett väldigt mord, så att vattnet i älven var rött som blod». Fienderne voro så försagde, att man stack ned dem såsom en hop vilda svin. Ingen skonades, så att i staden kommo mer än tvåtusende man om halsen, förutan en hop kvinnor och barn, vilka finnarne, som kommo sist in, slogo ihjäl. Så hade det sällskap i Rottneby bekommit betalning för all den förrädeliga handel de mot Sveriges rike bedrivit allt sedan Dackefejden. Ett större byte hade i konungens dagar aldrig blivit taget, ehuru mycket brann upp med staden. Därpå hade konungen dragit ända till Sölvitsborg, som fienden själv satte eld på, men herr Carolus Mornay hade avbränt allt vad som är mellan gränsen och Sölvitsborg, så att allt land däremellan nu är bränt, förhärjat och fördärvat, och själve have vi på återtåget — så slutar konungen sin berättelse — sänt några rotar knektar att bränna och plundra på båda sidor, var vi framdraga. — För det kvarlämnade befälet utfärdade konungen följande föreskrift: Belangande den menige man, som ännu igenlever i Blekingen, så vill Kongl. maj:t, att alle skola sammankallas så väl från öarna som fasta landet, ifrån svenska gränsen till Sölvitsborg, under föregivande att de skola svärja trohetsed, och så snart man haver dem samlade i en hop både manfolk, kvinnor och barn till en två eller tretusen, skall man försända dem allesammans landvägen till Kalmar och därifrån med skutor och båtar till Stockholm; men var de icke alle komma tillstädes med kvinnor och barn och tjänstefolk, då skall man låta härja, bränna och ihjälslå allt för fot i hela Blekinge, förty

det är bättre att hava ett öde än ett fiendeland.[1] Om den grymma befallningen i hela sin vidd blivit verkställd, är obekant; men huru i Blekingen såg ut vid årets slut, kan dömas av ett konungens brev den 7 dec., vari säges: att endast några få bönder finnas där kvar, som ödmjukeligen bett om hans försvar, men att han hellre ville ha svenskt folk där i landet, varföre småländningarne uppmanas att flytta därin och intaga hemman, vilka de skola få till arv och eget. — Erik höll ett triumftåg vid återkomsten till huvudstaden. — Kriget fördes på en gång i Sverige och i Livland, och i utskrivningarna togs ända till var femte, var tredje man. År 1561 förunnade konungen åt alla knektar, så länge de voro ute i kriget, frihet för sina hemman. Detta övervann likväl ej vederviljan emot den livländska krigstjänsten. Sedermera växte strängheten. År 1565 dömdes tjugo adelsmän, somliga av rikets förnämsta ätter, inför den kongliga Nämnden förlustiga sitt frälse för bristande rusttjänst: 1566 finnes en konglig gårdsknekt dömd till stegel och hjul för det han i Södermanland utskrivit kvinnor till krigstjänst, föregivandes sig därtill ha befallning, då intet manfolk mer fanns. År 1568 var dels genom fiendens framfart, dels genom konungens uppbåd allt manfolk så försvunnit i en del av Östergötland, att Klas Hvit, som förestått biskopsämbetet i Linköping, och nu dog såsom pastor i Söderköping, i brist på karlar, av kvinnor måste bäras till graven.[2] Därtill härjade pesten. Den hjältemodige Klas Kristersson Horn föll därföre ett offer. Ständiga klagomål förekomma över den fullkomligaste brist på krigsaga, rymning undan fanorna, myteri och våldsamheter av alla slag. Alla krigsfolkets be-

[1] Sådana våldsamma förrättningar utfärdades under befäl av en så kallad *brandmästare* som åtföljde krigshären, och utan vilkens, samt överstens tillstädjelse varken brandskattning eller brännande fick företagas. Den 12 april 1567 dömdes i konungens Nämnd en västgöta adelsman Bengt Svenske till döden, för det han i Norge ej *bränt* utan tagit brandskatt.

[2] Rhyzelii *Biskopskrönika*, I: 127.

hov, även i avseende på beklädning och vapen, fyllas genom utskrivning i landet,[1] och böndernas i gränsprovinserna sluteligen utbristande ovilja straffas genom flera häraders ödeläggelse på konungens befallning.[2] I allmänhet fördes kriget med stor grymhet å båda sidor. Danskarnas härjningar i Småland och Västergötland hade framkallat Eriks i Blekinge och Skåne. Av sådana tåg utgjordes för övrigt landkriget utan viktigare händelser, om man undantager Varbergs erövring av svenskarna den 15 sept. 1565, och den 20 okt. därefter danskarnes seger emot en till antalet dubbelt överlägsen styrka, vid Svarterå i Halland under Daniel Rantzau. Nederlaget, vilket även Erik lät fira som en seger, tillskrev anföraren Jakob Hästsko de tyska ryttarna och översten för den kungliga livfanan Nils Sture, ehuru Hästsko i ett brev till Sturen själv säger: »vad jag på den dagen om eders härlighets ridderliga dåd och mandom sett och förnummit haver, vill jag i tillbörlig tid intet förtiga.»

Vi äro vid utbrottet av den förföljelse, som redan länge hotat detta hus, näst det kungliga det förnämsta i riket. Dess nuvarande huvudman, den gamle grev Svante Sture, som under förra regeringen givit så många prov av sin trohet, hade år 1564 blivit skild från sitt ståthållareämbete i Livland. Av hans fem söner voro Karl och Mauritz ännu barn, och skulle överleva de sinas olycka: Erik, därnäst, hade först varit i hertig Johans tjänst, och sedan blivit sårad i danska kriget. Sten stupade i det ärofulla slaget med danska flottan den 7 juli

[1] I dessa rekvisitioner förekommer år 1563 *brännvin*. År 1567 befaller konungen att fårskinnspälsar må förskaffas åt soldaterna till vintern, och det mesta brännvin som kan fås. Att detta ännu var sällsynt ses därav, att konung Gustav I under ryska kriget skickar fjorton åmar rhenskt vin åt krigsfolket till Viborg, i stället för brännvin. För övrigt nämnes det ej först vid denna tid i Sverige. I Stockholms stads tänkebok för år 1498 får Cordt Flaskedragare privilegium på att hålla och skänka brännvin.

[2] Smålänningarna straffades, enligt konungens egna anteckningar, för det de 1564 på eget bevåg gjorde fred med de närgränsande skåningarna i Göinge härad.

1565: Nils, den äldste, i början konungens gunstling, ansågs sedermera av honom med synnerlig vedervilja. Astrologiska griller bidrogo därtill. Erik förmente sig i stjärnorna läsa, att en man med ljust hår skulle beröva honom kronan. Tecknet inträffade både på hertig Johan och Nils Sture. Visst är att, efter den förres fängslande, den senare blev huvudföremålet för konungens fruktan. Ännu efter slaget vid Svarteå emottogs dock den unge Sturen med utmärkt nåd, och försändes först till Varberg, sedan till belägringen av Bohus. Han medförde en av Eriks olycksfulla föreskrifter, som ålade honom att hellre nedhugga de till ansvar stämda tyska ryttarne, än tillåta någon av dem rymma, samt att med mord och brand förhärja de härader i Västergötland, som fortforo i sin ohörsamhet med arbetet vid Varbergs fästning. Sådant var ibland »de Kongl. Maj:ts ärender, vilka han lämnade obeställta»; ehuru instruktionens innehåll endast i mildrade uttryck omnämnes i den anklagelse, som därpå följde.[1] Han stämdes för »försummelse» av Göran Persson inför konungens Nämnd, där »de fattige män», såsom domrarne kalla sig, efter hovartiklarna ej kunde fria hans liv, med mindre Kongl. Maj:t ville honom av synnerlig gunst benåda. Konun-

[1] Domen är av den 14 juni 1566. Anklagelsepunkterna voro: att han ej enligt befallning nedlagt de tyska ryttare, vilka i stället plundrat i landet och övergått till fienden (34 dömdes sedan till döden i Stockholm) och icke skaffat dagsverken och tillförsel till Varberg. Flera domar finnas i den kongliga Nämnden fällda för »försummelse» (Erik ville 1566 införa så obestämt rubricerade brott i Sveriges lag), oaktat åklagaren Göran Persson helt och hållet *förtiger* innehållet av de instruktioner, vilka den anklagade skall ha lämnat ouppfyllda. Så anklagades d. 14 december 1566 Jakob Brockenhusen, en jutländsk adelsman, nu krigsfånge, och som åter inställt sig i fångenskap, sedan han i Köpenhamn ej kunnat utverka svenska amiralen Bagges utlösning. Han skall ha utfäst sig att på samma tid »stämpla något mot konungen av Danmark — vilket ej vore behov på denna tiden uppenbara, men som ej kunnat vara av ringa vikt, då vid hans samtal med konung Erik alle hade blivit utvisade». Han förbannade sig väl att han intet sådant underskrivit och lovat, men blev icke dess mindre dömd »att hållas för en ärelös, ordlös och otrogen man». Och vid denna dom säges Nämnden ha varit förstärkt av Rikets råd, flere adelsmän och borgare, tyska befälhavare och danska krigsfångar!

gen hade lämnat i hans val att stå till rätta eller underkasta sig ett nesligt intåg i Stockholm. Nu efterskänktes honom dödsstraffet, men icke skymfen. Han kastades på en utslagskamp, och fördes med en tjärad halmkrans på huvudet genom Stockholms gator, under utrop att här såge man en rikets förrädare. Soldaterna yttrade högt sitt missnöje och ropade att han förhållit sig som en ärlig svensk mot fienderna. I ett anfall av rädsla återgav då konungen honom sin nåd, förböd vid livsstraff allt vad som hänt skulle vidare nämnas, och avfärdade honom med hast ur landet såsom sitt sändebud till prinsessan Renata av Lothringen. Om den skymf han undergått skrev Nils Sture till sina föräldrar: »Jag drack en dryck i Stockholm, som förtärer sinnet, glädjen och all min välfärd här i världen» — och om upprättelsen av sin heder: »Jag hoppas en gång kunna försvara mig med annat än brev och sigill.»

Året 1567 ingick, »konung Eriks olyckligaste år», såsom han kallar det själv i sin dagbok.[1] Att konungen på denna tiden trodde en stor sammansvärjning, i synnerhet av Stures släkten med dess mäktiga förvanter emot sig riktad, är ostridigt. Han kände sig ha förolämpat denna släkt på ett sätt, som ej kunde förlåtas. Han levde i ständig fruktan, förstärkte sin livvakt, och höll spe-

[1] »Infelicissimus Annus Erici Regis.» Denna dagbok har haft besynnerliga öden, och är ett vittnesbörd i mer än ett avseende av olyckorna i Eriks hus. Den pantsattes av hans flyktiga son Gustav Eriksson till en värdshusvärd i Wilna, blev igenlöst av Gregorius Larsson, en svensk i konung Sigismunds tjänst år 1603, och räddades av Åke Rålamb d. 22 nov. 1673 från förstörelse i en kryddbod i Paris, dit den med en mängd andra svenska handlingar blivit såld av konung Johan Kasimirs dvärg, som åtföljt sin herre till Frankrike. — Biblioteket i Uppsala har en avskrift av 1567 års dagbok, men däremot originalet av dagboken för föregående året med titel: *Commentaria Historia Regis Erici XIV cum directionibus et profectionibus planetarum domorium et partum pro Anno* 1566. Den är skriven med en ganska nitid hand. Av de astrologiska anteckningarna ses, att konungen ofta läst om *bröders avund* i stjärnorna. På sista bladet har han tecknat:

Quem non formosæ delectant casta puellæ
Oscula non homo, sed truncus habetur iners.

jare i husen.[1] Rykten om pinliga förhör och nattliga avrättningar utbredde förskräckelse bland folket. Den 4 februari 1567 dömdes en grev Svante Stures tjänare av den kongliga Nämnden till döden, emedan han med en bössa i handen mött konungen på gatan. — Huruvida en sådan sammansvärjning verkeligen funnits, därom äro tankarna delade. Många föllo offer för misstankan, »och emedan de många vore», — säger den store Gustav Adolf — »dömde världen att de alle voro oskyldige». Erik skrev sedan själv ur fängelset till sina bröder, att de sammansvurne velat störta Vasahuset och förvandla riket till valrike. Den högre adelns obenägenhet för arvföreningen blir framdeles uppenbar nog. Men om önskan funnits, se vi likväl ännu varken plan eller medel för verkställigheten. — Vi tro ej på någon särskilt sammansvärjning inom adeln, just emedan *Johan* och *Karl* voro naturlige huvudmän för en sådan (partiet emot *dem* bildade sig senare och under andra omständigheter), och minst tro vi på en sammansvärjning av Sturarna, som då för tiden med måttlig ärelystnad förenade ett oförvitligt rykte, men inga av de egenskaper, som ställa män i spetsen för vådliga företag; och detta bestyrkes genom allt vad av tidens handlingar till vår kunskap kommit. Ord av missnöje, sorg eller hämnd, sådana som de nyss ur Nils Stures brev anförda, naturligen framkallade av den skymf honom vederfarits, är allt vad vid undersökningen mot de så kallade sammansvurna anföres, och de eländiga konstgrepp, vartill Göran Persson måste taga sin tillflykt, för att ge dessa ord någon verklighet, visa bäst anklagarens förlägenhet.

I början av året finne vi Erik i underhandling med sin broder *Karl*, som nu inträtt i sitt adertonde år, och fordrade att insättas i sitt hertigdöme. Konungen föreslog ett byte av andra landskaper emot dem, som i fad-

[1] Den 22 Julii ordinavi exploratores domesticos Holmiæ. *Konung Eriks dagbok* för år 1566.

rens testamente voro bestämda. Denna underhandling bragtes ej till slut. Hemligen sysselsatte sig han och hans gunstling med att samka bevisen till den nämnda sammansvärjningen, vilken skulle yppas för Ständerna vid den till Stockholm den 1 maj utskrivna riksdagen. Det var nödvändigt att även kalla adeln, och de herrar, vilkas liv det gällde (de förnämste i riket) emottogo nådiga brev, att infinna sig hos konungen själv, som vistades på Svartsjö. De fleste infunno sig; Erik Sture först, därnäst Abraham Gustafsson Stenbock, Sten Axelsson Banér, Ivar Ivarsson till Strömstad, Sten Eriksson Leijonhufvud, och sluteligen den gamle Svante Sture, som i Tälje tog nattvarden, då han fick höra, att alla de förenämnda och hans egen maka, som skyndat att se sin son, voro fängslade. Emellertid hade konungen låtit vid trumslag i Stockholm förkunna, att, i anseende till upptäckten av förrädiska stämplingar, riksdagen vore förlagd till Uppsala och uppskjuten till den 18 maj; och troligen avhöllos därigenom de övrige misstänkte och kallade herrar att komma tillstädes.[1] Rättegången på Svartsjö är höljd i dunkelhet, och finnes, ehuru förd inför konungens Nämnd, ej i denna domstols handlingar. Man måste ur den dom, som Göran Persson sedermera förelade Ständerna till underskrift, hämta kännedom av anklagelserna och bevisen.[2] Vittnena voro följande: Peter Sastorp, en tysk handelsbetjänt, som intygade, att på den tid Nils Sture avfärdades från Stockholm hade Klas Åkesson Tott, Abraham Gustafsson Stenbock, Ivar Ivarsson och Josua Genewitz, en tysk adelsman, förut av Erik nyttjad som värvare, och som nu reste ut i samma ändamål, varit samlade på Sturens

[1] De voro Peder Brahe, den gamle Gustav Olofsson Stenbock (fader till änkedrottningen), hans son Erik Gustavsson (broder till Abraham), Ture Bielke, hans brorson Hogenskild Bielke, Klas Fleming, Klas Åkesson Tott. MESSENIUS.

[2] Denna dom är tryckt av NETTELBLADT, *Schwedische Bibliothec*, 4 St. s. 150.

fartyg och där överenskommit att bringa konungen om kronan och livet;[1] detta hade Peter Sastorp sedermera i Tyskland hört av Josua Genewitz: Alexander, konungens organist, hade hört detsamma i staden Ryvold i Tyskland: Paulus Smed svor, att så snart Nils Sture och Josua Genewitz kommit till Stralsund, hade de begynt stämpla mot Kongl. maj:t och Sveriges rike, vilket hade blivit beryktat över hela Tyskland: Hans Wolf och Kristofer, Abraham Gustafssons och Ivar Ivarssons betjänter, hade hört Hans Ellers, grev Svantes betjänt, yttra sin glädje att Nils Stures skymf skulle bli hämnad, varom greven med de båda förenämnda herrar inom slutna dörrar skall ha talat: hertig Magnus av Saxen[2] berättade, att Sten Eriksson Leijonhufvud, Abraham Gustafsson och Ivar Ivarsson i hans närvaro offenteligen yttrat sin förtrytelse över Nils Stures behandling, vilken ej skulle bli ohämnad. — Då denne var det enda vittne, som intygade vad han *själv* av de anklagade hört, så lära ytterligare bevis funnits nödiga. Nästan alla berättelser om dessa händelser instämma däri, att Abraham Gustafsson Stenbock på Svartsjö blivit tvungen att underskriva ett brev till Josua Genewitz, vari denne ombedes att påskynda värvningen av krigsfolket, och får löfte om penningar med tillägg: »då kedjorna och harnesket äro färdiga, skall snart vad på vår sida skall beställas vara färdigt: mer ej kan anförtros åt pennan.»[3] Stenbock, ehuru hotad med sträckbänken, har likväl nekat, att underteckna detta brev, tills han av Göran Persson erhöll ett skrifteligt betyg, att det endast skedde på konungens befallning, vilket betyg ock efter mordet i Uppsala fanns uti hans kläder. Själva brevet blev sedermera av konungen uppläst för Ständerna; men omtalas ej i domen. Däremot åberopas där ett annat skrivet av Erik Sture; och

[1] Det var ett avskedsbesök, vari flere deltogo, även hertig Karl.

[2] Magnus III av Saxen-Lauenburg, nu i svensk tjänst, förmältes 1568 med den kungliga prinsessan Sofia.

[3] Se brevet hos FANT: *Examen Caussæ Sturianæ.* Ups. 1784, p. 17.

och annan säga, att herrarne väl försvarat sig. Bullret tilltog, så att konungen med hast upplöste församlingen. Han lämnade nu åt Göran Persson och Dionysius Beurreus, att om denna sak handla med Ständerna. Själv kastades han emellan de mest stridiga sinnesrörelser. Hans fruktan ökades, då den 21 maj Nils Sture återkom. Denne medförde från Lothringen prinsessans samtycke, ring och bild. Att han på återvägen besökt Stralsund, där under Kejsarns bemedling för fredens återställande i Norden en sammankomst blivit hållen, var ett nytt ämne för konungens misstankar. Han inmantes i fängelse. Erik avhörde likväl en berättelse om förloppet av hans beskickning, och skrev d. 22 maj till grev Svante Sture, att, ehuru svårt han och hans söner genom onda människor blivit angivne, varken honom eller dem till ära och liv någon skada vederfaras skulle.

Det var d. 24 maj om aftonen — (det berättas att middagstiden samma dag konungen bett Sten Leijonhufvud och Svante Sture om förlåtelse och tillsagt dem friheten) — som man såg Erik, efter en spatsergång med Petrus Caroli, ordinarius i Kalmar, återkomma högst upprörd till slottet. Man hade sagt honom att hertig Johan kommit lös och börjat uppror. Han rusade med blottad dolk i handen in i Nils Stures fängelserum, och stack honom genom armen. Mordet fullbordades av drabanten Peder Welamsson, som var Göran Perssons systerson. Knappt var detta skett, förrän den olyckliga fadrens fängelse öppnas. Han ser konungen falla för sina fötter med utrop: »För Guds skull förlåt mig allt det onda jag eder gjort!» »Allt», var svaret; »men skadas min son något till sitt liv, så skolen I mig det för Gud ansvara.» »Se där!» utbrast konungen, »det förlåten I mig aldrig, därföre måste eder detsamma ske» — och skyndade bort i raseri utåt vägen till Flötsund, endast åtföljd av några drabanter. Snart återkom en av dessa med befallning, att alle fångarne på slottet, utom *herr Sten*,

skulle dödas. Tvenne funnos av detta namn: Sten Leijonhufvud och Sten Banér. Profossen Peder Gadd, som från slottet gick ner i staden att häröver rådfråga Göran Persson (vilken träffades vid spelbordet), fick till svar, att han måste råda sig själv. Tvetydigheten i befallningen räddade bägge dessa herrars liv. De övrige, Svante Sture, hans andre son Erik, Abraham Stenbock och Ivar Ivarsson blevo alla mördade. Slottet hölls stängt i flera dagar. Den mat, som fångarnas anhörige ännu alltid sände dit upp, emottogs såsom vanligt vid porten av Peder Gadd och hans knektar. Göran Persson, som i Ständernas namn uppsatt en dom, sökte emellertid att få den underskriven, innan mordet blev bekant, och — ett bevis på folksamlingars rättvisa! — det har verkligen lyckats honom. Ständernas dom är av d. 19 maj 1567, samma dag, då konungen för dem föredrog saken. Den underskrevs i kyrkan d. 26 maj, således två dagar efter mordet,[1] såsom det säges, med tvång och utan att upplåsas. Prästerna ha vid domen bifogat en särskild mening av innehåll: att ehuru Göran Persson på konungens vägnar föredragit saken, med anhållan, att de däröver ville giva sitt betänkande, anse de likväl ej sådant sitt ämbete tillhöra, utan ställa domen till de goda män i konungens Nämnd; skulle likväl sådana anslag i själva verket ha varit för handen, som de anklagade tillvitas, så kunna de ej annat säga än att desse så vida äro otrogne, ärelöse och menedige män, straffbare såsom förrädare, ifall ej konungen vill, i avseende på alla eller några av dem, låta nåd gå för rätt.

Erik hade sprungit till skogs. Dionysius Beurreus, den förste som hann honom, blev på den ursinniges be-

[1] Messenius säger dagen efter mordet: Nec Georgius Petri hactenus fuerat otiatus, qui antequam flagitii fama inter Ordines emanaret, sententiam mortis in cæsos impetraturus Proceres, hacque scelus postea defensurus, illam nomine Statuum concinnat, quam postridie cædis, videlicet XXVI Maji, cogit Ordines, sacris in Ecclesia operam dantes, non perlectam subsignare. Messenius, *Scondia*, VI: 45.

fallning nedstucken av Peder Welamsson, som ännu med några få andra drabanter följde konungen. Snart skilde han sig även från dessa och irrade omkring, man vet ej var. På tredje dagen efter mordet kom han, klädd i bondekläder, fram till en by i Odensala socken och blev igenkänd.[1] Underrättelsen kallade många av hans forna omgivning åter omkring honom. Han ropade att han ej vore konung, att han såsom Nero mördat sin lärare, och att Nils Sture vore riksföreståndare. Man kunde ej förmå honom att äta eller sova förrän hans älskade Katarina Månsdotter därtill övertalte honom, varefter han blev lugnare och tillät sig åter föras till Uppsala. Därifrån flyttades han på några dagar till Svartsjö, och kom d. 3 juni till Stockholm, där han intågade med ögon och händer upplyftade mot himmelen.

Vad som skett var tydligen ett utbrott av vansinnighet; och denna, ehuru efter de första våldsamheterna av en stillare art, skall sedan ha fortfarit i flera månader, under vilka konungen säges ha varit oförmögen att befatta sig med regeringen, vilken emellertid förestods av Rådet, särdeles Sten Eriksson Leijonhufvud och Peder Brahe. Själv kallar Erik denna tid, som begynte med uttryck av en stor ånger, förklarandet av de mördade herrarnes oskuld, utdelandet av stora penningesummor till deras anhöriga och skänker till ståndens medlemmar, Göran Perssons utlämnande att dömas o. s. v., för sin *svaghetstid*.

Förundran måste det då väcka, att rikets handlingar för denna tid hos konungen visa en ingalunda minskad utan snarare ökad verksamhet. Erik, i allmänhet en stor skrivare, har aldrig skrivit flitigare. Man finner flera brev på dagen i särskilda regeringsärender, och med varken mer eller mindre reda än vanligt. De kunna ej av

[1] Det nästa brev av konungen efter mordet är daterat Uppsala d. 27 maj och innehåller befallning om utdelandet av en $^1/_2$ tunna salt till var riksdagsman. Dessutom utdelade han till de förnämsta ledamöter av ståndén allt sitt medförda guld och silver.

Rådet vara utfärdade i konungens namn, ty det uppehöll sig ej hos honom; de angå till en del hans egna angelägenheter, och somliga äro ställda till Rådet. Om detta strider mot den allmänna meningen om hans dåvarande sinnesförfattning, så är han likväl å andra sidan ej mindre i strid med sig själv; ty under en del av denna tid synes han ha trott sig själv vara fången. Jämför man allt detta med hans föregående handlingssätt: erinrar man sig, att till vansinnets avgrundsdjupa hemligheter även hör, att det kan stå tillsammans ej blott med en viss redighet utan även med skarpsinnighet och list, att en stor förställningsgåva, att försåteliga, farliga, grymma böjelser och räddhåga om livet ej sällan äro dess följeslagare; så torde man finna sig befogad, att inrymma det ett större inflytande på Eriks hela karaktär, än vanligen blivit medgivet. Därmed står rätt väl tillsammans, att hans uppförande efter Sturemordet åtminstone lika mycket förorsakades av fruktan som ånger. Ett vittne, som hört till hans omgivning, säger: »Han ville icke taga sig av regeringen, ställandes sig, som han intet förnuft hade, förrän han först kunde ställa de salige herrars nästa släktingar tillfreds.»[1] Märkeligt är även att hans så kallade förbättring ingalunda innefattar något förändrat sinnelag, utan endast mod att åter visa sitt verkliga. Han försvarar vad han gjort, återkallar vad han medgivit, och är densamme som förut. — Ännu en anmärkning må här vara på sin plats. Vi ha omtalat den så kallade Sturiska sammansvärjningen.[2] Hade verkligen en sådan ibland den högre adeln emot konungen bildat sig, när hade bättre tillfälle att inkräkta högsta väldet, till trots både av honom och hans bröder, funnits än under det regeringslösa tillstånd, som följde på mordet i Uppsala, med Erik vansinnig, Johan fängslad, Karl ännu ej i besitt-

[1] *Konung Eriks handlingar* av D. Magnus Stigtomtensis.
[2] Den anförda *Examen Caussæ Sturianæ* av Fant är endast en försvarsskrift för denna sammansvärjnings verklighet.

ning av maktens medel? Flere av de misstänkta huvudmännen funnos ännu kvar, och hämnden var för de stora släkterna gemensam. Men ingen rör sig under ett års tid. Missnöjet väntar på hertigarna, och det är *deras* sammansvärjning som, efter Johans befrielse, störtar Erik.

Karl tillika med hertig Magnus av Saxen följde d. 12 aug. 1567 konungen till Svartsjö, där han uppehöll sig hela det övriga året. De hade fått uppdrag att underhandla med Johan om villkoren för hans befrielse, varpå följde ett brev ifrån denna till konungen, med anhållan om ett personligt sammanträde. Erik, som stundom tycktes hysa den tankan att Johan redan vore verkeligt regerande, vågar ej avslå det, men hans ångest tilltager, ju mer tidpunkten nalkas, och då mötet änteligen går för sig på Ventholmen den 8 oktober, kastar han sig för sin broders fötter och hälsar honom för konung.

En större sinnesoreda synes nu åter inbryta. Ifrån d. 1 till d. 18 okt. finnes av konungen ej ett enda brev, och anmärkningarna i hans dagbok[1] visa att han ansett sig vara fången och beroende av sin bror, som emellertid återfick friheten, sedan han underskrivit de av honom fordrade villkor. Dessa, sådana Erik själv antecknat dem, röja mycken förvirring. Än talar han som konung, än som fånge, begär ibland annat frihet att få disputera med Johan i religionen, att få skriva med sanning sin egen historia, att få uppresa en triumfbåge av marmor o. s. v. Det viktigaste villkoret var det, som snart skulle göra slut både på hans många giftermålsförslag och på hans regering. Johan förband sig nämligen, *att om*

[1] De äro sparsamma, ehuru hans astrologiska dageliga anteckningar om planeternas ställning sällan utebliva. Vi anföra följande: Oct. 8 et 9. Ivi ad Ventholmen et collocutus sum cum meo fratre quam humillime orans, ut veritatem fateretur, si rex esset, quod nullo modo nisi obscuris ambagibus potui intelligere. Condonavit mihi autem ipse et conjunx principissa inimicitias ex corde, manibus me palpantes — — Polliciti sunt etiam me liberiorem vitam et victum habiturum absque quotidianis vexationibus. — — Bröderna möttes sedermera även d. 19 och 21 oktober.

konungen med Katarina Månsdotter finge söner, de skulle ärva riket. Med denna mest älskade av sina frillor, dotter åt en korpral vid livvakten, hade Erik äntligen beslutat dela både sin säng och sin tron. Man märker redan föregående året en sådan avsikt, då han fordrade och erhöll Ständernas samtycke, att välja sig en gemål inom riket efter behag och utan avseende på börden. Nu, sedan han mot julen återvänt till huvudstaden, förelade han nyårsaftonen Rådet sitt giftermålsfördrag till underskrift.[1] Från denna tid kallar han Katarina *drottning*, ehuru vigsel ej skett; men hennes anspråk därpå befästades, då hon, efter konungens avresa till krigshären, d. 28 febr. 1568 födde honom en son.

Man kan föreställa sig, huru, under sådana omständigheter, kriget fördes. I Livland förlorades Pernau. I början av år 1567 ledo svenskarne ett betydligt nederlag av polackarna. Att ej allt här gick förlorat, får man mest tillskriva dels Eriks bibehållna vänskap med Ryssland, dels det hopp invånarne själva fästade vid svensk regering, som redan från början i dessa trakter, hade ett gott rykte.[2] — I Östersjön var svenska flottan detta år nästan utan medtävlare. Så mycket sämre fördes landkriget hemma, och under den inre oredan skulle danskarna redan förut kunnat våga vad Daniel Rantzau om hösten 1567 verkställde, ett anfall på hjärtat av riket. »På den tiden, som var först i november månad — säger sekreteraren Sven Elofsson — kommo tidningar att Sveriges rikes fiender de danske hade sig friskt och fritt mod påtagit och gjort vad de förr icke uti denna fejden

[1] Den 31 dec. Sigillarunt consiliarii contractum matrimonialem inter me et uxorem meam et pro regina vera et legitima illam habituros spoponderunt, filiosque ex matrimonio proximos veros et legitimos Regni Svetiæ se agnituros polliciti sunt. *Konung Eriks dagbok* 1567.

[2] Jfr Jannau, *Geschichte von Lief- und Estland* i Hupels *Nordische Miscellen*. Riga 1797, 15 och 16 st., s. 55. Ibland svenska regeringens första åtgärder var förbud av det »kvastande och stupande som adeln i Livland bedriver på deras landbönder»; och ibland Eriks besvär mot grev Svante Sture under dess förvaltning av landet var att han icke givit detta förbud kraft.

hade vågat, nämligen med deras krigsmakt givit sig över Holveden; och gick med deras intåg så hastigt och stilla till, att man icke ett endaste ord visste säga därav, förrän de hade begynt plundra och röva vitt och brett i Östergötland och slagit sitt läger och skansat sig uti Skänninge stad, där fetaste landet var på säd och ymnighet.» — Medan Rantzau eller de flyende borgrarne själve brände städerna i Östergötland och Peder Brahe med Hogenskild Bielke,[1] som blivit sände mot fienden, låto överraska sig i sitt läger, hade väl en ansenlig styrka blivit samlad i fiendens rygg, och passen på skogen Holveden blevo så med folk bemannade och med bråtar, skansar och annan nödtorft försedde, att man höll för visso fienden ej skulle undanslippa. — Men — fortfar författaren — när slik förhoppning på färde var om fiendens nederlag, vad hände? Konung Erik tog mod till sig och ryckte upp ifrån Svartsjö d. 8 januarii 1568, aktandes, som han föregav, söka fienden, och i samma sitt tåg, och med sitt avoga och vrånga råd, fördärvade han all god lägenhet. Ty han lät emot allas råd förskriva krigsfolket till *sig*, förebärandes, att han fullkomligen var till sinnes i egen person hålla en fältslaktning med fienderna. Men i det samma krigsfolket blev förskingrat från Holveden för att möta konungen, kom fienden däröver, fick undanrymme och slapp sina färde, dock icke alldeles skadeslös. — — Men konung Erik låddes att det honom intet bekymrade, utan följde med krigsmakten efter, och med honom voro i sällskap tre furstar, hertig Johan, hertig Karl och hertig Magnus av Saxen, ändock han med samma sitt tåg intet annat synnerligen uträttade, än att han lät göra någon skada i fiendens land, nämligen i Göinge härad och i Halland, och rykte så åter hit igen till vårdag, då åkeföret uppslog.» Det var tydligt att konungen mer aktade på hertigarna än på fienden. — Eriks lust för det yttre av krigstjänsten framlyser till det sista. Han

[1] De blevo sedan fångne på Holveden.

hade alltid varit en lika flitig exercitie-mästare, som dålig anförare, och visade, då uppfinningsgåvan ännu ej övat sig på uniformer, sin egen särdeles i fråga om fälttecken. Man ser honom i detta ändamål förskriva, ej blott rött kläde och grönt och gult lärft, utan rödfärgade gåsfjädrar, så många »rävesvansar och ikornerumpor», som kunde överkommas, och många tusen »träbägare» från Finland, om vilka uttryckeligen säges, att de voro ämnade till fälttecken. För övrigt synes han nu vara vid gott mod, befaller från Stockholm till lägret i Småland för sin egen person »vin och kryddor, något gott malvasier, muskatell (det som oförfalskat är), rhenskt vin och annat vin, som ljuvligt är att dricka, toppsocker, kanel, insyltad ingefära, några korgar russin m. m.».[1] — Återkommen till Svartsjö, roar sig konungen med att själv sköta sin trädgård och förskriver ympkvistar.[2] Göran Persson, vars på Stockholms rådstuga d. 19 okt. 1567 fällda dödsdom, ej gick i verkställighet, återfår innan kort sitt forna inflytande, och för ett ord emot gunstlingen stötte Erik sekreteraren Mårten Helsing genom livet med en eldgaffel så att mannen därav dog. Han ger Göran Persson fullmakt: »att återkalla de stora summor i silver och guld, som vi i vår svaghet utgivit till några personer för den skada uti Uppsala i hastighet skedde»,[3] och firar d. 4 juli praktfullt sitt bröllop med Katarina Månsdotter. Följande dagen kröntes den nya drottningen. Ingen synes därvid ha varit väl till mods. Olyckor spåddes av säkrare förebud, än att rikskansleren vid tillfället fällde kronan; och med möda ville de herrar emottaga riddareslaget, som därmed skulle hedras. — Därefter utfärdade Erik en märkelig kungörelse om de händelser, som nu inom ett år timat.[4] Under fruktan för ett utbristande uppror säger han sig ha dödat Nils Sture,

[1] Till ståthållaren i Stockholm, Nydala d. 16 febr. *Registratur* för 1568.
[2] Till Hans Gårdener (trädgårdsmästare) d. 10 april 1568.
[3] Den 4 april. *Registr.* för 1568.
[4] Stockholm d. 8 julii 1568.

voro avbrutna.[1] Göran Persson nekade sedermera, även på sträckbänken, att det varit konungens allvar, men bekände, att lönnmördare blivit mot Johan och Karl utskickade, efter underrättelsen om upprorets utbrott.

Nyheten därom kom få dagar efter bröllopet. Först sades, att bägge hertigarne hastigt begivit sig ifrån Eskilstuna, man visste ej vart, konungen trodde ur riket; varföre han skrev på flera håll att man borde förhindra dem att övergå till fienderna. Snart hördes att de bemäktigat sig Vadstena, och med flera av den förnämsta adeln höjt upprorsfanan. Planen var utan tvivel ej blott ögonblickets verk; och Johans ord i ett brev till sina systrar:[2] »Vi låto handla med ryttare och knektar, både inländska och utländska, och med andra Ständer i Väster- och Östergötland, Småland, Södermanland, Närke och andra landsändar, som alle gingo oss till handa emot konung Eriks och Göran Perssons tyranniska regemente» — avse troligen ej blott följderna av utbrottet utan även förberedelserna. En sägen är, att första överenskommelsen mellan bröderna skett vid Knappforsen i Bjurkärns socken i Värmeland, under en ek, som ännu kallas *kungseken,* och, om sägnen är sann, hänvisar den redan på hösten 1567, då Johan efter sin befrielse någon tid vistades i Arboga. I Vadstena fästade de till minne därav eklöv i sina hattar, som nu blev ett fälttecken för deras anhängare. Första underrättelsen om avfallet verkade så häftigt på konungen, att han medelst ådrornas öppnande ville ge sig själv döden.[3] Han försökte därpå underhandla med sina bröder, utböd, då detta avslogs, hertig Karl till envige, satte sig sluteligen i spetsen för det manskap som förblivit honom troget, och har i dessa sista strider själv kämpat med förtvivlad tapperhet. Ef-

[1] *Registratur* för nämnda år. Brevet är i obestämda ordalag.
[2] Till Katarina och Cecilia d. 13 oktober. *Registr.* för 1568.
[3] *Palmsköldska handskrifterna.* Han frågade d:r Wilhelm Lemnius, vilken åder man borde öppna för att lättast dö, och försökte att strypa doktorn, då denne svarade, att det vore hans plikt ej att förkorta utan att uppehålla livet.

ter en förlust, som hertigarne ledo vid Botkyrka, togo de en annan väg, över Västerås och Uppsala, till huvudstaden. Änkedrottningen och de kungliga prinsessorna flydde till dem. Den till Finland avsände kunglige befälhavaren Ivar Månsson Stiernkors förklarade sig för dem. Den 17 sept. slogo Karl och Johan läger utanför Stockholm på Rörstrandsängen. Då konung Erik och Göran Persson från slottet blevo varse deras fanor, sade den senare: »Om I, nådige herre, följt mitt råd och efter domen lagt hertig Johans huvud för hans fötter, så vore detta ogjort.» Denne hatade rådgivare blev av konungens eget folk gripen och till hertigarna överlämnad.[1] Han underkastades pinligt förhör, och led d. 28 september kvalen av det grymmaste dödsstraff utan klagan. Följande dagen kommo hertigarnas folk genom hemligt förstånd med borgerskapet och besättningen in i staden. Erik, som då detta skedde, var i kyrkan, skyndade till slottet. Sten Eriksson Leijonhufvud, som ville avskära honom flykten, blev av en drabant nedstucken. Kort därpå såg man Erik uppträda på slottsmuren och överlämna sig åt hertig Karl.

Inför de i början av 1569 församlade Ständerna ställdes Erik till rätta. Han förde själv sitt försvar och utfor med stor häftighet mot adeln. Då Johan avbröt honom med utrop att han var ifrån vettet, svarade han: »blott en gång var jag från vettet, då jag släppte dig ur fängelset». Hans avsättelse bekräftades av Ständerna, och rättfärdigades i en vidlyftig skrift, uppfylld med sanna och osanna beskyllningar: hans barn uteslötos från tronföljden för deras föraktliga och olagliga härkomsts skull: själv skulle han hållas i ständig, dock *förstelig* fångenskap. Men Johan gav sitt hat fritt lopp mot den, som han kallade »sin broder, dock hätskaste fiende».[2] Hans

[1] *Konung Carl den IX:des Rim-Chrönika.* Stockholm 1759, s. 30. *Konung Eriks handlingar* av MAGN. STIGTOMTENSIS.

[2] Brev till ståthållaren på Kalmar d. 2 okt. 1568.

liv skonades väl ännu, såsom han själv skriver, på änkedrottningens, hertig Karls och hans systrars förböner. Men han fick utstå det hårdaste fängelses plågor, och även kroppslig misshandling av sina väktare, ofta personer, vilkas hämnd han under sin regering retat. Olov Gustavsson, en av de vildsinta bröderna Stenbock,[1] krossade, efter ett slagsmål med fången, hans arm genom ett skott och lät honom ligga i sitt blod. Gud skall veta, klagar fången i sitt brev till Johan d. 1 mars 1569, huru omänskligt han blivit plågad med hunger, köld, stank och mörker, hugg och slag: han kunde ej tro att det skett med hans broders vettskap: han besvär honom om förlossning ur detta elände: han underkastar sig landsflykt; »världen vore stor nog, att även bröders hat genom ställens och länders avlägsenhet kunde stillas».[2] Men det finnes stumma minnesmärken av hans lidanden, som tala högre än ord. Hans hotelser, utbrotten av hans raseri, hans anhängares upprepade försök att befria honom, ansågos rättfärdiga denna grymhet. I lugnare stunder sysselsatte han sig med läsning, musik och skrivning, då sådant honom tilläts. Han har skrivit långa avhandlingar till sitt eget försvar, i bräddarna av böcker med sotvatten i stället för bläck. I början fick han se sin hustru och sina barn. De sista åren uteblev även denna tröst.

Om sommaren 1569 upptäcktes en sammansvärjning till hans befrielse. »Sistledne fredag, kl. 8 om aftonen — skriver Johan den 21 aug. till Karl — hava vi förnummit ett stort förräderi mot oss, i så måtto, att en hop av konung Eriks anhang hade sig tillhoparotat, att, så snart

[1] Hans bror Arvid Gustafsson slog ihjäl fältöversten Ivar Månsson Stiernkors i Åbo. (Att ryktet därom ej var falskt, såsom STIERNMAN säger i *Anmärkningarna till Werwings Historia*, s. 21, ses av 1574 års *Registratur*, där tvenne brev om nåd för honom från änkedrottningen Katarina Stenbock finnas.) — En annan bror Karl Gustafsson begick mord på en juvelerare. Se hertig Karls brev av d. 24 dec. 1596.

[2] *Nam mundus est satis amplus, ut odia inter fratres distantia locorum et regionum bene possint sedari.*

vi vore hädandragne, förraska slottet, förlossa konung Erik, och förhjälpa honom till riket igen, såsom de gripne förrädare strax utan tvång bekänt.» Såsom huvudman omtalas en Thomas Jakobsson, som dömdes till döden jämte flera medbrottsliga[1], av för övrigt obekanta namn, men som synas ha förut tillhört konung Eriks livvakt, vilken ej blivit upplöst, emedan man ämnade bruka den mot fienden, ehuru Karl därföre varnat Johan. Den bestod mest av unga män, som konung Erik brukade taga ur skolorna och nyttja till allehanda ärender. Att skicklighet ej saknats ibland dem, ser man därav, att hertig Karl, en god domare i sådant avseende, tog flera av dem i sin tjänst. Misstänkte för delaktighet i sammansvärjningen voro Nils Pederson (Silfversparre) till Holma i Småland och Jakob Bagge, en son av den berömda amiralen. De fängslades men frigåvos, och så väl Jakob Bagge som hans bror Johan uppstego sedermera till betydande ämbeten. Peder Lewers, en av Eriks amiraler, som även deltagit i anslaget, flydde till Danmark.[2] Av några Eriks skrivelser till de sammansvurna (som för honom aldrig upptäckte sina namn) synes, att man gjort honom hopp om dansk hjälp. I en sedel av den 11 juli 1569 erbjuder han konungen i Danmark Älvsborg och Varberg, om han innan michaelis åter bleve uppsatt på tronen.[3] Av fruktan för hans inhemska anhängare flyttades Erik därpå till Åbo slott, där han förblev i tvenne år. Av fruktan för ryssarna förde man honom 1571 till Kastelholm på Åland; och därefter, samma år om hösten, till Gripsholms slott, — med Karls bifall, men med villkor å Johans sida att få bevaka fången med eget folk, ty slottet var beläget i hertigdömet. — Den 7 januari 1571 skriver Johan till

[1] Brev från Johan till ståthållaren på Stockholms slott d. 8 dec. 1569, att ej uppskjuta straffet på de livdömda förrädare, och Thomas Jakobsson »som först har drivit denne förrädelige handel».

[2] *Svenska Fatburen*, V: 15.

[3] *Palmsköldska handskrifterna.*

Karl att mycket förrädiskt tal vore gängse i landet, dels om oenighet emellan honom och hertigen, dels om Eriks befrielse, på vilken ock ryssen, med olideliga villkor, pockar: huru skulle det gå om inre uppror förenade sig med de yttre fienderna? »Därföre begära vi Eders Kärlighets betänkande, huru man skall taga saken före emot konung Erik, var man sådant förräderi försporde, efter vi väl förnimme, att vi aldrig få något roligt regemente här i riket så länge han lever.» Karl svarade sig ej ha hört sådant tal: ville ock allmogen i några landskaper våga en uppresning, skulle den med Guds hjälp intet lyckas, om Gripsholm besattes med gott och troget folk, så att det kunde uthärda ett par månaders belägring: det vore hans broderliga råd. — I själva verket, ehuru några av Rikets råd alltid skiftevis hade uppsikten över Eriks vakt, höllos de knektar, åt vilken den var anförtrodd, så illa, även i mat och kläder, att de sluteligen blevo upproriske. Både denna försummelse och den häftighet, varmed underrättelsen därom av Johan upptogs, teckna honom och hans regering. På en dag (den 15 maj) skriver han ej mindre än sju brev om Eriks nogare bevakning, med befallning till Erik Gyllenstierna, Kristofer Torstensson, Per Ribbing — Eriks väktare, — samt Klas Fleming och Henrik Matsson, med vilka dessas antal nu förstärktes — att vid minsta fara, som vore på färde, »förkorta konung Eriks liv efter det sätt deras fullmakt förmäler». Om själva sättet får man ej vidare upplysning än att väktarne i sitt svar säga sig ej kunna beställa en del av vad dem vore befallt, »efter mäster Anders Barberare icke nu vore tillstädes», varföre Johan befaller barberaren att ofördröjligen begiva sig till Gripsholm. — Verkställigheten blev likväl uppskjuten: endera, emedan faran ej var så trängande, eller av fruktan för Karl, så länge fången ännu befann sig inom hertigdömet. Utan tvivel var denna fruktan ibland orsakerna, varföre Erik i juni månad 1573 flyttades från Gripsholms till Västerås'

slott.[1] Om hösten 1574 fördes han därifrån till Örby slott i Uppland.

Vi ha anfört det första intyg riksregistraturerna innehålla om avsikten att förkorta Eriks dagar. Andra handlingar förvara äldre bevis därpå. Redan efter upptäckten av den första sammansvärjningen hade Rådet (med undantag av *Johan Axelsson Bielke*) därom överenskommit, och den gamle ärkebiskop *Laurentius Petri*, samt biskoparne *Johannes*[2] i Västerås och *Nikolaus* i Strängnäs den 13 september 1569 undertecknat en egen skrift, att de »med de gode herrar i Rikets råd och andre Sveriges rikes trogne inbyggare onödde och otvingade fullkomligen rått och samtyckt, att där som något uppror och obestånd här inrikes bleve begynt och företaget för konung Eriks skull, då må förbemälte konung Erik till sitt liv icke bliva förskonad, utan efter tillbörlighet och förtjänst straffad varda». — Här talas ej om någon hemlig avrättning. Att detta likväl var meningen, är tydligt, så väl av den omständigheten att beslutet hölls hemligt, som av de ordalag, i vilka Johan uppmanar Eriks väktare till utförandet; ty det var i följe av detta beslut, som de i sina händer hade den åberopade *fullmakten*.

Sedermera hör man omtalas flera, mest i dunkelhet insvepta, sammansvärjningar. År 1573 begyntes under förevändning av Eriks befrielse ett uppror i Småland.[3] Samma år återkom Charles de Mornay till riket med 5,000 skottar, vilka han fått uppdrag att värva. Han skall under en så kallad svärdsdans, av några bland dessa uppförd på Stockholms slott, ämnat mörda Johan. En av

[1] Johans förbud d. 10 aug. 1572, att utan hans egen skrifteliga tillåtelse ej någon, *eho han vara må*, finge insläppas på Gripsholms slott, är tydeligen även riktad mot Karl. *Registr.*

[2] Ej *Erasmus Nicolai*, såsom STIERNMAN säger i anmärkningen till TEGEL; (*Konung Erics den XIV:des Historia*, s. 303). Ty denne blev först biskop i Västerås efter *Johannes Ofeg* som dog 1574. Vi ha följt den avskrift av originalhandlingen, som finnes i *Palmsköldska samlingarna*.

[3] Anstiftaren Per Berg flydde med sina förnämsta anhängare till Danmark.

skottarna som angav honom, blev för falsk anklagelse själv straffad till livet. Efter den olycka som träffade dessa skottar i Livland, upprepades beskyllningen av flera, och Mornay, som i början sökte och erhöll hertig Karls skydd, blev sluteligen utlämnad med tillkännagivande, att han erbudit hertigen kronan. I ett latinskt brev till Johan erkänner Mornay i allmänna ordalag sitt brott och ber om nåd. Han dömdes till döden den 21 augusti 1574 och avrättades. Följande året hade Gilbert Balfour, anklagad såsom hans medbrottsling, ett lika öde. Kort efter sedan Erik fördes till Örbyhus, upptäcktes ett anslag bland bönderna i trakten att befria honom.[1] — Nu förnyades beslutet om hans avdagatagande. »Riksens råds enhälliga rådslag och decision» därom är daterad den 10 mars 1575. I detta så kallade öppna brev (ehuru även detta hölls hemligt) förklaras: »att, ifall man ej kunde behålla honom i fängelset, där han sig ännu alltid såsom en ond och vanartig människa förhölle, skulle man taga honom avdaga med något av de medel, som därtill tjäna, efter sådant både efter Guds och världslig lag måtte ske: att man för hans höghets skull hans liv så länge förskonat, därmed vore fara värt att man mera gjort Gud Allsmäktig emot än till behag: vore ock kristeligare och bättre att en lider, än att många skulle bliva fördärvade.» — Man jämföre den andeliga smörjelsen i orden med detta innehåll! — Undertecknad och beseglad är handlingen av *Peder Brahe, Ture Bielke, Nils Gyllenstierna, Göran Gere, Erik Gustafsson* (Stenbock), *Hogenskild Bielke, Erik Gyllenstierna, Gustav Banér,* samt *Laurentius Petri Gothus* (den nye ärkebiskopen), *Marti-*

[1] Johans brev till Jakob Bagge d. 20 nov., att några förrädare omkring Uppsala och Örby sammansatt sig att förlossa konung Erik. Den 23 nov. till Per Larsson, fogde på Uppsala slott, att skicka en benämnd Karl Marcusson i Sätuna, Vaxala socken, med flera hans medbrottsliga till konungen. Den 3 jan. 1575 till Eriks väktare, att förrädarne bekänt sig ha velat bjuda dem till gästabud, för att därunder slå ihjäl dem och taga konung Erik ut, eller ock begagna tillfället då avraden levererades på Örby, att bemäktiga sig slottet. *Registr.* för 1574 och 1575.

nus, biskop i Linköping, *Jacobus* i Skara, *Nicolaus* i Strängnäs, *Erasmus* i Västerås, *Olaus Petri,*[1] pastor i Stockholm, *Sveno Benedicti,* domprost i Skara, *Reinholdus Ragvaldi,* pastor i Strängnäs.[2] — *Johan Axelsson Bielke* ger nu även sitt bifall tillkänna i ett eget betänkande. — Verkställigheten uteblev ännu i tvenne år, kanske genom motsträvigheten hos de herrar, åt vilka Eriks bevakning var anförtrodd. Ty Mauritz Göransson till Diula, som var en av dem, låter följande året fåfängt påminna sig så väl om den skriftliga fullmakt, som det »munteliga» besked han erhållit.[3] Mordet måste sluteligen utföras av Johans egna tjänare, och innehållet av den ofta åberopade fullmakten upprepas uti konungens eget brev av den 19 januari 1577 till dess hovmästare Erik Andersson till Bjurum, då befälhavare på Örbyhus. Med Rådets samtycke, säges där, hade blivit beslutet att, om någon slags fara vore för handen, man borde giva konung Erik »en dryck av *opium* eller *mercurium* så stark, att han icke över några timmar kan leva. — Var han sådana dryck ingalunda skulle vilja till sig anamma, då skola våre tillförordnade sätta honom på en stol och låta slå honom åder både till händer och fötter, så att bloden löper honom av, tills han dör. Vill han intet tillstädja sådant åderlåtande, då skall man antingen hålla honom med våld eller binda honom med handkläden, till dess allt vore beställt; eller ock med gewalt taga och lägga honom på sin säng och kväva honom med bolster eller stort örnegott. Dock så att man först låter honom bekomma prästen och det högvärdiga sakramentet.» — Man vet ej att någon särskilt fara för tillfället varit på färde.

[1] Ej att förblanda med reformatorn av samma namn, som dog d. 19 april 1552.

[2] Handlingen finnes tryckt i STIERNMANS *Riksdagsbeslut.* Originalet med de egenhändiga underskrifterna finnes i Riksarkivet (*Rådslag i konung Johans tid ifrån 1569 till 1591*). Ibland prästernas underskrifter fattas en, som aldrig blivit ditsatt; i dess ställe är endast sigillet påtryckt, visande bokstäverna N. K. samt därunder ett hjärta.

[3] Brev från Johan av d. 27 aug. *Registr.* för 1576.

Till fullmakten lära således kommit andra befallningar. Deras verkställande blev anförtrott åt Johan Henriksson, konungens handsekreterare, som medförde ett av den kongliga kammartjänaren och fältskären Filip Kern tillagat gift.[1] Erik emottog det i en ärtsoppa, varav han dog kl. 2 på natten den 26 februari 1577 i det 44:e året av sin ålder och det 9:e av sin fångenskap.

I Västerås 1574 hade han för sista gången sett sin hustru och sina barn, för vilka han alltid yttrade den största ömhet. Hans häftiga kärlek för Katarina Månsdotter kunde allmänheten ej utan trolldom förklara, och Katarina anklagar själv Göran Perssons hustru såsom utspriderska av detta rykte.[2] Denna kärlek, som upphöjt tjänsteflickan på tronen, förblev under olycka och fängelse densamma, lika livlig och lika svartsjuk, och har, ehuru ej sällan bemött med förebråelser, trätor och bannor,[3] ingivit Erik de ömmaste brev. Efter hans död anropade hans änka Johans nåd för sig och sina barn. »Vi have

[1] Cum ferali *Johannes* secretarius ferculo, quod *Philippus Chernius*, Regis Chirurgus, miscuisset, ad Oerbyensem missus arcem Domini mandato procuravit, ut Ericus christiane moriturus 22 Februarii die, qui et Dominicus fuit, sacram, impetrata peccatorum absolutione, accederet synaxin. Sequens deinde biduum citra vitæ periculum captivus merito transegit, et postea funestus illuxit dies 25 Februarii, quo toxicum ignarus, in pisorum, ut fertur, jusculo præbitum, absorpsit, indeque miseram efflavit animam. Messenius, *Scondia*, VII: 48. Filip Kern blev sedan befallningsman på Uppsala slott, där han, ostraffat, begick stora våldsamheter. Han inmante egenmäktigt den gamle ärkebiskop Laurentii Petri son i häkte »för ingen annan sak än att denne tagit sine systrar till sig och ville vårda deras och sitt eget arv», så att hertig Karl måste befria fången. Han fängslade hertig Karls lantbönder, och lät bryta upp hertigens spannmålsbodar. Se breven till Filip Kern av d. 1 april 1587, 2 febr. och 2 april 1589 i hertig Karls registraturer för detta år. Flera brev från Johan förordna om anstalter för Eriks säkrare förvarande på Örby — om galler för fönstren, — om uppresandet av ett högt plank utanomkring muren åt borggården, om uppbyggandet av bröstvärn, om kanoners ditförande o. s. v. De bägge fängelserummen få en sparsam dag genom små fönster i åtta fots tjocka murar. I det inre, där Erik mördades, ses på en marmortavla en inskrift, som slutar med dessa ord: *Propter facinora rege indigna indigne sublatus est consultu clandestino Senatus et Episcoporum Sveciæ.*

[2] Det skedde inför Rådet, då Göran Persson i oktober 1567 första gången dömdes till döden: och enligt Messenius (*Scondia*, VI: 46), blev hustrun på denna anklagelse då även dömd.

[3] Vad Ægidius Girs därom berättar i sin *Kon. Erichs den XIV. Chrönika*, bestyrkes av konungens dagbok.

bekommit eder skrivelse fru Karin — blev svaret den 29 augusti 1577 — därmed I underdånigt begäre, att vi vele anamme eder och dem eder tillyda uti vårt kongliga hägn och försvar, så ock *veta eder sons bästa, som I haven sport skulle vara hädan av riket sänd* — — Vi have låtit försörja eder med gods och gårdar och vele sådant efter lägenheten förbättra, om I eder tillbörligen emot oss och vår kära husfru och livsarvingar förhålla. Vad I skrive om edra barn, därom vele vi så låta beställa, att de ingen nöd lida, vad heller de äro utan eller innan riket stadde.»[1]

Av dessa barn levde ännu tvenne, dottren *Sigrid*, enligt Eriks egen anteckning[2] född på Svartsjö den 15 okt. 1566, och sonen *Gustav*, född i Stockholm den 28 febr. 1568, bägge före äktenskapet; varföre de sedermera under föräldrarnas vigsel i Stockholms storkyrka höllos av tvenne rikets råd på sidorna om konung Erik. Dottren blev genom sitt första gifte[3] stammoder för den grevliga ätten *Tott*, vilken drottning Kristina ville upphöja till hertiglig värdighet. Om sonen förmäler en handskriftlig berättelse, att han (ännu ej årsgammal) strax efter Eriks fängslande, på Johans befallning, blivit stoppad i en säck och lämnad till en tjänare att dränkas, men att Erik Sparre (sedermera rikskansleren) frälst honom och förhjälpt honom på flykten till Olmütz. Åtskilligt i denna berättelse är bevisligen ej med sanningen enligt. Den unge Gustav Eriksson var ännu 1574 på Gripsholm.[4]

---

[1] *Registratur* för 1577.

[2] Härav kan uppgiften i ROSENHANES *Svea rikes konungalängd*, s. 25 rättas. Sönerne Henrik och Arnold hade dött späda. Med en äldre frilla Agda Persdotter (sedermera gift med Joakim Fleming) hade konungen förut trenne döttrar. I ett av sina första brev såsom konung skänker Erik Agda Persdotter en gård på livstid »till våra barns och hennes uppehälle». *Registr.* för 1560.

[3] Med Henrik Klasson Tott. Ätten utgick med sonesonen Klas Åkesson Tott 1674.

[4] Enligt Eriks brev till Katarina Månsdotter d. 11 jan. 1574. *Palmsköldska saml.*

Först efter denna tid, och på sitt sjunde år, skulle han således kunnat vara föremål för mordanslaget, som sannolikare berättas använt mot ett spätt barn. I Olmütz och Prag har han under Kejsar Rudolfs skydd tillbragt några år av sin ynglingsålder, men ej sin barndom. Messenius, som nämner ingenting om det försökta mordet, säger att han sändes ur landet till Preussen, samt gick i skola, först hos jesuiterna i Braunsberg och Thorn, sedan i Vilna, i så stor torftighet, att han om aftnarna förtjänade sig födan på värdshusen med att borsta de resandes skor och akta på deras hästar. Det tillägges, att han i en tiggares dräkt var tillstädes vid Sigismunds intåg i Krakau 1587, såg sin syster Sigrid tjänstgörande i prinsessan Annas hov, och upptäckte sig för henne. Då avslog han en av Sigismund erbuden andelig beställning, och begav sig i stället till Kejsar Rudolf, under vars skydd han ivrigt studerade, i synnerhet alkemien. Spejare från Sverige omgåvo honom. Förakteliga uttryck om konung Johan blevo till denna berättade, som skrev till sin son Sigismund, att rådligast vore så laga det »fjädrarne på fågeln ej måtte bli för långa»: han borde fasttagas och sättas i förvaring, helst de missnöjde herrar i Sverige med honom sökte gemenskap, såsom en herr Johan Sparres tjänare bekänt.[1] Visst är, att 1583 svenske landsflyktingar anhöllo hos konung Henrik III i Frankrike om hjälp att hämnas konung Eriks mord och på tronen uppsätta hans rättmätiga arvinge, som däremot skulle erkänna Frankrikes överherrskap. Förslaget,[2] sannolikt framställt av utlänningar fordom i Eriks tjänst, blev utan följd; men upphovsmännen säga sig vara, och voro verkeligen (såsom synes av de lån de givit till flera fransyska

[1] Messenius, *Scondia*, VII: 10.

[2] Remonstrances et Offres des Conjurez et Liguez du Royaume de Suède au Roy Henry III pour avoir justice de l'assassinat commis en la personne d'Eric Roy de Suède. Ex Codice Manuscr Biblioth. Reg. Paris. N:o 340, fol. 121. Avskrift i *Palmskiöldska samlingarna*. Tryckt i *Nova Acta Reg. Soc. Scient. Upsal.* vol. I, p. 23.

herrar, och varom till en del rättegång uppstod), i besittning av så stora penningsummor, som om de verkeligen i sina händer haft den konung Eriks hemliga skatt, vars upptäckande Johan ville av Katarina Månsdotter köpa.[1] Sonen kunde aldrig förmås att lämna sig till medel för främlingar emot sitt fädernesland, vilket han aldrig återsåg. Ifrån Prag begav han sig till Nederländerna, men återvände i Köln vid tidningen om Alexander Farneses död, kom till Wien, ville taga tjänst emot turkarna, vartill Kejsarn nekade sin tillåtelse, och uppehöll sig en tid hos en abbot i Schlesien, vars ömma vård under en sjukdom han sedan alltid med högsta tacksamhet omtalade. Ämnande därefter besöka sin moder i Finland, möttes han av ett regeringens förbud, men erhöll tillåtelse till ett möte i Revel, där han återsåg henne för sista gången 1596. Vid denna tid lättades hans armod genom inkomsterna av ett polskt abbotsstift, som Sigismund tilldelade honom, och han tillbragte tvenne år i Thorn. Därifrån lockad till Ryssland och på ett glänsande sätt emottagen, avslog han att bli Zaren Boris Godunows måg för priset av en religionsförändring. »I stället» — säger en svensk krönika — »höll han stort nattvak med studerande uti bokliga konster och alkymi, varav han blev mycket försvagad i sitt huvud, så att, när han understundom med några goda drycker ville taga sig styrka, talade han runt ut det honom i hjärtat likade.»[2] Snart befanns han oduglig för Zarens politiska planer. På överflöd och nåd följde nu bevakning och förvisning. Prins Gustav Eriksson dog år 1607 i den lilla staden Kaschin. Jakob De la Gardie såg sedermera under sitt

[1] Då Katarina Månsdotter begärde livstidsbesittning på Ljuxala gård i Finland (där hon sedermera levde oförvitelig och aktad till 1612), svarade konung Johan, att han ej kunde lämna fullkomligt besked; »men där I vele utvisa den skatt som vår broder salig konung Erik haver låtit nedsätta förr än han kom från regementet, då vele vi efterlåta edra barn några gods ärfteligen.» *Registr.* för 1578.

[2] Petri Petreji, *Regni Muscovitici Sciographia*, Stockholm 1615, 2 bok., p. 121.

ryska fälttåg hans ensamma grav i en björklund vid Kaschenkas stränder.

Vi kasta ännu en blick tillbaka på den olycklige Eriks död. Johan skrev till Karl, att den timat efter någon tids sjukdom, om vilken sjukdom konungen blivit för sent underrättad. Karl lät tydligt nog förstå sin mening om verkliga förhållandet, och yttrar så mycken förtrytelse över det sätt, varpå Erik blivit begraven, att han ville låta fira begravningen ånyo. »Han var dock», skrev han, »en smord och krönt Sveriges konung, den där, med det onda han råkade, Gud bättre, bedriva, haver också mycket gott och manligt uträttat i sin regementstid.»[1]

Eriks lik nedsattes i en oansenlig grav i Västerås' domkyrka. Inskriften, på latin, togs av första Konungabokens andra kapitel: *Riket är förvänt och vordet min broders. Av Herranom är det hans vordet.*[2]

[1] Brev till Johan av d. 1 april 1577.

[2] Konung Gustav III lät taga kronan och spiran av Johan III:s grav i Uppsala domkyrka och prydde därmed den minnesvård han åt Erik i Västerås' domkyrka låt upprätta.

Femte kapitlet.

JOHAN OCH KARL.

De hade gemensamt störtat sin bror. Under upproret låto de överallt gemensamt hylla sig.[1] Troligt är således, vad även uttryckeligen berättas, att en gemensam regering emellan dem varit avtalad. Emellertid emottogs Johan vid sin ankomst till Stockholm av Rådet såsom konung, och skrev till sina systrar[2] »att han nu vore kommen till regeringen över Sveriges rike». Ständerne sammanträdde i början av året 1569 och bekräftade Rådets val. Karl dolde ej sitt missnöje. Också ansågs en avsägelse av hans anspråk för tillfället nödig. Den 24 januari besporde de ädle och välbördige herrar riksens råd hertig Karl, om han ville bevilja arvsrätt till kronan åt hans majestäts son hertig Sigismund, vartill hans försteliga nåd fullkomligen jakade. Samma dag bekände alla Ständerna Johan, »som de tillförene hyllat och utvalt, nu efter den nästa ärfteliga successionen, för sin rätte konung».[3]

Så förblev konunganamnet odelat: icke så makten. Både genom sin ställning och sina egenskaper (i *dessa* sin faders ende arving) har Karl i själva verket, med eller mot Johan, från denna tid även regerat, ej blott sitt her-

[1] I Johans egna brev till Karl på denna tid heter det om alla övergångna orter: »de hava hyllat Eders Kärlighet, Oss och Sveriges Krona.»

[2] Katarina och Cecilia d. 13 oktober 1568.

[3] *Registratur* för 1569. — Ännu i februari månad detta år kallar sig Johan *utvald konung* i brev till Elisabet av England. Sedermera avlade han denna titulatur.

tigdöme, utan till stor del riket. Det är det intryck tidens handlingar lämna hos en var som om dessa tagit egen kännedom. Hans rådslag, påkallade eller ej, (han ber »att Johan ville låta sig dem broderligen behaga») genomgå dem alla. Själva hans stridigheter med konungen göra honom blott mäktigare; och den som genom många år följer denna naturligen växande inflytelse, förundrar sig sluteligen mindre, att se Karl på Sveriges tron, än att här en tron kunnat finnas bredevid honom.

Johans första omsorg var att förbinda sig de släkter, vilka han hade att tacka för kronan. Domen över de i Eriks tid dödade herrar återkallades. Då ibland dessa Sten Eriksson Leijonhufvud vid Eriks tillfångatagande varit det sista offret, upphöjde konungen änka och barn efter denna sin morbroder i grevligt stånd. Sturiska och Braheska husens grevskap bekräftades och förökades. — Till de släkter (Stenbock, Oxenstierna, Fleming, Horn m. fl.) vilka redan av konung Erik undfått friherrlig värdighet, kommo nu Gyllenstierna, Bielke, De la Gardie. Riksdrotsämbetet upplivades och anförtroddes åt grev Peder Brahe. Riksens råd, mest sinsemellan och med konungen besläktade, ökades till tjugufyra.

Rådet i sin trohetsförsäkran åberopar konungens löfte att förunna adeln »sådana privilegier — säges det — som vi länge begärt och åstundat hava». I anledning därav utfärdades d. 8 juli 1569, två dagar före kröningen, konung Johans adeliga privilegier, som genom bekräftandet av gamla och tilldelandet av nya rättigheter göra tidskifte i svenska adelns hävder.

Ibland de gamla står främst adelns rätt att uppbära konungs sakören av sina landbor. I unionstidens språk heter detta att vara konung över sin egen landbo. I konung Gustavs bekräftelse på Riksens råds och adels privilegier 1526 erhåller Rådet »all konungslig ränta och saköre av sina landbor alldeles som dem av framfarne

konungar av ålder varit unt». Den övriga adelen försäkras om detsamma; dock ej i allmänhet, utan »efter konungens skön» och med undantag av de böter, som konungens ensak äro enligt lagen. Detta enda är allt i konung Gustav I:s adeliga privilegier. Man ansåg det således som en huvudsak. Dock har rättigheten knappast allmänneligen blivit åtnjuten. Man ser ock att konungen förbehållit sig en prövning. De gamla böternas höga belopp, efter den tidens penningevärde, gjorde dem, särdeles i livssaker, till en betydlig inkomst: av brist på penningar gick ej sällan jord i böter. Man känner att Gustav var skarp i att förvärva: det hörde till hans statskonst att bli den största jordägare i Sverige; och man kan taga för avgjort, att han ej släppt någon av kronans inkomster till betydligare del ur sina händer. Ja, Johan yttrar sig en gång själv, att i hans faders tid adeln ej ägt i sina förläningar de kungliga sakören, vilka, säger han, fast högre sig belöpa än själva skatten.[1] Erik gjorde i början av sin regering mycket för adeln. Rättigheten att återvinna de av fadren egenmäktigt indragna gods, nedsättning till hälften av rusttjänsten, de första ärfteliga län i greve- och friherreskapen, och säterisfriheten voro förmåner, varföre ståndet hade denna konung att tacka. Hans senare regeringsår utplånade tacksamheten, om den någon gång funnits. Han kallas en »bondekonung» — »en rätt adelsfiende» — under vilkens tid Sveriges adel »varit så föraktad och undertryckt, att han dem ingen adelsjurisdiktion eller härlighet haver låtit njuta».

I konung Johans privilegier erhålla grevar, friherrar, riddare och rikets råd alla kungliga sakören av sina landbor, med undantag av högmålsbrott och grova missgärningar; dock må även i sådana mål, om konungens nåd förvandlar livsstraffet i böter, dessa gå till den adeliga husbonden. Den övriga adeln får däremot rätt att av

[1] Konung Johans gensvar till Rådet. WERWING: *Konung Sigismunds och Konung Carl IX:s Historier. Bilagor*, II: 53.

sina underhavande uppbära häradshövdingens andel i böterna. Dock finner man av konungens förbud år 1578, att den också tillägnat sig den kungliga andelen, liksom man av samma förbud ser, att adeln även i livssaker tog böter utan att fråga konungen. Sådana missbruk voro så mycket svårare att förekomma, som dessa samma privilegier försäkra: »att härefter icke några andre skall förordnas till häradshövdingar och domare, utan de äro av adelsstånd.» Endast vissa domsagor i särskilda landskaper, och *alla* i Norrland, »efter uti den landsändan inge adelsmän äro» förbehåller sig konungen att med ofrälse personer få besätta. Grevarne få rätt att själve förordna häradshövdingar inom sina grevskap. Den av konung Erik inrättade högsta domstolen upphäves. En adelsman skulle i saker, som å liv och ära ginge, ej dömas utan av likar, ej heller, oförvunnen, kunna insättas i svårt häkte, såsom andre missgärningsmän. Adeln skulle äga fri handel med avkastningen av sina gods och förläningar: dess landbor befrias från all skjuts, utom i konungens ärender, från alla dagsverken till kungsgårdarne, för utskrivning till krigstjänst inom en mil (den så kallade *frihetsmilen)* från adelns sätesgårdar, och deltaga i allmänna gärder endast till hälften mot skattebönderna. Rusttjänsten nedsättes ytterligare: den må på egen kost ej användas längre än fyra månader inom riket och fjorton dagar utom gränsen. Det tillagda stadgandet, att adelsman, som ej själv förmår hålla varaktig häst och karl, må upplåta sitt gods till närmaste fränder, men dock behålla adelig sköld och vapen, är på en gång det första uttryckeliga erkännandet både av *obesutne adelsmän* i Sverige och tillika av adelens *ärftelighet* utan rusttjänst.[1] Dessa privilegier för svenska adelsmän säger konung Johan sig ha utfärdat »synnerligen därföre att de välvilli-

[1] *De facto* var detta infört förut. Ty om en fattig adelsman tjänte någon av rikets råd eller riddare, »då blev han med rusttjänsten förskonad», säger grev Brahe i sin år 1585 skrivna hushållsbok.

gen samtyckt det Sveriges rike må vara och bliva, såsom det nu när, ett *arvrike*».[1]

I prästernas trohetsförsäkran heter det, att konungen tillsagt dem bättre friheter och privilegier än de kunde och ville begära. Man insåg ej ännu hela meningen av denna beredvillighet. Konung Johan brukade säga: »När prästerna må väl, står det väl till med oss och våre undersåtare.»[2]

Vid uppresningen mot Erik hade hertigarne öppnat underhandlingar med Danmark. De svenske sändebuden Göran Eriksson Gyllenstierna och Ture Pedersson Bielke avslöto först ett sex månaders stillestånd, och läto därpå förmå sig i Roskilde till fredsvillkor, enligt vilka de samtyckte att avstå från alla gamla anspråk på danska och norska provinser, avträda vad Sverige innehade i Livland, att återgiva alla tagna skepp och ersätta krigskostnaden. — Då konung Johan på riksdagen 1569 frågade Ständerna, om de ville giva konungen i Danmark sådana villkor, »svarade menige man därtill kort nej, utan vilie de giva honom krut, kulor och pikar».[3] Ett nytt möte emellan danska och svenska fullmäktige avlopp fruktlöst. Kriget uppblossade åter. Den danska flottan besköt Reval. Varberg föll i danskarnes händer. Hertig Karl härjade Skåne. Ömsesidiga infall skedde i Västergötland och Norge. Den 1 julii 1570 öppnades fredskongressen i Stettin, under bemedling av Kejsaren, konungen av Frankrike och kurfursten av Saxen. Efter nära sex månaders underhandlingar avslöts Stettinska freden: en fred i vilken Sverige återlöste Älvsborg med 150,000 r:dr, återgav åtta danska örlogsskepp, avstod från alla anspråk på Gotland, Jämtland och Härjedalen, och lämnade tvisten om de tre kronorna oavgjord. Vad Sverige innehade i Livland skulle Kejsaren inlösa och därmed

[1] Samma ord upprepas i de nu meddelade bekräftelser på grevskaperna.
[2] Sylvester Phrygius, *Oratio de vita Reg. Johannis III.*
[3] Anteckning om konung Johans och Rådets samtal med Ständerna 1569. Bilagor till *Konung Carl IX:des Rim-Chrönika.*

beläna Danmark. Lübeck deltog i detta fredsfördrag, och vann, att sjöfarten på Narva blev fri. Dock gav förbudet att tillföra ryssen krigsförnödenheter anledning till nya stridigheter. De 75,000 r:dr som Lübeck betingat sig i ersättning för alla fordringar på Sverige, blevo aldrig betalta. Lika litet gingo villkoren angående Livland i uppfyllelse.

Det från Ryssland hotande kriget förmådde Johan att underkasta sig Stettinska freden. Vid tronförändringen befunno sig ryska sändebud i Stockholm. Deras ärende att få Johans gemål Katarina till zaren utlämnad, hade gjort dem så förhatliga, att vid Stockholms intagande de nära blivit offer för folkets raseri, om ej hertig Karl med egen hand försvarat dem. De hade två år uppehållit sig i Sverige, innan de 1569 återvände. En svensk beskickning avgick därefter, på given lejd, till Ryssland. De utskickade hanterades icke dess mindre barbariskt, höllos i ett svårt och långvarigt fängelse, och återkommo 1572 med det svar att Zaren fordrade Livland. Där hade emellertid kriget med ryssarna redan börjat. Danske prinsen Magnus, som innehade en del av landet, underkastade sig ryskt beskydd, blev förmäld med Zarens brorsdotter, och av honom förklarad för Livlands konung. Ryska underhandlingar och härar understödde hans anspråk. Det lyckades väl svenskarne att bibehålla sin förnämsta besittning Reval, både emot förrädiska försök och öppna anfall, och staden trotsade mer än en gång hela ryska styrkan; men 1576 var det den enda plats de i landet ägde övrig, under det ryssarne översvämmade Finland, förhärjade Livland ända till Riga, och utövade de rysligaste grymheter under den omänskliga Ivans ögon. De i svensk tjänst varande skottars och tyskars uppror och ömsesidiga stridigheter (de anföllo varandra och femtonhundra skottar nedsablades) lättade den grymma fiendens framgång; tills Rysslands ånyo utbrytande krig med Polen och med krimska tartarerna (bägge sökte förbindelser

med Sverige) samt Ponti De la Gardies krigslycka förändrade allt. Denne herre, en fransysk adelsman, som först gått i tjänst hos konung Erik, vilken han sedan bidrog att störta, blev av konung Johan mycket använd så i krig som underhandlingar, upphöjd i friherrligt stånd, förmäld med konungens naturliga dotter Sofia Gyllenhielm, och 1580 för andra gången nämnd till fältöverste mot ryssarna. Understödd av Henrik Klasson Horn och hans son Karl, vilka förut i livländska kriget förvärvat sig ett ärofullt namn, återvann han ej blott allt vad Sverige i Livland förlorat, utan förde även sina segerrika vapen över ryska gränsen. Narva togs med storm, Ingermanland med dess fästningar, Keksholm med dess län erövrades. — Till Johans heder må nämnas, att han förböd sina fältherrar hämnas på ryssarna med ett lika barbariskt krigssätt, och bad att Gud ej måtte vedergälla det på honom och hans rike, då Henrik Horn emot hans befallning vid infallet i Ryssland 1578 varken skonade kvinnor eller barn.[1] Vid samma tid skriver prästen Rüssow i Reval[2] om sitt olyckliga land: »Av alla de potentater, som antagit sig Livland, är ingen, som därvid mera uppsatt än konungen i Sverige. — Hade andre konungar och förstar lika bekymrat sig därom, skulle väl muscoviten förundrat sig.» — Själve barbarer och under ett villdjur till Zar, begynte likväl ryssarne utveckla de egenskaper, som grundlagt deras makt. »Det de ryssar äro på en befästning gode och uthärdige — säger en svensk krönikeskrivare,[3] sedan han berättat huruledes svenskarne 1574 tre gånger förgäves stormade

[1] Ægidius Girs, *Konung Johan den III:des Chrönika*, s. 70.

[2] *Chronica der Provintz Lyfflandt* (mot slutet). Rostock 1578.

[3] Ægidius Girs: skrev 1627. Densamme berättar: »På slottet Hapsal voro de hapsaliske junkare så väl till mods uti ryssens inkomst på slottet, att de suto och spelte med jungfruer, havandes två på knä tillika. Ryssarne förundrade sig över de tyske, vad de voro för ett sällsamt folk, och sade sinsemellan: »Om vi ryssar hade så lättfärdeligen uppgivit en sådan befästning, så djärvtes vi aldrig mer slå våra ögon upp för någon redelig man, och vår storförste skulle icke veta vilken död han skulle oss pålägga.» — Det är ett drag, som karakteriserar den riddaremakt, vilken i Livland gick under.

fästningen Wesenberg — kommer därav, att de av ungdomen äro vane vid trägit arbete och mycken fasta, och kunna sig med ringa spis, såsom med mjöl, salt och vatten länge nog behjälpa — veta ock det, att, om de en befästning uppgiva, varda de med högsta spott avlivade, ehuru stort trångmål dem därtill driva kunde, och i annor land kunna de ej bliva. Därföre hålla de sig hellre intill sista man. Dessförutan anse de det vara en dödelig och oförlåtlig synd, att uppgiva en befästning; ty hålla de det önskeligare för sin herre och fädernesland saligen dö, än att de en sådan synd begå skulle.»

Bevekelsegrunden må vara vilken som helst. Mäktig är vem ej underhandlar med sin plikt. Det är den grundsats, som bevakar länders gränsor, och ger växt åt välden. — Ännu i mer än hundrade år erkände ryssen svenskens överlägsenhet i krigskonst. Det var ett av skälen, varför Ivan Wasilievitz II vid sin död år 1584 rådde sin son Fodor till freden.[1] Denne erböd avstående av de ryska anspråken på Estland och Narva. Det var samma villkor, på vilka Karl, som riksföreståndare, elva år därefter slöt den. Johan, i stoltheten av sin framgång, avslog den. Det ryska kriget, ifrån 1583 avbrutet av förlängda stillestånd, upplågade ånyo 1590 och överlevde honom.

Med Polen voro stridigheter, dels om konung Johans penningefordringar, dels om svenska besittningarna i Livland. Den gemensamma faran från ryska sidan kvävde väl för någon tid missämjan och förenade även 1578 polska och svenska vapnen; men polackarne hade ej förr slutat sin fred med Ryssland (d. 15 jan. 1582) än de fordrade avträdandet av allt vad svenskarne i Livland innehade. Ett krig med Polen syntes oundvikligt, då konung Stefan Bathors död 1586 tillskyndade konung Johan för sin son, vad han år 1572, efter sin svågers död, hade sökt för sig själv, nämligen polska kronan. Stefans änkedrottning Anna och Katarina, Johans gemål, de

[1] Karamsin, IX: 176. Tyska övers.

bägge sista prinsessor av Jagelloniska huset, voro systrar. Den förra använde hela sitt inflytande att leda valet på svenska kronprinsen Sigismund. Oaktat motpartiet utropade ärkehertig Maximilian, blevo likväl Sigismunds anhängare rådande, förnämligast därigenom, att änkedrottningen med hela sin förmögenhet och de svenske närvarande rådsherrar Erik Sparre och Erik Brahe med sitt ord gingo i borgen: »att den del av Livland som Sveriges konung äger skulle införlivas med den andra delen som konungariket Polen och storförstendömet Lithauen tillhörer.» De nämnde rådsherrar handlade däruti emot sin fullmakt, och sökte sedan undflykter i tvetydigheten av de nyttjade orden;[1] vilka likväl polackarne ansågo så klara, att storkansleren Zamoisky, då villkoret sedermera ej uppfylldes, fordrade de svenske sändebudens utlämnande för att straffas såsom menedare. Sigismund, själv överkommen till Polen, nekade att bekräfta Estlands avträdande. Han kröntes icke dess mindre i Krakau d. 27 dec. 1587, sedan han utfärdat den förklaring, att frågan om svenska andelen av Livland skulle uppskjutas tills han efter sin fader även tillträdde Sveriges rike; varmed polska ständerna sluteligen låto sig nöja.

Men det var ej nog för Johans ärelystnad att förena stridiga riken, han ville även förena stridande religioner. Det är bekant, att söndringen inom kyrkan födde flera bemedlingsförsök. Kejsar Karl V:s så kallade *Interim* hade varit ett sådant, som redan 1549 i Sverige förkastades.[2] Lärde och fromme män hade ägnat sig åt sådana bemödanden. De utgingo, i avseende på missbruken

[1] Livoniæ partem, quam Serenissimus Suetiæ Rex nunc possidet, ad reliquum corpus Livoniæ Regni Poloniæ et Magni Ducatus Lithuaniæ adjungere tenebitur, pro quo, ut Serenissimi Regis Legati spoponderunt, ita Serenissima Anna, Regina Poloniæ, cavit cavetque omnibus bonis suis. — Erik Sparre begynte sitt tal om Livland till polackarna med orden: *Vestra erit Livonia.*

[2] Ärkebiskop Laurentii Petri och fleres betänkande om det interim Kejsar Karl V lät utgå. Uppsala d. 30 mars 1549 — finnes tryckt hos Celsius, *Monumenta*, p. 43.

i den gamla kyrkan, alle från den sats, att missbruket ej upphäver bruket, och sökte visa, huruledes ofta det som mest tadlades, haft i sin början en god och kristelig mening. Det tillhör ej historieskrivaren att teologiskt döma; men även, om han skulle försätta sig på dessa mäns ståndpunkt, vore det endast för att göra en anmärkning, som egenteligen tillhör hans fält, nämligen att erfarenheten just lärer motsatsen, och att missbruket upphäver bruket. Om någonting är klart av historien, så är det detta: att det personliga i henne är viktigast. Hon är ej en följd av satser och sanningar, utan av vilja och handlingar: ej teoretisk, utan praktisk. Hon visar ingenting så tydligt, som att de bästa saker blivit fördärvade genom ett brottsligt bruk, för århundraden, för alltid; liksom ingenting är förundransvärdare i denna förstörelse än det godas outtömlighet, att alltid komma fram i nya, oväntade former.

Johan kunde kallas en lärd herre. Han talte tyska, engelska, italienska, polska, förstod fransyska, var ej okunnig i grekiskan, och i latinet så övad, att han ofta oberedd höll långa latinska orationer till utländska sändebud. Teologien var den tidens vettenskap, och för teologisk läsning hade han haft god tid i fängelset. Georg Cassanders skrifter sysselsatte honom i synnerhet. De andas en verkelig mildhet och röja mycken kännedom om den äldsta kyrkans bruk, på vars grund författaren trodde de stridande kunna försonas;[1] varföre ock de välmenande Kejsarne Ferdinand I och Maximilian II använde honom i sina bemedlingsförsök. Man gör likväl Johan för mycken heder, om man tror att han trängt i det inre av själva frågan. Hierarkisk stått älskade han såsom all annan, och uttänkte ceremonier för gudstjänsten, liksom vapen för provinserna, sirater för sina byggnader och tillägg i sin titel. Emellertid trodde han sig själv inbegripen i en

[1] Hans *Consultatio de Articulis Relig. inter Catholicos et Protestantes controversis* omtrycktes i Stockholm 1577 på konungens föranstaltande, men utan utsättande av tryckort och år.

allvarsam undersökning, såsom synes av de besynnerliga orden i hans föreskrift av d. 19 april 1573 till sina sändebud, då han efter Sigismund II:s död själv sökte polska kronan. Sedan skydd blivit utlovat för polackarnas religion och frihet, tillägger konungen: »däremot förbehålle vi oss att öva vilken kristelig religion oss behagar, och att samma rätt må förbliva åt våra arvingar, helst vi själve ej veta, vilken religion desse varda utväljande, då de komma till mogna år.»[1]

Ur en hierarkisk synpunkt kunna svårligen några nya uppfinningar göras. Också återfördes Johan allt mer till den gamla kyrkan; i synnerhet genom kärleken för sin gemål, som troget med honom delat fängelsets enslighet. Redan Erik i sitt sista regeringsår utropade honom för papist: en beskyllning till vilken Johan med häftighet nekade, önskandes, att Gud aldrig måtte förhjälpa honom eller hans son till Sveriges krona, om anklagelsen vore sann.[2] Drottningen i Sverige — skriver kardinalen Stanislaus Hosius år 1572 från Rom till Katarina Jagellonica — upphöjes här till himmelen för sin omsorg om sin mans eviga salighet. Redan har han tillkännagivit sin önskan att några lärda och fromma jesuiter må sändas till honom. — Hela staden talar därom. — I ett annat brev förebrår kardinalen henne, att hon av konungen låtit övertala sig att taga nattvarden både under bröd och vin, föreskriver huru hon skall besvara sin gemåls inkast och med detsamma småningom återföra honom i kyrkans sköte. Hon borde uppmana honom, att först återställa *prästerskapets värdighet* och *mässoffret*.[3] Kunde detta ske, så vore kyrkan en så öm moder, att hon även kunde tillåta kalken för lekmän. — År 1574 upprepas detsamma, med tillägg, att först måste i Sverige givas nå-

[1] Baazii *Inventarium Eccl. Sveo-Goth.*, p. 333.

[2] Sekreteraren Sven Elofsson, — som hörde orden.

[3] Sacerdotium et Sacrificium — Nihil est ecclesia matre benignius, si tantopere calix iste cordi est. Stanislai Hosii *Opera*, Colon. 1584. T. II, p. 338.

präster försumma sin tjänst för handel och världslig näring, att de ej tänka på predikan förr än de komma i kyrkan och då läsa upp ur postillan vad som förekommer, om det ock ej passar till dagens evangelium, att de i söndriga, orena kläder gå för altaret och utdela nattvarden med smutsiga händer. — Många kyrkor voro förfallna och förstörda. Kyrksilvret var så försvunnet, att lerkäril nyttjades vid sakramentets utdelande, oaktat prästerna (klagar konungen 1577) hemma i husen hade silvbägare. Adel och förläningshavare innehöllo ej blott kronans tvåtredjedelar av tionden (vilket adeln räknade till sina privilegier), utan även ofta den som var lämnad till prästens och kyrkans underhåll. Konungen utfärdade upprepade förbud mot detta missbruk, och använde stora summor till nybyggnad och förbättring av kyrkor, till anskaffande av anständig kyrkoskrud och käril m. m. Han brukade nykläda trasiga präster, som ställde sig i hans väg. Att denna omsorg även sträckte sig till återställandet av flera kloster, väckte uppmärksamhet. I synnerhet åtnjöt klostret i Vadstena bevis av både konungens och drottningens ynnest.

Av allt synes, att man skilt sig vid den gamla ordningen utan att den nya kommit till stadga. Den största okunnighet härskade. Konung Gustav I hade alltid nekat, att han införde en ny lära. Ännu i Johans dagar visste, oaktat de införda förändringarna, en stor del av folket ej annat än att de voro katoliker. Konungen gör detta själv gällande mot påven, som fordrade ett ovillkorligt återställande av den latinska mässan, varemot Johan åtminstone till en del ville bibehålla den svenska. Motsatsen, säger han, skulle upptagas såsom en nyhet i den katolska religionen, vilken man ännu här i riket till en stor del anser sig tillgiven.[1]

[1] Tum ne hæc regna, quæ alioquin putant magna ex parte esse in Religione Catholica, animadvertant tam cito in Religionem Catholicam ritus sibi novos introduci.

Kyrkoordningen, författad av Laurentius Petri, utkom och antogs först år 1571. Man ser därav, att det fordrades en församlings kallelse att till präst antagas. Biskopen ägde förhöra den föreslagna och om han var skickelig, viga honom, eller i annat fall skicka en annan till kyrkoherde. Kapellaner omtalas såsom hjälppräster i de större gäld, som hade råd att hålla sig sådana. I förhöret med prästen borde utrönas, om den föreslagne vore någorlunda förfaren i den Heliga Skrift. Det förklaras likväl för en skadelig mening, att en predikare hade nog om han blott kunde läsa svenska, sedan gudstjänsten mest hölls på modersmålet. Han borde ha gått i en latinsk skola. I en sådan skola borde latinet talas. Dock vore ingen skolemästare pliktig att läsa annat än svenska och latin. Ho som helst annor tungomål, grekiska eller hebraiska, lära vill, må själv besörja sig lärare. Ingen akademisk undervisning omtalas; men kort därefter gjorde konung Johan en början med återställandet av Uppsala akademi. Skolepiltarne borde indelas i tre eller fyra kretsar, efter framstegen, och de äldre även tjäna till undervisare för de yngre. Dock måste skolemästaren därmed hava ett gott uppseende, att de små ej varda försummade. Om honom själv heter det: »Ingen kan vara bättre värd ett gott underhåll än en trogen och flitig skolemästare, ty såsom hans arbete i skolan är ganska nödigt, så är det ock jämneligen ganska tungt och förtreteligt.» Av läseordningen ses, att man gick kl. 5 på morgonen i skolan och kl. 10 hem att äta middag. Onsdagar och lördagar borde repeteras, vad under de övriga dagar blivit läst, och dageliga skrivövningar anställas. Skolepiltarna skulle övas i kyrkosång. Biskoparne borde tillse, att folket undervistes i katekesen, och till skrift borde ingen få gå, som ej kunde Fader Vår, Budorden och Trons artiklar. — Prästen tilläts att vid predikan bruka sig till hjälp någon viss postilla, om så behövdes, »efter många, som den menige

man lära skole, själve äre fast enfaldige, dock icke så att de ju allstinges må lita på postillor och aldrig läsa Skriften eller andra nyttiga böcker.» Predikstolar, som ännu saknades i många kyrkor, skulle inrättas. — Under själva predikan ägde även en för uppenbara laster bannlyst person vara i kyrkan, men borde sedan gå ut: tredskades han och ville vara inne, så upphörde gudstjänsten. Den strängaste kyrkoplikt (från äldre tider bibehållen) var att stå naken för kyrkodörren. Vid varje av rikets sju domkyrkor skulle vara en biskop, en biskopens official eller prost, en kyrkoherde, en skolemästare, en lector theologiæ, en poenitentiarius och en syssloman. Biskop väljes av några därtill skickade personer av klerkeriet och *andra,* som i saken äro något förfarna, under eds förpliktelse, och stadfästes i ämbetet av överheten. Biskopstiteln blev med Johans regering åter allmänneligen upptagen, ehuru benämningen av *ordinarius* tillika förekommer i kyrkoordningen.

Den gamle Laurentius Petri, Sveriges förste lutherske ärkebiskop, avled i oktober månad 1573, och ifrån denna tid yppade Johan tydligare sina avsikter. I den avlidnes ställe lät konungen välja hans måg Laurentius Petri Gothus, en man av eftergivande lynne och genom kyrkofädernas läsning (han höll sedermera såsom ärkebiskop föreläsningar över dessa i Uppsala) stämd för samma medelväg emellan katolicism och protestantism, som konungen själv helst ville gå. Den nyvalde undertecknade sjutton artiklar, vari klostrens återställande, helgonens hedrande, förböner för de döda, återupptagande av den gamla kyrkans ceremonier gillades. Han invigdes 1575 med all hierarkisk stat. Därvid nyttjades åter för första gången *biskopskåpan, mössan* och *staven,* vilka svenske biskoparne sedan bibehållit; ehuru allt detta då mötte mycket motstånd inom prästeståndet. På konungens uttryckliga befallning tillades den gången även *smörjelsen.* — År 1576 kommo de bägge förr nämnde jesuiterne till

Sverige. Enligt deras egen berättelse[1] dolde de på hovets befallning sin tro. De emottogos i Stockholm såsom gode lutheraner, ingåvo aktning för sin lärdom, läto genom prästerna själva anmäla sig till lärare i det nya kollegium som konungen nu i Stockholm inrättade, och blevo även därtill antagne.[2] Alle präster i Stockholm anbefalldes att avhöra deras lektioner. I dessa åberopade de reformatorernas skrifter, men så att de ur dessa samma skrifter tillika sökte bevisen emot dem. Konungen lät hålla offentliga disputationer, vari han själv deltog och utfor häftigt mot Påven, men tillät sig vederläggas. Emellertid gjordes hemligen många omvändelser. Vilka ovärdiga medel stundom nyttjades, må ett exempel visa. Sekreteraren Johan Henriksson, ehuru en allmänt föraktad person, njöt likväl i många år konungens förtroende, förestod kansliet, och nyttjades i hemliga och viktiga ärender. Det var under hans inseende som mordet på Erik verkställdes. Han levde offentligen med en hustru, vars man han ihjälslagit. Bägge erhöllo avlösning av pater Laurentius och tillstånd att gifta sig med varandra;[3] vilket så uppbragte ärkebiskopen, att han

[1] Scriptum Magistri Florentii Feyt reversi ex Svecia anno 1577 de statu Religionis in regno. Ex Archivo Arcis S. Angeli. Avskrift i *Nordinska samlingarna.*

[2] Insinuat se Pater Laurentius in amicitiam Germanorum, hi enim faciles sunt. Pergit Pater ad Ministros, sermonem miscet variis de rebus. — Ministri, homines illiterati, promtitudinem latini sermonis et elegantiam mirantur, operam omnem promittunt, miseri laqueum, quo suspendantur postea, sibi contexunt. Adeunt regem, commendant virum. Rex gratam sibi esse commendationem significat; gaudet in sinu rem dextre confectam. Hanc opportunitatem nactus Rex, Patrem Laurentium in theologiæ professorem cooptavit, statuens, ut quotquot Holmiæ ministri essent (erant autem, plus minus, 30) Patris lectionibus interessent. — Verum cum Sveci (ut vulgo fertur) tardi sint, factum est, ut P. Laurentius non nisi julio mense Stockholmiam lectiones suas auspicantur. Porro cum salutis nostræ inimicus omnem animarum fructum semper impedire contendit, excitavit æmulum quendam P. Laurentio, Abrahamum (Angermannum) Scholæ Rectorem: is animos auditorum subvertit, et alienos a patre fecit. Progreditur tamen Pater, quotquot Auditores veniant, insinuat se in familiaritatem aliquorum, nunc hunc, nunc illum, dante Deo, ad fidem occulte reducit, l. c.

[3] Själva dispensationsakten, dat. 6 febr. 1578, tillika med ärkebiskopens brev av d. 20 mars s. å. finnes ur arkivet tryckt hos Baazius *Invent. Eccl.*

i ett eget brev förböd jesuiten, då rektor i det kungliga Collegium i Stockholm, att utöva tjänsten, och förklarade honom ovärdig prästämbetet. Av föga bättre halt är det förbehåll konungen själv gör i sina villkor till Påven Gregorius XIII, att prästerna i katolska mässan tills vidare tyst skulle mumla bönerna till helgonen och för de döda.[1] Sanningen enligt må dock tilläggas, att Påven ogillade jesuiternas hyckleri, och uppmanade konungen att öppet bekänna katolicismen, om han därmed hade allvare. Några år därefter stämdes pater Laurentius i Rom till ansvar inför ordensgeneralen.[2]

Mässa och handbok på svenska hade redan blivit utgivna av *Olaus Petri* och sedan flera gånger omtryckta. De kommo småningom i bruk. Dock var det ännu icke förbudit att hålla mässan på latin. Tvärtom befallte konung Gustav att den skulle bibehållas, där dess avläggande väckte förargelse, innan menigheten blivit tillräckligt upplyst. Kyrkoordningen av år 1571 tillåter ännu latinska psalmer och böner. Konung Johans *liturgi* är på bägge språken. Den blev av konungen själv och hans sekreterare Peter Fechten inrättad efter den på Tridentinska kyrkomötet gillade katolska mässboken, med vissa uteslutningar och förändringar,[3] trycktes under inseende av jesuiterna, med anmärkningar och förklaringar, som skulle förbereda återupptagandet av mässan i bemärkelsen av *offer*, och utkom år 1576 med företal av ärkebiskopen, som däri åtog sig författarskapet. — Av de övriga biskoparna hade endast Erasmus Nicolai

Sveo-Goth., p. 418. »I salig konung Johans tid — säger Erik Sparre (*Postulata Nobilium*) — var Johannes Hindersson i mång år betrodd om alltsammans. Vad det var för en man var icke heller okunnigt.» Han dog av fylleri.

[1] Ut Catholici Sacerdotes modo abstineant ab illis orationibus alta voce recitandis, quæ pertinent ad Sanctorum invocationem et ad orationes pro defunctis, eaque submissa voce dici possent, ne quis suspicetur præsentem doctrinam Lutheri esse tollendam, hinc enim magnus rumor et bellum posset excitari.

[2] Messenius, *Scondia*, VII: 50, 75.

[3] Circa hæc tempora (1576) Rex cum prædicto secretario novam fabricaverat Liturgiam. Jesuiternas förr anförda berättelse.

i Västerås, förut konungens hovpredikant, gillat den. Men själva det motstånd man förutsåg, nyttjades till befrämjande av den hierarkiska planen. Johan synes någon gång ha tänkt på inrättandet av ett svenskt patriarkat med vidsträckt myndighet. Hovet förklarade öppet att det vore svenska biskoparnes och prästerskapets skyldighet att lyda ärkebiskopen, såsom deras andeliga fader. De andre biskoparne kallades lydbiskopar. Senare förordnade konungen, att biskopsvalen ej endast skulle bero på stiftens prästerskap, utan att ärkebiskopen och ärkekapitlet i Uppsala skulle vara *medväljande*. Liturgiens samtyckande gjordes till villkor för all andelig befordran. — Följden var, att vid riksdagen 1577, sedan de oroligaste bland Stockholms prästerskap och tvenne professorer från Uppsala blivit avlägsnade, hela det övriga ståndet, med undantag av biskoparna i Linköping och Strängnäs samt några få andra, antogo liturgien, till vilken de världsliga ståndens bifall med lätthet utverkades. Redan hösten förut hade konungen avfärdat Pontus De la Gardie och Peter Fechten till Rom. De ledo i Östersjön skeppsbrott, i vilket den senare omkom; men De la Gardie framförde ärendet. Johan begärde av Påven:[1] Att Hans Helighet ville i hela världen låta anställa förböner för katolska religionens återställande i Norden, utan att likväl nämna Sverige: att mässan till en del måtte få hållas på svenska: att i nattvarden kalken även måtte lekmän tillåtas: att biskoparne i livssaker och majestätsbrott må dömas av konungen: att inga anspråk måtte göras på kyrkans indragna egendom: att det i Stockholm inrättade Collegium, där redan hemlig undervisning gavs i katolska läran, måtte få påvelig stadfästelse, och lärarne tillsvidare befrias från att bära munkkläder: att konung Gustav, konung Erik och alla de av adel, som dött utom

[1] Quæ Rex Suetiæ cupit a Summo Domino nostro obtineantur, ut sine perturbatione Suetiæ restituatur Religio Catholica. Ex Codice Manuscr. Chartaceo in folio, Bibliothecæ Vaticanæ N. 6218, p. 204 ad 208. Avskrift i *Nordinska samlingarna* i Uppsala bibliotek.

kyrkans gemenskap, måtte få ostörda vila i sina gravar: att prästernas giftermål måtte tillstädjas, varemot celibatet skulle uppmuntras: att konungen måtte utan synd få deltaga i den kätterska gudstjänsten, tills småningom den katolska tron blir härskande i landet. Detta vore förberett, heter det, genom gudstjänstens återställda värdighet och glans, genom flera avlagda helgedagars upptagande, genom införandet av öronbikt och fastor, genom klostrens begynta återupprättande, genom flera ädla svenska ynglingars uppfostran i Rom och Wien m. m.

Romerska hovet var långt ifrån att bevilja sådana villkor. Emellertid höll det underhandlingen öppen, och jesuiten Anton Possevin sändes, under namn av kejserlig legat, till Sverige för att verka på konungens övertygelse. Inför honom säges Johan själv år 1578 i Vadstena hemligen ha övergått till katolska kyrkan.[1] Biskopen i Linköping Martinus Olai blev, emedan han kallat Påven Antikrist, i sin egen domkyrka inför altaret offenteligen avklädd sin biskopsskrud. Stiftet gavs med förökat område åt Petrus Caroli, ordinarius i Kalmar, fordom Eriks smickrare och allmänneligen anklagad såsom rådgivare till Sturemordet. Alla uttryck mot Påven borttogos ur psalmerna. Luthers katekes avskaffades i skolorna. Helgonens avlevor fingo nya silverskrin. Ett sammandrag av kanoniska lagen till svenska kyrkans efterrättelse författades.[2] Den år 1579 åter lediga ärkebiskopsstolen ämnades åt en katolik,[3] och stod i fyra år ledig. Jesuiter inkommo under allehanda förklädningar i riket. Konungens avsikt var att använda dem vid det nya från Uppsala till Stockholm flyttade universitetet.

[1] Messenius, VII: 41, 60; XV: 137. Han ålades att fasta var onsdag, emedan han på denna dag mördat sin bror.

[2] l. c., VII: 65.

[3] Magnus Laurentius, en brorsson till de bägge sista katolska ärkebiskoparna Johannes och Olaus Magni, var därtill ämnad. Ärkebiskop blev sedermera Andreas Laurentii (Björnram), förut biskop i Växjö, vilken konungen fann ännu villigare för sina avsikter än företrädaren, som mot slutet drog sig tillbaka, och säges dött av sorg.

De blevo allt djärvare i sina predikningar, och Sigismunds egne hovpräster föregingo med exemplet, så att Rådet måste göra föreställningar om förbud för de polska prästerna »att skälla och förbanna på svenskt språk» och om näpst för jesuiterna, »emedan bland menigheten och krigsfolket står det ryktet, att de själve vilja rödja sådant ogräs ur vägen, såframt det ej sker av överheten». En mängd svenska ynglingar[1] sändes utomlands att uppfostras i jesuitiska läroanstalter, och drottning Katarina Jagellonica testamenterade i detta ändamål 10,000 r:dr till seminarium i Braunsberg i Preussen. Denna prinsessa, vars dygder även hennes fiender ej förneka, dog 1583. Den nye ärkebiskopen prisade i likpredikan henne lycklig att hon levat och dött i skötet av den enda saliggörande kyrkan.

Johans katolska iver kallnar sedermera, och redan förut märker man ett avtagande nit; vartill misslyckandet av de vid omvändelsen fästade politiska beräkningar synas bidragit. Han hade ibland annat begärt och hoppats att genom Påvens bemedling erhålla de neapolitanska hertigdömena Bari och Rossani, på vilka hans gemål hade anspråk efter sin moder Bona Sforza.[2] Detta hopp uppfylldes lika litet, som Påvens löfte att verka till Sveriges fördel i freden mellan Polen och Ryssland. Freden slöts väl under Possevins bemedling år 1582, men stadfästade polska anspråken även på vad Sverige i Livland innehade. Snart ser man Johan avlägsna sig från

[1] Catervatim. Messenius.

[2] Cum autem ille (Rex) per suas litteras Vestræ Beatitudini negotia sua Neapolitana commendet, vix est, quod ego de ea re, quæ justissima est quæque admodum cordi est Vestræ Beatitudini, quidquam amplius scribam, cum præsertim non semel ad illustrissimum Cardinalem Comensem de tota re scripserim. Brev från Possevin till Påven Gregorius XIII, Stockholm, 9 okt. 1579, avskrift i *Nordinska samlingarna*. För att genomdriva Sigismunds val till konung i Polen, avstodos till detta rike så väl Johans anspråk på dessa neapolitanska besittningar, som på utbekommandet av Katarina Jagellonicas brudskatt och betalning av de 125,000 r:dr, som Johan vid sitt giftermål med henne hade lånt till konungen i Polen. Ægidius Girs, *Konung Johan den III:des Chrönika*.

Rom och även förfölja katolikerna. Kyrkoherden i Stockholm Laurentius Forssius, som blivit katolik, avsattes därföre, med samma skymfeliga högtidlighet, som förut blivit använd mot biskopen i Linköping för det denne smädat Påven. Jesuiterne förvistes riket. Deras Collegium i Stockholm upplöstes och deras motståndare fingo lärostolarna. Genom offenteligt påbud hotades alla katolska avfällingar med landsflykt. Den kyrka, som varit katolikerna i Stockholm inrymd, blev för dem tillsluten, ehuru de sedermera återfingo den på Sigismunds förbön; och då kronprinsen blev konung i Polen, förmanar honom fadren på det ivrigaste att ej förbinda sig till *lydnad* (obedientia) mot Påven. Konungen tänkte nu på en förening med grekiska kyrkan, men stannade slutligen vid sitt eget religionssystem, vars egentliga uttryck han ansåg den nya liturgien vara. Genströvigheten emot denna hade emellertid ökat sig. Redan 1576 klagar konungen att en präst, herr Mauritz i Böne av Skara stift, velat stifta ett stort uppror emot honom samt Rikets råd och adel. Prästen blev pinligen förhörd och gick med flera anhängare till döden. År 1580 befalltes att inkomsterna skulle innehållas för de präster, som ej iakttogo liturgien. År 1582 blev liturgien under ännu strängare förbindelser påbuden och antagen. Präster, som nekade, avsattes, fängslades, drevos i landsflykt. Allt motstånd i denna punkt retade konungen till den yttersta vrede. Man såg honom själv bära händer på en fängslad prästman och trampa honom under fötterna med utrop: »På lejon och huggormar skall du gå.» Mannen, mäster Erik Schepperus, rector i Stockholm, hade återkallat sitt förut givna bifall till liturgien. Han fick brock av den våldsamma behandlingen. — Hela landet var fullt av förföljelser, oro och förvirring.

Oenigheten emellan Johan och Karl växer under allt detta. Det första som i orden förråder den, är ett brev av d. 7 nov. 1571 från konungen, som året förut hade

låtit försämra myntet.[1] Karl begagnade sig därav, för att låta inväxla och uppköpa det gamla bättre myntet. Johan förböd denna handel, vilken han påräknat såsom en inkomst för sig själv. Konungen hade, ehuru sjöfarten på Narva blivit i Stettinska freden frigiven, ställt den under uppsikt och, för att visa sitt herrskap i sjön, därtill fordrat sina tillståndsbrev. Karl lät sina skepp gå till Narva med av honom själv utfärdade pass. Konungen befallte uppbringa skeppen, och de blevo först efter en lång skriftväxling frigivna. — Ett viktigare tvisteämne var arvskiftet efter fadren, vilket Erik, efter Johans fängslande, hade uppskjutit, under förevänning att avbida Karls myndighetsålder. Det är redan omtalt av huru tvistig natur *arvegodsen* till en del voro, att Erik tillåtit rättegång om dem, och att adeln begagnat sig av denna tillåtelse. Det var i början av Eriks regering. Snart kastade han om, och vände sina anspråk emot adeln. Fortsättning av de i Gustavs tid förda undersökningarna om adelns åtkomsträtt till kyrkogodsen anbefalltes. Till grund lades den förklaring, att alla emot bokstaven av Västerås' recess indragna gods skulle tillhöra *kronan;* varföre ock konung Erik år 1564 ur jordeböckerna på de Gustavianska arvegodsen själv lät avföra alla sådana, och inskriva dem i kronans jordeböcker. Två år därefter återställdes dock, såsom vi förr anmärkt, det gamla förhållandet, och godsen finnas åter upptagne såsom arvegods. Den nämnda förändringen tyckes således endast ha skett för syns skull, för att emellertid därpå grunda nya anspråk emot adeln.[2] Rådet lärer ha kommit från *Rasmus Ludviksson,* sakförare å kronans vägnar uti reduktionsfrågan så i Eriks som i Gustavs

[1] Patent om myntet d. 30 april 1570.

[2] Rasmus Ludvikssons nya gravationer emot de arvegods adeln igenbekommit från kyrkan, grunda sig huvudsakligen därpå, att adeln därmed gått utöver den i Västerås' recess fastställda terminen av 1454 eller rättare 1453, då konung Karl Knutssons räfst började (Örnhielms *Relation om kyrkogodsen*). De förhållanden, som förmådde konung Gustav att själv överskrida denna termin, ha vi förut anfört.

dem till evärdelig ägo.[1] Anbudet har näppeligen blivit vidsträckt begagnat. Man finner tvärtom, att det väckt böndernas fruktan, både för den korta betalningsterminen och den osäkerhet, som denna tid åtföljde alla avhandlingar med kronan. De hade ej däri så orätt. Karl, kommen till väldet, erkände i avseeende på de kungliga arvegodsen intet annat rättesnöre än sin faders jordeböcker och vederkände ånyo alla bortkomna gods, till och med dem, som adeln genom dom återvunnit.

Om de kungliga och försteliga rättigheterna skulle så mycket snarare strid uppstå, som detta ämne i Johans tid blivit ännu mer invecklat. Han hade offenteligen ogillat de år 1561 skedde inskränkningar i hertigarnas makt, och Arboga artiklar blevo, såsom »hårda och olideliga», anförda bland skälen till Eriks avsättning. I den kort därpå meddelade stadfästelsen på Karls hertigdöme säges, att Erik tvungit sina bröder till sådana villkor, som voro alldeles stridande mot fadrens testamente, varföre Karl nu enligt detsamma insättes i alla sina försteliga rättigheter. Johan hade honom till en stor del att tacka för kronan. Det var under sådana omständigheter svårt att ej tillåta en för brodren gynnsam tydning av testamentet. Konungen sökte hjälpa sig med enskilda medgivanden. I vederlag för andelen i den barskatt fadren lämnat, erhöll Karl femtusen lödiga mark silver. Hans förstendöme ökades med Vassbo och Valla härader i Västergötland, varjämte Johan år 1571 uppdrog honom styrelsen av allt vad Sverige i Livland innehade. Men Karl yrkade att hållas skadeslös för hela den tid han varit i mistning av sitt förstendömes inkomster, och om han sedermera frångick detta påstående, var han så mycket envisare i sin fordran på Strömsholm och dess län, vilket, enligt konung Gustavs munteliga förordnande, innehades av änkedrottningen, men enligt testamentet

[1] 1584 förbehöll sig konungen att, när honom så synes, få åter till sig lösa den äganderätt, som han nu för penningebehov måst sälja. *Rådslag i konung Johans tid* i Riksarkivet.

tillhörde förstendömet. Karl erböd penningar i stället, men påstod sin rätt enligt bokstaven, hotade sluteligen att med våld göra den gällande, och gick en gång så långt att han lät sätta i kvarstad uppbörden av de under Strömsholm lydande härader.[1] Vad det livländska uppdraget angick, så misstänkte han däri planen att på sig välva bördan av det ryska kriget, och skyndade sig ej. Konungen, vars penningenöd framlyser i alla dessa underhandlingar, erböd honom sluteligen att köpa en del av landet, som nämligen då var i fiendens händer.[2] Efter De la Gardies vapenlycka ville han ej mer höra talas därom; och då, vid Johans försök att erhålla Polens krona, Karl framkom med det förslag att till biläggande av stridigheterna om Livland, landet till honom själv måtte överlämnas såsom ett polskt län,[3] tog konungen så illa vid sig, att han fruktade för sin personliga säkerhet, och trodde sin bror redan färdig till krig. — Så var Livland ett trätofrö emellan Karl och Johan, såsom fordom emellan Johan och Erik.

Konung Gustav I:s testamente var i fråga om de kungliga och försteliga rättigheterna särdeles tvetydigt.

---

[1] Karl hade emottagit Vassbo och Valla härader såsom ersättning för Strömsholm. Stridigheter angående Tynnelsö, vilket han, med stöd av testamentet, även återfordrade, synes ha förnyat tvisten om Strömsholm.

[2] *Till Karl om Livland, emedan efter den olycka, som där hänt, konungen intet mer förmår. Stockholm d. 4 maj 1527.* Ännu d. 26 maj 1581 erbjuder han hertigen Narva, Lode, Leal, Pernau, Hapsal, »var man dem kunde inbekomma» såsom län av svenska kronan med samma rätt som förstendömet. Kort därefter och innan årets slut intogo Karl Henriksson Horn och Pontus De la Gardie Lode, Leal, Vickel, Hapsal, Narva, Wittensten och hela Ingermanland med dess fästningar. — Johan underrättar Karl därom, begär mer krigsfolk av honom, men om anbudet är ej mer fråga.

[3] Memorial med Sven Elofsson (nu Karls sekreterare) till Johan. *Hertig Karls registr.* för 1574. — Att Karl ej ensamt därvid såg på sin egen fördel synes av ett annat hans förslag till Johan 1582 att söka bilägga stridigheten med Polen om Livland sålunda, att Sigismund erhölle vad Sverige där innehade under polsk länshöghet till ärftelig besittning, dock så, att en svensk konung aldrig skulle taga länet såsom sådan, utan såsom hertig i Livland. Denna utväg vore drägligare, än att Sverige för Livland även skulle få krig med Polen, såsom då befarades. *Registr.* för 1582. Också i avseende på ryska kriget, som Johan mer än en gång kunnat sluta fördelaktigt, äro Karls rådslag utmärkta av måtta, klokhet och, såsom det synes, även uppriktighet.

Det heter väl å ena sidan, att förstarne ej äga rätt att avsöndra sig eller sina län från Sveriges krona, äro konungen till trohet förpliktade och skyldige att bistå honom med det mesta manskap de förmå: de kallas till och med undersåter. Men å andra sidan säger konungen, att förstendömena dem överlämnas »med alle deras tillbehöringar och nyttigheter alldeles såsom vi dem själve på kronans vägnar innehaft, platt intet undantagande»: och då han tillägger att: »våre käre söner, så väl den som kommer till det konungsliga säte och regemente, som de andre med deras arvingar, skola icke företaga, förhandla eller besluta några de saker, som riksens allmännelige välfärd uppå hänger, antingen med krig, fred, förbund, traktater eller några andre riksens högviktige saker, utan att sådant sker med *alles deras* och fleres de förnämste Riksens ständers råd och samtycke;» så är det svårt att tydligare uttrycka en samregering: i synnerhet, som var och en av bröderna till och med erhåller rätt att för sig besluta, om någon stor och ögonskenlig fördel för Sveriges rike kan vinnas, och tiden ej medger gemensamt rådslag. Att upprätthålla enigheten dem emellan, förmanar, beder och befaller sluteligen den gamle konungen, av en trohjärtig välmening och för Guds sons bittra död, var och en av riksens undersåter. Förstarne skola svara inför riksens ständer och alla svenska män, huruledes de sig mot sitt fädernesland ställa, och, om stridighet uppstår, endast inhemske av båda parterna ibland rikets förnämsta män valda skiljedomare äga att avsäga vad rätt och skäl är dem emellan. — Med ett ord; Gustav Vasa har emellan fruktan och hopp, men med den förkänsla av framtiden, som ofta utmärker män av hans art, åt alla sina söner överlämnat omsorgen om sitt verk; och den tid nalkades, som i själva verket skulle överflytta ansvaret på den enda, som var det vuxen.

Karl handlar alltid som om detta gemensamma ansvar förstodes av sig själv. Han tillbakaskickar Johans brev,

då denne kallar honom »Arvförste till *Vårt* rike»: Sverige vore ej mera Johans än de andra arvförstarnas enskilda tillhörighet.

En av de följdrikaste stridigheterna var den, om rusttjänsten inom förstendömet skulle utgöras till konungen eller hertigen; emedan här adeln trädde emellan dem bägge. Konungen hade betydligen lindrat denna rusttjänst, och höll dessutom nästan aldrig vapensyn. Han erböd adeln att lösa sig från hela skyldigheten, vilket ej gick i verket, och klagar, att den dessutom tillägnar sig räntan av de hemman, som voro anslagne till underhåll för kronans egna ryttare. Det finnes exempel, att bönder under hans tid med rusttjänst förvärvat frälse, men i allmänhet höll han så strängt på adeliga privilegierna, att gods förvärvade av ofrälse genom adeliga giften förklarades förbrutna. — Adelns förhållande till förstarna har i Sverige framkallat de första undersökningar om de så kallade statsmakternas förhållande till varandra, och Erik Sparres avhandling: »*Pro Rege, Lege et Grege*»[1] är i denna mening den första skrift om svenska författningen. Dess grundtanka: vad är med folkets bifall konungens lagliga rätt? — ligger visserligen ännu i sin linda, men den framlyser dock så som den mest bildade av denna tidens stora kunnat fatta den. Författaren, som genomgår alla i konung Gustavs tid stadgade beslut om arvföljden (varvid det första i Örebro år 1540, såsom

[1] »Det är skäl och bevis, utdragne av alle konung Gustavs arvföreningar, att konungen och kronan böra vara sina rättigheter, dem man kallar regalia, över allt Sverige, förbehållna.» — Skriften säges ha blivit tryckt, men mig vetterligen har ingen (ej en gång Warmholtz) sett den annat än i handskrift. — Erik Sparre, född 1550, var son av konung Gustavs vän och vapenbroder riksmarsken Lars Siggesson Sparre och blev riksråd och vice kansler 1582 — utan jämförelse den lärdaste i Sverige av sitt stånd. Han stod i brevväxling med utländska lärda, i synnerhet med Daniel Chytreus, som i sin *Chronicon Saxoniæ* begagnat hans uppgifter. Konung Jakob VI i Skottland upphöjde Erik Sparre till friherre »för hans utmärkta natursgåvor och släktskap med det kungliga blodet», och underrättar konung Johan därom i brev av d. 23 juni 1583. Då Johan år 1590 kastade Sparren i fängelse, sönderrev han det skotska friherrebrevet i hans åsyn.

gjort utan Ständernas samtycke och med främmande ceremonier »uttänkte av en lättfärdig svärmare Konrad von Pyhy», föga aktningsfullt omtalas) söker visa, huruledes varken i dessa eller i hertigarnes förläningsbrev eller i konungens testamente någon av de kronans rättigheter, som kallas *regalia,* blivit bortgivna eller kunnat bortgivas, emedan det vore emot Sveriges lag. Därmed hade adeln uttalat ordet för en strid, som efter hundra år skulle krossa dess makt under Karl XI och redan under Johan tog en vändning som ej förmodades. Till en början smakade dessa grundsatser konungen väl, även med deras aristokratiska tillsats. Avhandlingen var egenteligen ett försvar för hans på riksdagen 1582 givna stadga om de kongliga rättigheterna inom förstendömet. På denna lät han *Riksens råd* och *adeln* utfärda en särskilt *stadfästelse,* därigenom själv gillande Erik Sparres slutföljd: att, om ock arvföreningen och testamentet till förstarnas fördel minskat kronans lagliga rätt, det tillhörde den som stiftat lagen att den förklara, nämligen *konungen,* men med *Riksens råd* och *adel.* Vilken skulle annars slita sådana tvister? Hade ej konung Kristian och konung Karl gått till rätta inför Rikets råd i Kalmar? — Efterdömet var betänkligt. Märkeligt är ock, att kronans regalier i Sverige ytterligare förklaras genom den tyska länsrätten eller kejsarelagen, såsom den här kallas. Den svenska adeln i förstendömet, i fråga om rusttjänsten, förliknas med den omedelbara tyska riksadeln, som ehuru till en del boende under regerande förstar, likväl endast är rikets överhuvud till vapentjänst pliktig. En av skriftens tydliga syften är att upphöja den förnämsta adeln så mycket möjligt i bredd med hertigarna. Att tvärtom sänka dessa så mycket som möjligt till adeln var Eriks avsikt, då han i Sverige införde grevar och friherrar med ärfteliga län. Man ser att stiftelsen kunde tydas på dubbelt sätt.

Det finnes en annan bok, ej mindre märkelig, som

skildrar den svenska adelsmannen från dessa tider, nämligen: »greve Per Brahes fordom Sveriges rikets drotzets *Oeconomia* eller Hussholde-book för ungt adelsfolk, skriven anno 1585».[1] Dess ändamål uttrycker han själv sålunda: »Hurulunda herremäns barn med god tukt och lärdom väl skola kunna bliva uppfödde, intill dess de komma till laga år och huru man sedan skall kunna stå hus och hemman före, där have många på åtskilliga sätt uti främmande tungomål långt och mycket skrivit om. Men efter sådant ännu slätt intet haver varit funnit uti vårt eget tungomål (som likväl intet ringa ogagn varit haver, att uti så lång tid många unge adelspersoner hava därigenom blivit illa försummade och måste stå tillbaka, som eljest väl hade kommit fram till myndighet och stort anseende) därföre är detta verk enfaldeligen och stackot begripit, att de som vele vetat, och dock icke lust hava mycket till att läsa, måge snart kunna löpat igenom och dess bättre behållat. — Förbättrat ho som vill och kan!» — Han följer därpå den unga adelsmannen i dess uppfostran och på resor, till hovs och uti stats- och krigssaker, sluteligen till brudstolen och i det husliga regementet. Sina sedereglor hämtar han mest ur Bibeln och från de gamle romare; sina hushållsråd ur ordspråk och reglor, som ännu äro gängse i den svenska bondens mun. Man ser den forntida svenska herremannen mitt ibland sitt husfolk, sina underhavande, sina åkrar och ängar, sina olika bestyr efter årets olika tider, ja sin dagliga sysselsättning — ifrån måndagen, då han själv håller räfst- och borgstämma i sin sal, förhör saker och klagomål, och giver befallning om veckans arbeten, till sabbaten, då han hör mässa och predikan, läser i Bibeln och lärer sitt husfolk tukt och goda seder. Det är en vörd-

[1] Tryckt på Visingsborg 1687 genom hans sonesons riksdrotset grev Per Brahe den yngres försorg. Den gamle grev Peder Brahe kalla jesuiterna i Stockholm i brev till Rom: *vir ad catholicam religionem valde propensus*, och brev finnas till honom från kardinalen Hosius.

nadsvärd, sedlig bok, full av patriarkalisk enfald. Författaren var Gustav Vasas systerson, densamme, som för eftervärlden med beundran och vördnad skildrat den store konungens personlighet. — Och likväl — kan han ej fördölja sin längtan efter den gamla goda tiden under Unionens dagar i Sverige. Denna lycka hade först flytt för Kristians tyranni: den hade sedan aldrig återkommit. Han klagar: »Vad friheter ridderskapet och adeln fordom här i riket haft, det veta nu fast få att säga av»: få äro de, som minnas den tiden, då andelige och världslige herrar hade själva alla kongeliga rättigheter med deras egna bönder: då var och en gjorde rusttjänsten efter sin vilja och bekvämlighet, och man fick god tid och dag att reda sig till tåg, och det ändå aldrig bar längre än till riksgränsen, varefter kronan ersatte den skada, som träffat häst och karl: då riksens råd och andre förnämlige män hade stort underhåll i land och län av kronan och ändå därutöver fritt lagmans- och häradshövdingedömen. I sextio år, säger han, (och man märke, att det inträffar med början av Gustavs regering) hava vi varit sådana friheter förlustige, och rusttjänsten har alltid blivit tid efter annan uppsatt, tills konung Johan den lindrat och givit sitt konungsliga ord, att så föra sitt regemente att alle, men i synnerhet adeln, med lust och god vilja under honom skola bo. Denne konungs adeliga privilegier, såsom den sista överlevan av fordna rättigheter, vore så mycket mer att värdera, och skulle dock svårligen kunna hindra ståndets förfall, sedan den prakt och pråal, som i den tyrannen konung Eriks tid inkom i landet, gjort all hovtjänst dyrare. Därefter — heter det — skola klädningar vara av silke och sammet både till hand och fot, fruntimren kostligare beprydde och bordet besatt med främmande drycker, frukter och kräselige många rätter: därtill skall han hava tjänare med kläder och lön efter tyskt sätt, oansett våre svenske lägenheter däremot föga svara; varföre, i synnerhet, då godsen gå bland flera

arvingar till skiftes, det är omöjeligt att ståndet kan förbliva vid sin makt uti längden.

Vi förbigå de mindre tvisterna emellan konungen och hertigen — såsom att den senare för sina städer ej ville underkasta sig »Konungens odrägliga tull», eller utgöra gärder av hertigdömet, utan att däröver höras — för att endast fästa oss vid de återstående förnämsta. Ibland dessa var striden om domsrätten. Karl påstod denna för hertigdömet så i andelig som världslig måtto; och även här ser man de adeliga rättigheterna träda emellan. En greve kunde nämna häradshövding i sitt grevskap. Konungen nekade hertigen att nämna lagmän i förstendömet. I själva verket var lagskipningen i adelns hand: den ansåg domaresysslorna såsom sin egendom: den uppbar böterna av sina underhavande; och dessa gamla anspråk hade till största delen blivit bekräftade av konung Johans privilegier. De store levde som små förstar på sina gårdar och det var ej endast utlänningen, hertig Magnus av Saxen-Lauenburg uti dess förläning i Uppland, som behandlade bönderna nästan såsom livegna och trotsade konungen själv. Vad tillät sig ej t. ex. en man, som grev Axel Leijonhufvud, i dessa tider emot kronan, emot underhavande och dem som ej voro det?[1] — Karl hade andra tänkesätt än sin bror, och konungen får påminna honom, att privilegierna för adeln även gälla i förstendömet.[2] Men om sämjan angående den världslige domsrätten kunnat återställas, huru var detta möjligt i fråga om den andeliga, eller i allmänhet, så länge den första av Johans fordringar alltid var, att Karl skulle underkasta sig hans nya ordning om religionen

[1] Jfr FRYXELL, *Berättelser i svenska historien*, IV del., s. 71.

[2] Konungens yttrande i anledning av hertig Karls svar på de honom genom Riksens råd tillställda artiklar, 29 augusti 1586. *Konung Johans registratur*. Den 16 Maji 1588 skriver Karl till Hogenskild Bielke: »Ändock vår kære Broder Adeln här i riket väl privilegierat och vi varit förnämste hjälparen därtill, så varder det likväl på mångfaldigt sätt missbrukat av eder och flera.» Därom finns ej ett ord i adeliga privilegierna, att adelns bönder platt intet skola hjälpa till det menige bästa.

och gudstjänsten, och dennes svar alltid blev, att han ej en hårsmån ville vika från den grund för svenska församlingens lära och skick, som genom Guds ord blivit lagd av hans fader, vilken även i sitt testamente uti sådan mening gjort Sveriges konungar till religionens försvarare. — Alla underhandlingar genom Rådet emellan bröderna blevo i detta ämne fullkomligt fruktlösa. Konungen påböd sin liturgi i riket: hertigen förböd den i förstendömet, höll sig till kyrkoordningen av år 1571, understöddes av sitt prästerskap, och gav fristad och ämbeten åt de förföljda, »efter vi oss till den religion bekänna, som de sig till hålla» skriver han till konungen.[1] Den av Johan avsatte biskopen i Linköping nämndes av Karl till pastor i Nyköping. Teologerna i Uppsala, av vilka fem för liturgiens skull, på olika tider, avsattes och fängslades, njöto hans skydd, och han upphöjde en av dem, Petrus Jonæ, till biskop i Strängnäs. Till honom flydde liturgiens motståndare bland Stockholms predikanter undan Johans vrede, och den häftigaste av dem, Abraham Angermannus, som konungen en gång var sinnad att med våld taga ur Karls händer, försändes på dennes bekostnad till Tyskland, och utgav där sina stridsskrifter.[2] Många återkallade sitt i början givna bifall till förändringarna med gudstjänsten, sedan konungens uppförande syntes sätta hela protestantiska saken i fara. Berättelser gingo kring landet, huru arkebiskop Laurentius Petri Gothus, huru flere liturgiens befordrare dött under samvetskval. Man såg präster med hustru och barn fly in i förstendömet. — År 1587,

[1] Till Johan om nåd för m:r Petrus Jonæ och m:r Abraham Angermannus d. 4 okt. 1581. *Hertig Karls registr.* för detta år.

[2] Den 2 juni 1587 skriver Karl till m:r Abraham att resa till Wittenberg, Leipzig och Helmstadt och begära teologernas betänkande om liturgien. Det erhölls enligt önskan. I ett brev av d. 25 mars 1581 gillar hertigen prästerskapets i Strängnäs stift goda och kristeliga förehavande, att sända några fromma dugliga personer till Tyskland på studier, i anseende till den brist som i riket är på trolärde män, och det stora betryck, som de för religionen äro underkastade. *Hertig Karls registr.* 1581.

då det borgerliga kriget var nära att utbrista, och endast avböjdes genom Karls eftergivenhet i nästan alla punkter vid den detta år i Vadstena avslutade förliknin-gen med konungen, hänsköt han likväl religionsstriden till sitt prästerskap. Detta på ett kyrkomöte i Strängnäs fördömde liturgien. Konungen i ett ljungande brev kallar prästerna i hertigdömet »olärde stympare, åsnehuvuden, satanister», och gör dem såsom djävulens ledamöter, *fredlöse* över allt riket.[1]

Den *röda boken* (så kallades Johans liturgi) har utan tvivel påskyndat den olycklige Eriks öde: den har även givit oenigheten emellan Johan och Karl det farligaste skaplynne. Man såg i den senare upprätthållaren av reformationen, av Gustav Vasas verk; och han var det och handlade därefter. Vad som söndrade bröderna var i själva verket samma strid, som nu söndrade världen. Att Johan vacklade, försämrade blott hans sak, men ej brodrens, vilken, så snart striden överfördes på detta fält, fick en självständig grund, stark nog för den tron, som framdeles skulle bliva protestantismens stöd i Europa. — Vi äro vid förebåden av en brytning, som i alla riktningar sträcker sig vitt, och i synnerhet i mer än ett avseende bestämt Sveriges öde. Den skulle på ena och på andra sidan draga med sig offer nog, men säkrast dem, som byggt sitt hus över det sig öppnande djupet.

Tänkvärdigt och alltid sig likt i historien är deras uppförande, vilka, utan självständighet, dock söka en stödjepunkt i en ytlig jämnvikt mellan motsatser, som, utan egen övertygelse, leva i konsten att pruta på övertygelser, taga grundsatser från ett håll och slutsatser från ett annat, och, då ett sådant förfarande saknar all

[1] Patent mot prästerskapet i förstendömet Kalmar d. 12 febr. 1588, tryckt i *Bilagor till Konung Carl den IX:s Rim-Chrönika*, s. 203. I de artiklar om kyrkoväsendet, som hertigen lät besluta i Örebro 1586 stadgas, att en del av den oskiftade tionden skall tagas till studenters underhåll, och att prästehustrur må sitta vid gället ett år efter mannens död.

förde en ny inflytelse. Katolikerna hade förlorat sitt stöd. Den unga drottningen gynnade deras motståndare,[1] under det konungen själv fortgick på sin våldsamma medelväg. — Han hade genom denna förbindelse stött sig med hela sitt hus. Hans barn med förra giftet, Sigismund och Anna, kunde ej gärna se sin moders forna kammarfröken såsom drottning och stjuvmoder: hans systrar yttrade sin harm i bitande brev och fingo skarpare tillbaka: Karl, som avstyrkt giftermålet, infann sig ej vid bröllopet. Den nya inflytelsen var egenteligen Rådets, de gamla släkternas, med vilka Johan nu fann sig ännu närmare förbunden.

Man märker denna inflytelse i Karls klagan över »mellanlöpare», och i den ökade misstänksamheten emellan bröderna, som gick så långt, att Johan år 1585 vid en resa hastade genom förstendömet, som om han fruktat att bli gripen[2] och, på Rådets tillstyrkan, ej tillät sin son fara på jakt,[3] emedan Karl kunde sätta försåt för honom; under det hertigen ej ville infinna sig vid Vadstena möte i februari månad år 1587 utan given lejd, och redan vid ett föregående tillfälle hade yttrat, att man ej borde undra på en sådan försiktighet, då han anklagades ha förgripit sig på konungens höghet och regalier: ett brott, varföre »historien visar att varken bröder skonat varandra eller föräldrar sina egna barn».[4] — Det var genom denna befästade förbindelse med de stora, som Johan för ögonblicket blev stark nog, att vid det nämnda mötet föreskriva sin bror lagar, i allt utom i religionen.

Ej mindre märkbar är denna inflytelse i frågan om det polska konungavalet. De första underrättelser om de denna gången gynnande utsikterna (genom ett sän-

[1] Adversarii Gunilam habuere Patronam, ut Catholici prius Catharinam. MESSENIUS, VII: 73.

[2] Karl beklagar sig i ett brev till Sigismund över denna misstanka.

[3] WERWING, I: 55. Karl brukade skicka Sigismund jakthundar.

[4] Svar till Johan d. 10 sept. 1575. *Hertig Karls registratur.*

debud från polska änkedrottningen) emottogos vid Johans hov med glädje, och en svensk beskickning avfärdades att genomdriva valet. I Sverige blevo Ständerna aldrig rådfrågade därom. Hertig Karl avgav den av honom begärda förnyade försäkran, att i alla fall vara Sigismund såsom svensk kronprins trogen, och förbehöll sig endast att Estland ej måtte avträdas. Polackarnas fordran i detta avseeende, motvalet av ärkehertig Maximilian, vars parti sedan med vapen måste kuvas, fruktan att anförtro sin enda son åt ett främmande oroligt folk, allt detta verkade likväl så häftigt på Johan, i sista ögonblicket, att det polska sändebudet, som kom att underrätta honom om valets utgång, mottogs med ett avslag, i vilket Sigismund villigt instämde.[1] Johan klagade sedan själv, att Rådet brukat munkar och präster till att besegra hans motvilja. Erik Sparres återkomst från Polen bestämde änteligen fullkomligt beslutet. Dennes medverkan blev i hela denna sak avgörande, i Polen genom löftet om Estland, i Sverige genom övertalning att man ingenting lovat; och han är även författare till »*Kalmare stadgar om bägge rikenas styrelse*»,[2] vilka vid Sigismunds avresa förlades konungarna till underskrift och erhöll den d. 5 september 1587.

Det är en ny Kalmare-union, under förändrade omständigheter, men ej mindre gynnande för de stora. Den gamla nordiska kungsadeln låter sig förnimma ännu en gång, och ej i de försiktigaste ordalag. — Här påminnes att Sveriges adel bör hållas i vördning och ära, emedan den av ålder haft den högsta värdighet näst konungar

[1] Ipsemet Princeps Sigismundus a Polonica totus abhorruit profectione, parentique factus aliquoties supplex, illam deprecari conatur. MESSENIUS, VII: 84.

[2] *Statuta Calmariensia de regimine utriusque Regni.* — Det latinska originalet har jag ej sett. Karl kallar det: »En Regeringsform den herr Erik Sparre hade författat» — (Tal till Rådet efter Johans död. WERWING, I: 107) och tillägger: »Vår herr broder konungen, som nu hade inbillat sig upprätta en ny monarchia, så framt han, jämte Sverige, kunde ock förskaffa sin son konungariket Polen, biföll alle till det ändamålet syftande anslag.» Ibid.

och förstar, av vilka den till största delen är kommen, liksom sådane ock ur den utgått: en erinran utan tvivel ämnad till svar på det kongliga husets förebråelser, att Johan gift sig under sin värdighet: varemot man låter förstå, att mången hovtjänst ock kan vara under adelns värdighet, såsom att nyttjas till drabanter, lakejer och dylikt, som borde vara en svensk adelsman förmenat, även om han sig till sådant erböde. — Föremålet för Kalmarestadgar skall vara försvar för rikets *religion* och *frihet* — (visserligen i annan mening än Karl förde bägge i skölden) — under en katolsk tillika i Polen regerande konung. I förra avseendet göres Johans liturgi till regel med de ytterligare bestämmelser, som på ett tillkommande svenskt kyrkomöte skola stadgas. Sigismund får däri ej göra någon förändring eller någonsin komma med mer än tio katolska andeliga till Sverige: dock må nunnorna i Vadstena ha egen katolsk präst, och detta kloster, liksom de övriga av Johan upprättade, skall bibehållas. I andra avseendet förekomma de vanliga unionsvillkoren: fred och förbund emellan båda rikena (mot Ryssland gemensamt till anfall och försvar), lag och frihet i båda oförkränkta och endast inhemsk styrelse. Denna föres, sedan Sigismund även tillträtt svenska tronen, i hans frånvaro och under honom, då han kommer tillstädes (vilket minst bör ske vart tredje år) av »några förnäma personer» till antalet *sju*, som vart annat eller vart tredje år ombytas: ibland dessa må hertig Karl nämna *en*, dock utan företräde eller annan plats än den utvalde, enligt sin börd, ibland de andra har rätt att intaga. Hertigens rättigheter förbliva i övrigt sådana de genom Vadstena beslut sist blivit bestämda, och konungen bekräftar åt honom, ävensom åt grevar och friherrar, emot avlagd trohetsed, deras ärfteliga län. Riksens höga ämbeten, såsom drots, marsk, kansler och amiral, även landshövdingar eller ståthållare, skola nämnas av konungen ibland dem, som Rådet sätter på förslag. Rikets

skatt, klenodier, skytt, krigsförråd skola ej föras ur landet, ej heller några rikets inkomster, undantagande vad till konungs och konungabarns bröllopshögtid, enligt landslagen, bör utgå. Ingen ny pålaga kan i konungens frånvaro utskrivas. Om krig, fred, förbund höras Sveriges Ständer, och utan deras samtycke är intet i Polen utfärdat påbud eller förbud gällande. Ingen svensk kan dömas utan i Sverige och efter svensk lag, och sedan saken blivit förhörd inför hans jämlikar. Från Livland vädjas till svenska Rådet. Av de erövrade landskaper må ingenting avträdas, ej heller någon annan rikets tillhörighet, och alla böra endast stå under svensk styrelse och befäl. Uppror i det ena riket må stillas med det andras biträde, emot ersättning av kostnaden. Sigismund skall krönas i Uppsala av svensk ärkebiskop som är av Sveriges religion, ej av någon påvisk. Hans äldste son efterträder i Sverige genom arvsrätt, i Polen om han blir vald: den näste sonen må få hertigdöme i Sverige (dock ej hela Finland, ej heller Livland): andra söner må polackarna försörja, ävensom de konungadöttrar, som i Polen födas. Får konung Johan barn i sitt andra gifte, skall Sigismund bekräfta de fördelar hans fader i sitt testamente vill dem tilldela. — Sådant är huvudsakliga innehållet av dessa artiklar, och vi vilje blott tillägga, att konungen även förbindes till vård om svenska språkets renhet. I handlingar som angå båda rikena, bör det latinska användas; varföre konungen ock i klassiska studier bör på sin bekostnad låta uppfostra några av rikets ädlingar och andra, som kunna nyttjas i kansliet och kyrkans höga ämbeten. — Det heter, att allt detta blivit samtyckt, underskrivit och beseglat av Johan, Sigismund och Karl med Sveriges förnämsta adel. Man finner endast de bägge förstnämndas underskrift. Huruvida Karl visste av denna regeringsform, skall snart visa sig. Rådet skriver till Sigismund i Polen d. 8 febr. 1588 och förmanar honom, att obrottsligt hålla

vad han lovat och besvurit i den »senaste Constitutionen», som emellan båda konungarna upprättad blivit.

Sådant var det »sjumanna-regemente efter kurförstarnas i Tyskland exempel», som den store Gustav Adolf omtalar, såsom uttänkt av åtskilliga rådsherrar, »vilka — säger han — gärna hade varit tillfreds att konungen varit ett spjut och sutit igenom hertigen, så hade de varit dem kvitte båda», tilläggande: »desse sällar voro ock de, som rådde konung Johan att uppföda sin son till båda rikena (det var i den papistiska religionen), som honom odugse till Sveriges regemente gjorde.»[1] — Vid denna tid var Gustavianska släkten både förminskad och söndrad. Eriks hus var förött, Magnus vansinnig, Johan hade ej ännu barn av sitt andra gifte. Sigismund gick bort till ett främmande rike. Karl hade år 1579 personligen sökt sig en maka i Maria av Pfalz,[2] vars älskade minne han i sin Rimkrönika högt firar, liksom han efter henne benämnt den kungsgård,[3] där han så ofta med henne vistades, och en av sina nya städer. Hon liknade i dygder Katarina Jagellonica, och var, såsom hon, en medlarinna mellan stridande bröder. Men av sex barn, som hon skänkte sin gemål, dogo alla i späd ålder, utom dottern

---

[1] Den förr citerade »*Konung Gustaf Adolphs egenhändigt upsatte Historia angående Caroli IX. Regements tid*». BENGT BERGIUS, som utgivit den, tillika med *Konung Carl den IX:des Rim-Chrönika*, har bifogat följande intyg: »Denne föregående historiska berättelse har kopisten M. Falck, vilken sedan blev borgmästare i Kexholm, utav konung Gustav Adolfs eget manuskript efter ordres avskrivit några år före den olyckliga slottsbranden!» (1697) S. LEIJONMARCK, *Secret. Archivi.*

[2] Dotter av Ludvig VI, kurförste av Pfalz och dess första gemål Elisabet, landgreven av Hessen Philippi den ädelmodiges dotter. Hertigen friade själv och förlovade sig under sin första resa till Tyskland 1578, den andra företogs 1579, då han firade sitt bröllop d. 11 maj i Heidelberg. Han besökte det ännu en gång med sin gemål 1583.

[3] *Marieholm.*

»Efter Maria var den fromma förstinnas namn.
Vid Vänern finns icke bättre hamn.»

Där anlade Karl 1583 Mariestad, vilken stad blev säte för den egna superintendent eller biskop, som han år 1580 utnämnde över Värmland samt Vadsbo och Valla härader.

Katarina, framdeles stammoder för Pfalziska huset på Sveriges tron. — Det var under sådana utsikter som Karl skrev till Sigismund i Polen år 1588, och bad honom träda i äktenskap:[1] de voro så få kvar av Vasahuset, ej mera än tre på svärdssidan: de borde hålla tillhopa: det funnes ett parti, som kommit mycket ont åstad emellan bröder och förvanter i dessa nästledna år. Tillika säger han sig hört att någon skriftelig handel, som honom kan hända även anginge, blivit samtyckt och beseglad, den tid Sigismund lämnade Sverige och förundrar sig, att den för honom hålles så hemlig.

Vid samma tid ser man Johans tänkesätt undergå en märkelig förändring. I början av samma år skriver han själv till sin son, att förrädeliga stämplingar yppas: att några finnas som lönligen stämpla att den konungsliga linjen måtte varda utödd och de sedermera få regementet i sitt våld: att de låtit sig förnimma det deras förfäder ej med arvföreningen gjort rätt och visligen. De misstänkta huvudmännen äro *Hogenskild Bielke, Erik Sparre, Ture Bielke, Gustav Banér, Klas Åkesson Tott,* och grev *Axel Leijonhufvud* med några få av den övriga adeln. »Samma mening om dem har hertig Karl, vår käre broder, med vilken vi nu äre alldeles försonte, vilket ej behagar dem androm väl.[2] — Man ser från vilken dessa misstankar kommo. Hos Johan underhöllos de likväl mer av sorg över skilsmässan från Sigismund, för vilken han nu kastade skulden på Rådet, än av förtroende till Karl. Ty då denne vågar fråga om innehållet av det testamente konungen vid denna tid sades hava uppsatt och tillika sätta i kvarstad en del av räntan utav Strömsholms län, får han uppbära de häftigaste förebrå-

[1] Till Sigismund med Mauritz Stensson Leijonhufvud. Örebro d. 9 juli 1588. *Hertig Karls registr.*
[2] Till Sigismund om Rådets förräderi, Kalmar d. 30 jan. 1588. *Konung Johans registr.*

elser. Konungen kunde väl själv besinna vad Sveriges rike gagnar både i sin tid och efter sig, och ville därom rådgöra med sin son, på det med honom nu överenskomna mötet i Reval; ty han själv och Sigismund hade, Gudi lov, största myndigheten i Sverige. Om Karl heter det: »Vi have vetat regera land och förstendöme när som I voren ett barn — och I skolen ej vara vår tuktomästare varken nu eller framdeles.»[1] I allmänhet blir Johans lynne med åren odrägligt. Redan 1585 beder Rådet genom Sigismund, att Kongl. Maj:t ville höra deras betänkanden och icke så förtörnas, låta fara den hastighet, varav han upptändes, samt även avlägga de häftiga skrivelser till hertigen. Konungen svarar sig gärna vilja undgå tillfällen därtill, men förnimmer sig vara »av en kolerisk komplex och martialisk natur, och kan fördenskull ej mycket lida det som är honom emot.»[2]

Det har förut blivit anmärkt, att det första teoretiska försöket i Sverige till bestämmandet av kronans *regalier*, utgånget från de stora och riktat mot hertigen, likväl redan i Johans tid skulle få en för dem oväntad tillämpning. Frågan blev ryktbar, upptogs av andra såsom medel till hovgunst, och har utan tvivel även frambragt det så kallade *Helgeandsholms beslut*, vilket, enligt föregivande fattat av konung Magnus Ladulås med Rikets råd och Ständer år 1282, var okänt till d. 30 juni 1587, då fogden i Östergötland Palne Eriksson (Rosenstråle) inlämnade, ej själva beslutet, utan en berättelse därom i det kongliga kansliet.[3] — Enligt en anteckning, som Lagerbring åberopar, skall denna berättelse redan blivit

[1] Till hertig Karl om regeringen efter oss i Sverige — och om kvarstaden på en del av räntan ur Tuhundra och Snävringe härader. Svartsjö d. 12 juni 1589. *Konung Johans registr.*

[2] *Rådslag i Konung Johans tid* i Riksarkivet.

[3] Uppgiften om tiden, då berättelsen inlämnades, är tagen ur en påskrift på dokumentet, så lydande: »Palne Erickssons drömde underwisning, som han antvardhade i Nårköping i K. Mtz cantzlij och rechne-cammer den sidste Junij 1587.» *Diplomatarium Svec.* I: 606.

fiske i Bråviken varit närmaste anledningen till denna hans upptäckt i rikets historia.[1]

Redan förut har konung Johan upprätthållit sin faders anspråk på bergverk och skogar. År 1584 underställer Rådet, om, där flere malmstreck finnas än Kongl. Maj:t själv kan bruka, ej dessa må bearbetas av främmande mot tionde till kronan, och även skogarna till dem upplåtas. Konungen svarar, att alla redan uppfunna malmstreck vill han själv bruka; de som hädanefter finnas må ställas på tionde, tills han finner lägligt att åter inträda i sin rätt.[2] Denna rätt utövar konungen t. ex. 1575 i fråga om *Bitsberg* »av ålder det förnämsta järnberg i riket», där bergsmännen förbjudas bryta malm i de små gruvorna som böra igenläggas, utan skall i stället arbetas i den stora gruvan och de olagliga hyttor avskaffas. Hertig Karl klagar 1581, att Johan förbudit honom bruka en gruva vid Nora som han av några bergsmän hade köpt.[3] Karl däremot träder i förbund med den enskilda idogheten i hertigdömet. År 1581 skriver han till menige man i Värmland: »Efter Gud Allsmäktig haver begåvat Värmlands berg med allehanda malm, men sådant är allt hittills icke rätteligen uppenbarat vordet, utan av våra undersåtare därstädes tilläventyrs fördolt, i fruktan att de sådan malm ej skulle tillstädjas själve bruka, och bliva med större pålagor besvärade; därföre, till att företaga sådana tankar, må alle veta, att eho som helst malmberg uppfinner, skall det fritt bruka mot tionde.»[4] Samma grundsatser följer han i anseende till sko-

[1] Anledning till Palne Erikssons påfund med berättelsen om Helgeandsholms beslut var, att han, som befallningsman i Östergötland, företog sig att inrätta ett fiske genom stängsel över Bråviken, varöver de andre klagade, då han framkom med sin diktade berättelse att skogar, gruvor, älver, även Bråviken, tillhörde kronan. Biskop NORDINS anteckning i *Nordinska samlingarna.* — MESSENIUS, som skrev sedan föregivandet gjort sin verkan, är den förste historieskrivare, som nämner det för alla de äldre obekanta Helgeandsholms beslut.

[2] *Rådslag i konung Johans tid.* Riksarkivet.

[3] *Registr.* för dessa år.

[4] Nyköping d. 23 jan. *Hertig Karls registr.* för 1581.

garna, såsom ses av hans brev till dem, som vilja bygga hemman på ödemarken i Värmland, att dem behålla såsom skattearv och eget.[1] Om uppodlingen av detta landskap har Karl, näst den konung, som fornsagan här låter först sätta yxan till skogroten, de största förtjänster, och är i synnerhet den egentelige skaparen av dess bergverk. Värmlands finnar äro av honom inkallade såsom nybyggare. *Karlskogas* bygd, förut en vildmark, där vid sjön Möckelns strand enstaka fäbodar voro de enda boningar, bär ännu hans namn. *Karlstad*,[2] den första stad i Värmland, är av honom anlagd, och ännu hundrade år efter hans dagar kallade de gamle i landet honom endast *Store Karl*. Redan såsom hertig visade han ock sin omsorg om allmänna undervisningen, vilken han sedan, såsom konung, skulle återställa på protestantisk grund. Vad Johan för läroverket ville och till en del verkställde, var allt förenat med hans egna hierarkiska planer och föll med dem. För de fria konsterna har denne konung i Sverige varit den förste beskyddaren. Flere utländske konstnärer, i synnerhet byggmästare, vistades vid hans hov: han byggde oupphörligt, och såsom undersåtarne klagade, allt för dyrt.

Om näringarnas fortgång är i hans tid ej mycket att tala. Avkastningen av silvergruvorna förminskades och begynte först mot slutet av denna regering åter höja sig. Konungen klagar över mycken falskhet i tillverkningen av både koppar, stångjärn och osmundsjärn, som

[1] Tingvalla d. 2 nov. 1582. *Registr.*

[2] Privilegierad på Tingvalla ö d. 5 mars 1584 med tvenne stora marknader för alle man, *persmässan* om sommarn och *fastingen* andra söndagen i fastan, samt handel på Värmlandsberg och sjön Vänern, vilken handel dessutom endast finge drivas vid *Varnums hamn* (sedermera Kristinehamn). 1589 förordnade hertigen Andreas Laurentii till föreståndare för Karlstads *Schola*, liksom han även visade en särdeles omsorg för skolorna i Strängnäs, Nyköping och Mariestad. Bergsstaden *Filipstad* har han 1611 såsom konung privilegierat. Redan 1581 stadgar Karl, att där vid bergskyrkan i Färnebo må vara samkväm till köpslagan var annan lördag. Före Karlstads anläggning ämnade hertigen grunda en stad i Bro socken i Värmland, och ger därtill d. 14 jan. 1582 åker och äng, samt Vålön i Vänern. *Registr.*

därföre ringa aktas av utlänningen.[1] Ännu oftare klagar han över myntets vanvärde, under det han själv ändrar värdet på sitt guld- och silvermynt. Han införer åter det i början av Gustavs och under Eriks regering illa beryktade nödmyntet *klippingarna*, vilka väl 1575 avlystes, men 1589 åter infördes. Genom upprepade förbud å landsköp skulle städerna uppmuntras, under det adeln i själva verket bemäktigar sig även handeln, gör stora uppköp av lantmannavaror, ofta i kronans namn, och låter dessa forslas av allmogen till sjökusten, tillbyter sig däremot hela skeppsladdningar av främmande varor och sprider dem på samma sätt kring landet. Sådant tillåta sig medlemmar av Rikets råd, landshövdingar, ståthållare, lagmän och andre som befallningen hava i landsorterna.[2] Det var då en ringa tröst, att konungen genom överflödsförordningar ville sörja för borgerskapets välstånd, sluteligen så eftertryckeligt, att han d. 27 maj 1589 ålade var borgare, som tillät sina kvinnfolk bära silkeskjortlar och sammetskragar, att för varje sådan hålla en landsknekt.[3]

I allmänhet märkes lika mycken oordning och misshushållning överallt i kungadömet, som drift, klokhet och sparsamhet i hertigdömets förvaltning. — År 1585 finner sig Rådet föranlåtet att göra konungen föreställningar. I hans hov och gårdar, säges det, går mycket oskickligt till med spisning och förtäring, ty ingen ända är med hovjunkare, lakejer, hingstridare, drabanter och annat löst parti, som med kvinnor och barn efterfölja hovet och

[1] Vid Finspång fanns redan en manufaktur, där spadar, pikar och andra grövre arbeten förfärdigades. Sigismund fick till den polska resan 800 skepp:d koppar: en del av de danska kanonerna, som enligt Stettinska freden skulle lösas, betaltes med järn.

[2] Se förbudet häremot år 1588 och konungens svar på Rådets klagomål i Reval.

[3] »Den gamle borgerske kvinnodräkten med kragar, kåpor och hättor med en strut, samt fållekjortlar av gott kläde» vill konungen däremot ej ogilla. — Det ovananförda förbudna hörde till vad som kallades »adelig dräkt».

äro landet till stor tunga: ingen ordning är med uppbörden och ingen reda med räkenskaperna: i Finland har ännu ingen rätt skattläggning skett och den påbegynta revningen i det övriga riket har ej blivit fullföljd.[1] Konungens, hertig Karls och även adelns tjänare bruka borgerlig näring städerna till förfång: konungen håller för många och dyra byggmästare, ehuru kronan har redan ståteliga hus nog: med förläningars utdelande sker stort underslev och många ovärdige komma i åtanka: därjämte ber Rådet att de gjorda ordningar måtte äga bestånd och konungen ej själv upphäva vad han påbjudit.[2] — Johan tog dessa föreställningar illa. Han visade, huru, enligt hans tanka, kronans rättigheter först borde göras gällande, då, i anseende till krigets behov, han förklarade sig nödsakad att återkalla alla förläningar till adeln, så inom som utom Rådet. Dessa hotelser[3] låta redan höra sig 1584. De förnyas 1586 och 1588, och gå sluteligen i verkställighet mot de vid konungamötet i Reval i fullkomlig onåd fallna rådsherrar.

Längtan efter sonen, ledsnad och otålighet vid regeringsärenderna, förbittrade allt mer konungens sinne. Likväl ville han, av ogunst mot Rådet, mer än någonsin hetas ensam regera. Det gick så långt, att man såg honom själv bära på sig nyckeln till den kungliga räntekammaren, och en brevförare kunde ej en gång avfärdas, utan att konungen utlämnade penningarna.[4] På samma tid klagades dock, att det, som för krigsfolket

[1] Den 30 maj 1584 hade en förordning blivit utfärdad om ny jorderäkning och skattejämkning, emedan rikets ränta blivit allt mer förminskad. *Registr.*

[2] *Rådslag i konung Johans tid.* Riksarkivet.

[3] Se *Registraturerna* för de nämnda åren. — Att ännu 1590 ingen verkställighet följt, ses av hertig Karls svar detta år på Rådets och adelns i Reval överlämnade besvärspunkter: kungen kan icke komma ut med sina inkomster, säger han, emedan land och län äro borta från kronan: och var icke så mycket nu är givit i län, så är dock visserligen mera *evärdeligen bortgivet* från kronan, än tillförene i någon konungs regementstid. Bilagor till WERWING, II: 76, 78.

[4] ERIK SPARRES *Försvarsskrift*, 2 delen. Handskrift i *Nordinska samlingarna*.

var sammanbragt, förslöstes på byggnader och kostbara käril. Den verkliga regeringen föll i underordnade personers, i lycksökares händer, och omkring konungen uppstod det »sekreterare-regemente», som sedermera i Sverige under enväldigt sinnade regenter blev ryktbart nog. Göran Persson kan hos oss kallas fadren för detta sällskap, och hans son Erik Göransson Tegel, med alla sina förtjänster om fäderneslandets historia, bråddes ej ur släkten. En Johan Henriksson, en Olof Sverkersson,[1] med deras likar, förvärvade sig sedermera, i dessa tider av en blodig och långvarig split, ett bedrövligt inflytande och en skändelig namnkunnighet.

Mot hösten år 1588 begynte talas om ett emellan Johan och Sigismund beramat möte till följande sommaren i Reval. Förtrogna bud gingo emellan konungarna. Av Rådet var ingen i hemligheten mer än Klas Fleming, som en gång för alla förvärvat sig Johans gunst, därigenom att han avstyrkt Sigismunds utresa till Polen. De andre kallade honom därföre en otrogen broder, och sökte förgäves av de kungliga sekreterarna upplysning om vad egenteligen var på färde. Offenteligen sades så i Sverige som Polen, att konungarne gemensamt skulle verka till freds ernående med Ryssland, och Johan utgav redan i november år 1588 och ytterligare om våren 1589 (utan att varken Rådets eller Ständernas hörande omnämnas) påbud till menige riket om en allmän krigsgärd i varor, samt en skatt under namn av frivilligt lån. Tillika förordnade han om rusttjänstens fulla utgörande av adeln, och uppmanade den att gripa sig an även utöver sin lagliga skyldighet; emedan konungen själv i sin ålder ville våga sin person emot fienden och förvärva en ärofull fred. Rådet, hos konungen församlat i Uppsala, anade några andra »synnerliga och märkeliga orsaker» varföre Kongl. Maj:t

[1] Även kallad Olof *Perkelsson* (Perkel betyder djävul på finska) och Olof *Vändekåpa*. Johan Henriksson är i det föregående omförmäld.

så häftigt stod på detta företagande. Det uppsatte redan nu innehållet av de föreställningar, som sedermera överlämnades i Reval.[1] För det närvarande inskränkte man sig att avråda resan och krigsrustningarna: stilleståndet med ryssarna vore ännu ej tilländalupet, tvenne års missväxt hade ökat nöden i landet, pesten (*plågan* kallas den), som under denna regering flera gånger hemsökte riket,[2] härjade i Finland och Livland. Men Johan svarade i högsta iver, att han ansåge allt avrådande för förräderi, ja, att han ville till Livland och se sin son, om än folket skulle falla som gräset om sommaren för lian. Med utrustningen skyndades, men konungen var allt för otålig att invänta krigsfolket (en stor del mötte honom först på återresan). Han gick om bord i Stockholm d. 3 juli under ett häftigt åskväder, med sin drottning, en nyfödd son,[3] de förnämsta av Rådet och det manskap som hunnit samlas, och fick sedan i Reval vänta flera veckor på Sigismund.

Efter dennes ankomst blev det anslag Rådet förut hade misstänkt, ett allmänt taleämne. Det berättades, att konungarne skulle följas åt till Sverige, och Sigismund ej återvända till Polen. Själv erkände Johan endast, att han ville hemföra sin son för att i Sverige krönas. Troligt är, att han med detsamma ämnat till honom avträda regeringen (en om denna tid väl underrättad författare[4] säger att sådan varit hans önskan), och detta skulle då bli ett giltigt skäl för Sigismund

[1] Erik Sparre l. c. Han är tydligen själv författare både till Rådets och krigsbefälets föreställningar, vilka framdeles omtalas.

[2] Nämligen: 1572, då D:r Lemnius lät trycka en traktat »*Emoot Pestilentzie huru hwar och en Menniskia sigh hålla skal*», dedicerad till hertig Karl: 1576, enligt D:r Benedictus Olai i dess år 1578 utgivna *Svenska läkarebok:* 1580, då universitetet i Uppsala därigenom skingrades, och åren 1588, 89, 90.

[3] Prins Johan, född d. 18 april 1589.

[4] Animo habuit constitutum domi forisque pace confecta regni gubernaculum filio tradere et ipsemet vitam Upsaliæ privatam agere: quo decreverat doctissimos undequaque viros ad functionem ibi Academicam convocare, horumque quotidianus inspector, summus Cancellarius et director fieri constituerat. Messenius, VII: 77.

att stanna i Sverige.[1] Det polska Rådet hade redan i Vilna talat med den sistnämnda om detta rykte.[2] Det svenska förutsätter avsikten hos bägge konungarna såsom given, och de ytterligare medel det tillgriper däremot visar, att det ej anser sig bekämpa en blott inbillad fara. Konungarne tillbragte en månad med varandra, varunder de polske rådsherrar klaga hos Johan på Sigismund,[3] de svenske åter hos Sigismund på Johan, och blodiga tvistigheter ofta utbryta emellan polackar och svenskar. — Redan i början av september kom underrättelse om tartarernas infall i Polen, i följe varav den närvarande polska adeln genast fordrade Sigismunds återresa. Å andra sidan beredde sig svenska Rådet att framföra de redan i Uppsala överenskomna föreställningar till Johan, som nekade herrarna tillträde, varföre minnesskriften i stället överlämnades till Sigismund. Den upprepar de redan år 1585 gjorda påminnelserna mot Johans regering, och målar i de mörkaste färger tillståndet i Sverige: Deras majestäter skulle låta sig undersåtarnes nöd gå till hjärtat, den vore nu efter tjuguåtta års krig stigen till den höjd, att riket intet mer förmåtte giva: utom skatten av den tionde penningen i flera år[4] hade allmogen nästan årligen måst utgöra först den stora kostgärden, därnäst tre till fyra hjälpegärder om året, och ändå penningar samt stora körslor och dagsverken: det mesta vore påbudet ej med överenskommet råd och betänkande, såsom lag säger,

---

[1] Messenius, VII: 9, 5, och Typotius i sin *Relatio hist. de Regno Suecia*, tryckt 1606, och Ægidius Girs i sin *Krönika* omtala ett förslag att förskaffa polska kronan åt ärkehertig Ernst och förmäla honom med Sigismunds syster Anna.

[2] Erik Sparre l. c., han hade hört detta av Sigismund själv.

[3] Dessa klagomål angå dels uppfyllandet av valartiklarna, dels Sigismunds utländska livvakt och det inflytande utlänningar hos honom utöva. — De polska senatorernas latinska tal till Johan i Reval läses hos Erik Sparre l. c.

[4] Till fullgörande av Älvsborgs lösen m.m., som till Danmark enligt Stettinska freden måste betalas.

utan av kammererare och köksskrivare. Under den hårda tiden i trenne nästlidna år hade mycket folk, hästar och boskap av hunger omkommit: månget hus hade genom de stränga årliga utskrivningarna mistat tre till fyra söner: lindring i bördorna hade ofta nog blivit utlovad men ej följt: den oskickliga och slösaktiga hovhållning, utan ordning och lydnad, de stora byggningar, slott och kyrkor öka den menige mans armod, så att där förr haver varit åker och äng, där växer nu stor skog, och var fordom i många år sutit välbehållne bönder, där löpa de nu med säcken och käppen. Av städerna är tredjeparten öde: bland prästerskapet härskar oenighet för liturgiens skull: krigsfolket utan sold överlämnat i främmande land åt hunger och nakenhet, är utledset vid kriget: freden är rikets första behov, varföre den med Ryssland nu bör slutas, medan fienden därtill är benägen. Denna föreställning inlades i Rådets namn och med detsamma en annan av Rådet, adeln och krigsbefälet gemensamt, sedan de till överläggning sammanträtt i Revals domkyrka: de hade förnummit att konung Sigismund ämnade taga sitt avsked av kronan Polen och följa sin fader till Sverige: det vore mot konungarnas brev, heder och tro: väl hade man hört, att fordom åtskillige store regenter avsagt sig spiran: det hade dock skett uppenbarliga; men att så snöpligen rymma från rike och land, därpå hade endast konung Henrik[1] givit efterdöme, vilket liksom hans övriga bedrifter vore bättre fly, än följa: övergåve Sigismund på samma sätt sin tron, så hade Sverige otvivelaktigt att förvänta, till kriget med Ryssland, även krig med Polen. Sådan svår och oändlig fiendskap är Sverige på denna tid icke mäktigt att utstå, utan torde undersåtarne därav mot bägge konungarna bliva kallsinniga,

[1] Henrik av Valois, 1573 konung i Polen, som han efter 4 månader övergav för att tillträda fransyska tronen.

eller, som värre är, begynna någon oro i riket:[1] för övrigt må Deras majestäter vara försäkrade om herrarnes trohet, och att de för Sigismunds arvsrätt till Sveriges rike ville hålla liv och blod osparda. Skriften har sextioett undertecknade namn, däribland alla närvarande rikets råd, utom Klas Fleming. — Då dessa föreställningar syntes bliva utan verkan, och även på en ny inlaga av Rådet till Johan endast följde det genom Olof Sverkersson meddelade svar, att de måste lyda eller se sig om efter en annan konung, upptågade krigsbefälet till slottet och nedlade sina fanor utanför konungarnes fenster, med ed, att aldrig draga vapen till deras försvar, om de onödigtvis utsatte Sverige för så många fiender. Polackarne hotade å sin sida. Hogenskild Bielke, som Johan lämnat som ståthållare i Stockholm, skrev att hertig Karl i Sverige begynt oroligheter. Sigismund ryckte sig d. 30 september ur sin faders armar, och Johan, sedan han avsänt fullmäktiga att underhandla med ryssarna, gick till sina skepp, mitt ibland det förgäves uppvaktande Rådet, och sitt efter fred och föda ropande krigsfolk, — mörk, tyst och med vreden i hjärtat.

Hemkommen fann han att hertig Karl förhållit sig stilla, och att Hogenskild Bielkes föregivande saknade all grund. En förlikning följde emellan bröderna, föranledd av åtskilliga framställningar från Johans sida, varibland den märkeliga: att man ej någonsin borde tillstädja det Rikets råd och adel, som eljest visat sig åstunda »polska och andra sådana främmande friheter», måtte tränga sig till några ytterligare privilegier.[2] Karl återinsattes i alla sina rättigheter uti förstendömet och

[1] I anklagelsen inför Ständerna 1590 och i dessas i anledning därav givna förklaring sägas de av herrarna här brukade ordalagen ha varit: *stänga riket för bägge Deras majestäter.* De i texten anförda uttrycken äro sådana som de finnas hos WERWING, *Bilagor*, s. 20, samt i ERIK SPARRES *Försvarsskrift.*

[2] Till hertig Karl om några ärender 1589 efter återkomsten från Reval. *Registr.*

förstendöme) i fall av hans död utan manliga arvingar, åt hertig Karl, och, efter hela manslinjens utslocknande, även åt prinsessorna av kongliga huset. Vad de anklagade rådsherrarna angick, så förklarade adeln, att den, såsom arvföreningen trogen, ville fullkomligt söndra dem ifrån sig, ifall de ej med giltiga skäl kunde sig försvara, vari de övriga stånden instämde. Anklagelsen gällde nu mera ej blott uppträdet i Reval, utan avsikten att tillintetgöra arvföreningen. Johan i sitt vidlyftiga svar på Rådets besvärsskrift, säger att herrarne velat efter hans död regera i den svagsinta hertig Magni namn: Karl åter i sin Rimkrönika, att de velat unna Sigismunds syster prinsessan Anna skenet av högsta makten. Bevis finnes ej för någotdera. Ett brev från Erik Sparre till hans svärfar, den gamle grev Per Brahe, skall i anledning av de år 1587 författade *Kalmare stadgar* ha yttrat hopp om valrikets återställande i Sverige;[1] och dessa stadgar erbjuda visserligen grund nog därtill. Men huru göra dem till föremål för anklagelse, då de av Johan själv blivit samtyckta och bekräftade? Med större skäl kunde Karl beklaga sig över dem. Också var han ej förr försonad med konungen, än han fordrar fram »den skriftelige latinske handel som i Kalmar beslutades, förrän Sigismund drog av riket», vilken Hogenskild Bielke hade i förvar. — Hertigen upprepar denna fordran med hotelse »att Kongl. Maj:ts nycklar nu vore honom antvardade, varföre han skulle bruka våld, om ej skriften med godo frambures. »Det I förmälen — skriver han — att mycket nyttigt skall ock i dessa stadgar vara författat, är föga bevist, och vad gagneligt det än kunde synas, borde likväl sådana ärender, som allmänna välfärden angår, icke hemligen av tre eller fyra

[1] Messenius, VII: 86. Erik Sparre begynner sin egenteliga försvarsskrift med ett vidlyftigt bevis, att om någon gång de skulle sagt, att det vore så gott ha ett valrike som ett arvrike, sådant ej innebär avsikten att avskaffa det senare och återställa det förra, emedan det är stor skillnad att säga en sak bör vara så och så, och att verkställa den.

personer berådslås och stadgas (och därtill på främmande tungomål), utan skulle det skett med Vårt och Rikets ständers välbetänkta råd och samtycke».[1] — På samma sätt äskades av Erik Sparre »hans vidlyftiga handel om kongeliga regalier och försteliga rättigheter»,[2] vilken hade blivit uppläst för konungen i Vadstena år 1587; och de villkor Johan vid detta möte föreskrivit hertigen, lades även herrarna till last. — Rättegången emot dem, om man så kan kalla ett förfarande, som saknade alla lagliga former, fortfor över tvenne år under fängelse, hotelser och avfordrade förklaringar, som konungen aldrig fann tillfredsställande, och vilka, då Erik Sparre mer än en gång hemligen protesterat, mot vad han offenteligen vidgått, även synas ha varit föga upprikтiga.

Karl förlät dem sluteligen och bemedlade hos Johan även en slags tillgift för grev Axel Leijonhufvud, ehuru denne i utkastet till konungens testamente nämnes ibland dem av rikets råd som voro ovärdige allt förtroende. — Konungens bitterhet mot Rådet fortfor och gav sig luft i yttranden, hittills ohörda i Sverige. I svaret på föreställningarna i Reval säger han sig hädanefter som hittills vilja regera såsom en »Absolut konung». En ny ed av innehåll: »att ingen må ogilla eller tala emot, då konungen finner för gott följa eget råd», förelades de nya rådsherrar, som inträdde i de avsattes ställe.[3] Mot de anklagade var han så mycket oförsonligare, som de egenteligen voro offer för många. Fåfänga voro deras hustrurs och anhörigas och även Sigismunds förböner. För att gagna sitt fädernesland, skriver denne d. 14 aug. 1590, hade han emottagit den polska kronan, då detta ändamål ej kunnat vinnas, och han i kriget mot Ryssland snarare måst vara Sverige till skada än hjälp, hade

[1] Till Hogenskild Bielke d. 10 och 20 febr. 1590. *Registr.*
[2] Nämligen skriften: *Pro rege, lege et grege.* Brev till Erik Sparre d. 28 febr. 1590. *Registr.*
[3] Fryxell l. c., efter handlingar i Riksarkivet, IV: 103, 125.

han varit villig och vore det än, att avsäga sig sin tron i Polen. Nu förnumme han, att den onåd hans fader fattat till rådsherrarna i Sverige, mest hade sin grund däri, att desse avstyrkt hans hemresa från Reval. Voro de ock ej alldeles obrottslige, så borde dock Hans Maj:t låta nåd gå för rätt och betänka, huru svårt det ville falla för hans son att komma till ett regemente, där änkor och faderlösa barn, till en del ej fjärran besläktade med det konungsliga huset, skulle ropa hämnd över honom, såsom orsaken till deras olycka.[1] I ett annat brev begär han veta, huru handlas skall med de ryska sändebuden, som till Polen anlänt. Johan svarade på detta sista: Fred ville han bevilja storfursten »om denne sloge ned sitt huvud för honom»[2] samt upphörde att kalla sig alla ryssars herre, emedan en del av Ryssland tillhörde Sverige.

Det var medan Kexholms län och Ingermanland åter gått förlorade, Finland härjades och i Estland en svensk styrka av tjugutusen man[3] hade att strida mot en rysk av mer än hundratusen, som Johan förde sådant språk. Det ryska anfallet, som skedde om vintern 1590, följde på de efter mötet i Reval började men avbrutna underhandlingar. Tsaren kom själv med hela sin här. Gustav Banér, ståthållaren i Livland, drog sig ur Ingermanland, och förstärkte ej ens i sitt återtåg Narva, där den hjältemodige Karl Henriksson Horn emotstod belägring och storm av hela ryska makten med en så ringa styrka, att han sluteligen endast hade fyrahundra knektar i tjänstbart stånd. Narva förblev ointaget. Det fördrag, var-

[1] Werwing, I: 95.

[2] Ibid. 98. Ett orientaliskt underdånighetstecken, att med pannan beröra jorden. Den lika fege som grymme Ivan Wasiliewitz II gjorde detta år 1571 inför sändebud från Krimska tatarernas khan, sedan denne intagit och bränt Moskva. Karamsin, VII: 149.

[3] Rysk uppgift. Karamsin, IX: 175. Sannolikt är den för stor; ehuru ändå mer överdrift härskar i de ryska krönikornas uppgift om ryska styrkan. De uppgiva denna till trehundratusen man; under det den svenska *Krönikan* av Ægidius Girs väl talar om 100,000 ryssar, men säger, att tsaren till en början endast kom med 30,000 för Jamgorod i Ingermanland.

igenom Horn utverkade tsarens återtåg emot avträdande av Ivangorod, eller det så kallade ryska Narva, och Koporie, med fritt avtåg för svenska besättningarna (om Kexholm skulle framdeles underhandlas) räddade Estland. Därföre blev Horn, tillika med Banér, hemkallad — fängslad, och av konungen, som ej kunde förlåta att han underskrivit föreställningarna i Reval, utropad för förrädare. I Estland var krigsfolket så utledset vid den långvariga fejden, att det sluteligen på eget bevåg ville göra fred. Sigismund slöt den verkeligen för Polen och betingade med detsamma ett års stillestånd för Sverige. Johan förtörnades däröver. Han sade, att varken hans son eller hans broder skulle vara hans förmyndare, och befallte krigets fortsättande. Nya utskrivningar i Sverige, uppror av knektarna för bristande sold, till- och avsatte befälhavare (även Karl var 1590 för kort tid över till Livland), ömsesidiga härjningar, och å svenska sidan ännu en och annan lycklig vapenbragd, utmärkte för övrigt detta krig under de tvenne återstående åren av Johans levnad. Karl Henriksson Horn begärde rannsakning och dom. Hans försvar, vilket man nekade honom att skrifteligen författa, ehuru han förklarade sig vara sjuk och svag av fängelset och »en föga vältalande man», var fullt av ädelhet. Ett fel medgav han och avbad: att han tillåtit Gustav Banér, som sedan lämnade honom utan undsättning, taga för mycket folk ifrån Narva: han hade så ofta slagit ryssarna med ringa manskap, och trodde dem ej nu farligare än 1577 vid Reval, vilket han och hans far då försvarade mot 50,000 man. Han dömdes d. 20 febr. 1591, årsdagen av stormen för Narva, till döden, men satt ännu ett år i fängelse, och fick sluteligen på avrättsplatsen nåd. Man hade, för att utverka denna hos den länge obevekeliga konungen, använt den späda prins Johans böner. Då Karl kom till väldet, återfick Karl Henriksson Horn befälet i Livland. Han var uppväxt i detta krig vid sidan av sin

far, den gamle Henrik Horn, som kunde berömma sig av denna son, och en brorson sådan som Klas Kristersson Horn.[1] Sonen hade fyra söner, alle märkelige män, ibland dem Gustav Horn den yngste och den störste. Det var mer än en svensk släkt, som i denna tid bar sådana frukter. De visa framåt på den store Gustav Adolfs dagar.

Karl hade i Nyköping d. 22 augusti 1592 ingått nytt äktenskap med Kristina av Holsten.[2] Det ådrog honom konungens ogunst, och de gamla misstankarna vaknade åter. Till Karls brud hade Sigismund innan sin utresa till Polen ämnat fria och redan skickat henne sin bild och dyrbara föräringar, då underhandlingen avbröts. Hon var en prinsessa av strängt sinnelag. Det säges, att hon sedermera, såsom Karls gemål, ej bidrog till enigheten emellan honom och hans brorson.[3] Om våren samma år nedlades Johan av en tärande sjukdom. På sotesängen tillsade han de fångna rådsherrarna åter sin nåd. Han förklarade även, att, om Gud förlängde hans liv, han ingen mer i trossaker ville tvinga, efter liturgien åstadkommit så mycken oro och förargelse. Detta var hans sista svar på småländska prästerskapets föreställningar. Ett halvt år efter hans död brukades hans liturgi endast i änkedrottning Gunillas hovkapell.

Konung Johan III dog på Stockholms slott d. 17 nov. 1592 i sitt femtiofemte år. — Hans död hölls någon tid hemlig. Man misstänkte, att drottningen emellertid av kvarlåtenskapen tillägnat sig vad henne anstod. Mycket saknades vid skedd undersökning, men hon försva-

[1] Riksamiralen Klas Kristersson Horn, som under Eriks tid med svenska flottan behärskade Östersjön, var son åt Krister Horn, vilken var broder av Henrik och stamfader för Hornrarna af Åminne, liksom Henrik för Hornrarna av Kankas.

[2] Dotter av hertig Adolf till Holsten-Gottorp med Kristina, lantgreven Philipps av Hessen dotter.

[3] Werwing. Det nämnda giftermålsförslaget kom från Sigismunds faster hertiginnan Elisabet av Mecklenburg, vilken sedermera själv avrådde det.

rade sig med Johans gåvobrev, och han hade dessutom förklarat att henne ingen räkenskap skulle avfordras.[1] Hertig Karl införde först sorgen, tillika med vreden, på slottet.[2] Liket, som blivit insatt i ett oansenligt rum, lät han präktigt svepa och vakta i en av slottets förnämsta salar. Drottningen, tillika med riksråden Klas Bielke och Göran Posse, som varit tillstädes i konungens sista stunder, fingo uppbära skarpa förebråelser. De hade i två dagar dröjt att om dödsfallet underrätta hertigen, som blott befann sig tre timmars väg från huvudstaden.[3] Han tillsade till och med drottningen att avflytta från slottet. Hon rättade sig ej därefter, och man hör ännu följande året Karls klagomål över det myckna onyttiga folk, som där underhölls.

[1] Se vad hertig Karl kallar »Ingången till konungens testamente», STIERNMAN, I: 385. Det testamente konungen förbehållit sig, att upprätta angående riksstyrelsen efter sin död, fanns ej.

[2] Regis tectis luctum induxit. MESSENIUS.

[3] Den 16 nov. Dagen före dödsfallet skriver hertigen till Rådet från Nyköping, att han av deras brev förnummit konungens stora svaghet, och vill ge sig till vägs åt huvudstaden. På vägen uppehöll han sig i Södertälje, som det synes för att inhämta ytterligare underrättelser, men dessa uteblevo i tvenne dagar.

Sjätte kapitlet.

KARL MOT SIGISMUND.

Den som hade kunnat lova — skriver Erik Sparre[1] ur sitt eget fängelse — att den herren, som under ett tyranniskt regemente föddes i fängelset,[2] en gång skulle bli konung över tvenne riken, hade väl haft att förvänta annan lön, än de fått, som nu anklagas att hava spelat honom Polens krona i händer. Med hoppet om denna, hade han redan trätt ur sina barnaskor. Fader och moder förljuvade därmed fångenskapens dagar. Därföre uppföddes han i katolska läran, ehuru Johan, för syns skull, även gav honom lutherska lärare och själv med honom besökte allmänna gudstjänsten.[3] Då fadrens tänkesätt förändrades, ville han förmå sonen, även genom hotelser, till avfall från modrens tro, och Rådet gjorde också i detta avseeende föreställningar hos de kungliga barnen.[4] Prinsessan Anna ändrade religion: Sigismund förblev ej blott ståndaktig i sin, utan satte en ära i att ej beräkna följderna av sitt nit för densamma. — Vad som i Sverige kallas hans regering, visar oss blott det fullkomliga utbrottet av den oro, som den föregående samkat. Johan hade blivit alla de grundsatser otrogen,

[1] I sin *Försvarsskrift.*

[2] Sigismund var född under sina föräldrars fångenskap på Gripsholms slott d. 20 juni 1566.

[3] Däremot, då Arnold Grothusen, som, efter katoliken doktor Nikolaus Mylonius, blev Sigismunds lärare, en gång vågade leda prinsen ur katolska mässan, drog Johan sitt svärd över hans huvud med utrop: *Educabis filium meum in spem utriusque regni.* WERWING.

[4] MESSENIUS.

som Vasahuset hade att tacka för sin upphöjelse. Hans son skulle plikta därför med kronan, och Karl i bekämpandet av fäderneslandets faror förvärva högsta makten.

På reformationen hade Gustav Vasa grundat sitt verk. Om Johan redan angripit denna grund, vad hade man ej att frukta av en konung, jesuiterna så tillgiven, att hans fader, sluteligen, ehuru fåfängt, besvor honom, att taga sig till vara för dessa fäder, »som voro vane att ha ena foten i predikstolen och den andra i Rådet».[1] Också väntade man sig i Rom ej litet av hans nit. Redan 1587, vid konungavalet i Polen, yttrade Påven Sixtus V sitt hopp, att Sigismund skulle undertrycka ej blott de polska, utan även de svenska kättrarna.[2]

Karl hade under de tvenne sistförflutna åren i själva verket fört regeringen i Sverige. Det var naturligt att han förblev i utövningen därav tills vidare, då Johan avlidit, utan att i detta avseende efterlämna något förordnande. I brev av d. 24 november 1592, som hertigen avsände med sin egen tjänare, underrättas Sigismund om fadrens frånfälle, och att Karl med Rådet antagit sig regeringen till konungens ankomst. Hertigen anhåller om hans bemedling i de åter började underhandlingarna med Ryssland och tillägger: »Såsom de poler utan tvivel nu skola söka att få den svenska andelen av Livland in, have vi tillskrivit befälhavarna därstädes, att ej antaga några polska tillbud, innan de underrättat oss och Rådet.» Han ber Sigismund det i välmening upptaga. Till krigets förande finnas inga medel, ty varken gull eller penningar synas till i den avledna konungens kvarlåtenskap, varpå en uppsats sändes, så vitt hertigen därom kunnat erhålla kunskap. Därpå följer d. 28 nov. en kallelse till de avsatta rikets råd, att infinna sig hos hertigen, som efter någon underhandling, bekräftade den tillgift han

[1] Brev till Sigismund d. 9 juli 1591.

[2] Så skriver kardinalen Joyeuse från Rom till konung Henrik III i Frankrike. RAUMER, *Briefe zur Gesch. des 16 und 17 Jahrhunderts.*

dem för halvtannat år tillbaka redan hade tillsagt, varefter de inträdde i utövningen av sina ämbeten och återfingo sina förläningar. I allmänhet gav Karl alla för liturgien eller för politiska orsaker insatta fångar friheten åter.[1] Emellertid ingick brev från Sigismund själv, som uppdrog, tills han själv hunne besöka sitt fäderneriike, dess styrelse åt hertigen. En avskrift av detta brev bifogades den kungörelse Karl därom lät utgå i landsorterna. Så vitt syntes allt gott. Även om förlikningen med de anklagade rådsherrarna hade konungen i sin nämnda skrivelse visat sig angelägen. Han utfärdade sedermera om deras fullkomliga oskuld en offentelig förklaring,[2] med vilken dock hertigen var föga nöjd. Åtskilliga tecken yppade snart vad komma skulle. Konungen hade tidigt emottagit hemliga underrättelser från Sverige. Hans majestät lärer ej så lätt komma till successionen härstädes, skrev man honom till. En av Rådet (namnet förtiges) meddelade ett betänkande över medlen att försäkra tronföljden, även ifall våld måste användas. Ett antal krigsfolk, kosacker och andra, borde sändas till Livland, och en flotta utrustas i Danzig, dit konungen själv borde begiva sig. För att vinna polackarna, borde han ställa dem tillfreds angående gränsorna (således genom Estlands avträdande). Här hemma skulle ej Rådet underlåta att bevaka konungens bästa. Genom främmande makters föreställningar borde hertigen avrådas från allt motstånd.[3] Partiet stannade ej vid ord. Grev Axel Leijonhufvud försökte strax efter Johans död att i Sigismunds namn bemäktiga sig Älvsborgs och

[1] Messenius.

[2] Konung Sigismunds patent för Hogenskild Bielke, Gustav Banér, Erik Sparre, Axel Leijonhufvud, Sten Banér, Ture Bielke, samt de redan avledne greve P. Brahe och Klas Åkesson Tott utfärdades efter hans ankomst till Sverige d. 2 nov. 1593.

[3] Ur ett anonymt brev (på tyska) i den latinska registraturen 1593—98, i *Riksarkivet*. Det är ställt »an eine Fürstliche Person der Cron Polen verwandt, belangend den Zustand des Königreichs Schweden — (troligen till prinsessan Anna).

Gullbergs fästningar. Försöket misslyckades väl, och han måste fly riket. Men han förde till Polen sina anklagelser mot hertigen, erhöll Sigismunds skyddsbrev, och sedermera i Finland även sitt grevskap åter, vilket konung Johan hade indragit. I Finland var Klas Fleming ståthållare och tillika fältöverste i Livland. Han lät utgå sina brev till Sverige, vari han varnade för hertigen, och förklarade, att han själv endast ämnade rätta sig efter konungens egna befallningar. Han styrktes däri genom den särskilda beskickning till Livland och Finland, som Sigismund i början av året 1593 anförtrodde åt Johan Sparre (Erik Sparres broder). Från detta ögonblick fanns en särskild regering i dessa länder.[1]

Hertigen å sin sida ingick med Rådet en förening, att — oförkränkt troheten mot Sigismund — föra regeringen under gemensam ansvarighet, en för alla och alla för en.[2] Det var detta ordasätt, framdeles brukat i alla hertigens och Ständernas föreningar, som Sigismund plägade kalla hertig Karls *fågelnät*. Att den nämnda förbindelsen lätt kunde föra Rådet längre än det önskade, visade sig snart. De vid det kungliga likets bisättning i Stockholm församlade prästerne yrkade hos hertigen uppfyllandet av konung Johans år 1590 givna löfte om ett inhemskt kyrkomöte till biläggande av stridigheterna i religionen. Rådet var av den tankan, att endast några få dess medlemmar borde med prästerskapet i detta ändamål sammanträda. Hertigen fordrade tillika allmän riksdag, och genomdrev sin vilja. *Religionen* och *friheten*, sade han till Rådet, vore hans faders välgärningar mot fäderneslandet. Av tacksamhet för dessa

[1] Hæc prima inter Regem et Ducem fuit discordiæ sementis. MESSENIUS.

[2] Rådet vågade påminna, att ett utdrag borde ske ur det latinska *brevet* (så kallas denna tid alla skriftliga handlingar) i Kalmar, varmed menas de förr omtalta *Kalmare stadgar* — till rättelse för regeringen i Sverige. Hertigen svarar d. 20 jan., att, ehuru detta brev blivit kasserat, emedan det hemligen sammansattes utan Rikets ständers vetskap, det dock må överses, och vad däri kan vara riket nyttigt, Sigismund föreläggas. *Registr.* för 1593.

hade Ständerna gjort kronan ärftelig i konung Gustavs hus: endast den vore en rätt Svea rikes arvkonung, som därvid bibehölle riket. De hade nu en konung, enligt samvete Påvens myndighet underkastad: det vore så mycket mer av nöden att både för religionen och friheten sådana villkor fastställdes, som de svenske av ålder haft rätt att förelägga sina konungar. Ett ej mindre öppet språk förde han till Sigismund själv, då han underrättade om Ständernes sammankallande och det utskrivna kyrkomötet i Uppsala: konungens regemente hos de svenske kunde endast bliva lyckosamt, så vida han godvilligt stadfäste rikets religion och friheter, och de beslut, varigenom Ständerne ville dem upprätthålla: betoge han sig därigenom tillfället att handla emot lag och sin konungsliga ed, kunde hans person av ingen hatas: arvsrätten skulle då förbliva hos hans efterkommande. Detta vore hertigens råd; och hade konungen trogne tjänare, skulle de styrka till detsamma. Med sådana bud sändes sekreteraren Olof Sverkersson till Polen.[1]

Den 25 febr. 1593 började Uppsala möte. Utskickade, andelige och världslige, infunno sig från hela riket, med undantag av Finland, varifrån endast några få kommo tillstädes.[2] Närvarande voro hertigen med Rådet, fyra biskopar,[3] över trehundrade präster, många av adeln, borgerskapet och bönderna. Nikolaus Bothniensis, teologie professor i Uppsala, ehuru en ung man, valdes till

[1] Han hade även förstått att insmickra sig hos Karl, förtalte honom sedan hos Sigismund, föll sluteligen genom sin dubbelhet i dennes onåd, och sökte då, ehuru förgäves, ny gunst hos hertigen. Denne betydande mans son blev hundefogde, eller spögubbe i Klara kyrka i Stockholm. ARNOLD MESSENIUS i *Palmsköldska samlingarna.*

[2] MESSENIUS säger, att finnarna helt och hållet uteblevo: WERWING tvärtom, att de voro tillstädes. Biskopen samt domprosten och skolemästaren från Åbo omtalas i förhandlingarna. Underskrifterna å Uppsala mötes beslut, äro för övrigt ej alle tecknade på stället. Det kringsändes och underskrevs i stiften.

[3] Från Linköping, Strängnäs, Västerås, Åbo. Det lediga ärkebiskopsämbetet besattes under mötet, äfven som biskopsstolarna i Växjö och Skara och Viborg, ehuru de bägge förstnämnda ej tillträddes, förrän deras nuvarande åldrige innehavare med döden avgingo.

ordförande. Han hade för liturgien varit fången. Valet var en hyllning åt den ståndaktighet Uppsala universitet visat i de liturgiska stridigheterna; varföre ock ett av mötets beslut blev, att universitetet skulle åter upprättas ur sitt förfall. Sedan man överenskommit, att den heliga skrift, ur sig själv förklarad, vore den evangeliska lärans enda grund och regel, samt genomgått alla artiklar av den oförändrade Augsburgiska bekännelsen, uppstod Petrus Jonæ, nyss av hertigen bekräftad såsom biskop i förstendömet,[1] och frågade alla närvarande, om de denna lära samtyckte och i densamma ville förbliva, om ock Gud skulle behaga, att de därföre måtte lida. Alle svarade: vi vilje därföre våga allt vad vi i världen äga, både gods och liv. Då utropade ordföranden: nu är Sverige blivit en man, och alle have vi en Gud.[2] De förändringar i kyrkobruk och lära, som under föregående regering blivit införda, avskaffades. Luthers katekes lades åter allmänneligen till grund för religionsundervisningen, och Laurentii Petri Handbok för gudstjänsten.[3] Biskoparne i kungadömet, som alle visat sig såsom liturgiens befordrare, voro nu de förste att avsvärja den; och deras präster följde efterdömet. Alle desse slutade med en allmännelig avbön, och begärde av Riksens råd att återfå de skrifteliga förbindelser

[1] Han fick först fullmakt att vara biskop i Strängnäs d. 6 januari 1593, och vigdes under mötet, ehuru valet skett redan 1586, och han från denna tid var i utövning af ämbetet. *Hertig Karls Registr.* 1593.

[2] Nicolai Bothniensis *Relation om Upsala Concilio*, tryckt av Lönbom, *Historiska märkvärdigheter*, I del.

[3] Sedan liturgien var församlingen i Sverige påträngd, blev förbudet, att någon skulle läsa för ungdomen Lutheri catechismum; de mer för sig komne, och helst prästmän, befalldes med flit allenast läsa de gamle fäders skrifter, uppå vilka man visste jesuiterne sig förnämligast beropa. Sedan blevo många uppenbara påviska böcker utströdde ibland gemene man, såsom Eccii *Enchiridion* och flere av det slaget: *Catechismus* Canisii och *Consultationes* Cassandri voro på svenska av trycket utgångne, och genom dem många människor förförde. Werwing, I, 133. I hertig Karls svar på prästerskapets punkter d. 27 febr. 1595 förordnas, att en utläggning av Lutheri Catechismus skulle ske var söndag efter predikan. Den 13 aug. s. å. skriver han till prästerskapet, att den svenska katekesen borde förbättras och renas från påviska ceremonier, samt bibelöversättningen granskas.

till liturgiens antagande, med vilka de förvärvat sig sina lägenheter. Rådet lovade det; men hertigen behöll skrifterna i sitt kansli. Flere rådsherrar varnade nu prästerna, att aldrig mer emot Guds ord och samvetet någonting samtycka. Att herr Hogenskild Bielke lät sig höra med ett tal i samma mening, väckte hågkomst därav att han själv våldsamt infört liturgien i Östergötland. Prästerne i hertigdömet firade nu sin seger, och med dem de världsliga ståndеn, hos vilka Johans liturgi och den förargelse den åstadkom, mer än något annat, har utplånat påvedömets sista välde i Sverige. »Uti kyrkoregementet — klagades vid Uppsala möte — skedde allting med hemliga stämplingar, arglistighet och våld, utan rannsakningar, förhör och dom, emot all ordning, så att de som liturgien biföllo, befordrades allena till biskopar, prästerskapet alldeles oåtsport.» Detta, som Johan velat reformera, föll genom honom ännu djupare. »Församlingarna påträngdes präster — heter det — som icke allenast voro olärde, utan ock ofta horkarlar, tjuvar, menedare, mandråpare, drinkare och lättfärdige personer, blivandes alltid de med de bästa gäld försedde, som liturgien underskriva ville: däremot ärlige, lärde och stadige evangeliske prästmän, som liturgien emotsade och försköto, blevo föraktade, hatade, ja förföljde till välfärd och liv, varandes klart nog, att såframt liturgien icke avskaffades, förrän konung Sigismund komme till regementet, då bleve med Guds ord här i landet icke annorlunda beskaffat, än som när man måste bära ett ljus uti starkt stormväder.»[1] De nu rådande njöto sin seger med måtta. Glömska utlovades av det framfarna. Ingen förföljdes. En enda prästman, kyrkoherden i Stockholm Peter Påfvelsson, den ende, som nu vågade uppenbart försvara liturgien, men som förut i sitt ämbete visat ett så oregerligt sinne, att redan konung Johan på borgerskapets upprepade klagomål måst skilja

[1] Werwing, I. 136.

honom från tjänstens utövning, blev avsatt.[1] Hertigen hade avhållit sig från deltagande i överläggningarna. Beslutet[2] underskrev han, ehuru med yttrad förtrytelse mot Rådet, att det ej förr inhämtat hans tanka. Han påstod tillika avskaffandet av sakramentets upphöjelse vid nattvarden, salt och ljus vid döpelsen, med flera ännu bibehållna papistiska bruk, vilka med lämpa skulle ändras. Besvärjelsen i döpelsen förblev emot hans vilja. Någon oenighet utmärkte slutet av sammankomsten. Desamme biskopar, som nyss avsvurit liturgien, sökte nu genom ivrande bevisa sin renlärighet. Ej nöjde med att de så kallade *sakramenterarnes* villfarelse blivit förkastad, fordrade de, ehuru med detta ord tydligt nog de reformerta blivit betecknade, att zwinglianer och kalvinister skulle uttryckeligen avsägas såsom kättare, emedan hertigen med sitt prästerskap misstänktes gynna deras lära. Mötets beslut var redan uppläst och gillat. Ordföranden nekade att föreslå något tillägg däruti, och nedlade sin befattning. Prelaterne voro ihärdige. Biskopen av Strängnäs uppträdde sluteligen såsom medlare, och Karl gav sitt samtycke i ej särdeles valda ordalag. »Sätter in» — sade han — »alle som I veten vara av det slaget, ja, fanen i helvetet; ty han är ock min fiende.» — I ett förtroligt brev till ärkebiskopen och professorerna i Uppsala yttrade han sedermera d. 15 maj 1595: »Vi förtalas nu av prästerskapet, såsom gynnade vi de kalvinske och zwingliske läror. Men vi vele ej bekänna oss till någon människas person (Kristi undantagen), varken Lutherum, Calvinium eller Zwinglium, utan till Guds ord.»

Uppsala möte, vars åminnelse svenska kyrkan vart

[1] Se borgerskapets till Johan inlämnade försvarsskrift emot Peter Påfvelssons beskyllningar: tryckt i *Nytt förråd af handlingar i nordiska historien*. Stockholm 1753.

[2] Det är utfärdat i hertigens, Rådets, biskoparnes, adelns, menige prästerskapets och borgerskapets namn d. 20 mars 1593. I sitt hertigdöme lät Karl det besvärjas följande året på ett eget provinsialmöte i Strängnäs, och även bekräftas av bönderna med häradernas insegel.

hundrade år firat,[1] var ett stort och avgörande steg. Det befästade reformationen i Sverige, och, genom sina följder, i Europa. — Förhållanden, som i den förestående striden skulle få stor vikt, begynna redan visa sig. Henrik av Navarra hade skrivit till Karl om ett allmänt protestantiskt förbund:[2] Sigismund hade nyligen förmält sig med en prinsessa ur österrikiska huset.[3]

Den polska riksdagen, där frågan om Sigismunds tillträdande av svenska tronen förekom, var, efter vanan, full av orolighet. Sluteligen erhölls samtycke jämte penningar till resan, såsom i Sverige påstods, mot Sigismunds löfte att avgöra tvisten om Estland till polackarnas nöje. Olof Sverkersson återsändes från Polen med tacksägelse till hertigen för hans havda möda: angående Estland skulle Karl vara obekymrad: rikets lag och friheter ville konungen upprätthålla och för religionen ingen älska eller hata; ehuru han varken ville eller kunde bekräfta det i hans frånvaro fattade Uppsala mötes beslut.[4] Dylika allmänna tillsägelser hemförde flere utskickade från konungen. I Sverige fordrade man bestämdare försäkringar, i synnerhet för religionen. Att utkräva dessa innan Sigismund lämnade Polen, avfärdades en för honom personligen behaglig man, riksrådet Ture Bielke, försedd med en fullmakt, vilken Karl lät

---

[1] I början predikades årligen till åminnelse därav söndagen näst efter d. 19 febr. (på vilken dag Sigismund sluteligen nödgades bekräfta Uppsala mötes beslut) över texten i 15 kap. (2 v.) 2 Krönikeboken. Se hertigens brev därom till prästerskapet d. 27 febr. 1595. *Registr.*

[2] »Ad procurandam in Ecclesia Dei concordiam et retundendos Romani Antichristi conatus.» I detta ändamål hade Henrik år 1583 skickat Segur såsom sitt sändebud till protestanterna i Tyskland, och själv skrivit både till Johan och Karl. Breven finnas tryckta i HENRICI NAVARRORUM REGIS *Epistolæ de Pace Ecclesiastica constituenda.* Utrecht 1679. Dessa Henriks bemedlingsförsök sträckte sig även till de katolska makterna. Han ämnade själv vid nämnda tid besöka de förnämsta protestantiska länder.

[3] I Krakau d. 21 maj 1592. Hans gemål var, i första giftet, Anna, dotter av ärkehertig Karl, Kejsar Ferdinand I:s son med Maria av Bayern. — I det andra 1605 hennes syster Konstantia.

[4] Upsaliæ decreta supremo magistratu inconsulto — nec possent nec deberent rata censeri. MESSENIUS, VIII: 12.

tillika med Uppsala mötes beslut, uppläsa för folket i alla landsorter. Efter erhållen försäkran skulle sändebudet begära, att Sigismund ville bestämma tiden för sin ankomst, då hertigen ville låta utrusta flottan för att avhämta honom. Riksråden Erik Sparre och Klas Bielke sändes sedermera till Polen i samma ändamål, och träffade Sigismund redan på vägen i Danzig. De fleste av Rådet syntes nu vara på hertigens sida. Ej alle voro så försiktige, som den gamle rikskansleren Nils Gyllenstierna, vilken tillfrågad angående herr Ture Bielkes instruktion med många ord vid Gud bedyrade, »att de polniske handlingar gingo vitt över hans förstånd». — Berättelser, att en påvelig legat infunnit sig i Warschau med uppmaning till konungen, att i sitt arvrike återställa den gamla kyrkan och med penningunderstöd till företaget,[1] att ett kejserligt sändebud fört samma språk, att den påvelige legaten var konungen följaktig för att krona honom i Sverige, att Sigismund på resan utdömt evangeliska kyrkor i Thorn och Elbing, och att fruktan för ett lika uppförande i Danzig väckte ett upplopp under hans vistande därstädes, allt detta ökade farhågorna i Sverige. I Finland fortfor Klas Fleming i sin trotsighet mot svenska regeringen. De besynnerligaste brev växlades emellan hertigen och denna i sinnelag honom ej olika, för sin grovhet och bestämdhet beryktade man,[2] Sluteligen gick han, Karl oåtspord, med flottan från Finland till Danzig, tog Sigismund med dess gemål, syster och följe om bord, och landsatte dem efter en svår över-

[1] 30,000 gyllen enligt Typotius. Polen hade till konungens resa givit 200,000 gyllen, utom vad Litauen bestått, enligt Sigismunds egen uppgift till Karl d. 13 maj 1594.

[2] Den 7 april 1593 skriver hertigen till Klas Fleming: att utan Kongl. Maj:ts i Polen och vår och Rikets råds befallning han ej må insläppa någon på Åbo slott, det må vara Klas Fleming eller någon annan: item, att undsätta Narva med skepp, evad Klas Fleming däremot förebär. — I ett brev till Polen underskriver sig den sistnämnde: »Klas Fleming, friherre till Wik, riksmarsk, översteamiral och krigsöverste, som nu haver många regenter, ändock jag icke rättar mig mer än efter en, som heter konung Sigismundus: komma mina likar och bjuda något till, så slår jag dem på huvudet.»

fart i Stockholm d. 30 sept. 1593. Karl var på slottsbryggan konungen till mötes. Den nyvalde svenske ärkebiskopen Abraham Angermannus, liturgiens häftigaste motståndare, var för den senare en lika oangenäm syn, som den påvelige legaten Malaspina för den förra.[1] Efter en kort samvistelse, under vilken hertigen även i konungens närvaro gav sin vrede luft emot Klas Fleming och grev Axel Leijonhufvud, drog sig Karl undan till sitt förstendöme, och lämnade åt Rådet att underhandla med konungen.

Man yrkade ytterligare på de begärda försäkringarna. Men Sigismund ville varken stadfästa Uppsala mötes beslut (han förböd dess tryckning) eller ärkebiskopsvalet. Hans jesuiter och Stockholms präster predikade emot varandra. Han ville inrymma kyrkan i det forna gråmunkeklostret åt katolikerna, och lät där med våld fira en katolsk begravning, varvid polackar och svenskar slogos i själva kyrkan och blod flöt. — Av rikets män omgåvo honom endast de, som till påvedömet övergått, och nu visade sig ivrigast för dess utbredande. För övrigt omgicks han mest med den påveliga legaten och sina polska följeslagare, såg sällan svenska Rådet, och nekade emottaga svenska prästerskapets utskickade.[2] I sitt svar till Rådet uti januari 1594 förundrade han sig att man ville avfordra honom några villkor före kröningen: man skulle lära sig skillnaden emellan ett *arvrike* och ett *valrike*. Sådant hade hans rådgivare jesuiterna

[1] Är oss sällsamt, att mäster Abraham, som varit i vår faders onåde, nu skulle emottaga oss på allt prästerskapets vägnar — skriver Sigismund sedermera till Karl. Hertigen fordrade avlägsnandet av Påvens legat, vilket de Sigismund till mötes skickade rådsherrar redan yrkat i Danzig. Det svarades: att han ej vore skickad till riket, utan till konungens person, och har genom det nit, varmed han befordrat konungens resa, väl förtjänat annan tack. — Han skulle sig ej med kröningen befatta, och har i fråga om religionen förhållit sig alldeles stilla, ehuru prästerne ropa emot honom. *Sigismunds registr.* 1594.

[2] Att vi ej låto prästerskapet, som för någon tid var här i Stockholm, få sådana svar de begärde, mera med avoghet än beskedlighet, därtill hade vi gott skäl. Sigismund till Karl d. 22 januari 1594. Ibid.

»de där allt subtilt som intet doger påhitta» — lärt honom, — säger den store Gustav Adolf. Ur samma skola är ett annat konungens svar: såsom utvald konung, sade han, skulle hans samvete ha förbudit honom att samtycka till någon annan religion än den han själv ansåge för den sanna: nu vore han en född arvkonung till ett rike av annan lära och ville även lämna den ostörd, så snart man först förklarade sig vad friheter man däremot ville tillstädja hans trosförvanter katolikerna.[1] — Så drog man med ömsesidigt förbittrade sinnen till Uppsala, där Ständerne voro samlade, för att på en gång fira konung Johans begravning och Sigismunds kröning. Den förra skedde med stor prakt. Men den påvlige legaten blev bortvisad ur begravningståget, och jesuiterna hotades med döden om de vågade sig in i kyrkan. Följande dagen bedyrade domkyrkosysslomannen i Uppsala att han och flere sett konung Johans gravvård höljd av blod.[2] Hertig Karl kom tillstädes, men åtföljd av tretusen man, ryttare och fotfolk, som han förlade på sina arvegods i trakten omkring Uppsala. Till Ständerna sade han: »Jag skiljer mig ej från eder: vill Sigismund bliva eder konung, så måste han efterkomma eder begäran.» Inför konungen förklarade han, att innan dess ingen kröning kunde tillåtas. Han var vid denna förklarings avgivande på Uppsala slott åtföljd av Rådet och adeln, och hans tal beledsagades av den utanför stående menighetens bifallsrop. — Bönderne erbödo honom kronan; men han befallte dem tiga. Andre talte om att sätta den unge prins Johan på tronen under en förmyndareregering.

Hovet tillbragte sin tid med undvikande svar och bemödanden att söndra Ständerna. Ryktet gick om försök mot hertigens liv. En nederländare, som denna tid vistades vid hovet, själv katolik och Sigismunds anhängare, berättar, att ett sådant förslag blivit konungen

[1] Baazii *Inventarium Eccl. Sveo-G.* p. 547.
[2] Messenius.

gjort och avlösning honom för denna synd tillbuden.[1] Att Sigismund avvisat brottet, därföre borgar hela hans karaktär, hade ej redan klokheten förbudit, att våga sådant mot en medtävlare, som både genom Ständernas tillgivenhet och sitt krigsfolk var den starkare. Emellertid fördubblade Karl sin vaksamhet och höll sina ryttare färdiga. Ständerna förpliktade sig enhälligt med bön på knä, att upprätthålla Uppsala mötes beslut. Ingen katolik skulle i Sverige kunna bekläda något ämbete: vilken svensk, som till katolska läran avfölle eller tillåte sina barn i den uppfostras, skulle förlora medborgarerätten: katoliker skulle väl få vistas i riket, om de sig fredligt förhöllo, men ingen katolsk gudstjänst tillåtas utom i konungens kapell.[2] Det var allt vad hovet kunde erhålla; och då hertigen slutligen hotade att avresa och hemförlova Ständerna, om ej bestämt svar följde inom tjugufyra timmar, underkastade sig konungen de föreskrivna villkoren. Ständerne sjöngo Te Deum såsom över en vunnen seger. Även den nyvalde ärkebiskopen bekräftades i ämbetet, men kronan ville konungen ej emottaga av denna honom förhatliga man. Samma dag, som försäkringen gavs,[3] d. 19 febr. 1594, kröntes Sigismund och hans drottning i Uppsala domkyrka av biskop Bellinus från Västerås. Ärkebiskopen läste bönerna. Då konungen under eden sänkte handen, påminte Karl honom att hålla den upprätt. Själv svor han konungen sin ed utan att knäböja, men lade sin förstehatt för hans fötter. — Hans rättigheter såsom hertig bekräf-

[1] Jac. Typotius *Relatio hist. de Regno Sveciæ.* Han hade i Sverige ej gjort sig väl känd. En italienare Strozzi varnade hertigen. Karl själv sade sig sedermera från främmande land fått veta, att vid den tid kröningen stod i Uppsala, då vart tre gånger traktat efter hans liv, såsom ock sedermera i Stockholm, innan konungen drog bort. Förklaring till Rådet d. 6 mars 1595. *Registr.*

[2] Riksens ständers förening om religionen. Uppsala d. 16 febr. 1594.

[3] Konungens försäkring om religionen, såsom den finnes i *Riksregistraturet,* skiljer sig från den hos Stiernman tryckta däruti, att i den förra konungen förbehåller sig att framdeles, med Riksens ständers samtycke, ge sina trosförvanter lideligare villkor.

tig gjordes, att med Riksens råd regementet föreslå: men ståthållarne i landskapen befalltes detta regemente intet att akta. — Alltså gjorde de vad de ville. Allmogen, som var van (särdeles i Sverige) att hållas vid lag och rätt, kom det sällsynt före att bliva illa trakterad av förenämnde ståthållare; och, såsom allmogen utom dess är benägen att klaga, alltså, då han fann sig i betryck, lopp han hoptals till Stockholm, där han var van hjälp att finna. Regeringen hade väl gärna haft av konung Sigismund en bättre fullmakt och en utförlig instruktion, varefter de allmogen och riket till konungens goda föreslå kunde, vilken ock, medan konungen i Stockholm var, nogsamt lovades. Dock blev den dag från dag uppskjuten, intill dess konungen segelreda uti Älvsnabben låg, då ingen annan kunde ernås; därav all oreda sedan uppväxte.»[1] — Vi känna Sveriges styrelsesätt under den förra unionen: å ena sidan provinsiella magnater, som alla, under namn av rikets råd, regerade i en frånvarande konungs namn: å den andra en orolig allmoge, som slöt sig till den bland dessa magnater, som vågade söndra sig från de övriga, för att under namn av riksföreståndare upprätthålla åtminstone skenet av en inhemsk konungamakt. Till vad grad den nya unionen med Polen födde liknande förhållanden, åter upplivade gamla anspråk och missbruk, liksom hade Gustav Vasa i Sverige aldrig varit till, detta har ej, tillräckligen och sanningen enligt, blivit ådagalagt, och likväl ligger däri nyckeln till händelserna.

Vi återföras till rikskansleren Erik Sparre, denna oförskräckta försvarare av vad hans stånd kallade gammal svensk frihet. Det var vid Sigismunds överkomst till Sverige, som han till konungen överlämnade den skrift, vilken vanligen kallas *Postulata Nobilium*, eller med sin utförligare titel: »Riksens råds, ridderskaps och

[1] Konung Gustav Adolfs förr anförda egenhändiga historia.

menige adels oration och underdåniga skrifteliga begäran att njuta deras gamla urminnes frihet och privilegier, såsom ock andre Rikets ständer i lika måtto.» Den är undertecknad av de förnämsta i Rådet, sedan några ställen blivit utelyckta mot slutet, där författarens penna syntes allt för djärv. Efter en lyckönskan till Sigismund över hans återkomst till sitt arvrike »emot mångens vilja och ämnande» och beröm över unionens fördelar med Polen, vilken författaren synes älska såsom sitt eget verk, övergår han till beviset, att Sverige av ålder varit ett fritt och lagbundet samhälle, och ej såsom arvrike har kunnat upphöra att vara det, ehuru dess många lidanden i den sista tiden nått sin höjd, och i de mörkaste färgor skildras. — Enväldet vore emot Guds ord, emot de gamles vishet, emot förnuftet och Sveriges lag; och konung Eriks efterdöme visade, att ock en arvkonung med rätta kunde avsättas för tyrannis skuld. — Att *absolut* regera, har i Sverige förr varit ett ohört ord. Likväl funnes nu de, som påstå att före konung Gustavs tid inga friheter och privilegier här i riket varit, och att det är något nytt i Sverige tala om *Ständer*, vilka dessa friheter skulle tillhöra. Voro här då inga Ständer, när arvföreningen beviljades? Eller vilka hade eljest samtyckt den? — Äro här ej förstar, ridderskap och adel, biskopar och präster, och ett ansenligt krigsfolk, ehuru illa medfarit genom det långvariga och ohyggliga kriget? Äro här ej borgare, ej bergsmän och bönder, vilka ännu i mannaminne varit mera förmående här än i något annat land och rike, och endels mer aktade än bönder? Och ändock några säga, att konung Johan alla saker både andeliga och världsliga velat hava sig allena förbehållne, så måste man i allmänhet mer ihågkomma vad som bör vara, än vad som varit haver. — Likväl vore det inga utländske, inga stora och otillbörliga rättigheter, som nu begärdes (därom vore svenska adeln föga kunnigt, och den famlade ej heller där-

efter), utan vad i Sverige av ålder haver gällt. — Därpå följer en vidlyftig sammanställning av Rikets råds samt adels forna privilegier särdeles under unionstiden.[1]

I anledning härav utfärdade konung Sigismund före sin kröning en särskild försäkring till ridderskapet och adeln, varigenom konung Johans privilegier (även nu med åberopande av skälet, »att adeln samtyckt till arvföreningen»), betydligen ökades. Alla domaresysslor förbehöllos nu endast åt adelsmän, liksom alla rikets höga ämbeten i kansliet, landregeringen och krigsregementet, och skulle aldrig ringe och obördige män i något ämbete sättas över eller bredvid dem. Riket skulle med Råds råde regeras, och ingen i Rådet upptagas utan de förra medlemmars betänkande. Rådet och adeln skulle i rikets tjänst tillbörligt underhållas med land och län, och njuta egen domsrätt över sitt folk, enligt de av förra konungar skipade gårdsrätter.[2] Rusttjänsten nedsättes ytterligare, och alla med dess åtagande ursprungligen förvärvade friheter skola komma adeln och dess underhavande oavkortat till godo. Märkeligt är, att de på det falska Helgeandsholms beslut grundade kronans rättigheter motsägas, och Erik Sparre har tydligen emot dem riktat en del av sin skrift. Att malmberg ej äro ett regale i Sverige, bevisar han med 1485 års stadga, om vad fördel *kronan* och vad rätt *äganden* av bergverk tillkommer, och tillägger, att, enligt riksens gamla register i Strängnäs, redan då de äldste i Rådet intygat, huruledes detta sålunda blivit förut förordnat i konung Kristofers tid. Mot kronans anspråk på häradsallmänningarna åberopas landslagen; ävensom all uteslutande rätt till strömmarna ogillas. Också förklaras allt sådant för olagligt i privilegierna. — Vad grevar och friherrar

[1] Vi anföra inlagan efter en handskrift. — Enligt WARMHOLTZ skall den ha blivit tryckt i Stockholm 1594.

[2] Därföre åberopas av ERIK SPARRE Riksens råds stadga i Tälje år 1380.

denna tiden betydde, ser man av bekräftelsebreven på greve- och friherrskapen. Invånarna i dessa län förmanas att erkänna innehavaren för sin rätte greve eller friherre, visa näst konungen honom tro och lydnad, och till honom utgöra allt vad eljest de voro kronan skyldige. En mängd förläningar utdelades. Man klagade över partiskhet och de kungliga sekreterarnes otillbörliga inflytande därvid. Adeln var ej belåten. Sigismund begär d. 9 mars 1594 Karls betänkande, emedan adeln, oaktat den i Uppsala givna försäkring, ännu enträget begär förbättrade privilegier. Karl, som förut varnat konungen för de nya privilegierna,[1] svarar, att han nu ej kan råda, emedan det endast skulle illa tydas.[2]

Hertigen hade efter kröningen begivit sig till sitt förstendöme, och sjuklighet, kanske ock misstroende, kvarhöll honom i Nyköping under den korta tid Sigismund ännu tillbragte i Sverige. Konungens avsikt, att (enligt givit löfte) ofördröjeligen återvända till Polen, hade redan i Uppsala blivit Ständerna tillkännagiven, med förklaring att hertigen och Rådet under hans frånvaro skulle förestå regeringen i Sverige. Menigheten tänkte sig därvid Karl, de store åter Rådet såsom regerande, och att detta sista var Rådets egen mening, visade sig snart, då det d. 20 mars 1594 framkom med en egen regeringsform, i vars utförlighet och formlighet man åter igenkänner Erik Sparres penna. Det är ett vidlyftigt, emellan flera adeliga ämbetsmyndigheter skiftat och avvägt mångvälde, med Rådet i spetsen för regeringen och ärendernas avgörande enligt flesta röster-

[1] Karl skriver d. 5 november 1593 att han förnummit adeln begära ytterligare förbättring på sina privilegier — att konungen måtte begära veta med vad skäl; item: emedan de beropa sig på gamle urminnes privilegier, att de må det bevisa. Minnessedel till Sigismund. *Registr.*

[2] Svar till Sigismund d. 4 april 1594. — I samma brev säger han sig också intet kunna råda angående drottning Gunillas morgongåva, dock vore hans tanke, att hennes anspråk i flera avseenden borde nedsättas, samt att den unge hertig Johan må få Östergötland efter hertig Magni död, (som timade d. 21 juni 1595).

na. Man ser att *Kalmare stadga* ej blivit glömd. Författaren åberopade även Danmarks exempel, där Rådet nu under Kristian IV:s minderårighet vore regerande. Konungen visade sig med denna regeringsform nöjd, och utskickade kungjorde den redan i landsorterna. Karl förkastade den. Den vore emot svensk lag och svensk sed: såsom en född Sveriges arvförste vore han berättigad att under konungens frånvaro föra regeringen, ehuru gärna han umbure dess möda, om konungen själv ville bliva i landet: Rådet vore, enligt Sveriges lag, rådgivande, ej regerande: Danmark vore ett valrike och dess efterdöme ej för Sverige giltigt.[1] Till Rådet skrev han: Vad regementets ordning beträffar, finnes därpå ingen vissare regla än Sveriges lag och konungens ed. Att därefter regera, därtill bör den sig förbinda, åt vilken Kongl. maj:t under sin frånvaro med Ständernas bifall vill styrelsen uppdraga, då göres den andra vidlyftighet slätt intet behov: kunna ock näppeligen så alla fall betänkas och i en viss ordning begripas, att ju ej rikets lägenhet väl annat kan fordra: var och en annan regementsordning måste bli föremål för underhandling både med den regementet anförtros och med Ständerna som därefter skola regeras.[2] Karl yrkade därföre Ständernas sammankallande ånyo, innan konungen lämnade landet, men meddelade emellertid ett förslag, enligt de nyssnämnda grundsatser, både till den fullmakt han av Sigismund äskade och till den trohetsförsäkran han själv däremot ville avlägga.[3] I konungens omgivning fanns en enda man som rådde att utan inskränkning antaga bägge, Arnold Grothusen, hans forne lärare. Sverige behövde en regering: Karl skulle i alla fall taga vad han nu begärde: det vore bättre att lämna honom det med

[1] Svar till Sigismunds utskickade. WERWING, I: 250.
[2] Till Rådet om regementsordningen d. 5 juni 1594. *Registr.*
[3] Den 15 juli 1594, just vid konungens avresa. Se bägge hos WERWING, I: 256.

godo: det gällde Sigismunds arvsrätt och krona, som endast på detta sätt kunde bibehållas. — Detta var vad Karl själv ej hade fördöljt. Reser Eders Maj:t — skriver han till konungen — utan att undersåtarne veta av vem och huru de skola regeras, »befrukte vi vad därefter följa vill, och have Kongl. Maj:t detta till varning ej velat lämna obemält».[1] — Sigismunds hela väsende var emot ett så avgörande handlingssätt. Han levde i att neka, eller till hälften jaka. Utan styrka att göra sin vilja gällande, har ingen med sämre behag givit efter; varföre ock hans underhandlingar så med hertigen som Rådet bära stämpeln av ett särdeles förtretligt lynne.[2] Rådet vacklande och inom sig söndrat, ägde ej heller hans förtroende, och redan religionen var en skillnad som Sigismund ej kunde överse. Själv var han föga tillgängelig för andra än sina trosförvanter, och vid hovet såg man sluteligen två påveliga legater, sedan en ny kommit att lyckönska till drottningens nedkomst med en dotter.[3] Stadens och hovets präster foro ut emot varandra i tal och predikningar. Katolikerne visade uppenbart förakt för den lutherska gudstjänsten. Borgarne höllo vakt om sina präster, då desse trädde på predikstolen. I dymmelveckan tvättade konungen och drottningen tolv fattiga mäns fötter. Påskdagen predikade kyrkoherden mäster Erik Skeppare däremot, och förböd giva dessa tiggare allmosa. De hade sedan nära omkommit av hunger. Till det kungliga barnets döpelse anlände flere polske herrar med beväpnade oroliga följen. Konungen själv ökade sin polska livvakt, vars våldsamheter väckt så mycken förargelse. Med åtlöje yttrade han

[1] Svar till konungen om hans avresa d. 4 juli 1594. *Registr.*

[2] T. ex. Det var fråga om att förmäla hans syster prinsessan Anna (med markgreven Johan Georg av Brandenburg), och Rådet hade därom något ordat: konungen skriver ibland andra punkter till Rådet: »Om Fröken Annas giftermål kan han intet annat svara, än att han ej kan bjuda ut henne.» Svar till Rådet d. 6 juni 1594. *Registr.*

[3] Denna dog kort efter födelsen.

sig i anledning av Rådets däröver tillkännagivna missnöje: »Med två eller trehundrade man intoge man ej något konungarike»;[1] »de främmande betungade ej landet; allt vad konungen uppburit av detta rike, stege ej till ett eller tvåtusen daler».[2] Rådet fann för gott att inkalla en hop dalkarlar till huvudstaden, och närmade sig till hertigen; i synnerhet sedan det blivit kunnigt, att konungen stämt till sig en flotta från Danzig, och denna med ett antal polskt krigsfolk även anlände till Stockholm. Det var tydeligen endast skett av konungens fruktan för sin egen säkerhet. Emellertid syntes denna just därigenom först äventyrad. Polackarne låto varken tygla sig av befallningar eller straff. Det kom till blodiga stridigheter. Borgrarne höllo sig väpnade och hämtade stenar av gatorna upp i husen. Alle klagade, att ej hertigen var tillstädes. Under en sådan sinnenas stämning gick konung Sigismund om bord d. 14 juli 1594 för att återvända till Polen.

Ännu i skären fortsattes underhandlingarna emellan honom och hertigen. Han hade sluteligen lämnat denna en fullmakt att föra regeringen gemensamt med samtelige Rådet, men utan att bestämma gränsorna för varderas myndighet — Sverige i anarki vore lättare att kuva, hade hans polske rådgivare sagt.[3] Karls sista svar var, att han skulle höra Ständerna över riksstyrelsen. Emellertid antog han sig den såsom riksföreståndare, och erkändes i denna egenskap av Rådet, som med honom slöt en ny förening. Han kunde, såsom han själv säger, dock ej lämna allt vind för våg.

Rådet hade ställt sig emellan tvenne makter, utan att likväl kunna verka annorlunda än såsom en tvetydig bundsförvant, än på ena, än på andra sidan. Däri lig-

[1] Svar till Rådet d. 6 juni 1594.
[2] Till hertig Karl d. 9 mars 1594. *Registr.*
[3] Comites poloni (admonebant) ut in Poloniam maturaret, redituros se majoribus cum copiis: relinqueret Svecos impeditos: sic fore opportuniores injuriis. Typotius, l. c.

ger ock dess öde att krossas i striden. Att det, såsom en egen makt, skulle något betyda, var en konstitutionell dikt av Erik Sparre; och likväl ville han därpå grunda en regering. Det hade i Sverige i själva verket aldrig haft denna betydelse, evad ock landslagen därom förmälte; men väl hade dess medlemmar personligen betytt mycket, såsom män, var för sig mäktiga, ehuru oftast tillika sinsemellan söndrade. Så gick det även nu. Större delen av Rådet, med Bielkar och Banérer i spetsen, hade enligt gammal unionssed blivit misslynt med konungen vid utdelning av förläningarna. Huvudman å andra sidan var Klas Fleming, föremål för de förras hat, sedan konung Johans tid, varföre de ock offenteligen nu fordrade hans entledigande. Sigismund hade tvärtom givit honom sitt förtroende; emedan han skilt sig från de övriga, och jämte sitt anhang förklarat sig endast lyda konungens befallningar. Mitt emellan ser man Erik Sparre med sin lärda tvetydighet; varföre han ock får sin del i det skifte av konungamakten, som Sigismund företog, med Fleming och hans parti, före sin avresa. En utskiftad konungamakt kan man nämligen med skäl kalla det välde som nu tilldelades *ståthållarna* i länen. Märkligt är att förslaget synes ha utgått från Rådet, men blev av konungen tillbakavisat, för att utföras endast till förmån för de gynnade herrarna.[1] Klas Fleming bekräftades i sina ämbeten såsom riksmarsk, amiral och överste länshövding i Finland. Av hans svågrar Stenbockarna fick Erik Västergötland, Arvid Östergötland, Karl Småland; Erik Sparre erhöll Västmanland och Dalarna, Erik Brahe, ehuru papist, förordnades ej blott till ståthållare på Stockholms slott, utan ock till hövding över Uppland och Norrland. De voro genom

[1] Vad som påminnes om *ståthållare* i länen, så finner konungen dem mindre nödige, om herrarne i regeringen göra sin skyldighet, helst då fästningarne äro i goda händer och lagmännen dessutom finnas. Till Rådet d. 6 juni 1594.

nom i kyrkoherdens hus i Tuna, såsom hertig Karls fiende.[1]

År 1594 d. 9 dec. (g. st.) kl. 8 om morgonen föddes på Stockholms slott Karls son *Gustav Adolf*. Flere än Tyko Brahe torde ha spått honom en krona. Högtidligheterna vid döpelsen (nyårsdagen 1595) visade ännu en sådan endräkt emellan hertigen och större delen av Rådet, att Sigismunds misstankar mot det senare därav stärktes. Sin sons födelse firade Karl genom återupprättande av Uppsala akademi, som av Johan till en del återställd, men ånyo upplöst,[2] under de sista för reformationen avgörande välvningarna i Sverige blivit föremål för ett allmännare deltagande. Professorerne i Uppsala voro huvudpersoner i motståndet mot liturgien, och ledo därföre långvarig förföljelse. I allmänhet ha lärarne vid rikets skolor varit protestantismens stöd. *Skolemästarne* kallades till Uppsala möte,[3] en *Rektor Scholæ* förde där protokollet, en *professor* var ordförande, och återställande av Uppsala universitet, såsom en grundval för reformationens bestånd, blev en av Ständernas fordringar hos Sigismund.[4] Karl underlät ej att därom påminna, och, ehuru konungen därpå gav ett av sina vanligen vresiga svar,[5] måste han dock i sin försäkran utfästa sig, att hålla akademien, »efter detta rikes allmänneliga religion» vid makt samt förse lärare och studenter med tillbörligt underhåll. Verkställigheten uppdrogs åt her-

[1] Ihre: *De tumultu Dalekarlorum, vulgo Næftoget.* Upsaliæ 1743.

[2] Mot slutet av sin levnad hade konungen åter dit förordnat några av de forna lärarna.

[3] De hade där en viktig del i överläggningarna. Hertigens rector scholæ i Nyköping Olaus Martini förde protokollet, blev sedan ärkebiskop efter Abraham Angermanni avsättande, och växlade med Karl såsom konung teologiska stridsskrifter. De ofrälse ståndens hyllningsbrev till Sigismund, sedan han avlagt sin försäkring, är utfärdat av *biskopar, prelater, kyrkoherdar och skolemästare.*

[4] Rådets och Ständernas brev d. 6 febr. 1594. Baazii *Invent. Eccl. Sveo-G.* p. 550.

[5] »Om akademien vill konungen ej låta sig något föreskriva.» Svar på hertig Karls artiklar, d. 1 febr. 1594. *Registr.*

tigen och Rådet,[1] men hade blivit uppskjuten, tills Karl d. 15 mars 1595 utfärdade akademiens privilegier; vartill då även hörde uppsikten över skolorna i hela riket.[2] Han gav tre theologiæ och fyra philosophiæ professorer tillräckliga inkomster av tionden, med prebendehemman och egna hus,[3] samt inrättade ett kommunitet, där fyrtio studerande njöto fritt underhåll. På hans egen bekostnad underhöllos dessutom flera sådana vid utländska lärosäten.[4]

En välgärning, som folket ännu mer värderade, var den fred, som ändade det tjugusexåriga kriget med Ryssland. Ett tvåårigt stillestånd hade år 1593 blivit ingånget. Om freden visade sig Sigismund ej särdeles angelägen, emedan han önskade hålla krigsfolket tillhopa under Klas Fleming. Efter långvariga underhandlingar lyckades det Karl att d. 18 maj 1595 låta avsluta den så kallade eviga freden i Teusin. Narva, Reval med hela Estland förblevo i svenskarnas våld: däremot skulle de återlämna Kexholm med dess län; vilket dock Klas Fleming under allehanda förevändningar uppsköt, för att ej nödgas avskeda sitt manskap. Med möda avböjde hertigen utbrottet av ett nytt krig. Det borgerliga kriget utbröt i själva verket i Finland genom de oerhörda våldsamheter, som Flemings ryttare tillåto sig, och först 1597 efter Flemings död kunde Kexholm överlämnas och freden med Ryssland stadfästas.

Detta Flemings uppförande blev ett nytt skäl till Ständernas sammankallande, varmed Karl emot Sigis-

[1] Konung Sigismunds försäkring angående religionen d. 16 mars 1594. STIERNMAN.

[2] Med rätt att examinera och, jämte biskoparna, tillsätta rektorer i skolorna. §§ 8, 9.

[3] De fordom domkyrkan tillhöriga så kallade *kyrkohusen* i Uppsala, av Gustav I indragna och till en del bortförlänta åt adeln.

[4] Den 22 jan. 1600 promoverades i Uppsala för första gången, efter universitetets återställande, sju filosofie magistrar med överlämnande av *hatt* och *ring*.

munds förbud, vid dennes avresa hotat. Verkställigheten skulle nödvändigt söndra hertigen och Rådet. Vi berätta förloppet huvudsakligen efter en av Rådets anhängare.[1] Såsom hertig Karl hade skrivit konung Sigismund till om en annan, förbättrad regeringsordning, svarade Kongl. maj:t, att hertigen borde låta sig, så väl som Riksens råd, nöja med den ordning som given var, till dess Hans maj:t återkomme till riket. När försten förnam sådant svar, begyntes oenighet emellan honom och Rikets råd, viljande han, att de skulle göra ett med honom att sluta och förordna allt det han ville. Men de få, som tillstädes voro, satte sig hårt däremot. Då slog hertigen på en annan bog och beropade sig på Riksens ständer, och ville låta utskriva en riksdag. Däremot protesterade Riksens råd hårdeligen, och slöto sig till deras herre och konung. Men hertigen sade där nej till, att han intet ville spörja konungen därom, utan väl själv hade makten att sammankalla Riksens ständer. — Vad var nu här till att göra? Riksens råd varnade konungen i rättan tid och skrevo samteligen Hans maj:t till, begärandes att han ville förse dem med penningar och folk, för att sätta sig emot förstens påträngande våld. Men emellertid lät hertig Karl utskriva sina brev både i sitt och Rådets namn, att herredagen skulle stå i Söderköping den 30 september. När samma brev skulle underskrivas, sade Riksens råd, att de ingalunda kunde jaka till denna herredag. Då kom försten på ett annat ordasätt och sade: Breven skolen I underskriva, och själve draga dit med, eller skall jag visa Eder en annan väg — och bad dem komma ihåg Engelbrekt Dalkarl, som var en bondeson, och kunde dock tvinga Rikets råd. Jag är en konungason, sade han, och en arvförste här i riket. I skolen göra efter min vilja; och om I icke dragen godvilligt dit, så vill jag låta föra Eder bundna. Alltså

[1] Kammereraren Knut Perssons handlingar. Ett samtida vittne. *Skandin. handl.*, d. 10.

måste de gode herrar med försten underskriva breven, evad de ville eller icke. Dock förmodade sig Riksens råd ett gott bistånd av ridderskapet och adeln. — När nu alle voro församlade i Söderköping, lät försten d. 20 oktober övergiva till Ständerna med stor besväring några punkter om det mödosamma regementet: att han ville bliva ifrån detsamma förskonad, om han ej erhölle både namnet och makten av riksföreståndare, att vad i konungens ed författat vore, borde efterkommas, synnerligen om religionen, och herr Klas Fleming med flera motsträvige straffas. — När han nu fullkomligt låtit sammanfatta Söderköpings beslut, måste var och en, som där stadder var, samma beslut underskriva och försegla. Sedan lät han bygga en majestätspall[1] på torget. Där höll han burspråk; och ändock han förde ordet till alla Ständerna, vände han sig likväl till den gemena allmogen,[2] slutande sitt tal sålunda: Efter Vi, ärlige och gode män, både genom de svar, som I oss givit haven på de punkter Eder äre blevne föreläste, så ock genom de punkter Vi därtill sätta låtit,[3] äre komne till ett fullkomligt beslut, därföre är här min fråga och spörsmål, om I ären till sinnes att försvara vad här gjort och beslutit är, och stå därföre, alla för en, och en för alla, efter det är grundat på konungens ed och försäkring och intet är handlat utan det Kongl. maj:t och fäderneslandet är nyttigt? — Än sporde han dem till andra gången om detsamma. Därtill svarade den gemene man ja, ja, ja, Nådige Herre; och gjorde sin ed med uppräckta händer, att stå med Hans Försteliga Nåde, alla för en och en för alla, vilket ordasätt försten

[1] Så kallades en upphöjning för tillfället byggd, då konungen under fri himmel ville tala med folket.

[2] Om denna skriver Sigismund i svar på ett hertigens brev: »Vad den gemene man vidkommer, så förmodade Hans maj:t den icke ville understå sig vara hans förmyndare, emedan han vore kommen till den ålder och förstånd att han sig själv lagligen kunde förestå.» Werwing, I: 278.

[3] Den frihet Karl tog sig med riksdagsbesluten, och som hans motståndare ofta överklaga, erkänner han här själv. — Så handlade ock hans fader.

alltid brukade. Sedan vände han sig till Riksens råd, biskoparna och adeln, som med honom stodo på majestätspallen, och sporde dem till med dessa ord: Än I, vad sägen I härtill? Hören I vad desse hava svurit, velen I söndra eder ifrån dem? Riksens råd svarade på samteliga ridderskapets och adelns vägnar, och lovade Hans Försteliga Nåd hörsamhet i allt det som lände Kongl. Maj:t och fäderneslandet till gagn och goda. Men försten hov upp handen och sade: Så svärjen, att I velen vara mig lydige i det jag påbjudandes varder. Då hovo meste parten upp händerna, men många voro som icke ville upplyfta handen. Därefter talade försten om fröken Annas brudskatt och krigsfolkets betalning och sade: Vi vele låta göra en förordning, att det icke skall löpa mycket på var man. Då lovade menige man strax ut skatten och tackade Hans Försteliga Nåde, att han ej för högt ville skattlägga dem.[1] Men Rådets brev till konung Sigismund i Polen låg där i sex veckor, utan att något svar därpå gavs, och hörde man några av konungens skadeliga sekreterare säga: »Låt man hertig Karl och Riksens råd rivas och slitas. Det skadar dem intet. Det är åt kättare gott nog.»

Se där ett prov på gamla svenska riksdagshandlingar! Ur samma källa må följande anföras. Ständerne rådde nu försten — heter det — att annorlunda skulle tillgå med riksdagar, nämligen således: att alle punkter, som allmänneligen böra vara vitterlige, först inför vart landskaps inbyggare böra förhandlas, och sedan därifrån fullmäktige skickas till riksdagen, biskopen med några av prästerskapet, sex av adeln på alle deras medbröders vägnar, sex av krigsfolket, några av borgerskapet och sex av menige man med deras lands insegel. Man ser därav, huru representationen, ännu obestämd, svävade

[1] Kammereraren säger att skatten utgick i tre år och belöpte sig till några tunnor guld, men att den varken kom prinsessan Anna eller krigsfolket till godo. Det senare är väl ett föregivande, som har sin grund i författarens illvilja mot hertigen: det förra är sant; ty intet giftermål blev av.

emellan den gamla efter landskaperna, och den nya efter ständen, sådan, som denna först i Gustav Adolfs tid stadgade sig.

Söderköpings beslut lät Karl utgå såväl på svenska, som på tyska och latin. Däri bekräftades de förut tagna författningar mot katolikerna i riket.[1] Deras gudstjänst i Stockholm, på Drottningholm och i Vadstena, blev inställd: deras präster förvistes. Vadstena kloster, det sista i Sverige, liksom det berömdaste, upphävdes nu fullkomligt. Åt de få överblevna nunnorna beredde Sigismund en tillflykt i brigittiner-klostret i Danzig. En allmän kyrkoräfst, att utrota påvedömets överlevor, företogs i hela riket.[2] Den nye ärkebiskopen Abraham Angermannus visade därvid sitt våldsamma sinnelag. Spöslitning, översköljning med iskallt vatten, fängelse vid vatten och bröd, voro de medel, varmed han sökte upprätthålla kyrkotukten. Oordningen i kyrkan hade bragt urgamla vidskepelser i dagen. Man skulle ej tro att i Sverige ännu funnos människor som *tjänte Oden*. Likväl var detta ett välkänt uttryck om dem, som genom hans åkallan sökte förskaffa sig penningar.[3] Ohyggeliga bevis på sedernas vildhet förekomma uti de nu hållna visitationsprotokollerna. Mandråpare omtalas, som druckit sina fienders blod;[4] ja sådant intygades om en präst, beryktad för flera mord och andra rysliga miss-

[1] Den 28 juli och d. 1 aug. 1595 från Stockholm och Nyköping. WERWING, I: 285.

[2] Visitationem, quam incepit Archiepiscopus in Vestrogothia, perduxit dicto anno (1596) primum per totam Gothiam, cum Smolandia et Oelandia, deinde in reliquis diocesibus eandem continuare pergit. BAAZIUS, *Inventar. Eccl. Sveo-G.* Räfsten synes dock ha blivit avbruten av Karl följande året.

[3] Anno 1578 kom Erik i Österby, Hedermora socken, till vägskillnaden vid Pershyttan, och bad Oden låna sig penningar. Då kommo två svarta hundar, som fräste eld, och en väderilning kastade honom i luften. Han dog efter 8 dagar och fick en *åsnebegravning* (d. v. s. nedgrävdes utom kyrkogård). — År 1580 färdades Olov i Garphyttan på Grådöheden. Då kom Oden och förmante honom avstå från nattresande. — 1601, nytt exempel på en som tjänte Oden. — Kyrkoherden ERICI ANDREÆ *Diarium*. Handskrift på Uppsala bibliotek.

[4] Berättelse om generalvisitationen i Linköpings stift år 1596. *Handlingar till svenska reformationens historia*, V: 383.

en skarprättare, sade han, ej som en ärkebiskop, och väckt en stor oro bland allmogen, vilken ansåg den missväxt och förskräckliga hungersnöd, som nu i trenne år följde, för ett Guds straff över Abraham Angermanni så kallade reformation.[1]

Troligen hade detta för hertigen haft vådliga följder, om ej ett huvudstycke i svenska bondens politiska tro varit hans stöd. Vi kunne ej bättre uttrycka det, än med anförande av orden i dalkarlarnas brev till de övriga landskaper, daterat Tuna trettondagstiden 1597: »Vi viljom icke flere regenter hava än som vår lagbok förmäler, där så står: *Över allt Sverige äger ej konunger vara mer än en.* Och efter konungen själv icke inrikes är och son hans och broder äro övermaga, så kunnom och viljom vi icke känna någon annan för rikets förestånndare än Hans Försteliga Nåde hertig Karl.»[2] Även Sigismunds förbud att betala de av Karl utskrivna skatter, hans löften att taga i sitt beskydd alla som motsatte sig Söderköpings beslut, hans både skrivelser och beskickningar, liksom Rådets hemliga, snart uppenbara, motstånd förmådde häremot intet.

Det fanns ej mera någon medelväg. Nyssnämnda riksdagsbeslut förklarade till och med alla, som därifrån söndrade sig, för rikets fiender. Sådant verkade väl, att de fleste vid tillfället ej närvarande av Rådet och adeln även sedermera underskrevo beslutet,[3] dock med vad allvar, det spordes vid verkställigheten. Klas Fleming hade ej blott öppet motsatt sig Söderköpings be-

[1] En stor mängd människor omkom i denna hungersnöd, som begyntes efter en ihållande väta och stora översvämningar år 1596. Sigismund förböd spannmålsutförsel från polska hamnar till Sverige. — En ryslig berättelse om denna hungersnöd finnes, ur en gammal kyrkobok, avskriven i *Palmsköldska samlingar*, Acta ad historiam Sigismundi. — Ännu flera år därefter förekomma bevis på folkets tillgivenhet för de gamla kyrkobruken. — 1602 överföllo bönderna i Svintuna sin kyrkoherde för det han ej ville hålla gudstjänst på S:t Laurentii dag. *Registr.* för 1602.

[2] Fryxell, IV: 216, efter handlingar i Riksarkivet.

[3] De frånvarandes av Rådet och adeln biträde till Söderköpings beslut i Jönköping d. 20 januari 1596. *Registr.*

slut, utan förföljt dem som därtill samtyckt, och i allmänhet alla, som vågade föra sin klagan till Sverige och hertigen. I Finland rasade redan det borgerliga kriget emellan bönderna och Flemingens ryttare. Det så kallade *Klubbekriget,* så benämnt av böndernas vapen, fördes med ohyggelig grymhet, och har kostat Österbotten och Tavastland elvatusen invånare. — Karl fordrade att Klas Fleming och hans anhang med vapen borde kuvas: Livland och Finland borde ej från Sverige få avsöndras.[1] Rådet undvek, underhandlade, avstyrkte. Göran Posse nekade att anföra krigsmakten. Hertigen avsade sig regeringen d. 2 nov. 1596, men med den förklaring, att såsom han den av Ständerna emottagit, han den ock endast i Ständernas händer kunde nedlägga; varföre han utskrev en ny riksdag att hållas i Arboga i februari månad följande året. Emellertid ankom d. 13 januari 1597 Sigismunds brev till Rikets ständer, att han av de återkomne sändebuden förnummit, huruledes hertigen efter den föreskrivna regeringsformen ej ville befatta sig med styrelsen; varföre nu konungen uppdrog den endast åt Rådet.

Den 25 därpå följande januari skriver Karl till Sigismund, att legaterne för honom ej nämnt det konungen redan hade skilt honom från regeringen. De hade förtegat många beskyllningar, som finnas i de brev, vilka de i landsorterna låtit förkunna: därav hade oenighet och uppror kommit. Konungens fader och moder hade genom hertigen ur deras högsta betryck blivit förhulpne till Sveriges regemente. Sigismunds rättigheter hade han upprätthållit; ehuru han i konungens frånvaro fordrat en riksföreståndares makt: det vore genom konungens befallningsmän och de fullmakter dem givas, som arvföreningen skulle göras till intet: man visste väl det några låtit sig höra, att i Sverige aldrig blir väl, så länge konung Gustavs avföda regerar: genom sådana stämp-

[1] Hertig Karls Punkter om han skall hålla vid styrelsen. *Registr.*

den ostadige grev Axel Leijonhufvud, ömsevis Karls och Sigismunds fiende, nu för tillfället av hertigen med stora förläningar vunnen. Nästan all adel uteblev, utom den ur hertigdömet. Prästerne kommo, men de förr häftigaste mot Sigismund misstänktes nu vara hans anhängare. Ärkebiskop Abraham Angermannus anklagades offenteligen av hertigen, att ha sökt utsprida Sigismunds förbud mot Söderköpings beslut, vilket han själv underskrivit. Två år därefter blev han avsatt och dog i fängelse och elände. Schepperus, även fängslad, återfick sedan friheten, och avled såsom kyrkoherde i Enköping. Vid riksdagen i Arboga gick våldsamt till. Karl talade: bönderna ropade ja, och att de ville försvara honom, så länge deras blod var varm. De höjde yxor och klubbor mot herrarna.[1] Karl lät uppsätta och underteckna riksdagsbeslutet, som sedan kringsändes och häradsvis underskrevs i landsorterna. Det förut i Söderköping fattade bekräftades. Vem, som satte sig däremot, skulle, såsom rikets fiende, med vapen kuvas, och hertigen, som på Ständernas begäran återtog regeringen, skred genast till verkställigheten. De fleste av Rådet lämnade nu riket, Erik Sparre först. Karl bemäktigade sig Älvsborg, Stegeborg, Kalmar, och övergick till Finland. Där var Klas Fleming nyligen avliden. Åbo, försvarat av hans änka Ebba Stenbock, föll, tillika med flottan i hertigens händer. Han återvände med flera ädla fångar, och ett från Sigismund anlänt sändebud, Samuel Lascy, såg i Stockholm och Uppsala flera, som stritt för konungens sak, gå till döden. Så var det borgerliga kriget i full låga; och vad Sigismund i ett av

[1] De av ridderskapet och adeln, som i går voro på rådstugan församlade, hava låtit falla hårda ord om oss, att vi icke borde låta bönder döma adelsmän, som skulle skett, då vi ställde fram för menigheten dem, som dragit omkring i landet att göra Söderköpings beslut om intet, vilket de själve underskrivit. Vi hava ej låtit någon domfälla; men Söderköpings beslut dömer dem nog, för vilket Riksens ständer alle för en, och en för alla, skola ansvara. Alltså hava bönder däri så mycket att säga över adeln, som adeln över bönderna. Karl till några av adeln. Arboga d. 7 mars 1597. *Registr.*

sina många manifester yttrade, hade gått i fullbordan, nämligen, att, med hertigens sätt att företräda konungens ställe, Ständerna ej skulle veta ordet av förrän de befunno sig i vapen mot sin lagliga konung.[1]

Ett av Arboga riksdagsbeslut var, att konungen genom en beskickning skulle anmodas komma in i riket. Behöva vi väl säga att den ej avgick? — Däremot tillkännagav konungen själv sin föresats att ofördröjeligen återkomma till sitt fädernesland, varföre han fordrade flottan emot sig till Danzig: för sin säkerhet vore han nödsakad medtaga främmande krigsfolk: befunnes allt lugnt i Sverige, skulle det genast återsändas. Hertigen åberopade sig i allt på Ständerna, och dessa svarade med tvenne nya riksdagsbeslut i Uppsala och Vadstena,[2] vari de förbinda sig att med varandra uppsätta egendom och liv för de förra besluten, och hellre lida allt än tillåta att hertigen eller någon av dem därföre tillfogades våld och förföljelse, varjämte de i de starkaste ordalag förklara sig emot de avvekna rådsherrarna, såsom de där först velat stämpla uppror och sedan draga en främmande krigsmakt in i landet, varföre de skulle stå till doms. Vid den utgång sakerna snart togo, var dessa till en del med utmärkta egenskaper begåvade herrars öde därigenom tillräckligen förberett.

Sigismund, sedan han fåfängt väntat på svenska flottan, gick sluteligen ombord på i beslag tagna köpmansfartyg i Danzig med omkring 5,000 man polska troppar och en lysande hovstat. Han landsteg d. 30 juli 1598 vid Kalmar, som innan kort för honom öppnade sina portar. Han sökte på allt sätt vederlägga den allmänna meningen, att han komme in i riket såsom fiende. Tyska och engelska sändebud hade på hans anhållan infunnit sig såsom medlare emellan honom och hans

[1] Werwing, I: 370. Av den vidlyftiga skriftväxlingen på båda sidor ha vi blott anfört det oundgängliga eller vad som förr varit okänt.

[2] Den 20 febr. och den 25 juni 1598.

farbror. Själva hans närvaro verkade mycket. Ett rykte var utspritt i Sverige, att han blivit död. Dalkarlarne, som redan under konung Johans tid och de liturgiska oroligheterna velat upphöja Karl på tronen, och nu även för honom grepo till vapen, svarade Sigismunds och Rådets utskickade, att de ej trodde det konungen levde förr än de fingo se honom.[1] De konungen följaktige svenske rådsherrar använde allt sitt inflytande att för honom vinna sinnena. Livland var i konungens händer: större delen av Finland likaledes; sedan Arvid Stålarm, där kunglig befälhavare efter Fleming, återtagit Åbo. Han hotade därifrån svenska kusterna, och försökte även med 3,000 man en landstigning, men blev av hertigens flotta och Upplandsbönderna tillbakadriven.[2] Stockholm förklarade sig för konungen; även större delen av krigsfolket i Götarike, där Sigismunds ivrigaste anhängare varit ståthållare. Karls styrka var, liksom fordom Gustav Vasas, förnämligast ur det egenteliga Svea rike, Dalarna och Norrland, hans ordentliga krigsfolk ur hans hertigdöme. En månad förgick i underhandlingar utan följd. Konungen begav sig till Stegeborg, dit hertigen med sin här d. 8 sept. närmade sig, men omgicks av översten Weijer med polackarna om natten, och befann sig på en gång omringad och anfallen. Anföraren för de kungliga tropparna, livländaren Farensbach, besvor konungen med en fiendes huvud spitsat på lansen, att fullfölja de vunna fördelarna. Men Sigismund, då han såg sina undersåtares blod rinna, befallte striden upphöra, och lät tillsäga hertigen att han

[1] IHRE, *De tumultu Dalekarlorum.* — Sigismund klagar själv att ibland bönderna berättades, det polackarne insänt en skomakare i riket, som vore honom mycket lik. WERWING, I, 399.

[2] »Kommo fördenskull några tusende Upplandsbönder tillsamman och blevo dem tvenne *professorer* i Uppsala, nämligen mäster Nils (Nikolaus Bothniensis, den samme som presiderade på Uppsala möte) samt mäster Jakob Eriksson till anförare förordnade, tillika med några andre, som i krigssaker mer voro övade, skyndandes sig så att anfalla finnarne, sedan de först hade sig försett med proviant; och efter som deras matsäckar merendels voro med korvar uppfyllde, blev den marschen kallad *Korvetåget.*» WERWING, I: 387.

kunde draga sig tillbaka.[1] Denna konungens mildhet gjorde ett stort intryck, även på Karl själv, som i första ögonblicket inför sina krigsöverstar förklarade sig villig att med hustru och barn gå ur riket, om enigheten därigenom kunde återställas. Underhandlingar öppnades ånyo, men utan framgång; och då Karls flotta emellertid anlände, höjde han sina anspråk. Konungen drog undan till Linköping. Hertigen intog Stegeborg och följde. Å båda sidor om ån Stång vid Linköping stod d. 25 sept. 1598 Stångebro slag, i vilket den kungliga hären, av hertigen angripen, led, med föga förlust å hans sida, ett fullkomligt nederlag. Tvåtusen man lågo enligt hans egen uppgift på platsen.[2] Sigismund hade

[2] Stridens början framställer Sigismund själv på annat sätt. Vi anföre utdrag ur både hans och Karls egna brev om händelsen. Konungens skrivelse till Klas Bielke är daterad om aftonen samma dag slaget stod (d. 8 sept.) från Stegeborg. Han säger däri: »Hertigen med en trompetare låtit veta, att, emedan han intet svar fått på sina villkor genom de tyska sändebuden (vilket dock tvenne resor blivit givit), han nu själv ville komma och hava svar inom en timma. Om dessförinnan något begyntes, ville han vara ursäktad. Därpå haver han fört allt krigsfolket av sitt läger vid *Mem* hit inför vårt läger i dag tideligen, förrän något av vårt folk därom visste, och hade samlat en hop bönder. Så snart som vårt folk kom ut, tog han in fördelar, begynte bruka sitt fältskytt och skärmytsla inpå våra. Vilket ej bättre lyckades (ändock han hade all fördelen inne, och var icke heller mer än två eller tre fäniker av våra, som uppehöllo skärmytseln, förty vår hele hop, både rytteri och knektar, höllo alle stilla, efter vi icke gärna såge någon blodsutgjutelse) än att han likväl miste trehundrade man, och vi Gudi lov icke mer än sexton, förutan några få, som såre blevo. Varföre när han såg, att vi vore så manstarke — ändock han tillförene nogsamt hotat att han ville driva oss med humlestänger till sjöss igen — sände han bud, att han icke begärde krig utan hellre fred och avhandling, varpå vi till svar gåve, att han skulle rycka av marken och sedan handla med oss. — Därmed ryckte han av.» — »Eljest — tillägger konungen i ett brev till ärkebiskop Abraham Angermannus — hade, med Guds hjälp, den dagen blivit hertigen och hans folk en hård dag.» *Sigismunds registr.* 1598. — Karl skriver korteligen till Joakim Skeel, Peder Stolpe och andre på skeppsflottan, dagen efter slaget: »I går, när vi ryckte in emot Stegeborg, med vårt folk, ej att bjuda hugg utan avhandling, då föllo hejdukarne vårt fotfolk oförvarande an, därigenom dem emellan en skarp skärmytsel sig förorsakade, så att på båda sidor några blevo, dock mest av hejdukarne; men våre vore icke över trettio som både skamferade och slagne blevo. Detta till sjöfolket, på det de ej må tro lögner, att vi för var man några tusen skulle ha mist.» *Hertig Karls registr.* 1598.

[2] Karl till Lasse Västgöte från lägret i Linköping d. 27 sept. — Hade förnummit att Upplands ryttare och finnarne ställt sig, som de ville tränga igenom förstendömet ned åt landet — hoppas det blir annat ljud i skällan, när de förnimma, huru det lyckats deras medbröder här nere.

troligen själv blivit fången, om ej nu Karl beviljat stillestånd, oaktat ett förrädiskt skott på honom lossades under underhandlingarna därom. Konungen och hertigen hade genast efter slaget ett personligt samtal. Följden blev fördraget i Linköping d. 28 september, vari stadgades nedläggande av vapnen å ömse sidor, bortsändande av det främmande krigsfolket, med undantag av konungens livvakt, överlämnandet av regeringen till konungen, att föras efter hans ed, och riksdag inom fyra månader, intill vilken tid de av hertigen förordnade ämbetsmän skulle vid utövningen av sina sysslor bibehållas. Från den utlovade förgätenheten av det framfarna undantog hertigen de fem rådsherrar, som åtföljt konungen från Polen, Gustav och Sten Banér, Erik Sparre, Ture Bielke och Göran Posse. Han fordrade deras utlevererande. Fåfängt sökte konungen genom grev Erik Brahe och andra utverka eftergift på detta villkor: »Eder, grev Erik», sade hertigen, »haver jag ingen ovänskap till; ty I ägen samma tro som konungen och haven handlat efter samvetet. Men icke så de andra fem; och vill icke konungen godvilligt utlämna dem, så finnas här de männer, som nog skola hämta ut fäderneslandets fiender och förrädare mitt utur konungens hop.» Han pekade härvid på en mängd beväpnade bönder, som just nu kommit till hans undsättning. Herrarne blevo utlämnade. Man hörde dem säga, att om de varit hertigen så trogne, som konungen, så hade de blivit annorlunda belönte. Dock skulle de stå till rätta för opartiska och även utländska domare. Konungen och hertigen skildes i Linköping. Sigismund steg ombord vid Stegeborg, blev väderdriven till Kalmar, lämnade där polsk besättning och avseglade, ej till Stockholm, utan till Danzig. I Linköpings fördrag var stadgat, att Ständerne skulle äga rätt att sätta sig upp emot den, som det brute. De sammanträdde i Jönköping i början av året 1599 och uppsade Sigismund tro och lydnad, likväl ännu

Sjunde kapitlet.

KARL IX.

Werwing berättar, att Karl före Söderköpings riksdag år 1595 haft följande dröm: hertigen tyckte att han satt till bords i Reval, och en livländsk adelsman Fitinghoff den äldre ställde för honom åtskilliga rätter. Och när täckena togos av faten, syntes uti ett av dem Sveriges vapen och i ett annat en huvudskalle med många människoben omkring. Utav denna sällsamma dröm vaknade hertigen med förskräckelse strax upp, och när hans kammarherre Ludbert Kauer kom litet därefter in, förtäljde han honom drömmen, vilken denne, såsom en lärd och mycket förfaren man, mände, likmätigt de bedröveliga händelser, som härefter följde, för hertigen uttyda. — Åtskilliga andra förebud berättas på denna tid, såsom att i Stockholm regnade blod, innan Karl övergick till Finland, att bönderne kring Linköping sågo krigshärar slåss i luften före Stångebro slag och ölänningarne stridande flottor spöka i Kalmare sund. Vi anföre detta ej såsom yttre utan såsom inre tecken på en stor oro, varav hjärtat var fullt. Sedan Sverige byggdes, har det näppeligen så i sina innersta grundfästen bävat, som i de skakningar, varigenom katolicismens sista lämningar utkastades och Johans hus ifrån tronen.

Sigismunds flykt störtade hans talrika anhängare i förtvivlan. Grev Erik Brahe skrev till Polen, att i hela världens historia näppeligen funnes ett sådant exempel; egendomens, ärans, livets förlust, stegel och hjul vore det

enda, som konungens vänner nu hade att vänta. Sigismund svarade, att han hoppas ännu äga flere anhängare i Sverige, än de, som kunde sättas på stegel och hjul; ehuruväl en stor del av de småländske och västgötiske hovmän (ryttare) ej hade bättre förtjänt genom sitt uppförande i Stångebro slag.[1] Till Karl hade han redan förut skrivit, att ingen, som kände förhållandet, kunde undra på hans avresa. Sedan han blivit från Stegeborg väderdriven till Kalmar och därifrån givit hertigen tillkänna att han ämnade sig till Stockholm, hade brev kommit från Polen, att ett stort buller där vore nära att utbrista. Han funne sig i Polen närmare att med andra potentater överenskomma om avfärdandet av deras sändebud vid den beramade riksdagen i Sverige: denna riksdags enda ändamål vore rättegången emellan hertigen och rådsherrarna: deras sak borde av en opartisk nämnd rannsakas, men konungen själv tillhörde, efter lagen, högsta dom i Sverige: hertigen må veta, att han ej ägde dessa rådsherrar något emot lag och rätt tillfoga, ej heller att något fienteligt företaga emot konungens slott, i synnerhet Stockholm, Kalmar, Älvsborg, ej heller förfölja konungens undersåtare, ej heller förbjuda hans brev förkunnas, eller tillåta hans namn försmädas: sker annorledes, då vore omöjligt att någon förgyllning, ehuru hög och stark den påstrykes, längre kunde hålla.[2] Johan Sparre befalltes »vid sin timliga och eviga välfärd», söka hålla sig i Kalmar vintern över: all avhandling och dagtingan med hertigen varder honom förbuden: ville hertigen tvinga honom med hans broders Erik Sparres och de andra rådsherrars undsägelse till livet, då skulle han ihågkomma sin ed och sin trohet, sitt adeliga stånd och berömliga krigsmans namn: allmogen skall han behandla med foglighet (han hade tillika blivit utnämnd till ståt-

[1] Till grev Erik d. 5 januari 1599. *Sigismunds registr.* Grev Erik Brahe försonar sig sedan med hertigen.

[2] Till Karl. Warschau d. 15 dec. 1598. *Registr.*

hållare i Småland) och föreställa den, att konungen emot svenske män intet våldsamt ville företaga: såsom en fredlig konung hade han kommit, så hade han ock dragit bort igen, för att med romerska Kejsaren och andra makter förhandla det som kunde lända till bägge rikenas välfärd.[1] I brev till Arvid Stålarm och Axel Kurk, sina befälhavare i Finland, klagar Sigismund, att Karl utspritt det han förlupit riket och att Sverige nu vore utan konung; till bevis därpå hade hertigen slagit gullmynt utan någons namn och prägel; på ena sidan såge man endast orden: Sveriges rikes mynt och på den andra namnet Jehovah i en eldstod.[2] Den sista motgången synes ha bragt Sigismund utur fattning. Hans brev och befallningar andas en lika djup som vanmäktig förbittring mot Karl, vilken han kallar den ärelöse, menedige fursten. I Finland, ännu honom undergivet, befaller han, att några edsvurne män skulle tillsättas i alla städer och socknar för att ha uppsikt på de misstänkte: vilken som hade gemenskap med hertigen eller hans parti, hans egendom skulle lämnas soldaterna till skövlings. Eljest sparsam på ord, nedlåter han sig nu, att, i ett särskilt fall, själv lämna utförliga föreskrifter huru sträckbänkens plågor skola användas.[3]

[1] Instruktion för Johan Sparre före konungens avresa från Kalmar d. 21 okt. 1598. *Registr.*

[2] Till Arvid Eriksson och Axel Kurk. Warschau d. 18 febr. 1599. *Registr.*

[3] Mot partigängarn i Klubbekriget, Hans Hansson till Monikala, som först låtit bruka sig av hertigen, sedan erböd sin tjänst hos Sigismund, och slutade med att göra sig misstänkt på båda sidor. Arvid Stålarm hade fångat honom, och därom underrättat Sigismund. Konungen skriver till Stålarm och Kurk om Hans Hanssons straff, Danzig d. 24 nov. 1598. »Först skall inför sittande rätt all hans förrädelige handel och stämplingar bliva honom förehållne och uppläsne, och där tagas dom på. *Därefter* (!) skall han pinas på räckebänken och med brännvin (sådant antändes på bara kroppen vid dylika tillfällen) och grant uppteckнas vad han bekänner. Näste dagen skall han utföras till den plats eder tycker likast, och där sedan stå sitt straff som en förrädare. Härom skall så beställas, att den sjunde eller åttonde dagen efter detta brevs ankomst skall vara den förrädarens sista dag i denna världen, så framt eder är något om vår kunglige ynnest och nåde. Där rätter eder efter. Gudi befallandes.» *Sigismunds registr.* 1598. — Straffet gick likväl ej i verkställighet och det var först på Karls befallning år 1605, som Hans Hansson till Monikala fick med livet plikta för sitt dubbla förräderi.

Han lät författa och till främmande hov utdela en häftig skrift emot Karl, vartill Erik Sparre och andra hade lämnat innehållet.[1] Ett sjötåg företogs under Johan Gyllenstierna från Danzig emot Älvsborg, varvid man räknat på ett uppror av konungens anhängare i Västergötland. Upproret uteblev och tåget misslyckades; ehuru konungen i Danmark hade gynnat företaget. Huru vitt misstankar eller planer redan sträckt sig, synes av Sigismunds varning till Kristian IV, att ej tro hertig Karls föregivande, det konungen förehaft med *Spanien* några anslag mot Danmark och Norge.[2]

Under det striden emellan Karl och Sigismund avgjordes i Göta rike, hade ej heller det övra Sverige blivit förskonat från det borgerliga kriget. Man fruktade oupphörligt en landstigning av finnarna; och det kungliga partiets plan var i själva verket att desse, förenade med Upplands ryttare och understödde från huvudstaden, skulle bringa de landskaper till lydnad, som voro hertigen i synnerhet tillgivna. Utskickade från konungen och rådsherrarne genomreste landet. Då landshövdingen Jakob Næf, en skotte, i dessa ärender kom till Dalarna, uppreste sig dalkarlarna och slogo honom ihjäl. Uppträdet utmärktes av alla de ohyggligheter, som åtfölja en uppretad menighets raseri. Dalkarlarne upplivade sitt gamla förbund med västmanlänningar, gästrikar och hälsingar, plundrade, dödade med yttersta grymhet flera Sigismunds anhängare och voro redan i antågande nedåt landet för att förena sig med hertigen, då underrättelsen om Linköpings fördrag ankom. Även då kunde de med möda tillbakahållas, trodde ej på förlikningens varaktighet och ville gå fram, sade de, för att

[1] Den anonyma, sällsynta skriften, till vars författande en professor Sturcius kallades från Rostock till Danzig, är tryckt därstädes 1598 under namn av *Ausa Caroli etc.* — Den finnes intagen i *Konung Sigismunds registr.* 1593—98, litt. E.

[2] Till konungen i Danmark. Warschau d. 12 aug. 1599. *Sigismunds registr.*

rensa landet från de onda rådgivare, som allt sedan Johans tid stämplat att genom inbördes oenighet utrota den gamla konung Gustavs släkt. Man kan anse detta såsom ett uttryck av folkets tänkesätt mot många av de högre på denna tiden.

Sedan Sigismund var avviken och Linköpings fördrag därmed tillintetgjort, utbrast en allmän förföljelse mot det kungliga partiet i riket. Fängelse, landsflykt, död blev mångas lott. Deras egendom indrogs eller skövlades. Rovgirigheten anklagade även oskyldiga. Man såg många nya fattiga och nya rika. Och då genom regeringens uppdragande åt hertigen den första oredan upphörde, blev hämnden blott så mycket verksammare i en endas hand. Ty Karl visste ej vad det var att, efter borgerliga krig, glömma, och straffade sina egna fiender såsom rikets förrädare. Kalmar stad togs med storm, varvid man andra gången såg hertigen själv främst på stormstegarna. Slottet gick över genom hunger. Den polska och tyska besättningen gav Karl friheten, med förbindelse att ej mer tjäna mot Sverige. Men hela rikets, i synnerhet de fångna herrarnas blickar voro fästade på det öde, som väntade befälhavaren på Kalmar Johan Sparre, rikskanslerens bror. Han var den förste av de stora som blivit tagen med vapen i hand. Den 14 maj lät Karl förelägga honom följande punkter att bekänna, så sant han ville inför Gud svara: Var det förbundsbrev funnes, som de otrogne råden gjort emot Hans Försteliga Nåde: om konungens och de otrogne rådens avsikt ej varit att fängsla, förjaga eller döda hertigen: om konungen ej lovat både Kalmar stad och de fånga herrarna undsättning: om ej de och deras hustrur, redan för ett år sedan, begärt, att konungen med krigsmakt skulle komma in i riket: om de ej haft för avsikt att tillägna sig regeringen, förbundit sig att giva en viss skatt av vart landskap, velat göra Sverige såsom Polen till ett valrike och lovat konungen fri religionsövning:

om de ej åstundat och begärt så väl alla kungliga sakören av deras landbönder, som ock, att de och deras underhavande aldrig behövde svara till häradsting, och att de själve hemma på deras gårdar måtte äga dom i alla saker över liv och leverne, hals och hud: om ej det varit på tal, att fröken Anna skulle bli regentinna i Sverige och Gustav Brahe erhålla hennes hand.[1] Vad på allt detta blivit svarat är obekant. Men Johan Sparre, med tvenne andra adelsmän och flera av lägre stånd, fanns, med bifall av de närvarande rikets råd, skyldig till döden: de avrättades huvuden uppsattes över stadsporten i Kalmar.[2] »Hämnd, Hämnd, Hämnd inför Guds rättvisa dom!» skrev den fångne rikskansleren i sitt testamente vid underrättelsen om sin broders öde. Med lika obeveklig stränghet förfor hertigen i Finland, dit han med flottan och hären övergick om sommaren 1599. Finnarna blevo slagne. Viborg, Åbo intogos: hela landet bragtes till lydnad. Men tjuguåtta personer föllo, i bägge dessa städer, för bödelssvärdet, ibland dem den unge, ridderlige Johan Fleming, riksmarsken Klas Flemings son. Vid sitt besök i Åbo två år förut hade Karl där träffat den gamle Filip Kern, som på Johans befallning blandade giftet åt Erik XIV. Han säges med egen hand ha pryglat honom, så att blodet sprang ur näsa och mun. Nu blev Olov Gustavsson Stenbock, som för trettio år tillbaka,

[1] *Karls registr.* för 1599. Vid riksdagen i Linköping följande året skrev Karl till Ständerna, att prinsessan Anna, för sina stämplingar under många år med de otrogne rådsherrar, borde förlora sin brudskatt. — I en hans egenhändiga anteckning, varav en avskrift finnes i *Palmsköldska samlingarna*, heter det: — »Och är hans (Erik Sparres) och de andres mening intet annat, än konungen skall hava namnet och omaket och de gagnet, och de förjaga och sätta till konung, så ofta dem haver synts.»

[2] Bergkvara, Sparres gård, gav konungen åt sin naturliga son Karl Gyllenhielm, som fört befälet i belägringen för Kalmar. Han hade förgäves bett för Sparrens liv och ville återgiva gården till änkan. Denna, Margareta Brahe (en syster till Erik Sparres fru), skriver till Sigismund, att hon och hennes barn blivit från riket förjagade. Konungen lovar henne hjälp och hämnd, så snart han åter kuvat Sverige, samt ökar för hennes barn det gamla Sparrevapnet med ett *bestyckat torn* till minne av Kalmars försvar. Till fru Margareta, Warschau d. 28 aug. 1599 och d. 26 sept. 1600.

såsom Eriks väktare, med ett skott krossade armen på den olyckliga, men nu vid Johans död hade flytt riket, gripen i trakten av Åbo. Han ihjälsköts, på Karls befallning, bunden vid ett träd, och kroppen nedsänktes i ett kärr. Katarina Månsdotter lät begrava hans lik.

På riksdagen i Linköping d. 3 mars 1600 företogs rättegången mot de anklagade rådsherrarna, som halvtannat år blivit hållne i strängt fängelse, skilde från hustrur och barn. Anklagelsen hade efter de sista händelserna blivit utsträckt till flera. Domstolen bestod av ett-hundradefemtiofem personer; — trettioåtta av rådet och den högre adeln, däribland många de anklagades släktingar, tjugufyra av krigsbefälet till häst, alla av adel, tjugutvå av krigsbefälet till fot, tjugufyra borgare, tjugutre fogdar och lagläsare[1] samt tjugufyra bönder. Prästerskapet ansåg sig ej tillständigt att döma, utan inskränkte sig till det yttrande, att den evangeliska läran i Sverige utan tvivel hade kommit i fara om Sigismund segrat.[2] Rättegången fördes offentligen och i närvaro av sändebud från riksföreståndarens svåger, hertig Johan Adolf av Holsten.[3] Karl befriade domrarna från den trohetsed de honom svurit och uppträdde själv såsom anklagare mot åtta av Rikets råd: Gustav och Sten Banér (bröder), Hogenskild, Ture och Klas Bielke (bröder), Erik Sparre, Erik Leijonhufvud, Göran Knutsson Posse till Hellekis, samt fem andra adelsmän: Karl Stenbock, Arvid Stålarm, Axel Kurk, Krister Horn och Bengt Falk, fordom kungliga befälhavare i Finland och annorstädes. Anklagelsepunkterna upplästes av Erik Göransson Tegel, en son av den beryktade Göran Persson, och sedermera konungarna Gustav I:s och Erik XIV:s historieskrivare. Man begynte med de bekanta tillvitelserna ifrån konung Johans tid, i avseende på vilka den förut

[1] Så kallades den, som gjorde häradshövdingesysslan, under det den adelige innehavaren av ämbetet drog inkomsterna.

[2] Se detta yttrande i bilagorna till *Konung Karls Rimkrönika*, I: 346.

[3] Ett danskt sändebud hade velat infinna sig, men blev tillbakavisat.

ingångna förlikningen nu förklarades för ogiltig, emedan herrarne fortfarit i sitt brottsliga förfarande, brutit de med hertigen ingångna förbindelser och Ständernas beslut i Söderköping, stått hertigen efter välfärd, ära och liv, samt sluteligen fört främmande krigshär mot fäderneslandet. Deras enskilda brev till hustrur och anhöriga nyttjades ibland bevisen. Det oaktat fanns intet skäl emot Hogenskild Bielke, ehuru hertigen svor vid himmel och jord, »att den gamle räven vore rätta orsaken till allt».[1] Hans högst häftiga uttryck mot de anklagade beledsagades med sorl och bifall av denna talrika menighet, som vanligen besökte Karls riksdagar och gav honom namn av *Bondekonungen*. Klas Bielke, Erik Leijonhufvud, Göran Posse och Krister Horn föllo på knä för hertigen, erkände sig skyldige, begärde och erhöllo nåd. De övrige rådsherrar sade sig här blott se parter, ej domare, och inlade protest. Den besvarades av hertigen och blev förkastad. De i rätten sittande ämbetsmännen, krigsbefälet, fogdar och lagläsare, avlämnade först sitt betänkande[2] angående de anklagade. Det var till döden, antogs av de ofrälse stånden och blev gällande emot adelns lindrigare mening. Det enda, vari Ständerna ej fogade sig efter hertigen, var att de nekade domen uppsättas i hans kansli.[3] Den avkunnades d. 17 mars och Ständerne förplikta sig i riksdagsbeslutet att försvara den mot hela världen. Varken biskoparnas förböner[4] eller de anklagades nära släktskap med konungahuset,

[1] Berättelse om den dom, som i konung Karl IX:s tid av en del av allmogen och meste parten av Ständerna fälld blev. *Palmsköldska samlingarna, Acta ad historiam Carol. IX*, T. II.

[2] Krigsbefälets, fogdars och lagläsares ringa ödmjuka och underdåniga betänkande. Ibid.

[3] Vad som begäres av Ständerna, att i hertigens kansli måtte uppsättas ingången till domen och svar på de skäl, varmed riksråden exciperat forum, kan ej ske, och vore Hans Försteliga Nåde förnär, liksom Ständerne ej själve visste försvara, vad de med gott och fritt samvete gjort. Den 12 mars 1600. *Registratur.*

[4] Kristina Banérs skrivelse till sin syster om deras fader riksmarsken Gustav Banérs bedröveliga öden. Bilagor till Karls *Rimkrönika*, s. 359.

eller deras makars och två och tjugu närvarande barns knäfall och tårar kunde verka någon förändring. Karl avreste från Linköping och gav befallning om domens verkställande. Den 20 mars år 1600 avrättades med svärd på Linköpings torg Gustav Banér, Erik Sparre, Sten Banér och Ture Bielke. Deras uppförande i de sista stunderna gjorde ett djupt intryck. De talade till folket, bedyrade sin oskuld och gingo alle, i synnerhet de tre sistnämnde, döden lugnt till mötes. Efter dem led Bengt Falk, en sextioårig krigsman, även dödsstraffet. Han var katolik. De övrige fångarne hade (utom den giktbrutna Hogenskild Bielke) också blivit utförde och måste se sina vänners blod rinna. De benådades alle till livet och återbragtes i fängelset. Dock vilade ej därmed förföljelsen. Den modige Arvid Stålarm, redan tvenne gånger dömd till döden, och som i Linköping på sitt skämtande vis säges ha yttrat: »de salige herrar riksråd lära väl nu undra, vart jag tagit vägen, efter jag ej kommit efter dem till himmelriket», erhöll väl på finska adelns förbön år 1602 friheten och sedermera även ett befäl i Livland; men blev, efter den olyckliga stormen för Vittensten år 1604, följande året ånyo anklagad och dömd, än en gång utförd att lida dödsstraffet och än en gång återförd i fängelset, där han ock dog. Vid samma riksdag år 1605, tillhopakallad i anledning av en sammansvärjning[1] mot hertigen, blev den gamle sjuke Ho-

[1] Ett ohörligt förräderi av Hogenskild Bielke, hans bror Klas, Krister Klasson (Horn) och andre flere av adel, präster, borgare och bönder, har blivit uppenbarat, som ej allenast kommit de uppländske ryttare därtill (desse voro av ålder Sigismund tillgivne), att de haft i sinnet skjuta oss ihjäl och gå över till fienden den tid vi voro i Livland, utan ock traktat efter huru vi skulle med hustru och barn falla i fiendehänder, och är intet tvivel att många finnas här i riket, som av samma förräderi äre delaktige, så, efter oss är omöjeligt att på sådant sätt vedertaga någon regering eller låta oss till konung kröna, utan ville hellre bo bland björnar och ulvar och taga vår föda var vi kunne, än bland ett folk som varken aktar ed eller tro, så måste vi, ehuru nödigt, sammankalla er till riksdag. Och efter vi intet annat hava att med eder handla om än nämnde förräderi, så behöven I ej frukta någon ny pålaga mer än vad i Norrköping beviljades (nämligen året förut 1604). Karls riksdagskallelse d. 8 mars 1605. *Registr.*

genskild Bielke även ånyo ställd för Ständernas domstol, och fälld för yttranden, som förrådde ett djupt hat mot Karl och hans hus, till döden. Han utbars sittande på en stol till avrättsplatsen, och det avhuggna huvudet, som hans kammartjänare fåfängt sökte rädda från misshandling, blev uppsatt över söderport i Stockholm. Efter att ha sett tvenne bröder falla för bödelssvärdet och själv lidit ett långvarigt fängelse, gick den tredje brodren Klas Bielke, förr den rikaste man i Sverige på sin tid, med hustru och barn och tre brorssöner i landsflykt. Samma öde, att nödgas fly sitt fädernesland, träffade grevarne Axel Leijonhufvud och Erik Brahe, som själve suttit i blodsdomstolen i Linköping, den senares bror Gustav Brahe,[1] fem Stenbockar, fyra Sparrar, sex Gyllenstiernor, sju Possar, tvenne Ribbingar, två Bondar, två Flemingar, en Torstenson, en Horn.[2] Andre medlemmar av de gamla släkterna sågo i Karls sak fäderneslandet eller sökte och njöto hans skydd. År 1604 förklarades all de utvandrades egendom förbruten under kronan, om de ej inställde sig att svara för rätta. Och alldenstund — heter det i detta riksdagsbeslut — barnen snart glömma sina föräldrars förseelser, om de ej hava en dagelig erinring, alltså skall, utan synnerlig nåd, ingen av de dömda herrars söner någonsin kunna sitta i Rikets råd eller andra höga ämbeten: alla barn av dem, som i framtiden åter stämpla att förvandla Sveriges rike till ett valrike, skola, om de äro till den ålder komne att de kunna äga kunskap om föräldrarnas förehavande, lika med dem straffas såsom förrädare: uppenbara de föräldrarnas brott, skola de njuta deras egendom till godo. Olyckliga minnen av borgerlig tvedräkt, som söndrade son från fader och satte broder mot broder!

[1] Söner av riksdrotsen Peder Brahe, som i konung Johans onåd dog år 1590. Tvenne andre hans söner, Magnus och Abraham, höllo med hertigen.

[2] *Hertigh Carls Slaktarebenck* — den mest beryktade av de många hätska skrifterna mot Karl — tryckt 1617, men ganska sällsynt. Författaren var Göran Nilsson Posse till Sjögerås.

Vid riksdagen i Linköping år 1600 tillbudo de ofrälse ständen och krigsbefälet hertigen kronan. Adeln inskränkte sig till anhållan att han ville fortfara med regeringen. Därföre innehåller även riksdagsbeslutet tvenne meningar, den första, att ännu lämna Sigismund fem månaders tid att på de förr nämnda villkor insända sin son: den andra, att genast skilja hela Johan III:s ätt från tronen, nämligen ej endast Sigismund och hans efterkommande, utan ock hans yngre bror Johan, nu ett barn av elva år, åt vilken Östergötland blivit försäkrat till hertigdöme. Såsom skäl till dennes uteslutande anföres hans ungdom, då riket fordrade en mogen regent, och den hämnd han å sin broders vägnar framdeles kunde finna sig befogad att utöva. Ständerna förklara, att de bevekt hertigen till den senare meningen, men själv förklarade han sig gilla den förra.

I brev till drottning Elisabet i England yttrar Karl, att Ständerna tillbudit honom kronan och därvid förblivit; ehuru han, emedan den med rätta tillhörde den unga hertig Johan, avslagit den:[1] dock ville han taga deras begäran i ytterligare betänkande. Från både England och Frankrike emottog Karl sändebud. Elisabet, vars förbund han sökte 1599, förklarade hans sak för rättvis, och lovade sin bemedling i stridigheterna med Danmark. Karl beklagade vid hennes död förlusten av en gammal vän, och yttrade den största vördnad för hennes minne. Henrik IV sökte för prins Henrik av Rohan svenska prinsessan Katarinas hand, och Karls nekande svar å sin dotters vägnar störde ej det goda förhållandet.[2] Året därefter beställer Henrik kanoner och kulor från Sverige,[3]

[1] Ad Reginam Angliæ d. 14 maj 1601. — Ad Robertum Cecil et Senatores Angliæ. *Registr.* för 1601.

[2] Responsum &c. Nycopiæ d. 14 maj 1602. Hertigen vill rådföra sig med sina släktingar i Tyskland. Prinsessan svarar själv i ett latinskt brev, skjuter saken till sin fader, och skickar sobelskinn såsom gengåva för de föräringar hon erhållit. *Registr.*

[3] Beställning genom Andreas de la Fromentir. Karl svarar Henrik IV d. 28 nov. 1602, att måttet ej blivit uppgivet. *Registr.*

bekymra efter du icke haver hållit dig bättre; dock likväl efter vi förnimme av din utskickade, att du haver stått en storm eller två ut, så vele vi vad som skett är tillräkna din ungdom. Du skall fördenskull låta anhålla om din förlossning hos kansleren, och begära att veta mot vilken av dem, som i vårt våld äre, du kan bliva utväxlad, så vele vi den förordning göra att du skall komma på fri fot igen.»[1] — Denna frihetens dag skulle sent uppgå. Sigismunds förbittring hade här funnit ett föremål. Karl Karlsson Gyllenhielm tillbragte tolv år i fängelse, och av dem sex och ett halvt i kedjor. — I Livland gingo nästan alla svenskarnas fördelar åter förlorade, under det kriget utbredde det rysligaste elände i landet. Den polske fältherren syntes ej obenägen för freden. Hade ej hertigen angripit Livland, sade han till de svenska fångarna, aldrig hade Polen sadlat en häst mot Sverige.[2] Dessa anbud och beskyllningar förde blott till en häftig skriftväxling, under vilken Zamoisky slutligen böd ut Karl till envig, och Karl svarade att han blott förtjänte mötas med käppen. Ej en gång ett stillestånd kunde avslutas, då de fordrade villkoren skulle gjort polackarna till hela Livlands herrar.

Karl hade med sin gemål och son övergått till Åbo, och tog där i början av året 1602 trohetsförsäkran av adeln i Finland, »varest» — säger han — »han funnit fast större oordning än som någorstädes i riket». Finland, där Sigismunds ståthållare längst härskat, erböd redan bevis på vad de mäktige under en frånvarande konung kunnat tillåta sig. Allmogen var sänkt i det djupaste elände, och hade förnämligast fått draga krigets bördor, under det adeln slagit under sig allmogens skattehemman och behandlade sina landbönder nästan som den livländske adelsmannen sina livegna. Emellan adelens bönder i Sve-

[1] Svar på Karl Karlssons skrivelse, Åbo d. 20 januari 1602. *Palmsköldska samlingarna, Acta ad histor. Caroli IX*, T. II.

[2] WERWING, II: 51.

rige och Finland vore det en stor åtskillnad — svarades det Karl såsom skäl varföre de senare borde undantagas från skjutsfärder — emedan adelens landbönder i Sverige till sina hästar och dragare voro själve ägande, däremot sådane landbönder i Finland vore till alls intet ägande, utan allt det som landgodsen behövde till bruk i åker, äng och utsäde, det måste deras husbönder av adelen själve tillsätta, så framt de eljest ville av deras gods någon nytta förvänta.[1] Karl hade redan år 1600 i Sverige förbudit adeln att frikalla sina bönder från allmänneligen beviljad hjälp till riket, att av sina förläningar utkräva mer än lagen medgav eller göra något intrång på skatteböndernas rättigheter.[2] Han förordnade nu, »efter adeln i Finland ej kunde ha större privilegier än den i Sverige», att i all hjälp, gärd eller utskrivning finska adelns bönder skulle utgöra hälften mot skattebönderna och även deltaga i lagmans- och häradshövdingeräntan, samt tionden. Denna hade hittills i Finland blivit utgjord efter behag. Den ordnades nu med påbud, att två tredjedelar därav, i Finland såsom i Sverige, skulle utgå till kronan. Fogdarnas godtycke vid uppbörden inskränktes.[3] Han återvände hem på en väg som före honom ingen svensk regent farit, norr om Bottniska viken, vid vars stränder han då utsåg byggnadsplatser för nya städer.

Karl, i själva verket redan länge regerande, var det efter Sigismunds flykt ensam. Kunde en regering endast, vad man kallar, faktiskt grundas, så var ingen bättre förberedd. Historien visar likväl, att rättsförhållanden för folken äro ännu viktigare än för den enskilda.

[1] Werwing, II: 67.

[2] Mandat mot allmogens förtryck. Linköping d. 28 februari 1600.

[3] Beslut i Björneborg d. 9 febr. 1602. Mot dessa finska fogdars underslev ivrade Karl även sedermera. »Bruke vi mera dem och andre sådane tjuvar, så må alle tusen djävlar bruka dem», skriver han till kammarråderna i Finland d. 20 sept. 1607. Av hans förbud i Sverige ser man att fogdetjänsterna gingo i köp.

Sällsynta äro exemplen, att ej en brytning i sådana lämnat efter sig långvariga följder. Sigismund hade blivit förklarad kronan förlustig. Hur länge dröjde likväl Karl att upptaga denna övergivna, honom så ofta erbudna, krona! Man har kallat hans betänkligheter skrymteri; och, om avseende på världens dom förtjänar detta namn, så neka vi ej, att han skytt den. Ytligt dömer honom dock den, som överser striden inom honom själv. Ingen har haft högre begrepp om den lagliga konungamaktens helgd. Det bevisa bäst hans egenhändiga anteckningar i Sveriges historia, vilkas huvudtanka är, att svenskarne oftast kommit sina konungars och därigenom sin egen olycka åstad.[1] I allmänhet förebrår han dem ostadighet, opålitlighet, avund, brist på borgerligt mod och dygd. »Deras art är — säger han — att falla alle över en, så att när någon kommer i förtryck, det vare sig antingen att han det förtjänar, eller att honom sker övervåld och orätt, då är ingen som kan, törs eller vill hjälpa, utan sticka sig alle var i skrubb och vrå, och hjälpa att fördärva varandra.» Man skulle kanhända ej tro, att den som själv skrämde Rådet med *Engelbrekts* namn, kallar denna »en rätt upprorisk sälle». Så förhåller det sig likväl. Karl skulle hava sagt med den av honom beundrade Elisabet av England: »Vem som antastar en förstes spira, griper en eldbrand, som måste förstöra honom: det gives för honom ingen nåd.»[2] Därföre yttrade han för trettio år tillbaka till Johan i början av deras strider: »Jag anklagas att ha förgripit mig på konungens höghet och regale, för vilket historien visar, att varken bröder skonat varandra eller föräldrar sina egna barn.» Med dessa tänkesätt hade han det ödet att

[1] Konung Karl IX:s Svenska krönika med dess egen hand extraherad ur ärkebiskop Laurentii Petri Krönika. *Palmsköldska samlingarna, Acta ad hist. reg. Caroli IX*, T. I. — Omdömena äro konungens egna.

[2] Elisabet till fransyska gesanten Beaumont i anledning av hertigens av Biron förräderi mot Henrik IV. RAUMER, *Gesch. Europas seit dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*, II: 607. Ett verk, som änteligen gör den stora Elisabet full rättvisa.

uppträda mot tvenne bröder och en brorson till strid: en strid, i vilken det ej blott var fråga om vem skulle föra Sveriges spira, utan om den skulle finnas i Gustavianska huset eller brytas sönder. Den gemensamma ansvarigheten, som Gustav för sitt verk ålagt sina söner, blev därföre egenteligen Karls politiska religion. Han har under hela sin levnad — *emot* sin egen släkt, men i grunden *för* densamma — stritt om svenska kronan; och han har själv av denna motsägelses strid blivit söndersliten. Med ena handen bekämpande Sigismund och alla de faror, varmed dennes välde hotade fäderneslandet, har han, med den andra, oblidkeligt och i det ädlaste blod kvävt de faktioner, som vågat lägra sig kring Gustav Vasas tron. Man finner ej, att han i detta avseende någonsin tvivlat om sin goda rätt, eller att han ett ögonblick ångrat, vad eftervärlden lägger honom mest till last. Däremot finner man å en annan sida så mycket större tvekan, vilken på det nogaste sammanhänger med hans politiska tro. Såsom Gustavs son, och i följe av hela sin belägenhet, kunde han ej misskänna värdet av en genom folkets röst förlänad makt. Men på denna samma röst grundade hela hans släkt sin arvsrätt. Emot Sigismund, genom sin religion avfälling från stamfadrens testamente, lät Karl Ständernas försäkringar gälla. Men det fanns ett barn, vars svaga arm sträckt emellan honom och tronen, synes ha gjort honom större bekymmer. Hertig Johan, Sigismunds halvbror, var, med oförverkade anspråk enligt arvföreningen, ostridigt närmaste arvingen till riket. Detta barns liv har ej blott varit heligt för en eljest djupt blodad hand: Karl har emot det uppfyllt alla en nära anförvants plikter. Han tvekar ännu om den unge prinsens avsägelse av sina anspråk, gjord vid femton års ålder, är giltig. Han slutar med att i sitt eget testamente erkänna Johans bättre rätt, »med mindre Riksens ständer ingalunda vilja ifrån de beslut, som gjorde äro, avträda». I följe därav var ock Sverige

vid Karls död utan konung; och fick den först i Gustav Adolf genom ett nytt Ständernas val.

I en sådan belägenhet har Karl ej framgått ett steg utan med Rikets ständer. Denna sammanvaro var ingalunda särdeles behaglig; ty han plågade Ständerna oupphörligt med riksdagar för att alltid låta säga sig detsamma. Runt omkring hopade sig farorna på ett genom borgerlig oro redan så djupt skakat land. Striden med Sigismund blev allt mer vittutseende. Med Danmark och Ryssland vaknade åter gamla tvister, som med bägge skulle leda till nya krig. Karl har mött alla faror med en verksamhet och ett mod, som ej kände några gränsor, men också med en växande förbittring; och det slag, för vilket han dukade under, kom sluteligen ur hans egen själ.

Vid sin hemkomst från Livland sammankallade han Ständerna i Stockholm om sommaren år 1602, och lämnade dem om de utrikes ärenderna följande betänkande: »De svenske hava tre grannar, de danske, de polske och ryssen. Med de danske kunna de leva i fred, om de till dem avstå de tre kronor, som är Sveriges rätta vapen och vad Sverige av ålder haft i Lappmarken, därtill låta dem få fri handel vid alle bergslager i riket, såsom landets barn, och sedan aldrig tala på den orätt Danmark gjort Sverige i mångahanda måtto sedan den Stettinska freden. Med de poler kunna de strax komma till fred på åtta år, om de vilja giva dem Pernau och Dorpt igen och lämna huvudsaken oavgjord. Man må betänka vad Sveriges krona kan vinna därpå. Med ryssen kunna vi hava god vänskap, så framt vi vilja giva honom Narva och Reval och framdeles Viborg med; och därmed håller han friden så länge han vill.»[1] Ett allmänt missnöje

[1] Karls Betänkande till Ständerna huru de svenske kunna bekomma fred, Stockholm d. 15 juni 1602. — Till storfursten Boris Godunow skriver Karl, Åbo d. 17 dec. 1601, att då storfursten ännu alltid talar om de livländska städer, han ej måtte ha förstått Karls latinska skrivelse. »Därföre kunne vi intet annat döma, än att du ingen god tolk haver haft, som samma brev haver

hade denna gången mött hertigen. Tankan om det livländska krigets onödighet hade gjort sig gällande i landet, och underhölls av hemkomna knektar och ryttare. Hemlige utskickade från de svenska landsflyktige utspridde Sigismunds manifester. Den förra sommarns ovanliga väta och köld hade förstört skörden: 1602 var även ett hårt år. Folk stupade av hunger på gatorna i Stockholms under Ständernas sammankomst.[1] Pesten härjade i Finland och även i Sverige. Karl sökte avhjälpa nöden genom spannmålsutdelning av sina egna förråd; men han hade att fordra nya uppoffringar, och anbudet av kronan, utan medel att föra regeringen, blev därföre av honom föga vänligt besvarat; särdeles som i fråga om konungaförsäkran åtskilliga betänkligheter, vilka visade misstroende, blivit framkastade. De måtte se sig om efter en annan — skriver han till Ständerna d. 15 juni

rätt uttolkat. Och fördenskull vilje vi nu skriva dig till på svenska, som är vårt modersmål, ändock vi kunne väl flere tungomål. Den evigvarande freden är ej gjord emellan konung Sigismund och Fodor Iwanowitz, utan emellan Ryssland cch Sverige. De städer, som vår broder konung Johan vann i Livland, äro ej tagne från Iwan Wasiliewitz, utan denne hade orätt tagit dem från den romerske Kejsaren; och när han talar därpå, vilje vi tillbörligen svara. Hade du i stället att göra fred med Polen, gripit polackarna an på den ena sidan, såsom vi på den andra, eftersom dine sändebud i Stockholm oss tillkännagåvo, så hade var fått en ny kjortel och du ej behövt begära något av oss eller någon annan. — Våre sändebud till dig senast blevo hållne såsom fångar och finge ej se ut genom fenstren, än mindre gå på gatan.» *Registratur.*

[1] Hans Försteliga Nåde haver förnummit att i Uppsala hospital äro sju personer döde av hunger och dö alle dagar flere, och här på gatorna finnas alle dagar folk, som av hunger dödat blivit. Med sådan ömkelig händelse borde prästerskapet hava inseende och fråga efter var de fattiges inkomst och ränta är tagen vägen, samt hålla sysslomännerne att göra reda och räkenskap. Till Klerkeriet. Stockholm d 10 juni 1602. — Missväxt och oväder haver mångestädes varit i några år. — I Uppland och andra landsorter går ej avraden ut för bondens oförmögenhet. Denna ökas därigenom, att han ej kan beså sitt hemman, varföre herremän så med honom till hälften och taga hälften av skörden, men giva kronan intet. Brev av d. 7 jan. och 3 febr. 1603. *Registr.* Brev till allmogen i Uppland d. 1 april s. å. om undsättning av hertigens spannmål på det de må se, att han låter sig vårda om dem som sig själv, lika som han ock för deras bästa har sitt liv ospart mot rikets fiender. *Registr.* Dessa bägge årens nöd sträckte sig på ett förskräckligt sätt även till Ryssland. Om våren 1601 regnade i tio veckor oupphörligt, därefter frös d. 15 aug. all säd och frukt bort. På två år och 4 månader vore endast de antecknade begravna liken 127,000 i Moskau. KARAMSIN.

1602 — som bättre kunde föreslå riket, konungen i Polen, vilken de ännu ej uppsagt sin ed, och med vilken en part hemligen hålla, eller hans son, såsom förr varit begärt, eller hertig Johan: för honom själv och hans efterkommande bleve med Guds hjälp någon råd. — Riksdagsbeslutet blev efter hans önskan, och ny hjälp beviljades till krigets fortsättning. Däremot visade Karl Ständerna den villfarighet, att med deras samtycke välja sitt Råd, sedan nu det gamla Rådets medlemmar för det mesta avgått. Tolv herrar, av vilka de fem äldste, såsom drots, marsk, amiral, kansler och skattmästare, skulle innehava rikets högsta ämbeten, kallades i den nya Rådkammaren, som från denna tid blev *beständig*, i stället att Rådet förut varit spritt i landsorterna. Karl ville även inkalla sex livländare i svenska Rådet. Förslaget mötte motstånd och måste övergivas.[1] De nye rådsherrarne svuro redan, att bliva Hans Försteliga Nåde, dess älskeliga husfru, samt manliga *arvingar*, hulde och trogne. De skulle styrka, att allt vad försten tillsagt undersåtarna och undersåtarna försten, måtte å båda sidor obrottsligen hållas. Det sista var ur den gamla rådseden. Huru olika tydningar denna tillät i avseende på Rådets makt, skulle ännu visa sig under denna regering.[2]

En av de förnämsta orsakerna till missnöjet var Karls förhållande till de andeliga, som begynte bliva ovänligt, och fortfor att vara det under det återstående av hans regering. Reformationens fullbordare i Sverige ansågs ej vara renlärig lutheran. Vi ha redan omtalat de misstankar, som i detta avseende mot Karl yttrades vid Uppsala möte. — Vid Linköpings riksdag år 1600 blev en av honom föreslagen handbok för gudstjänsten av prä-

[1] Efter Ständerna finna betänkeligt att hava de livländske i Rådet med sig, så kunna de väl bliva av med dem. Danskar, ryssar och poler skola gärna vedertaga dem, så framt de varda dem tillbudne. Karl till Ständerna d. 15 juni 1602. *Registr.*

[2] Riksens råds ed d. 23 aug. 1602. *Registr.*

sterskapet förkastad.[1] Karl ansåg sig ej därigenom hindrad att införa en ny kyrkoordning i sitt eget hov.[2] Den befanns smaka av kalvinismen, och ärkebiskop Olaus Martini skrev mot dess villfarelser, varibland även räknas att kättare skola få kristelig begravning. År 1601 lät Karl enskilt, likväl utan sitt namn, utgiva en samling av svenska psalmer.[3] Han har själv författat och i egen handskrift efter sig lämnat flera både svenska och tyska andeliga sånger, ävensom böner, varibland den för regerande personer ej gör honom minst heder.[4] Därpå följde 1604 en av honom själv redan 1593 skriven katekes.[5] Att han därvid följde den heidelbergska reformerta katekesen, väckte nya stridigheter, vilka ej heller uteblevo vid hans försök att införa en förbättrad bibelöversättning. Han har själv uppträtt till sitt försvar och med sin ärkebiskop växlat stridsskrifter, i vilka konungen ingalunda är den som i lärdom och skarpsinnighet befinnes underlägsen.[6] Karl driver förnämligast i dessa skrifter först: att endast den Heliga skrift vore rättesnöre

---

[1] »Vi havom slätt intet betänkande henne till att anamma någon tid.» Prästerskapets exception om handboken d. 20 mars 1600. *Palmsköldska samlingarna, Acta ad hist., Caroli IX*, T. II.

[2] Christelig Ordning och Sätt, huruledes hålles skal uthi then Högborne Furstes och Herres, Her Carls medh Guds nåde, Sweriges Rijkes Regerende Arvfurstes etc. Hofförsamling med Guds tienesten. Stockholm 1602.

[3] *Någhra nyttigha andhelige loffsånger och wijser*, Stockholm 1601. Jfr SUNDEL, *Avhandling om de böcker och skrifter, tryckte och otryckte, som i Sverige blivit författade af kunglige personer. Vitterh., historie- och ant. akadem:s handlingar.* Del. 9. Karls andeliga sånger finnas i avskrift uti *Palmsköldska samlingarna*, däribland även en på tyska av hans första gemål.

[4] l. c. *Acta ad historiam R. Caroli IX*, T. II, s. 105.

[5] *Catechismus heller Rätt christelig kennedom om våre christelige troos nödtorfteligeste Artikler, Hufvudpuncter och Stycker, af den Helga Scrifts rätta grund och förstånd sammandragen för thee enfallige Christne.* Stockholm 1604.

[6] Karl hade år 1604 på trycket utgivit: *Några Synnerlighe Bewijs uthdragne af the gamble Kyrkiones Lärare, sampt Doctor Luthers och Philipphi Melanchtonis eigne Skrifter, så ock af then helige Skrift, om then personlige Föreening, som är uthi the twenne naturer i wår Herre Jesu Christo. Thesslikes om Altarens Scarament* m. m. Ärkebiskopen lät däremot utgå en skrift: *Bewijs at the Sententier m. m. om Natwrernes föreningh j Christo ingalunda stadfästa the Calwinisters meening om Christi Person och helighe Nattward.* Därpå svarade Karl år 1606 med den bok, varur utdragen i texten äro anförda.

för läran, varföre han strävade emot att denna skulle fästas vid Augsburgiska bekännelsen, och ännu mer att Uppsala mötes beslut skulle bli en ny lag för kyrkan: »Vi kunne och vilje ej tillåta — skriver han till Rådet om prästerna — att deras Uppsala concilium göres till ett nytt symbolum, då där intet annat förhandlades än vad den Augsburgiske konfessionen, grundad på de profetiska och apostoliska skrifter, innehåller. Vi vilje ej därmed stöta oss med våre förvanter i Tyskland.» Det påstås att Karls resor dit och första giftermål i Pfalziska huset gjort honom böjd för den reformerta bekännelsen. För det andra yrkade han, att sakramenterna blott voro bekräftande nådetecken, ej i sig själva meddelande syndernas förlåtelse, varföre han ock ivrade mot att nattvarden skulle anses nödvändig till Guds nåd i dödsstunden, vilket förorsakade mångens oro och kval, som ej därav kunde bliva delaktig. Han ville ock, att syndaförlåtelsen av prästen endast på följande sätt skulle förkunnas: »I kraft av den makt Kristus givit sin församling, och till följe av din syndabekännelse, förkunnar jag dig på Guds vägnar, *vilken allena förlåter synder,* dina synders förlåtelse och Guds nåd.» För det tredje försvarade han förnuftets och filosofiens bruk i gudaläran. I den »Stormächtighe, Högborne Furstes och Herres, Her Carl etc. Swar: Opå then Bewijsbook som M. Olof Erkie-Biscop uthi Upsala, sampt medh några flere Biscoper och af Presterskapet hafwer latet nyligen af Trycket uthgå» m. m. visar han av Skriftens ord människans plikt och rättighet i detta avseende. »Kristus säger: rannsaker skrifterna, item konung David i den 32 psalmen: Varer icke såsom häster och muler, som intet förstånd hava: item Koloss. 3: låter Guds ord rikeliga bo uti eder med all visdom. — Så lärer ock den Heliga skrift annorstädes i Timot. 3, att en predikant skall vara bekväm att lära. Huru skall han det vara med mindre han är med förnuft och visdom begåvad? — Man ser ock

uti den Heliga skrift, synnerligen i psalmerne och S. Pauli epistlar, huru härligen både definitiones, divisiones, syllogismi och methodus bliva brukade. — Därföre berömmer Augustinus (lib. I, contra Crescentium) apostelen Paulum härutinnan: — ja han säger ock att Kristus haver brukat förnuftets konst i sine disputationibus. — Hava nu alla dessa brukat förnuftet uti gudomliga saker, så måge ock vi väl det bruka, så vitt förnuftet i gudomeliga saker räcker och i Guds ord är uppenbarat. Och hjälper intet, att ärkebiskopen denne instantien vill framsätta och säga, att Guds sanne kännedom kommer *coelitus,* av himmelen, därföre kan man den intet bekomma med någon flit eller konst. Härtill vi svare, att *subordinata* icke sträve emot varannan. Det är sant, att Skriften och Guds kännedom kommer av himmelen; men man skall därhos märka, att detta förstånd och denna Guds kännedom givs människan antingen *immediate,* utan något medel, eller ock *mediate,* med medel. *Immediate* hade apostlarne Guds kännedom; men nu givs oss Guds sanna kännedom och Skriftens rätta förstånd *mediate,* och därföre behöve vi de konster, som oss föra därtill. — — Härav är till att se, att förnuftet strävar icke emot tron, när som det rätt brukat varder, och haver den Heliga skrift med sig. Och kan man det icke så generaliter ifrån de gudomeliga saker, som ärkebiskopen gör, utesluta.»

Den som känner Karl behöver ej tvivla, att boken huvudsakligen är av honom själv. Av Gustavs lärda söner hade han de mognaste studierna. I förståndets skärpa överträffade han dem alla och mängden av sina samtida. Dock vilje vi ej heller beröva denna ärkebiskop det lov honom tillkommer. Han vågade stå upp för sin övertygelse emot en konung och emot Karl IX. Olaus Martini njöt ett högt anseende och var outtröttlig i sitt kall. Då han ej av andra göromål hindrades, predikade han nästan varje söndag i Uppsala domkyrka och läste

dessutom över bibeln för den studerande ungdomen.[1] Karl tillbragte en stor del av sin levnad med att söka förena den lutherska och reformerta bekännelsen,[2] utan att likväl gilla alla Calvini satser, t. ex. läran om det ovillkorliga nådevalet. Offenteliga disputationer höllos i detta ändamål flera gånger, såsom år 1602 med hans hovpredikant Micronius och 1608 med en skotsk lärd Johan Forbes, vilka bägge han inkallat i riket. Prästerskapet fingo höra hårda saker av honom. Ärkebiskopen hade varit ibland de fullmäktige som handlat med allmogen efter 1602 års riksdag om den då beviljade krigshjälpen, men i Västerås' stift fått ett »fast genvördigt svar». Karl skriver honom till 1603: »Orsaken vore hos prästerskapet och andra skalkar, som i landet draga omkring: prästerna ville, i detta kriget, som dock är företaget för religionens skull, ej bedja för rikets krigsfolk, än mindre göra annan hjälp: ärkebiskopen skulle tillsäga dem att rätt undervisa folket om närvarande tids lägenhet; ty var de icke ville bedja för Sveriges rikes krigsfolk, så skulle de bliva satte av deras kall och ämbete, och intet underhåll av kronan bekomma.» I ett brev följande året heter det: »Emedan vi se att edert uppsåt går allenast därpå ut, att i troslärans namn hava frustuga, jul och goda dagar, så vilje vi för vår person giva religionen fri, förlika oss med konungen i Polen, och sätta oss hemma i samma lugn som I. Om det då synes eder rådeligt, må I själve med edra präster rycka ut mot fienden.» — »Vi hava prästerskapet föga att tacka — skriver han till Rådet 1604 — meste parten hava icke länge sedan avfallit från Augsburgiska bekännelsen. Förlåter eder ej på prästernas ståndaktighet; förty, var

[1] Baazius *Invent. Eccl. Sveo-G.*, p. 615.

[2] I *Palmsköldska samlingarna* finnes i avskrift ett konungens brev på tyska till en herr Joakim utan år och dag, om nämnda angelägenhet, vari det heter: »Es konnte leicht geschen, wenn ein christlich Concilium mochte gehalten werden, und Gottes Wort darinnen urtheilen sollte und nicht Doctor Lutter und seine Streit-bücher.»

nöden ginge på, så hängde de kappan på båda axlarna, och ginge till deras spyor igen.» — Samma år lät han utgå till den menige man en förklaring om hela sitt uppförande i fråga om religionen alltsedan liturgiens tider, och tillkännagiver att han blivit nödsakad låta utgå ett försvar mot ärkebiskopens beskyllningar, av vilket var ärlig och förståndig kristen kunde döma, att honom skett stor orätt.

Uppsala universitet, som i trosfrågorna höll med ärkebiskopen, fick nu ock dela dennes ogunst, och vresiga svar följde på mer än en lärarnes anhållan. På erinran om skolornas och akademiens bästa svarades: »Ordning vore därom gjord: återstode att veta om de kunde den förbättra»; — på anhållan att få behålla sina privilegier: »Mena de dem, som vi med Riksens råd underskrivit, så vilje vi dem icke bestå, utan de skole giva dem tillbaka ifrån sig, sedan vilje vi give dem sådana friheter som andre evangeliske akademier, dock efter detta lands lägenhet»: — på begäran att få en latinsk boktryckare: »Den de hava, som trycker svenska och tyska, kan ock trycka deras latin»: — på underställning, att de professorer, som varken hava prebendepastorater eller hemman på landet sig anslagne, måtte sådant bekomma: — »slätt intet, utan läsemästarne skola akta sitt ämbete i staden och låta prästerne akta sitt på bygden och bonden sin plog.» — Slutligen på hemställan att talet på läsemästarna må bli fullt, svarades: »Om vi visste några tjänlige att bekomma; men den som icke haver falkar måste beta (jaga) med ugglor.»[1] — Mitt under sådan onåd överraskades professorerna av ett synnerligt förtroende. Karl sände år 1605 Johan Göransson Rosenhane och Johan Skytte, nu den unga Gustav Adolfs lärare, att förnimma deras tankar om några förlikningsförslag med konungen i Polen, »efter i alla land och riken plägar vara brukeligt, att man rådfrågar sig i höglärda akademier om både världsliga

[1] De anförda utdragen äro ur *registraturerna* för de nämnda åren.

och andeliga saker». De föga rimliga förslagen (de samma med vilka Karl nyss i ett ögonblick av elakt lynne frestat Rikets råd) svarade professorerna sig ej kunna tillstyrka. Slutet av underhandlingen var för dem mindre behageligt. Ty därpå följde en fråga, på vad sätt professores och capitulares, då de avstyrkte freden, ville bidraga att utföra kriget: ridderskapet, städer och allmoge i Uppland hade beviljat en utskrivning av var tionde man emellan sexton och sextio år; ville professorerna på detta eller annat sätt hjälpa att fullfölja kriget, skulle de giva sådant de utskickade herrar tillkänna.

Oaktat allt detta har Karl i dessa stridigheter förfarit med verklig, ja, om man besinnar hans häftiga sinne och tidens otålsamhet, med beundransvärd måtta. Han växlade stridsskrifter med sin ärkebiskop, men han förföljde ej. Han straffade sitt prästerskap i orden: en och annan för häftiga predikningar även genom avsättning; men han var mån om dess rättigheter, och det har honom att tacka för ett lagligt bestämmande av sina inkomster så i Sverige som Finland.[1] Han lät sig på flerfaldigt sätt vårda om läroverket. Uppsala erhöll av honom i *Johan Messenius*[2] och *Johan Rudbeck* de första utmärkta lärare, som gåvo studierna nytt liv, ehuru bägges oenighet åstadkom mycket buller. Universitetet behöll, i själ-

[1] Påbud om tiondens rätta utgörande 1602 och 1607 och sistnämnda år förnyad förordning om prästegårdars byggnad. Särskilde tionde-fogdar tillsattes. Prästänkornas nådår stadgades även av Karl. Jfr det föregående, s. 224, not 1. Konungens förslag till prästerna d. 15 dec. 1604 (*Registr.*) att bliva frie från all taxa och pålagor som riket angå, samt ifrån gästning emot avstående av deras *vederlag* och *stomhemman*, lärer blivit utan följd.

[2] Historieskrivaren — blev 1609 den förste juris och politices professor. Ännu 1605 heter det, då av de år 1593 beslutna sju professioner endast fyra voro tillsatta. »In politicis, facultate Medica et in lingvis Hebræa et Græca är Kongl. maj:t erbödig att förordna professores om några skickeliga kunna föreslås.» *Registr.* Karl höll Messenius i början misstänkt. »Hit är kommen — skriver han till hertig Johan d. 23 nov. 1608 — en som kallar sig Doctorem Johannem Messenium, och säger sig vara född i Vadstena, och såsom barn av papisterna bortförd och i deras skolor i Tyskland och Italien upptuktad, samt begär lov draga till Vadstena att höra efter sina föräldrar och förvanter som han ej på 16 år sett. Beder hertigen för honom taga sig till vara, alldenstund han vore en suspekt person, som kanske söker sig insinuera. *Registr.*

va verket, om ock ej på papperet, sina privilegier. Det av Karl stiftade kommunitetet ökades för att kunna emottaga hundrade studerande,[1] och akademien fick rätt att välja sig »en politisk person till Cancellarius».[2] I huvudsaken gav han sluteligen även med sig, och Augsburgiska bekännelsen med det därpå grundade Uppsala mötes beslut bekräftades i hans konungaförsäkran d. 27 mars 1607.

År 1604 hade han änteligen efter Ständernas så ofta upprepade begäran emottagit kronan,[3] sedan den, på hans anhållan, först blivit hertig Johan erbuden, som avsade sig densamma. Gustav Adolf erkändes för kronprins, hans yngre bror Karl Filip[4] för rikets arvförste. I brist så av deras som hertig Johans manliga arvingar, skulle tronföljden övergå till den äldsta ogifta prinsessan. Det var *Norrköpings arvförening*, varigenom arvsrätten i Gustav Vasas hus sluteligen överflyttades till Karl och hans efterkommande. Ännu var likväl ej Karl lugn och blev det aldrig. Många omständigheter, Rådets dröjsmål med att uppsätta den sluteliga uppsägelseskriften till Sigismund,[5] förräderiet år 1605, mordförsöket följande året av Petrus Petrosa, en hemlig papist i Karls tjänst,[6] allt detta födde otålighet, förbittring och väx-

[1] Var student däruti skulle betala 1 mark, eller såsom sedermera stadgades $^1/_2$ mark i veckan, och Karl skänkte inrättningen ett kapital av 5,000 daler. Ordning för kommunitetet. *Registr.* 1604. Konungen lovade tillika att själv erlägga avgiften, om där vore några gode ingenia, som ej hade råd att betala.

[2] År 1604 begärde universitetet Gustav Adolf till kansler, varpå Karl svarade, att han ännu vore för ung. År 1606 sätter konungen universitetet tre i val, greve Abraham Brahe, riksrådet Ludbert Kauer och herr Johan Göransson Rosenhane. *Registr.* Den förstnämnde räknas för universitetets förste kansler.

[3] Han kallar sig Sveriges, Götes och Vendes *utkoradeKonung och Arvförste.*

[4] Född i Reval d. 22 april 1601. Hertig i Södermanland, Närke och Värmland d. 12 juni 1610.

[5] Den utfärdades i Ständernas namn d. 17 juni 1605.

[6] Han var född svensk, men uppfostrad utom riket — och hade av konungen blivit nyttjad i beskickningar. — Hunc Rex Carolus toleravit aliquandiu in aula sua. Prodidit autem ingenium fallax, dum arrepta occa-

och vara frie från gästning och skjuts, om vilka besvär det heter i Norrköpings riksdagsbeslut, »att de äro bonden svårare än alla hans årliga utskylder»; varföre Erik XIV:s författning om inrättningen av gästgiverier även nu upplivades. Det har förut blivit anmärkt, att ett slags indelt rytteri sedan Gustav I:s tid fanns, och underhölls på kronans hemman. Karl ordnade denna inrättning, utmönstrade odugliga ryttare, bestämde fanornas storlek (etthundrade tjugu man under varje), inkomsterna i fredstid, solden i krig och utrustningen. Var hovman eller ryttare under fanan skulle hava god och laggild häst, ett skottfritt harnesk, två korta och två långa bössor, ett gott rapier, god sadel och tyg.[1] Detta kronans rytteri var bästa beviset på den så mycket omtvistade adeliga rusttjänstens otillräcklighet. Också överenskom Karl 1604 med adeln, att, emot deltagande i de övriga ståndens beviljade hjälp till kriget, rusttjänsten på trenne år skulle eftergivas.[2] Med det sedermera flera gånger upprepade anbudet, att för alltid upphäva rusttjänsten, emot det att adelns bönder ginge i skatt lika med kronans, vidrörde konungen själva de adeliga privilegiernas grund. Också blev det alltid förkastat. Konungen erböd däremot frälserätt åt alla ofrälse, som på egen utrustning ville tjäna antingen till häst eller fot, och därigenom visa »att Götanamnet ej alldeles vore förkvävt i deras hjärtan».[3] — De adeliga privilegierna bekräftade han aldrig till ståndets nöje. Ibland tvisteämnen i detta avseende var även den artikel i Norrköpings riksdagsbeslut, som stadgade, att inga kongliga förläningar av gods skulle

[1] Ordning huru rytteriet hädanefter skall hållas. Kalmar d. 24 okt. 1603. Jfr WERWING, II: 94.

[2] Ridderskapets och adelns beviljade hjälp till kriget. Norrköping d. 22 mars 1604. Redan år 1602 hade en dylik överenskommelse blivit träffad på ett år. 1608 lovade adeln att i stället för sin rusttjänst skaffa hästar åt det främmande rytteriet. Detta löfte blev ej till konungens nöje uppfyllt. »Intet viljen I rida själve eller göra rusttjänst efter lag, och intet viljen I heller hjälpa där hästar till», skriver Karl.

[3] År 1606. WERWING, II: 135.

vara giltiga, utan att därpå stadfästelse söktes och erhölls vid varje ny konungs anträde till regeringen. Karl svarade på adelns anmärkningar mot detta lagbud »att den det misshagar må se till huru han förvärvar donationer: de bliva ingen pånödgade».[1] — Flere exempel visa, att adeln ej ansåg lag och rätt för sig gällande.[2] Vi samla de återstående dragen av Karls inre styrelse.

Vid riksdagen i Stockholm 1566 hade konung Erik XIV föreslagit och Ständerna samtyckt, att Sveriges lag måtte tryckas, med den förändring, att artikeln om valriket uteslöts. Detta beslut blev utan verkställighet. Emellertid födde förvirringen och olikheten i de gängse avskrifterna stora olägenheter och varannan motsägande domar, i synnerhet i arvstvister, varföre Karl år 1593 hemställde till Rådet, »att ingen måtte bliva tillstatt skriva någon lagbok, med mindre han därtill av regeringen betrodd var och den av Riksens råd bleve översedd», och år 1595 på riksdagen i Söderköping till Ständerna: »att lagen borde överses och förbättras».[3] Detta beslöts år 1602 av Rikets ständer, som år 1604 med konungens samtycke därtill förordnade några gode män av adeln. Lagförslaget blev utarbetat; men med dess syftning lärer Karl ej varit belåten, i anseende till den myndighet, som

[1] Svar på adelns inlagesskrift om deras privilegier, Jönköping d. 31 mars 1609. *Registr.* — Konungen säger, att de bort vara nöjda med de privilegier dem gåvos i Örebro 1608.

[2] Ett för många! — I *Riksregistraturet* för 1604 d. 2 febr. förekommer följande besynnerliga mål — Karin Hansdotter, kyrkoherdens hustru i Fåråsa, har klageligen tillkännagivit, att, sedan hon efterlåtit fru Ebba Bielke sin dotter Sigrid till tjänst och nu ville ha henne åter, helst fadren var mycket svag, pigan ej heller längre ville tjäna, fru Ebba därtill nekat och sagt, att pigan vore henne skänkt, liten och stor, handlat med biskopen, att han skulle sätta kyrkoherden ifrån kallet, och undsagt prästfolket att hon med sin släkt och vänner skulle med dem så hålla hus, att de intet skulle trivas; så alldenstund föräldrar äro, näst Gud, rådande över sina barn, helst när de omyndige äro — och ibland kristet folk ej är att lida, att man skall sälja bort någon människa, såsom ett oskäligt kreatur, ej heller haver man hört hos de svenska, sedan kristendomen uppkom, av någon desslikes träldom, som fru Ebba vill tillägna sig; alltså — måste flickan återlämnas.

[3] Till Riksens råd d. 14 januari 1593. Punkter till menige man och Riksens råd d. 4 oktober 1595. *Registr.*

däri tillades Rikets råd, om vilket det heter, att vad det finner riket och konungen nyttigt, »det äger han följa och lyda». Han hade därföre själv jämte några medarbetare författat ett annat lagförslag,[1] som däremot blev adeln föga behagligt. Flera dess stadganden överklagades, i synnerhet följande: »vilken frälseman som ej så uppföder barn sitt, att det antingen bokliga konster lärer, eller i hovtjänst (krigstjänst), kan brukeligt vara, have förgjort frälse.» Vid riksdagen år 1609, där konungen lät sitt lagförslag uppläsas, blev därföre hans eget förkastat och det andra ej antaget.[2] En förbättrad lagbok fick riket först 1734. Emellan vad konung Karl IX ville och vad då änteligen fullbordades, ligger en tid av etthundrade tjugufem år, och Sveriges erövringsbana börjad och slutad.[3]

Uti lagskipningen härskade stor oreda. Den gamla självhämnden var långt ifrån avlagd. Man har ännu av konung Gustav I tvenne brev, i vilka han för särskilda omständigheter ber om nåd för *dråpare* hos den slagnes *släktingar*.[4] Borgerliga oroligheter voro ej tjänliga

[1] Karl har själv skrivit ett »Betänkande om Giftermåls-Balken, att thermed må skickeliga tillgå», som finnes i *Palmsköldska samlingarna. Acta ad hist. Caroli IX.* T. II, s. 151.

[2] Vi få i avseende på den av Messenius väl antydda, men hittills outredda omständigheten med de dubbla lagförslagen vid 1609 års riksdag åberopa: »Försök att framställa svenska lagfarenhetens utbildning ifrån konung Gustav I:s anträde till regeringen intill slutet av sjuttonde århundradet.» Prisskrift i *Kongl. vitterhets-, hist. och antikv. akademien*, av Hans Järta, vilken, ehuru otryckt, författaren haft den godheten att meddela.

[3] Innan de båda nämnda nya lagförslagen vid 1609 års riksdag blevo Ständerna förelagda och av dem förkastade, hade konung Karl IX börjat att från trycket låta utgiva Sveriges Gamla lagar. — Upplands- och östgötalagarna trycktes 1607, hälsingelagen 1609. Då utkom även konung Kristofers allmänna landslag, vilken konungen till allmän efterrättelse stadfästade d. 20 dec. 1608 med undantag av kyrkobalken, vilken såsom härledande sig från katolska tiden, uti inga domar skulle följas, innan den bleve översedd och förbättrad, samt av artikeln om valriket i konungabalken, sedan Sverige nu blivit arvrike.

[4] »Är vår konungsliga bön till eder, att I viljen för Guds skull benåda honom till livet och till redelig och nådig mansbot. — — Var vi åter i lika barmhärtighetssaker eller eljest kunna höra eder bön igen, uti det Eder är tjänligt och gagneligt, vele vi det gärna göra som en gunstig herre.» Till en mor, en fattig hustru vid Salberget, vars son herr Erik i Edby blivit ihjäl-

för rätta, utan förordna andre i deras stad, som varken läsa eller skriva kunna och föga förstånd hava i lagen, varav följer, att många orättvisa domar fällas för väld och mutors skull, och många grova missgärningar varda ostraffade, därföre Gud sedan land och folk med allehanda plågor hemsöker. Därtill kommer mycken oreda och villa av de olagliga jordeköp och pantsättningar, som i riket allmänt hemligen och i ölstuvor drivas. — Därföre bjudes, att alla lagmän och häradshövdingar skola själve för rätta sitta, synnerligen de tre laga tider om året, eller hava sina ämbeten förverkat. De saker, som ifrån dem under konungen skjutas, skola årligen förhöras i Uppsala vid Distings marknad, dit Riksens råd, lagmän och häradshövdingar borde komma, att sitta över de lagvadda målen såsom konungens nämnd, dock icke uti sådana, vari de själve förut dömt. Där borde alla domböcker för det förflutna året inlämnas, och alla köp, skiften, förpantningar och igenlösningar av fast egendom, sedan de blivit vid häradstingen lagligen uppbudne eller utsökta, för »riksens sekreterare» tillkännagivas, samt i »riksens tänkebok» införas m. m. I mandatet av d. 4 dec. 1602 stadgades, i följe av Linköpings riksdagsbeslut två år förut, att *tvenne* sådana konungens rättareting borde hållas årligen, i Uppsala vid Distingen och i Linköping vid Persmässotiden. — I brev till Rådet av d. 29 juni 1604 befaller konungen att sex häradshövdingar skola komma till hovet att döma i förefallande mål, och efter någon tid avlösas av andra.[1] Tidernas oro gjorde, att dessa försök till lagskipningens ordnande ej kommo till stadga. Men så förbereddes konung Gustav Adolfs stiftelse av hovrätten.

Konungens år 1606 utfärdade stadga »om fogdar, länsmän och ordningsmän»[2] torde vara det första lagliga ordnande av den *lägre*, i Sverige av ålder mest munici-

[1] *Registr.* för 1604.
[2] *Registratur* för nämnda år. Vi ha förgätit att anteckna datum.

pala, landsregeringen, liksom Gustav Adolf och Karl den elfte genom landshövdingämbetena ordnade den *högre*. *Fogden* skall förordna en *fjärdingsman* i var socken, och i vart härad en *länsman*. Fjärdingsmannen skall i prästegården[1] uppbära socknens ränta, och vid häradets rätta tingstad leverera denna uppbörd till länsmannen, med bevis av prästen, huru mycket han uppburit. Länsmannen skall sedan leverera häradets uppbörd till fogden, med bevis på vad han anammat, och fogden sedan svara med sin räkenskap, vart den vidare tager vägen.[2] Det är utan tvivel gamla förhållanden, som här nogare ordnas. Prästerskapets inblandande kan svårligen vara äldre än reformationen. Man har hos oss klagat över prästerskapets världsliga ställning, varigenom det i så många avseenden är en medellänk emellan regering och folk. Dessa världsliga bestyr kunna överdrivas. Men ståndet har dem till en stor del att tacka för sin egna politiska ställning i Sverige.

Karl, överallt personligt ingripande, har även visat sig såsom sådan i fråga om näringarna. I anledning av en till honom såsom riksföreståndare hänskjuten tvist emellan rikets borgerskap, författade han själv ett betänkande om »Städernas inrättning i riket»,[3] som grundlade dessas senare fördelning i stapelstäder och uppstäder. Han utgår från den sats, att i de städer, där nederlag är för främmande varor och fri handel, där är mesta tillsändning och bästa näring. Men dessa förmåner borde förnämligast begagnas av de städer, som därtill genom läge och andra omständigheter voro ägnade. En sådan nederlagsplats borde för Östersjön, efter Vis-

[1] Listan på hjonelagen i var socken skall prästen uppgiva. Brev av d. 20 aug. 1609.

[2] Genom mandat av d. 4 aug. 1607 förbjuder konungen vid livets förlust fogdarna att föra räkenskapen för det ena årets uppbörd in i det andras »så, att man deres tjuvestycker intet märka kan». *Fjärdingsmän* få frihet från hälften av årliga utlagorna d. 7 nov. 1607. Brevet angår Gästrikland och Dalarna.

[3] STIERNMAN, *Commerce- och Oeconomie-Förordningar*, I: 433.

bys fall, Stockholm bliva, vars privilegier Karl ock såsom konung förbättrade. Dock undgick behovet av en dylik stapelplats för handeln på Västerhavet ej hans blick, och Göteborg, rikets andra stad, är hans stiftelse, grundad av inkallade holländska nybyggare med löfte om religionsfrihet och befrielse från tull och avgifter på tjugu år. I allmänhet följde han den grundsats, att (med undantag av främmande starka drycker, för vilka accis betaltes) tillåta fri införsel, »på det undersåtarne må desto mer näring och bättre köp på främmande varor hava».[1] Däremot belade han utgående varor med tull. År 1606 upphävdes även denna.[2] Men till upprätthållande av myntet skulle av både in- och utgående varor en viss procent till kronan betalas i silver, dock hälften mindre av de inhemska handlande.[3] I anledning av förda klagomål blev även silverprocenten nedsatt, och fick erläggas i svenska penningar efter ett visst värde. År 1605 tillät konungen fri myntning, så att vilken av undersåtarna, som insatte *fyra* riksdaler eller *nio* lod silver till myntning, skulle däremot erhålla *fyra och en halv* daler svenskt mynt.[4] Året förut hade blivit stadgat att ett lod silver skulle gälla *sexton* öre och en riksdaler *trettiosex* öre.[5] Angående mått, mål och vikt förordnades, att vågen i alla rikets sjöstäder skulle vara lika med Stockholms våg, men uppstädernas vikt ett lispund och bergsvikten två lispund drygare. Bisman, tunna och spann skola rättas efter som de äro i Örebro, och alnen efter Ryholms aln.[6]

Om Gustav Vasa är svenska bergshanteringens fader, så har Karl gått i hans fotspår. Vi ha redan omtalat den vård han däråt ägnade i sitt hertigdöme, och huru

[1] l. c. s. 497.
[2] l. c. s. 509.
[3] Växel- och tullordning 1611. l. c.
[4] Patent om fri myntning d. 7 jan. 1607. l. c.
[5] Norrköpings riksdagsbeslut år 1604.
[6] Mandat om aln, vikt och mål. Stockholm d. 7 maj 1605. Med Ryholm menas Rydaholms kyrka i Småland.

han nästan kan anses för skapare av Värmlands bergslag. Han utsträckte sedermera denna omsorg till hela riket. Sala silvergruvas avkastning trefaldigades under hans styrelse. Kopparberget njöt hans synnerliga vård, och stångjärnssmidet kan först anses inhemskt i riket, sedan på riksdagen i Norrköping 1604 förordnades, »att allt osmundsjärn måtte utslås till stångjärn förr än det föres av riket», varföre borgerskapet i städerna uppmuntras »att låta bygga och upprätta hamrar, på det vinsten, som de främmande därav haft, måtte bli hos de svenska undersåter».[1] Manufakturs miden funnos på denna tid i Arboga, Nyköping, Eskilstuna och annorstädes. Där förfärdigades allehanda vapen, spetsar, gafflar, uddar, korta och långa bössor, sablar, värjor.[2] Spik och plåtar äro redan utförsvaror. Alun- och svavelbruken i Närke voro i full gång.[3] Gjuterier funnos för kulor och kanoner, och beställningar på sådana ingingo från utrikes orter.[4] Mässingsbruk lät Karl själv anlägga.[5]

Den nya skattläggningen och jordrevningen är ock ett av fadrens verk, som denne son har fullföljt. Konung Karl IX utsträckte den till de norra landskapen.[6] Lant-

[1] Norrköpings riksdagsbeslut år 1604. Dock upphörde ej därmed helt och hållet utförseln av osmundsjärn; men den ställdes under strängare uppsikt.

[2] Karl gör i brev till kammarråden, Åbo d. 13 dec. 1601, en stor beställning av dylikt gods från nämnda orter. Spetsarna skola vara 8,000, gafflarna 10,000 med långa skenor ner åt skaftet. De korta bössorna eller hakarna skola göras med springpanna och snappelås: de långa bössorna ock med snappelås. *Registr.*

[3] År 1603 d. 23 okt. betalte Karl till Lorens Kruse, borgare i Nyköping, för gjorda leveranser, 72,000 daler i anvisning på koppar från Kopparberget, osmundsjärn och stångjärn från Värmland, svavel, vitriol och alun från Närke. Ett skeppund koppar räknades till 45 daler, ett skeppund stångjärn till 6 daler, en läst osmundsjärn till 40 daler. *Registr.*

[4] Vi ha förut anmärkt den fransyska beställningen av sådana. 1604 d. 8 januari skickar Karl ritning på åtskilliga slangelod (kedjekulor), springkulor (bomber) och patroner (kartescher), som skola gjutas och förfärdigas för hans egen räkning. *Registr.*

[5] Till Jöns Hammarsmed att begiva sig till Västerås och bygga en mässingssmedja. Stockholm d. 16 dec. 1606. *Registr.*

[6] Fullmakt för Johan Carlsson, Stockholm d. 9 augusti 1604, att hålla jordrevning i Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Västerbotten, efter såsom vid sista riksdagen i Norrköping, och förut i Linköping blivit

mätare förordnades i alla landsorter. Med hjälp av deras specialkartor skulle en generalkarta över riket upprättas, vilket verk anförtroddes åt Andreas Bureus, som efter konungens död även fullbordade det.[1] Mätningar företogos ända upp till Lappmarken, åt vars vilda invånare Karl ägnade särskild uppmärksamhet, byggde åt dem kyrkor, förordnade fogdar att ibland dem skipa lag och rätt, och ordnade deras skatt. — Man förvånas över denna verksamhet i alla riktningar hos en regent, som intet ögnablick fick nedlägga vapnen mot yttre och inre fiender.

I Livland fortfor kriget. År 1605 övergick Karl själv för andra gången dit, men förlorade, förledd av sin häftighet, emot en underlägsen fiende slaget d. 17 sept. vid Kerkholm, där en livländsk adelsman Henrik Wrede frälste hans liv med uppoffrande av sitt eget.[2] Ett upp-

beslutet, att konungs *räfst* och *jordrevning* skulle hållas över hela riket, varföre han med fogdarne ej blott skulle *skattlägga*, utan ock förhjälpa var och en till lag och rätt. *Registr.* — En särskild jordrannsakning förordnades för Dalarna d. 3 februari 1605, varom heter i konungens brev: »Såsom vi förnummit have I av ålder haft det bruk att mäta eder åker med *stång*. Stången har varit sex alnar och ett kvarter, och har räknats nio stänger i längden och en i bredden på ett snesland, och aderton snesland på ett tunneland, d. ä. i längd och bredd etthundrade åttio stänger. Och efter I begäre veta, huru många tunnors utsäde skola räknas på ett fullgärdshemman, have vi gjort den förordning, efter som vi bäst kunnat utfråga landets lägenhet, att etthundrade fyrtiofyra snesland eller åtta tunneland skola gå på ett fullgärdshemman. Där jorden är ringare, skall man lägga några stänger till. Men i socknarna Leksand, Mora, Älvdal, Gagnef, Rättvik, Bjusås, Ål skola räknas tjugusju snesland på tunnelandet mer eller mindre, som jorden kan vara till, och skall skog, fiske, mulbete räknas i vad åkern ej kan göra tillfyllest. Sedan skolen I utgöra månadshjälpen, som beviljades i Norrköping, nämligen vart fullgärdshemman sex stigar kol eller stavrum ved, och sedan de andre, såsom de hava jorden till.» *Registr.*

[1] FANT, *Föreläsningar i Svenska historien.* — Konungen skickade år 1600 Sigfrid Aron Forsius och Hieronymus Birkholz till Lappmarken med instrumenter, varigenom de sökte bestämma flera orters polhöjd. Andreas Burei Charta över Sverige (den första inhemska) utkom i Stockholm 1626, stucken i koppar på sex regala ark, med en kort geografisk beskrivning. Alla kartor över riket i 17:e seklet äro blott kopior av denna. Bureus blev sedermera d. 4 april 1628 av Gustav Adolf förordnad till riksarkitekt och generalmatematicus.

[2] »Våre lupo och låto hacka sig i nacken såsom en hop höns — flydde för en ringa hop, där de voro fyra eller fem mot en och lämnade oss på platsen — hästen störte under oss, och var en livländare Henrik de Wrede ej varit,

ror i Polen hindrade Sigismund att draga någon fördel av denna seger. Började underhandlingar avbrötos genom ett missförstånd[1] och slutade med ökad förbittring. Kriget fortsattes av svenskarna med förnyad ansträngning, ofta med olycka, men utmärktes genom enskilda drag av den mest ridderliga tapperhet, som förebådade svenska krigsärans lysande dagar. »Gud vare mitt vittne» — svarade år 1609 den i Dünamünde så länge belägrade Nils Stiernsköld, då polske generalen Chodkewitz hotade, att hämnas hans motstånd på hans fångna hustru och barn — »att jag skulle för dem gärna uppoffra mitt liv. Men de höra mig till, och fästet tillhör min konung.»[2]

I Ryssland hade vid samma tid den så kallade falske Demetrius med polsk hjälp bestigit tronen och åter innan kort förlorat kronan och livet. Wassily Schuisky sökte Sveriges hjälp mot polackarna och Demetrii anhang, och Karl uppmärksam på allt, som kunde hindra Sigismunds planer, lovade den. Redan 1607 skulle en svensk hjälpsändning från Livland avgå. Det kom ej förrän 1609 till verkställighet. Den unge Jakob de la Gardie förordnades till befälhavare. I Viborg undertecknades ett förbund mot Polen, vari den nye Zaren utfäste sig att till Sverige avträda Kexholm och dess län. I spetsen för föga mer än 4,000 man framträngde De la Gardie och Ewert Horn till Moskau, slogo polackarna, och befriade den i sin huvudstad belägrade Zaren. Emellertid hade Sigismund själv med en polsk här inbrutit i Ryssland,

hade vi, levande eller död kommit i fiendens händer.» Konungens brev till Riksens råd om det olycksamma slaget d. 24 september 1605. Den 1 aug. 1606 förlänade konungen flera gårdar i Finland, på villkoren av Norrköpings beslut, till Henrik Wredes hustru och barn: »emedan han i slaktningen vid Kerkholm, den tid vi själve i marken voro mot fienden stadde, icke allenast sig såsom en ärlig krigsman förhållit, utan ock, den tid vi av vårt eget folk förlåtne blevo, undsatt oss med sin egen häst, därigenom han är slagen bliven.» *Registr.*

[1] Se WERWING, II: 185.

[2] Chodkewitz värderade detta hjältemod och gav de fångna friheten. Dünamünde föll slutligen, efter mer än ett års belägring, genom hunger i hans händer.

belägrade samt intog Smolensk. De la Gardie framryckte mot polackarna. Hans mest av värvade främlingar bestående krigsfolk hade ofta visat sig olydigt. Nu, då den av ryssarna lovade solden uteblev, gjorde de uppror i fiendens åsyn, och övergingo till största delen, sedan de plundrat sin egen fältherres tross, och tvungit honom att dagtinga. De la Gardie och Horn gjorde med 400 svenskar och finnar ett beundransvärt återtåg genom ett fienteligt land till svenska gränsen. Ryssland blev skådeplats för stridande partier. Schuisky störtad, en ny Demetrius mördad, Vladislaus, Sigismunds son, vald till Zar, och åter övergiven. Under dessa oroligheter bemäktigade sig De la Gardie år 1611 Kexholm, tog Nowgorod med storm, och avslöt ett fördrag, varigenom ryssarne förbundo sig att erkänna en svensk prins för storförste. Denna underrättelse träffade konung Karl IX först på dödssängen.

På riksdagen år 1609 i Stockholm fordrade han av Ständerna ny hjälp till kriget. De ofrälse ståndén beviljade den. Adeln tillböd tiondedelen av sin inkomst, men med vissa undantag, som konungen ej ville medgiva, och riksdagsbeslutet blev fattat av präster, borgare och bönder, utan att adeln däri deltog. Uppretad både härav och av adelns nekande att antaga hans nya lagförslag, tilltalade konungen ståndet med så stor häftighet, att sinnesrörelsen ådrog honom ett anfall av slag. Från denna tid kunde han blott med svårighet tala. Hans själs krafter, liksom förtärde av sin egen eld, voro ej mer desamma. De konglige sekreterarne, personer av låg börd, som gjort sin lycka, fingo allt större inflytande,[1] retade den gamla, vid livet trötta konungens vrede och väckte mycket missnöje. — Dock var hans verksamhet outtröttelig till det sista.

Emellertid ökades farorna. Med Danmark hade åt-

[1] Hovkansleren doktor Nils Chesnecopherus, Erik Elofsson, Erik Göransson Tegel (historieskrivaren) med flera.

skilliga stridigheter förevarit. De förnämsta voro den gamla tvisten om de tre kronorna, samt danskarnas klagomål att konungen i Sverige förböd handeln på Riga och tog skatt av lapparna, vilka danske konungen påstod höra under Norge. Dessa tvisteämnen hade på möten emellan fullmäktiga från båda rikena blivit avhandlade, men ej avgjorda, och Karl lät slutligen sin son Gustav Adolf göra en resa till Danmark för att avböja fredsbrott. Men Kristian IV ville ha krig, såsom Karl trodde, på ingivelse av missnöjda svenskar inom och utom fäderneslandet, vilka föreställt, att konungen vore svag och sjuklig, hans söner unga och omyndiga, och en god lägenhet för hand att något begynna.[1] Danska manifester och uppmaningar till uppror lupo kring landet. Ständerna sammankallades ånyo till Örebro i november månad 1610. Den unge Gustav Adolf tilltalade dem här för första gången, emedan den gamle konungen blott med avbrutna ord och tecken kunde yttra sin vilja. Alla fruktade för ett nytt krig och önskade att det genom eftergift för Danmarks fordringar måtte förekommas. Men därpå ville Karl ej höra, utan visade Ständerna med vrede ifrån sig.[2] — De slutade med att bevilja allt vad han fordrade, lugnade honom genom en ny trohetsed, och åtogo sig en drygare bevillning än någonsin tillförene. I april månad 1611 ankom danska krigsförklaringen, och konungen i Danmark, ehuru Karl förnyade fredsanbuden, tågade i spetsen för 16,000 man ifrån Skåne till Kalmar. Staden blev efter tvenne avslagna stormar intagen; fästningen höll sig ännu, och då svenska krigsmakten under konungen själv, med Gustav Adolf och hertig Johan, anlände, föreföllo flera smärre strider, i vilka å ömse sidor kämpades med stor förbittring. Den 3 aug. uppgavs Kalmar slott av Krister Some,

[1] Konungens brev till Rådet d. 25 aug. 1610.
[2] Relation om riksdagen i Örebro 1610 av ett ögonvittne, tryckt i *Stockholms Magasin*, II: 694.

en i de livländska och ryska krigen lika mycket för sitt mod som för sin råhet beryktad krigsman, vilken Karl någon tid förut i hettan personligen misshandlat.[1] Han övergick nu till fienden. Karl uppretad av förräderiet, utmanade konung Kristian till envige »efter de gamla göters sed»: komme han ej, »ville han icke hålla honom för någon ärlig konung och krigsman». Kristians svar var varken värdigt en konung eller en man, och uppfyllt av skällsord.[2] Avslagna blevo danskarnes upprepade häftiga anfall mot svenska lägret vid Ryssby. Där såg man nu både holländska och engelska legater. Vidsträckta underhandlingar hade sysselsatt konungen i de sista åren. Han hade 1608 skickat sina sändebud till de Nederländska staterna, som då voro i begrepp att avsluta sin strid med Spanien. De skulle föreställa, att saken i själva verket vore gemensam för alla makter och förstar, vilka motsatt sig den »papistiska superstition och den hispaniska ambition», och anhålla genom Staterna om Spaniens bemedling i kriget med Polen. Komme det till fred, önskade konungen att däri bliva inbegripen; ty kriget emellan Sverige och Polen, ej mindre än det emellan Staterna och Spanien, fördes för religionen. Bleve ingen fred med Spanien, ville Karl årligen undsätta Staterna med 1,000 man till häst och fot, emot frihet att utskeppa salt från Nederländerna.[3] År 1610 avfärdades Gustav Eriksson Stenbock och Johan Skytte till England med uppdrag att söka engelsk bemedling i pol-

[1] Han skrev sedermera till konungen, att han aldrig ville återkomma till Sverige, så länge doktor Nils Chesnecopherus och sekreteraren Erik Elofsson där regerade, ej heller tåla de många örfilar han på deras inrådan av konungen fått uppbära. WERWING, II: 233.

[2] T. ex. »Vi förnimme att hundedagarna ännu ej äro förbi i din hjärna. — Du borde blygas du gamle gäck att antasta en ärlig man. Du har kan hända lärt sådant av käringar som äro vane att bruka munnen.» Karls utmaning är daterad lägret vid Ryssby d. 12 aug. 1611. Kristians svar: På vårt slott Kalmar d. 14 aug. 1611.

[3] Instruktion för Jöns Nilsson hovjunkare och konungens sekreterare Augustinus Cassiodorus till staterna i Nederland. Örebro d. 4 mars 1608. *Registr.*

ska kriget, samt förklara konungens benägenhet att ingå i ett gemensamt förbund med England, Nederländska staterna och Frankrike;[1] och till Henrik IV voro svenske sändebud redan i samma avsikt[2] på vägen, då underrättelse kom att han fallit för Ravaillacs dolk.[3] Nu sökte de engelske och holländske sändebuden, ehuru förgäves, att bilägga striden emellan Nordens båda protestantiska konungar. — Karl lämnade sitt läger för att hålla en ny riksdag. På vägen sjuknade han, och dog i Nyköping d. 30 okt. 1611, sextio år gammal.

»Historieskrivare bör skriva sant» säger han själv i sin Rimkrönika. Och så har även jag, efter förmåga, sökt opartiskt skildra Gustavs yngsta och största son, i flera egenskaper sin faders arving, i andra både under och, kanske, över honom. Blott ett drag må tilläggas, emedan det även vid gravens rand hos honom springer i ögonen, och emedan det i någon mån torde mildra omdömet över hans blodiga bana: det är hans inneburna strävande att gripa över varje gräns, att bortom varje mål ställa ett annat. Han kämpade sig till kronan. En annan hade stannat vid detta mål. Honom var det så litet det största och enda, att han lämnade det mindre avgjort än det kunnat vara. Däremot kastade han striden därom, vilken med Sigismunds tröghet och obeslutsamhet åtminstone för en längre tid kunnat stanna vid ord och manifester, genast utom Sverige, in i Livland, Polen, Ryssland; och det utbrytande kriget med Danmark hindrar honom ej, att med sina sista blickar liksom mönstra medlemmarna av ett tillkommande förbund mot påvedömet och habsburgska huset, liksom han ock i sitt testamente synnerligen anbefaller sina barn vänskapen

[1] Instruktion d. 19 mars 1610. *Registr.*

[2] Instruktion för Abraham Eriksson Leijonhufvud, Olov Stråle och doktor Jakob Dijk, sändebud till Frankrike, d. 19 mars 1610. *Registr.*

[3] »Skall vara genom de jesuiters praktiker ombragt» skriver Karl till sina gesanter d. 4 juni 1610. *Registratur.*

med Tysklands evangeliska förstar.[1] Så har i Karls själ, kanske mer än hos någon av hans samtida, den brinnande framtid arbetat, som i trettioåra kriget bröt ut; och ej utan betydelse plägade han säga med handen på den unga Gustav Adolfs huvud: *Ille faciet,* »Han skall görat.» — Men det är sådana män, fulla av framtid, som, med eller utan sin vilja och avsikt, taga folken med sig. Näst hans far har ingen man före honom på det svenska övat en så djup inflytelse. Men över hundrade år efter honom var en sådan personlig inflytelse på Sveriges tron härskande. Nationen, i sig själv svår att röra, utom till omedelbart självförsvar, har, ovillig och beundrande, motsträvig och älskande, liksom genom en våldsam hänförelse, följt sina Gustaver och Karlar till seger, till ära, till undergångens brant. Det är varken beröm eller tadel. Men det är så. Och då jag skriver Svenska Folkets historia känner jag bättre än någon, att det är dess konungars.

[1] Vi förmane ock vår kära husfru och barn, så väl som ock den högborne förste hertig Johan, att de beflita sig att hålla vid makt den vänskap som vi med högbemälte förstar (näml. kurfursten Fredrik V av Pfalz och lantgreven Moritz av Hessen) och andre evangeliska förstar i romerska riket gjort hava. Konung Karl IX:s testamente d. 12 aug. 1605. STIERNMAN, I: 611.

SVENSKA FOLKETS HISTORIA

TREDJE DELEN

GUSTAV ADOLF

Första kapitlet.

GUSTAV II ADOLF.

Uppfostran. — Anträde till regeringen. — Inre förhållanden.

»Konung Gustav, den Store, och den andre av det namnet, döpt och kallad Gustav Adolf» — säger en samtida berättelse[1] — »är född på Stockholms slott den 9 december år 1594. Hans herr fader var Karl, den tiden Sveriges rikes arvförste, hertig till Södermanland, Närke och Värmland, och sedermera Sveriges konung, av det namnet den nionde. Hans fru moder var Kristina, hertig Adolfs av Schleswig-Holstein dotter och konung Fredrik I:s i Danmark sondotter, till sitt möderne utav den Hessiska lantgrevliga ätten av Kristina, Filippi Magnanimi dotter. I hans barndomstid inföll den inbördes fejden, som den tiden sig yppade och tilldrog, emellan högbemälte hertig Karl och Riksens ständer på ena, samt konung Sigismund och hans medhållare på den andra sidan. Den unge prinsen förorsakades då att följa sin herr fader och sin fru moder till Livland år 1600, och året därpå, vid sena hösten, från Reval till Finland. Då hände, att när hertigen med skeppet om aftonen kom inemot hamnen, frös det om natten så hårt, att han med sitt följe andra dagen måste gå på isen i land, och for så genom Finland till Sverige.»

»Till prinsens läre- och hovmästare tillsattes herr Jo-

[1] *Kritiska och historiska handlingar*, utgivne av E. E. (Erik Ekholm). Stockh. 1760, s. 9, samt något utförligare i *Handlingar till Skandinaviens historia*, II: 94.

han Skytte och Otto von Mörner. Den senare var konung Karls IX:s marskalk, en adelsman från Brandenburg, väl berest, studerad och civiliserad. Men herr Johan Skytte var, efter nio års utländska resor, inkommen och satt i Rikskansliet för sekreterare, sedan han nyss förut bevistat gränsetraktaten med Danmark. Desse uppövade den unga prinsen i alla för en konung nödiga stycken, och Skytten i synnerhet i det latinska språket, samt i historien och Sveriges lag. Som hans herr fader var en allvarsam regent och stridbar herre, samt hans fru moder (utom till kroppen dägelig och välvuxen) av mod och sinne hög och ädel; så vart han ock strängt uppfödd och hållen till arbete, dygd och mandom.»

»När han begynte taga till i åren, enkannerligen sedan han nått det tionde året, blev han av sin herr fader mer och mer, allt efter, som han tillväxte, tillåten att höra och bivista de allmänna rådslagen. Han måste ock alltid vara tillstädes vid sändebuds förhör (audiens), och blev honom på sistone av hans herr fader pålagt att giva dem svar, att således vänjas vid höga saker och deras hanterande. Efter den tiden var full med krigsoroligheter, blev konungens hov idkeligen besökt och uppvaktat av många officerare, icke allenast svenska, utan ock tyska, fransyska, engelska, skotska, nederländska, samt några italienare och spanjorer, som vid det nederländska då nyligen upprättade tolvåra stilleståndet med Spanien, sökte sin lycka i Sverige. Desse besökte den unga prinsen som oftast, efter hans herr faders vilja och befallning; och med deras diskurser över andra folks förda krig, slaktningar, belägringar, krigsdisciplin till lands och vatten, fästningsverk, skepp och sjöfart, uppmuntrade och uppväckte den unga herrens förut av naturen därhän böjda håg och sinne, att han tillbragte fast hela dagarna med frågor över det, som en- och annorstädes i krigen sig hade tilldragit. Därjämte förskaffade han sig i sina unga år en tämmelig insikt i krigsvetenskapen, enkannerligen om de sätt och

medel, varigenom han måtte kunna föra ett ordenteligt, väl inrättat och Sveriges rikes omständigheter enligt krig, havande sig prins Mauritzes av Oranien väsende och sätt lika som en regel föreställt. Igenom de ovannämndes omgänge och tal, däri var och en berättade det berömligaste om sin nation, blev den unge herren upptänd att göra likt andra, och att än vidare övergå dem.»

»Han vann ock i sina unga år en fullkomlig kunskap och färdighet i många främmande språk; så att han talade latin,[1] tyska, nederländska, fransyska och italienska rent såsom en infödd, samt hade av det polska och ryska språket även någon försmak.»

»När han nu fyllt sina femton år, gjorde hans herr fader honom till storförste av Finland samt hertig av Estland och Västmanland, och lät strax inrymma honom Västerås' stad, samt en god del av Västmanland; däröver prinsen satte herr Johan Skytte till landshövding.»

Berättelsen är av *Axel Oxenstierna;* som väl förtjänar att om sin konungsliga vän äga första ordet.

Konung Karl IX var en öm och omsorgsfull far. »Först och främst frukta Gud» — heter det i hans egenhändiga Minnessedel för sin son Gustav Adolf — »hedra fader och moder: bevisa dina syskon broderlig benägenhet: älska din faders trogne tjänare: löna dem efter tillbörlighet: var misskundsam emot dina undersåter: straffa det onda: älska det goda och spakfärdiga: tro alla väl, dock efter lägenhet, och lär först känna personen: håll över lag oansett personen: förkränk ingen mans välfångna privilegier, så vitt de med lagen överenskomma: för-

[1] Enligt anteckningar i *Handlingar till Skandinaviens historia,* VIII: 38, kände konungen ock grekiska språket. Det heter: »Om Xenophon, den han helst läste på grekiska, sade Hans maj:t, att han intet erkände någon mera än Xenophon att vara en rätt militiæ historicus.» Det tillägges, att han, ännu några år efter sitt uppstigande på tronen, begagnade sin läromästare herr Johan Skytte till vidare fortkomst i studierna. »Var enda dag gav han åtminstone en eller annan timme till läsning, hållande framför allt av Grotii skrifter, synnerligen hans traktat: De jure belli et pacis.»

minska ej ditt försteliga uppehälle, utan med villkor, att de det bekomma, måga komma ihåg vadan de det fått hava.» — —.[1] Till sin andre son Karl Filip skriver konungen lika allvarsamma som kärleksfulla brev.[2] — Modren var ett stolt och strängt fruntimmer: sedermera nog partisk för denna yngre son, vars rättigheter såsom hertig hon försvarade med ett nit, som lätt kunnat leda till för riket vådeliga följder, om ej Gustav Adolf varit lika god son, som stor konung.[3] Av sina hovfröknar fordrade hon viss spånad och vävnad om dagen;[4] och emot Danmark bibehöll hon, oaktat alla klagomål, så länge hon levde, titeln av herraväldet även »över lapparna i Nordlanden», som varit ibland krigsorsakerna med denna makt, och därföre av Gustav Adolf bortlades.[5]

Näst de stora natursgåvorna och de ovanliga framstegen väcker det tidiga införandet i det offenteliga livet vår uppmärksamhet. Det låg till en del i tidens seder. Men Karl hade ock egna skäl därtill. På en ännu osäker tron var det honom av vikt, att nationen skulle tidigt lära känna tronföljaren; och Gustav Adolf kan sägas ha uppväxt under folkets ögon. Valet av hans lärare hänsköts

[1] »En Minneszedell för min Sån Göstaff Adolff.» *Palmsköldska handskrifterna*, T. 58, s. 467. Ex Manuscripto Regis Caroli IX.

[2] Till hertig Karl Filip att hans försteliga nåde fliteligen studerar d. 7 oktober 1611. »— — Efter Vi förnimme att du intet flitigt vill akte dine studia, och Vi ingalunde vele att du ännu skalt övergive att studera; därföre så have Vi nu sänt härifrån till Dig denne av Adel, Ädle och Välbördig Mathias Soop; vilken Vi vele have hos dig, den där ock skall lära dig fransöska: du skallt ock vare D. Johan lydaktig och flitigt studera, att du ock måtte lära Latin — — Om du detta gör, så skole Vi av faderlig benägenhet mycket gott giva dig. Var flitig, så bliver du vis och förståndig.» Karl Filip (född d. 23 april 1601) var då på elfte året. Den nämnde doktor Johan lärer vara dr Johan Chesnecopherus, prinsens lärare, ehuru även Johan Skytte hade befattning med Karl Filips uppfostran.

[3] Han ber, »att hon ej från honom måtte vända sitt moderliga hjärta». Till H. maj:t drottningen. Svartsjö d. 3 mars 1618.

[4] Sådant nedlades den tiden i »Kronans fatabur» och räkenskap hölls däröver. *Palmsköldska handskrifterna*, t. 78. Det berättas att drottningen till sömnad mätte ut tråden med aln.

[5] Se danska klagomålen 1619 och drottningens svar. HALLENBERG, *Gustav Adolfs historia*, IV: 815. »Hennes son hade makt att regera sitt rike, men icke att befalla något över hennes person.»

till Ständerna.[1] Redan på tionde året föres han i Rådet, och knappt fjortonårig, stadd med drottningen på en resa till södra delen av riket, emottager han av konungen sin fader följande förmaning: »Var benägen emot dem, som din hjälp söka, så att du icke låter dem tröstlöse från dig gå; såsom ock, om någon sannfärdiga klagomål giver dig tillkänna, att du dem upptager och låter oss förnimma, och så mycket dig är till görandes hjälper var och en till sin rätt, och det fliteligen driver hos våre ståthållare, fogdar och befallningsmän; då sker dig med Guds hjälp lycka».[2] Också finner man snart egenteliga regeringsärender genom Gustav Adolf avgjorda, dels i hans eget hertigdöme, dels i allmänhet å konungens vägnar; varvid han stundom nyttjar sitt inflytande till förbön och bemedling med modrens råd. Ej mindre tidigt framlyser hans krigslust. Den femtonårige ynglingen vågade år 1610 begära befälet i kriget mot Ryssland. »Dock, då detta anförtroddes åt andra»[3] — säger Axel Oxenstierna — »blev han det året, icke utan missnöje, tillbakahållen, och måste bliva i sin herr faders hov, intill dess han fyllt sitt sextonde år och var inträdd i det sjuttonde. Då, nämligen år 1611 i april månad, sedan konung Kristian IV i Danmark hade uppsagt freden och förklarat krig, blev prinsen av sin herr fader, efter gammal plägsed på riksdagen den 24 april förklarad för skicklig att bära värja, vilken honom ock dagen efter på det präktigaste sätt överantvardades. Straxt därpå lät han samla ihop krigsfolket i Västergötland, särdeles det främmande, som där låg i vinterläger, att med dem möta sin herr fader i Jönköping, som ock skedde, och tillika tåga åt Kalmar (som då var belägrat), samma stad till undsättning. I detta Kalmaretåg har denne unge herren, den tiden hertig, under sin herr faders konung Karls styrelse, gjort sitt

[1] Det heter om Johan Skyttes val därtill: »auctoritate Ordinum Regni.»
[2] Karl IX:s brev till Gustav Adolf d. 12 juli 1608.
[3] Jakob De la Gardie, som i stället fick befälet, kallar sig Gustav Adolfs »förordnade Lieutenant». HALLENBERG, I: 47.

första prov såsom krigsman, bivistat alla märkeliga värv och förrättningar, mestadels själv styrt och anfört de förnämsta, och därvid blivit från början till slutet».[1] — Att intyget är sant, därom vittna förstörandet av Kristianopel — danskarnas förnämsta vapenplats i Blekinge[2] — och återtagandet av Öland, bägge Gustav Adolfs bedrifter och de lyckligaste förrättningar i detta krig. Kalmar hade, oaktat ringheten av försvarsmedlen,[3] troligen utan Krister Somes förräderi, ej gått förlorat. Ty, säger en utländsk, för Sverige ingalunda partisk, samtida historieskrivare om denna tidens svenskar: »De försvarade ej sina män med vallar, utan sina vallar med män».[4]

Att den gamle konungen nämnde sin äldste son till storförste i Finland och hertig uti Estland, är ej utan sin märkelighet. Rådet hade i Kalmarestadga förklarat att dessa länder aldrig borde bliva hertigdöme för en svensk prins; troligen, emedan under stridigheterna inom konungahuset de mer än en gång varit i fara att söndras från riket. Karl däremot ställde just här Gustav Adolfs anspråk, såsom på en förpost, mot Ryssland och Polen; och då han tillika verkeligen inrymde honom Västmanland, och gav sin yngre son sitt eget forna hertigdöme, nämligen Södermanland, Närike och Värmland, så hade han även därigenom planterat makten av sitt hus i hjärtat av landet. Det skedde med billigt avseende på framtida säkerhet. Ty, oaktat Norrköpings arvförening, var tronföljden oviss; mest genom den eljest så beslutsamme Karls egen tvekan. Det tecknar denna konung, att han

[1] Axel Oxenstiernas förr anförda berättelse om Gustav Adolfs ungdom.

[2] Jahn, *Historie om Calmar-krigen.* Köpenhamn 1820, s. 127.

[3] I sitt sista svar till Kristian IV tyckes Karl IX erkänna, att den brist av krut, varpå Krister Some skyllt, kunnat vara verkelig. »Fattades det honom krut, borde han ha försvarat sig med stenar», skriver konungen. Att Krister Some för övrigt var förrädare, bevises av hans uppfordring till svenska befälhavaren på Borkholm att även giva sig, och av hans danska pension.

[4] Peleus, *Histoire de la dernière Guerre de Suède, en la quelle sont amplement decrits les sièges, combats, rencontres et batailles des Suédois contre les Danois.* Paris 1622. Författaren skrev efter berättelser av franskt krigsfolk, som tjänat i Sverige.

var den man i Sverige, som aldrig kunde förmå sig att underkänna sin brorsons, hertig Johans, oförverkade anspråk; och det är en seger av en ädel statskonst, att han gjort dessa anspråk oskadeliga genom att erkänna dem. Johan behandlades i allo som hans egen son. Då Karl år 1605 övergick till Livland, satte han honom i regeringen. Johan njöt lika undervisning med Gustav Adolf, och, ehuru fem år äldre, av samma lärare. Det var under hans uppfostran inom det kungliga huset, som den av föräldrarna gynnade kärlek till Gustav Adolfs syster Maria Elisabeth hos hertigen uppstod, som slutades genom bägges förening. Så vågade Karl i sitt testamente[1] lämna Ständerna valet emellan Johan och Gustav Adolf.

Också antog, efter sin faders död, Gustav Adolf ej genast konunganamnet, och riket var i tvenne månader utan konung. En riksdag utskrevs till Nyköping av änkedrottningen och hertig Johan, som med sex rikets råd emellertid förestodo styrelsen. Ständerna förklarade sig vilja förbliva vid de förra besluten. Hertig Johan avstod från sina anspråk emot någon tillökning av sitt hertigdöme,[2] och både han och änkedrottningen avsade sig all befattning med regeringen; ehuru de, enligt Norrköpings arvförening och den avledne konungens testamente, ägt föra den tills tronföljaren fyllt aderton år och till tjugufyra års ålder i densamma deltaga. »Den 10 dec. 1611» — skriver Axel Oxenstierna[3] —» begynte Nyköpings riksdag, och första framsättningen till Ständerna skedde i drottningens, hertig Johans och rådsherrarnes namn. Den 17 avsade sig drottningen och hertig Johan, genom mig, förmynderskapet och regeringen, vilken de i Stän-

[1] Uppsatt redan 1605.

[2] Hans förstendöme, Östergötland och Dalsland, förökades med fyra härader i Västergötland. Han erhöll försäkran att få tillbyta sig de kungliga arvegods, som voro belägna i hertigdömet, och bliva betald för vad han på sitt arv hade att fordra.

[3] Se hans latinska anteckningar i sin almanacka. *Palmsk. handskrift.*, t. 35, s. 109.

dernas närvaro uppdrogo åt hertig Gustav Adolf. Den 26 emottog hertig Gustav Adolf, i Ständernas närvaro, den honom överantvardade riksstyrelsen, give Gud i en lycklig stund!» — Gustav Adolf nämnde sig med sin faders titel: »Sveriges, Götes och Vendes utvalde konung och arvförste.» Han var i första månaden av sitt adertonde år: hans kansler, vars ord vi nyss anfört, tjuguåtta år gammal.[1]

I en mer utblottad ställning har väl svårligen en konung emottagit ett rike. Sverige hade sedan Gustav I:s tid ej njutit freden. Ser man tillbaka på det inre tillståndet under de förflutna femtio åren; huru mycken oro och söndring! — Brödrakrig, borgerligt krig, stridigheter både om religionen och kronan, tvenne konungar störtade! — Karl lämnade sin son, på en blodbestänkt tron, krig med alla grannar. Och kastar man blicken framför sig: krig, åter krig nästan utan avbrott, under långa kommande tider! — Vi äro vid den tidpunkt, då svenska vapen genom Gustav Adolf skulle bliva för världen viktiga; och vi ämna även, att hädanefter ägna åt krigshistorien den större uppmärksamhet den påkallar. Tjänligt synes oss dock, att först och främst samla tilldragelserna i den inre, vanligtvis föga, eller blott i allt för spridda drag, bemärkta styrelsen till ett helt, och därmed begynna tavlan av konung Gustav Adolfs regering. Det är en förgrund upplyst av krigets lågor. Den ära, som tål anblicken, måste äga även andra anspråk på eftervärldens hyllning, än vapnens glans.

Vi begynna med vad närmast rör själva författningen. Den största förändringen i detta avseende hade *arvriket* blivit; och striden därom var knappast utkämpad. Den hade blivit förd under omständigheter, som lärorikt visa, huru i politiken ej alltid frihetens ord äro tillförlitliga kännetecken på hennes verkeliga intressen. Vem tvivlar på, att dessa intressen i Sverige under Unio-

[1] Född d. 16 juni 1583.

nen i själva verket föreställdes av böndernas uppror och riksföreståndarnas laglösa makt? Under det allt vad svensk laglig frihet hette, av de stora endast användes för att åt unionskonungarna bibehålla namnet, åt sig själva utövningen av makten. Gustav Vasa genomdrev upproret till laglighet och kväste det sedan, men befann sig med detsamma rakt motställd samma parti, som så länge till sin egen fördel nyttjat lagens täckemantel. Så blev konungamaktens grundande i Sverige, som överallt i nyare historiens början, ett verk av genomgripande godtycke; och vem kan likväl neka, att den fosterländska enhet och självständighet, som så befästades, i själva verket var frihetens sak? Bästa beviset därför är, att den förnämsta lagliga borgen för sakernas nya ordning, nämligen kronans ärftlighet, var i ett halvt århundrade hemligen huvudföremålet för de storas fiendskap, under det de förde svenskmanna rätt och frihet på tungan. Med Karls befästande av sin faders verk tycktes man i Sverige nog ha erfarit ytterligheternas vådor för att återvända till en medelväg: och Gustav Adolfs konungaförsäkran kan kallas en ny regeringsform, ämnad att på alla sidor länka makten inom lagliga gränsor. Men huru vidtogs den? I hast, under krig och nöd. Huru skulle den utveckla sina verkningar? — Under fortsatt krig och nöd, fast tillkommen ära. — Omständigheterna voro allt för gynnande, att ej friheten åter skulle bli de mäktigares, på bekostnad av både överhet och folk.

Gustav Adolfs konungaförsäkran är grundad på den i gamla lagboken införda konungaeden; men innehåller därjämte åtskilliga nogare bestämningar och inskränkningar. Det godtycke, som under förra regeringen gjort mångas olycka, föranledde nu en uttrycklig bekräftelse på den genom lagen helgade grundsats, att ingen på blott angivelse, eller utan att känna sin anklagare och med honom ställas inför rätta, måtte fängslas och dömas. Ko-

nungen skulle hålla alla Ständer — särdeles adelsståndet, — i tillbörlig vördning, och vart och ett ämbete vid sin myndighet och makt, samt ej någon från sådana ämbeten degradera och avsätta, med mindre han lagligen dömd blivit. Landslagens stadgande att utan folkets samtycke varken ny lag borde göras, eller ny skatt åläggas, eller krig föras utom rikets gränsor, bestämdes ytterligare med tillägg, att därtill fordrades både hertig Johans, Rådets och Ständernas bifall. Dessförutan skulle varken krig, fred, stillestånd eller förbund ingås. Rådet återinsattes i dess medlarekall emellan konung och folk, och Ständerna undanbådo sig att med allt för täta riksdagar besväras. Vid kronans stora behov sattes därigenom Ständernas rätt att sig själva beskatta i fara; helst i konungaeden om skatterna tämligen obestämt yttras, att de ej skulle påläggas, »utan Rådets vetskap, och deras samtycke som vederbör». Så öktes både från konungens och folkets sida Rådets makt; och till bevis därpå blev det stadgande i gamla konungaeden, som förbjuder Sveriges konung att bortskänka och minska kronans egendom, uteslutet ur den unga Gustav Adolfs försäkran.

Konung Karl IX hade ej bekräftat adelns privilegier. Det finnes ett förslag till en sådan bekräftelse, som konungen efter sin kröning meddelade Rådet;[1] vilket svarade sig ej därom kunna besluta utan adelns hörande, varföre konungen bjuder adeln, att sända fullmäktige av varje landskap till Stockholm den 10 juni 1608 för att sig över privilegierna yttra. Sammanträdet lärer ägt rum, men ej lett till ändamålet; ty i konungens svar på adelns inlagda skrift, heter det: att de erbudna privilegierna, som av synnerlig nåd och bevågenhet och ej av plikt blivit beviljade, snarare hade bort med tacksamhet emottagas, helst de voro förmånligare än konung Johans; men som adeln ej vore nöjd därmed, upprepar konungen sitt förr en gång gjorda anbud, att bekräfta konung Johans privilegi-

[1] Örebro d. 22 febr. 1608. *Palmsk. handskrift.*, t. 152, s. 727.

er: vilket likväl ej kom till verkställighet.[1] Karls erbudna privilegier, om de ej fullt uppgå mot Sigismunds, innehålla i själva verket, jämförda med Johans, ökade förmåner, ja hittills nya friheter för adeln; t. ex. rättighet att själv välja rikets marsk eller fältherre av tre herrar som konungen sätter ståndet i förslag. Man finner tillika, vad man i adeliga privilegierna ej skulle söka, en ny föreslagen inrättning av själva riksstyrelsen, genom Rådets fördelning efter särskilda styrelsegrenar. Utom de fem höga riksämbeten, drots, marsk, amiral, kansler och skattmästare, som förvara riksens regalier, skulle Rådets antal vara tjugu (vilket adeln fann allt för litet): av dessa borde fyra (en ibland dem akademikansler) vara satte över Uppsala akademi och alla skolor i riket: två föredraga alla högmålssaker för konungen: och fyra vara kammarråd. Dessutom skulle en stallmästare ha inseende över allt konungens rytteri, och en tygmästare över arkli och munition: dock kunde desse, liksom kammarråden, även tagas ibland förtjänte adelsmän utom Rådet. — De erbudna förmånerna lära alla befunnits tvetydiga, då konungen ville göra beloppet av adelns rusttjänst (ty storleken av den årliga ränta, enligt vilken den borde utgå, är i förslaget lämnad öppen) till föremål för ny bestämmelse; och denna omständighet, jämförd med konungens äldre anbud, att för alltid upphäva rusttjänsten, emot lika skattskyldighet för frälsejord, som annan, visar att Karl endast så vida kan kallas adelns fiende, som han ville att dess rättigheter skulle motsvaras av dess lagliga skyldigheter.

I själva verket hyllade han, strängare än någon, sin tids hela begrepp om adel, enligt vilket adelsmannen var framför andra konungens och kronans borne tjänare. — Varje adelsman, riddare eller sven, skulle vid årlig vapensyn själv å sin goda häst sitta i full vapen »både å lekamen och benom», färdig att på egen bekostnad följa

[1] Bekräftelsen finnes skriven, men ej utfärdad.

sin konung i krig till landamäret och fjorton dagar därutöver. Det var sed och Sveriges lag,[1] och för var adelsman lika. Ty märkligt är, att liksom den äldre beskattningen tog var så kallad fullsuten bonde lika i skatten, utan avseende för övrigt på större och mindre ägorymd, så känner ock den gamla lagen, utöver den personliga ryttartjänst, varigenom skattfrihet förvärvades, ingen skillnad emellan den rikare och fattigare adelsmannen. Det skulle blott tillses, att den som sålunda ville förvärva frälse, hade gods nog att hålla sig själv och sin häst i vapen. — Utan tvivel borde olika förmögenhet göra, i avseende på rusttjänsten, en betydelig skillnad, på de tider, då en herremans makt vanligen mättes efter mängden av de män, med vilka han red över landet. Denna makt hade för ofta gjort sig fruktansvärd för att vara okänd; men till en sådan herremans egen hederskänsla synes det ha varit lämnat med huru stort följe han vid vapensynen ville inställa sig till kronans tjänst: åtminstone känna vi från äldre tider inga bestämmelser därom. Sådan var, enligt lagens bokstav, adelns rusttjänst av egna gods. Föga bättre synes kronans rätt ha varit iakttagen vid den som utgick av förläningarna, då ett giltigt vittne intygar, att rusttjänsten i allmänhet och således även den av förläningarna, före Gustav I:s tid utgjordes »efter vilja och bekämlighet».[2]

Gustav Vasa har först i Sverige upphävt den gamla orättvisan så i skatt som skattfrihet: det förra genom skattläggning *efter jordetalet,* det senare genom rusttjänstens utsättande *efter viss ränta,* både av arvegods och förläning.[3] Adeln synes ej ha förlåtit honom det.[4] Också lät den ej tvinga sig till lydnad; och konungens kla-

[1] *Landslagen. Konunga-Balken,* kap. 11.

[2] Jfr s. 221 i denna del av *Geijers Saml. skrifter.*

[3] Bestämningen av rusttjänsten i detta avseende skedde i Västerås 1525, och sedan flere gånger under konungens regering.

[4] Se grev Brahes klagomål, s. 221 i denna del av *Geijers Saml. skrifter.*

gan, att rusttjänsten utgjordes »ganska skröpeligen», fortfar under hela hans tid. Han måste tänka på andra utvägar; och att han uppsteg på tronen med en svensk adelsmans begrepp, visar sig även i hans sätt att öka sin makt som konung. Därtill hörer hans bemödande att personligen bli den störste jordägare i Sverige, och hans många så kallade avelsgårdar i alla delar av riket, på vilka han höll eget krigsfolk; liksom adeln höll sådant för egen räkning på sina sätesgårdar. Det omtalas, att ännu i hans dagar herr Sten Eriksson Leijonhufvud hade åtta till tio adelsmän i sitt eget hov och red ut med hundrade hästar, och att andre hans vederlikar, såsom Svante Sture, Per Brahe, Gustav Johansson (Roos) och Gustav Olsson (Stenbock) aldrig kommo till någon herredag, utan att tillsammans vara sex till sjuhundra hästar starke. Uppgifterna äro tagna ur en skrift, om »vad förmån de gamla släkter fordom haft för det gemena frälset eller adeln».[1] Den synes vara från den tid, då Karl den elfte fullkomligt bröt dessa släkters makt; men den överklagade förändringen, som egenteligen var den gamla kungsadelns övergång till en kunglig adel, har (ehuru till grundsatsen redan uttalad av Magnus Ladulås) först med Gustav Vasa och arvriket trätt i full verksamhet. Övergången visar sig på flerfaldigt sätt; och ej minst uti konungarnas förökande av det så kallade »gemena frälset» som var en kunglig brevadel. Men även den högre adeln förvandlades till en sådan. Ty detta var meningen med de genom kunglig nåd, av Erik XIV först införda greve- och friherrevärdigheterna; varföre det ock länge var ton bland de stora släkterna, att anse dessa värdigheter med likgiltighet och i stället tala om

[1] *Palmsk. handskrift.*, t. 152, s. 277. Av dessa de storas beväpnade följen får man ock förklara den seden att sätta *flere* personer i så kallad »slottsloven», eller till befälhavare på en fästning. Det ökade besättningen, genom vars och ens följe eller betjäning, och dessa befälhavare bevakade dessutom varandra. Man finner ännu detta bruk i början av Gustav Adolfs regering.

svenska adelsmäns gamla likhet.[1] Konungarna togo dem på orden. De yrkade å sin sida att adeln endast därföre njöt sina privilegier, emedan varje svensk adelsman vore född till kronans tjänst och ej hade rättighet att sig därifrån avhålla, vilket Gustav Adolf kallade att »ligga hemma på soporna».[2] Därföre finner man ock i flera denna tidens adelsbrev, att den som upphöjdes i adeligt stånd, gav sin skrifteliga förbindelse, att låta bruka sig i vad konungen honom ålade. Ju mindre den adeliga rusttjänsten svarade emot sitt ändamål (klagomålen att den ej vederbörligen utgöres, fortfara beständigt), ju mer yrkas dessa allmännare grundsatser. De gällde väl i synnerhet krigstjänsten; men fingo även inom detta fält en vidsträcktare användning. Konung Johan III förklarade år 1573, att var adelsman, som var över 17 år, och ej förmådde göra rusttjänst, borde, för att behålla adelig sköld, åtminstone tjäna för *besoldning;* ty i kronans tjänst måste han vara.[3] Karl IX fordrade, att alle adelns söner, som till laga år komne voro — (även de, vilkas fäder han halshuggit eller fördrivit) — skulle komma till vapensyn och följa honom i kriget;[4] varföre man ock nu får höra talas om *adelige frivillige* och *adelsbussar,*[5] tjänande såsom gemena knektar, även till fot och mot sold. Rättigheten att förvärva adelig frihet för skattehemman utsträckte Karl genom sina *sköldknektar,* även till dem, som på egen utrustning ville

[1] Ett yttrande av Axel Oxenstierna i denna mening, da sedermera Kristina erböd honom hertiglig värdighet är bekant. I Rådet sade han 1640: »Adeln och ridderskapet i Sverige hava *æqualitatem privilegiorum* och äro *jure proprio æquales,* ehuru väl man kan sig evertuera och bringa sig upp. Sammaledes hava ock *Poloni* (den polska adeln) *æqualitatem privilegiorum:* den ringaste skryter av att han är *eques Polonus,* stigande av moderlivet i stigbögelen. *Palmsk. handskr.,* t. 190.

[2] *Registratur* för 1626, s. 214.

[3] Hallenberg, I: 153.

[4] »I skolen tillsäga Gustav Banérs söner, och andre av adel, som hava söner, som till laga år komne äro, och kunna göra oss och kronan tjänst, att de ock komma hit med.» Tänkesedel för några av rikets råd d. 24 april 1611.

[5] Hallenberg, I: 156. III: 7, not. a.

tjäna till fot.[1] Rusttjänsten för förlänta kronans gods och inkomster utgjordes också av ämbetsmännen, som, adelige eller ej, alle på detta sätt lönades: och man finner att Karl har fordrat den även av fogdar, häradsskrivare och länsmän.[2] Det var en lämning från det barbari, då all kronans tjänst var *krigstjänst,* och all *klerkdom* (såsom fordom studier kallades) endast tillhörde kyrkan. Efter reformationen vidgar sig även i detta avseende synkretsen; och då Karl ville i Sveriges lag stadga förlust av frälse för den adelsman, som ej genom krigsövning eller bokliga konster gjorde sin son skicklig till det allmännas tjänst; så har han tydligt nog uttalat vad han av rikets adel fordrade.

Vi ha ansett viktigt, att utreda det begrepp, varunder Gustav Adolf emottog Sveriges adel. Därunder innefattades allt så väl civilt som militäriskt befäl, i världsligt hänseende nästan all rikets offentliga tjänst; varföre adeln ock ansåg anspråket på rikets ämbeten såsom sin högsta rätt;[3] liksom den, genom adlandet, i sig upptog all dit hörande skicklighet: ett förhållande, som den ej underlät att mot bönderna, ehuru ej alltid med framgång, göra gällande, då desse klagade över adelns tillväxt.[4] På samma gång var likväl adeln egenteligen krigsstånd; ty varje adelsman var åtminstone gemen soldat, om ej annat, och därtill född. Karl hade förstärkt krigståndets inflytande med att särskilt kalla

[1] »I konung Karl IX:s tid kallades mången ädel och välbördig, som ej var av adel — och blevo den tiden alle soldater, som höllo sig väl, hållne för adelsmän.» Riksmarsken greve Jakob De la Gardie i Rådet 1648. *Palmsk. handskr.*, t. 190.

[2] HALLENBERG, I: 160.

[3] »Det är det högsta *Jus* vi have, att vi äre *capaces munerum publicorum*, vilket *jus* är *onerosum*, säger Axel Oxenstierna i Rådet. *Palmsk. handskr.*, t. 190.

[4] Då rikskansleren på en riksdag, vid böndernas klagomål över adelns tillökande, sade: »Det är edre egne söner, som adlas», svarade en ur hopen: »Du gör oss ringa glädje med att öka hedningarna.» HERMELIN, *Apophtegmata Sveonum. Nordinska handskr.*

krigsbefälet till riksdag,[1] vilket sedan länge iakttogs. Axel Oxenstierna anmärker det såsom en egenhet för Sverige.[2] Krigsfolket, (som sände fullmäktige både av befäl och gemenskap) ehuru utan egen röst, förstärkte adeln vid riksdagarna, vilka varje till laga år kommen adelsman ansågs pliktig att bivista.[3] Lägg härtill långvariga och lyckliga krig; och man har *militärmonarkien* färdig. Sverige hade blivit en sådan, och betraktades under denna synpunkt av sina största statsmän.[4] Den militäriska andan genomträngde allt; och svenske diplomater och lärde, personer, som levat med pennan i hand, tala med ringa aktning om främmande okrigiske förstar: »gamle herrar, utom krig uppfödde, i gemäkligt leverne, som själve äro inga soldater och hava ingen soldat i Rådet, utan allenast en hop *Oeconomos* och *Litteratos*». — Sådant är här *commune malum* skriver Adler Salvius om de tyske ständer.[5] Med en sådan anda och en ung

[1] Ifrån Söderköpings riksdag 1595. Vid riksdagen 1611, då Gustav Adolf besteg tronen, hade man i första riksdagskallelsen uteglömt krigsbefälet: det gottgjordes genom en egen kallelse, enligt vilken var ryttmästare och knektehövitsman med några av befälet skulle komma tillstädes. Man finner eljest att var fana eller kompani skickar fullmäktige. Till Helsingfors' riksdag 1616 kallades ryttmästare och hövitsmän (kapitener) med en av befälet samt två av gemene ryttare och knektar. HALLENBERG, III: 486, not. a.

[2] »Sverige haver, det ingen annorstädes är, *ex necessitate temporum*, gjort krigsståndet till ett stånd i riket.» Yttrande i Rådet 1642. *Palmsk. handskr.*, t. 190, s. 483.

[3] Ibland adelns fordringar vid Gustav Adolfs anträde till regeringen var, att före var riksdag få del av de angelägnaste där förekommande ärender, för att hemma därom överlägga, på det ej *varje adelsman* skulle nödgas infinna sig vid riksdagen. — Senare tillskrev man krigsbefälets närvaro vid riksdagarna Gustav Adolf. — 1664 talar ridderskapet och adeln om »konung Gustav Adolfs goda intention, som, förutan andre förmåner, som han adeln givit haver, dem till assistence fogat krigsbefälet, som, utan att hava några vota, bemälte stånd skulle gå till handa, så att de tillika med Rikets råd kunde balansera de andra ständen». — ADLERSPARRE, *Histor. samlingar*, III: 383.

[4] »Att Sverige intet längre kan bliva utan krig dikterar *situs regni et loci*; och hava intet våre konungar eller galne huvuden, som några säga, varit orsakerna därtill.» Axel Oxenstierna i Rådet 1636. *Palmsk. handskr.*, s. 392.

[5] »De avgöra selon le droit civil, quand le seul droit de canon est necessaire.» Så skrev den tiden en svensk juris utriusque doktor, själv borgareson, Adler Salvius, om hovet i Celle, till Rikets råd, Lübeck d. 20 jan. 1631. (*Palmsk. handskr.*, Ministerielle brev.) Dock må man komma ihåg, att han var länge Gustav Adolfs sekreterare, och så förfaren i krigssaker, att han som svensk minister i Hamburg själv författat militäriska planer.

grundsatser: en strid emellan aristokrati och demokrati, för vilken man ställer rikskansleren å ena och Gustav Adolfs lärare, sedan riksrådet Johan Skytte, å andra sidan[1] i spetsen; och man tillskriver Gustav Adolf märkvärdiga yttranden i anledning därav.[2] De motsäga ej vad vi för övrigt känna om personer och saker från denna tid. År 1613 hör man Johan Skytte klaga, att han ryckes ur sitt lugn och ifrån konungens person genom andra uppdrag, att detta sker med konungens vilja, och att till och med fråga varit att avlägsna honom ur konungens tjänst: han ber Axel Oxenstierna motverka dessa planer.[3] Senare omtalas skarpa ord emellan dessa herrar.[4] Skytte, ehuru fortfarande brukad i höga och

[1] En smädeskrift mot Karl säger, att han var naturlig son av denne konung, vilken han ock till utseende och kroppsställning skall liknat. Då Gustav Adolf upphöjde Skytten till friherre, fick han sitt rum på svenska riddarhuset näst efter Karl IX:s naturliga son Gyllenhielm.

[2] »Herr Johan Skytte — var i hemlig politisk strid ned rikskansleren herr Axel Oxenstierna — Skytte ville alldeles göra kål på den gamla förnäma adeln, vilkens tilltagsenhet konung Karl IX så väldeligen knäckt. Konungen trodde, att den nu mera intet vore farlig, och att då Hans maj:t smekte och hölle kort bägge partierna, kunde de väl få vara att vaka på varandra, men icke komma just ovanpå någondera. Konungen hade dessutom sin egen tanka om Skyttes idé, misstänkande dess följder farligare för själva konungamakten än den gamla adelns projekter nu mera. Han sade till den kloke herr Sten Bielke — för vilken konungen hade ett stort förtroende: Skyttianerne kunna väl hava den tankan att styra utan konung, då I andre åtminstone viljen hava en för syns skull. Adeln är ett medelstånd, och synnerligen de rike ibland dem, som kan uppväga skyttianerna: hindra att de icke klösa konungen mitt under deras kattesmek. I andreären i er natur för högdragne att så tillgå: man skall endast akta sig att ni intet komma att regera under konunganamnet, ty aristokratien är så hårdhänt. Jag vill väl hålla med rikskansleren, att demokraterne äro däremot blodtörstiga, om de komma till väldet. Dessutom ingen gloire med dem under deras eviga split och träto; sådan utvisar alla tiders historia detta partiets regeringssätt; och stackare den konung, som låter dåra sig av deras lockemat, ännu sämre än de andres hårdhandsketag.» — Anteckningar rörande konung Gustav Adolf den store i *Handl. till Skandinaviens historia*, 8 del., s. 15. Den okände författaren (som skrev först 1739), utger själv sina underrättelser för traditionella, men anför deras härkomst från en betydande man, själv smed av sin egen lycka, kongl. rådet grev Lindsköld på 1680-talet, vilken hade dem från Gustav Adolfs tidevarv. — Man finner samma tradition i de bekanta: *Anecdotes de Suède* från Karl den elftes tid.

[3] Litteræ Joh. Skytte ad Axel Oxenstierna. Gripsholm d. 26 juli 1613. *Palmsk. handskr.*, t. 371.

[4] Då Skytte en gång kom sent i Rådet sade Axel Oxenstierna: att han troligen blivit uppehållen med att läsa Machiavell. »I kunnen den av naturen»,

viktiga befattningar, var likväl en mer teoretisk än praktisk man, synes ej ägt kanslerns outtrötteliga verksamhet (den säkraste väg till Gustav Adolfs ynnest), och får sluteligen såsom generalguvernör över Livland därföre av konungen uppbära tämligen hårda förebråelser.[1] Kansleren omfattas däremot med ett växande förtroende, ja med en vänskap, som väl aldrig från konung till undersåte uttryckt sig ädlare;[2] men konungen håller sig, ehuru dess obenägenhet för folkväldet av andra hans yttranden är bekant,[3] likväl oberoende av sin minister i dennes politiska meningar; och även hans tänkesätt i avseende på de adeliga privilegierna kan anföras till styrka därför.

Emellan de av Karl erbudna och de av Gustav Adolf vid sitt uppträde på tronen för ståndet utfärdade privilegier, ehuru de senare visserligen äro fördelaktigare, befinnes mindre skillnad än man skulle förmoda. Själva bestämmandet av rusttjänsten till en god häst och varaktig karl för 400 marks ränta (ungefär 266 $^2/_3$ riksdaler i specie) skilde sig ej i detta avseende från konung Johans privilegier, vilka Karl erbudit sig att bekräfta. Personliga förhållanden gjorde den största förändringen. Den unga konungens hjärtelag mot de av hans fader förföljda gamla släkterna, hans mildhet, som gottgjorde mången hårdhet och avtorkade många tårar, hans tack-

svarade Skytte. — När efter konungens död Oxenstierna kom hem från Tyskland och spisade hos Skytte, sade dennes lille dotterson: »Är detta en av de fem kungarna.» Skytte bannade gossen. Oxenstierna log och sade: »Grisen grymtar som svinet.» — *Rem acu tetigisti* sade han en gång, då Skytte dissentierade i senaten: — en allusion på att Skyttes fader, borgmästaren i Nyköping, het *Bengt Skräddare*. HERMELIN, *Apophtegmata. Nordinska handskr.*

[1] »Alle de förslag I översänt äre uppfyllde med en hoper excuser och argumenter. Beder I velen taga Eder andre till exempel, som sitta i fast större besvär och dock söka utvägar att komma oss till hjälp, vilka om I velen ærnulera, skall Eder näppeligen fattas lägenhet.» Gustav Adolf till Johan Skytte. Stettin den 1 mars 1631. *Registr. i* Riksarkivet. Ett annat bannebrev, dat. Usedom d. 28 juni s. å., ibid.

[2] Se i synnerhet det bekanta brevet av d. 30 december 1630.

[3] Denn in ihm (dem Pöbel) ist kein *consilium, non ratio, non discrimen, non diligentia*. Gustav Adolf till sin svåger kurfursten av Brandenburg (brevet är tydligen till honom) d. 25 jan. 1620. *Palmsk. handskr.*, t. 36, s. 903.

samhet för en samdräktigt bekräftad tronföljd, hans rättvisa, som först bortlade fadrens och farfadrens fruktansvärdaste vapen, de godtyckliga konfiskationerna, hans frikostighet, det hopp som vid honom så allmänneligen fästes, själva hans ålder, som tog och behövde råd, allt detta verkade försonande. Gustav Adolfs uppträde på tronen var en försoning efter långvarig borgerlig tvedräkt i Sverige. Den firades i hast, mitt under de största faror, utan noggrant mäklande om villkoren. Den viktiga riksdag som nu bestämde tronföljd, regeringsform, bevillning och besked på Ständernas besvär, upptog en tid av tre veckor;[1] och samma dag som Gustav Adolf bekräftade adelns privilegier, reste han i kriget.

En kort erfarenhet var tillräcklig att om dessa bringa honom på andra tankar. Högeligen missnöjd, så väl med adelns försummelse av rusttjänsten, som med andra tilltag utöver privilegiernas lydelse, lät han efter danska krigets slut i januari 1613 uppsätta en förklaring över de adeliga privilegiernas rätta förstånd; och det var Johan Skytte, åt vilken han själv överlämnade den.[2] Av gunst och tacksamhet — heter det — för det Sveriges adel, med andre rikets inbyggare, hade upphöjt hans ätt till kunglig värdighet, och senast utvalt och korat honom till rikets regerande herre, hade han efterlåtit dem sådana privilegier som näppeligen förr någon Sveriges konung: han hade förnummit att en part litet kunna skönja på sådana välgärningar, utan missbruka de givna privilegier, särdeles i denna fejdetid, varföre de må veta, att han kan återkalla vad han givit, och bestämma privile-

[1] Riksdagen i Nyköping från d. 10 dec. 1611 till d. 1 jan. 1612. Adelns privilegier äro daterade d. 10 jan. 1612. Samma dag for konungen till armén.

[2] Projekt till uttydning på ridderskapets och adelns privilegier i *Palmsköldska handskr.*, t. 153, med bifogad anteckning: »Dhette upsats till uthtyding öfver Ridd. och Adelns Privil. är funnet ibland Herr Johan Skyttes Acter, uppå hvilket den Sal. Herren med sin egen hand hafver skrifvit: Dhette skall granneligen förvaras, lyder om det missbruk, som skeer af en part uthaf Adelen, och är mig öfverlefvererat uthaf H. K. Maj:t sjelf. Salig Michel Olofsson (då Riksens Sekreterare) hafver det ställt (författat).»

giernas rätta förstånd, på det ej var och en må dem tyda och vränga som honom synes. Men så skola desse privilegier förstås: att ändock däri förmäles, huru som frälsegods ej skola läggas under kronan, så framt icke adelsmannen förer avog sköld emot sin konung, så gäller ock Sveriges lag, som, ibland andra fall, då frälse förverkas, i allmänhet stadgar, att frälsejord må läggas under skatt, när tjänst ej därav uppehålles; varföre de av adeln, som i det danska kriget varken varit själve med eller hållit sin rusttjänst, utan stungit sig undan, under det konungen själv låg i marken mot rikets fiender,[1] skola sin adeliga frihet förlora, med mindre de göra sin lagliga ursäkt och av nåd njuta ny stadfästelse. Det erinras, att rusttjänsten borde utgå så av arvegods som förläning. Det anmärkes såsom missbruk: att adeln ej blott inom frihetsmilen kring sätesgårdarna, utan i allmänhet befriar sina bönder även i förläningarna, för skjutsfärd, gästning och annan hjälp: att adeln bygger sig så många sätesgårdar den behagar, och för dessa yrkar samma frihet, som för dem den själv bebor, samt sålunda försvarar en mängd folk för utskrivning: att, medan adelns hus och gårdar i städerna blivit undantagne från all borgerlig tunga, den olagligen, själv eller genom andra, brukar borgerlig näring, ja uppehåller krogar och sedelösa samlingsställen: att den på samma sätt missbrukar sin tullfrihet till landköp och utrikes handel både för egen och andras räkning m. m. Angående förbruten adelig egendoms återfall till släkten inskärpes: att de villkor, varunder en sådan nåd kan åtnjutas, måste bero på konungen; »ty var konungarne alltid skulle vara skyldige att giva av kronans ränta och egendom och intet fall tillåtas, att sådant frälse kunde falla konungen och kronan till igen, så gåves därigenom tillfälle, att konungen en gång nödgades taga

[1] »Tröste Gud — skriver en konungens följeslagare i kriget d. 2 aug. 1612 — vad bistånd Kongl. maj:t haft haver: över åtta personer av adel hava icke hela detta tåget varit med Kongl. maj:t. HALLENBERG, II: 447.

det med våld och rätt igen, som kronan av dess ränta i så måtto vore förminskat, efter som det ock i konungens ed, i den femte artikel, uttryckeligen förmält och efterlåtit varder». Det var denna artikel i den gamla konungaeden, som blivit förbigången i Gustav Adolfs försäkring. Vid kröningen år 1617 lät han själv införa den i sin ed. Att han kände sin rätt, visar även beslutet på hans andra riksdag år 1612, att alla på behaglig tid givna förläningar skulle återkallas, tills undersökning hunnit ske med vad rätt de innehades, »emedan snarast sagt största delen av rikets drätsel och ränta vore förlänt».[1]

Detta beslut blev i det hela utan verkan. Naturligt nog, då i sådana förläningar, så stora olägenheter de ock både för överhet och undersåtar medförde, även lönerna för all rikets tjänst av ålder utgick, och det ondas botande således hade fordrat en ny löneregelering för hela staten; vartill brinnande krig ej gåvo tid och förstörda finanser ej medel. Man ser konungen merendels bragt till nödvändigheten, att giva med ena handen vad han med den andra återtagit. Stora förtjänster och lysande tapperhetsprov krävde belöningar, vilka *han* minst kunde jäva; och erövringarna i de ryska och polska krigen gåvo för hans frikostighet nya tillgångar. Även kungörandet av konungens nyssnämnda förklaring över adelns privilegier uteblev. Men att han väl kom ihåg den, synes av hans före sin kröning uppsatta egenhändiga anmärkningar i detta ämne. I anledning därav blevo även några punkter av Rådet ändrade, innan konungen, som nu själv utströk sitt namn och lät sönderbryta sigillet under 1612

[1] »Thet hade alt til then tijden länge warit ett Missbruuk i Swerige medh Förläningar, hwilket man intet annat egenteligh kan kalla een uthan Cronones *Ordinarie Intrader*, som fördeeltes emellan them, som uthi Konungens och Cronones Tienster blefwe brukade. Alle sådane Förläningar blefwe uthi ett öpet konungsligit *Placat* åtherkallade — — — til thes Hans Mayst måtte öfwersee, hwadh Förlähning hwar och een åthnöte och hwad Personer them behölle, *item*, hwad Tienst the ther emodt giorde.» WIDEKINDI, Gustaff Adolphs — — Historia och Lefwernes Beskrifning, s. 116. HALLENBERG, II: 745.

års privilegier, sedermera utgav de nya.[1] Om dessa även föga skilja sig från de äldre, så röjer dock hela detta

[1] »Konung Gustafs Animadversiones emot Adeliga privilegierna med egen hand skrefne och finnas uthi Archivo:» Avskrift (omkring år 1672) i en hr landshövding Järta tillhörig gammal samling av handlingar. Originalet förkom i slottsbranden år 1697. Den första anmärkningen är ställd mot § VII, att ingen adelsman må bestrickas, fängslas eller inmanas, utan alltid njuta lejd till och ifrån ting; varvid konungen skriver: »Sådant styrker öfvermod och orätt, hvilket den principalaste sak är, som mig bör efter konungslig eed afstyra. Skulle jag besvärja denna punkt, som förtager lagen sin auctoritet, så måste nu theraf följa, thet jag lofvar först mig vilja all orätt nedertrycka och sedan ingen Adelsman för sitt brott straffa, hvilket vore tu *contraria*, som sig illa skicka och vore mig besvärligit sådant jurament att göra. Är fördenskull förändring af nöden.» Rådet och adeln förbundo sig att ändra detta, så att en adelsman ej skulle njuta lejd och adelig borgen, om han greps i *uppenbar*, grov missgärning. På samma sätt skulle adelns tjänare och landbönder, å bar gärning gripna, kunna fängslas av konungens befallningsman och i konungens häkte insättas, nämligen om de grepos utom det slottslän, där husbonden är boende, skedde det åter inom länet, skulle de av konungens fogde levereras i husbondens häkte till nästa ting. — »Hvar nu ändring tillåtes i denna punkt», tillägger konungen, »så kan det väl ske i flere; såsom att jag skall vara förpligtad att uppenbara hvad mig förtroligen sagt varder», (näml. hemliga anklagelser och förtal mot adeln), vilket nu så ändrades: att konungen ej skulle låta dem bliva ostraffade, som något tala uppå en riddare och adelsman, vilket hans heder, ära och goda rykte angår. Såsom föremål för ändring anmärkes vidare av konungen: missbruket med kronans förlänta sakören, varigenom många brott, även livssaker, stickas undan för böters skull — landköp och fiskerier, som adeln olagligt övade — adelns vidsträckta Jus patronatus i tillsättandet av präster — nya sätesgårdar med olagligt försvar för hantverkare, samt undantag från skjuts och gästning — crimina læsæ majestatis (mot Sigismundska partiets nyss före kröningen särdeles verksamma stämplingar) — sluteligen tillägger han: »att privilegia måste gifvas *salvo jure tertii*». Alla dessa punkter förbigås av Rådet, utom att vid nittonde § i privilegierna tillsattes: att ändock adelns landbönder, som under deras sätesgårdar en mil när äro belägne, skola för gästning och skjutsning frie vara, så gäller detta ej om bönderna i de adeln beviljade län. — Rådets och adelns attestatum om dessa förändringar avgavs den 26 oktob. 1617 (WIDEKINDI, s. 431), men Rådets särskilda försegling eller bekräftelse därpå ej förr än den 17 juli 1619 (*Palmsk. handskr.*, t. 153), och säges däri, att sedan de återgivit de förra privilegierna, Kongl. maj:t emot desse förändringar »låfvat dem andre, öfversedde och förbättrade, under Kongl. maj:ts Secret åter igen att bekomma»; varav man skulle sluta, att de nya privilegierna år 1619 ännu *icke* voro underskrivna. Emellertid äro de först 1619 av Rådet högtidligen bekräftade förändringar redan ordagrant införda i 1617 års privilegier, såsom dessa hos Ignatius Meurer i Stockholm 1634 på trycket utgåvos, daterade Uppsala d. 8 okt. 1617; vilket ej kan äga sin riktighet. Konungen befann sig denna dag icke i Uppsala, dit han först reste från Stockholm d. 10 okt. till kröningen, som verkställdes den 12 okt. (se WIDEKINDI, s. 431. HALLENBERG, IV: 628). De adeliga privilegierna synas således, då den kungliga underskriften sedermera gavs, ha blivit *antedaterade* och därvid misstag begånget på dagen; ty tryckfel kan det ej vara, då i Kristinas privilegier för adeln de åberopade av 1617 bära samma datum. Striden, om 1611 års privilegier verkeligen varit underskrivna (se WIDEKINDI, s. 23. HALLENBERG

förhållande, att mycket i adeliga privilegier endast gällde tills vidare. I konungens besvär över adeln vid 1617 års riksdag, fästa vi i synnerhet uppmärksamhet vid tredje punkten: »att man icke enkannerligen vet vilke rätte frälsemän äro, utan de allena, som man kallar adelsmän och hava sköld och hjälm, eller ock de som kunna sitt gods frälsa på vissa konditioner och villkor»; emedan däri låg en anledning till upprättandet av svenska riddarhuset, som skedde 1625. Konungen biföll adelns egen anhållan därom, till belöning för den beredvillighet, varmed den upptagit hans vid detta års riksdag gjorda framställning till Ständerna om underhållandet av en ständig krigshär. Därmed upphörde i själva verket rusttjänsten att vara grunden för adelig frihet,[1] och den gamla striden därom fick åtminstone ej lika betydelse. Adeln slöt sig tillsammans såsom helt och hållet ärftelig, ehuru öppen för all förtjänst. Dess huvudsakligen krigiska bestämmelse förblev, varföre ock i Sverige en ständig här och ett ständigt riddarhus voro samtidiga inrättningar. — Vad man ock må säga, om den första, strängt aristokratiska övervikten i detta riddarhus (varigenom sedan framkallades den söndring inom detsamma, vilken under Karl den elfte bröt adelns makt), den var å ena sidan en följd av de stora släkternas en gång givna och ännu av allmänna meningen uppehållna företräde för det gemena frälset, och den var å den andra ett bevis, att denne krigiske konung i ett krigiskt kungadöme likväl ej eftersträ-

I: 252), avgöres genom en avskrift i förr nämnda Samling av ett sekreteraren Erik Simonsson Wijnblads intyg, att konungen låtit till honom genom kansleren överlämna 1611 års privilegier, på vilka han själv utstrukit sitt namn. Palmsköld hade före slottsbranden sett de kasserade privilegierna med detta betyg i arkivet. *Handskr.*, t. 116.

[1] Riddarhuset tillerkändes alla böter för försummad rusttjänst. Denna hade år 1622 blivit nedsatt till 500 dalers ränta; av fattige adelsmän finge två högst tre förena sig om att hålla en häst. En ny ordning om rusttjänsten utfärdades 1626. Samma år skrev konungen till ståthållaren i Estland, att de adelsmän, som ej äro nog förmögne att kunna rida för sina gods, skulle ställa sig under hans eget livkompani, så att ingen sig tjänsten undanhåller: det vore den hovtjänst han begärde, men inga *uppvaktare*. HALLENB., V: 451.

vade enväldet. Vad han för framtiden menat med de stora värdigheter, vilka han slöt omkring sig, vad han ämnat med Sveriges adel, är för övrigt lika obestämt, som vad han ämnat med Sverige självt. Man ser över allt stora spår, men ej slut på vägen, spridda föresatser till en slutsats, vid vilken döden trädde emellan. Att han höll hand över sin skapelse (som utan honom ock blev någonting helt annat), är dock säkert. Det blev sed efter honom, att för adeliga anspråk från hans regering hämta stöd. Den tidens aristokrater äro ej alltid häruti giltiga vittnen. Hans omgivning var ej av samma tanka. Det frambryter även hos de bättre: att han var »en heroisk herre — av sådant humör, att han till att dämpa androm, och att hans makt skulle bliva dess större, kastade handen i andras privilegier»;[1] och den enda hårda, uppsåteliga orättvisa man mot en undersåte om konungen kan nämna, begicks i fråga om en ung ädling, som var stolt nog att neka en personlig uppvaktning, vilken han ansåg under sin värdighet.[2]

I Gustav Adolfs privilegier för Rikets råd, ridderskap

---

[1] Grev P. Brahes ord i Rådet 1636. *Palmsk. handskr.*, t. 190, s. 449. Likaledes den gamle hjälten Jakob De la Gardie: »Det var gemenligen Salig Konung Gustaf Adolfs natur, att han gerna augmenterade sina regalia och Kongeliga Höghet, och diminuerade och afskar andras privilegier.» Yttrande i Rådet 1636, l. c., s. 439.

[2] »Vår undersåte Erich Brorsson (Rålamb) hafver sig emot oss ohörsamligen anställdt (skriver Gustav Adolf till Rådet, Höchst d. 19 nov. 1631), och vår vilje och befallning i så måtto föraktat, att då vi i går om aftons sute med åtskillige främmande Furstar till aftonmåltid, och ingen annan var tillstädes, som för bordet träda, och oss tillbörligen i ett sådant samqväm uppå akta kunde, så hafve vi honom sjelf befallt, på det icke allt skulle snöpligen tillgå, att träda till bordet och der det vanliga credentzerandet förrätta; så hafver han denne vår befallning, i sådane Furstars och Herrars præsens, och den nödtorften (då ingen annan var förhanden) så litet ansett, att han strax hafver af salen tagit sitt afträde och oss den måltiden ingen vidare tjenst gjort.» Konungen befallte, att han skulle hemskickas och dömas. Ynglingen avvek, vilket så uppretade konungen, att han skrev hem det Rålambs gamle fader, Bror Andersson, då president i Åbo hovrätt, skulle avsättas och alla hans förläningar indragas, tills han sisterar sin son, emedan han honom ej bättre upptuktat. Det blev därvid, oaktat Rådets upprepade intercession. Erik Rålamb dog ung, i Paris 1635, uti Grotii hus, av vilken han, liksom av Axel Oxenstierna, mycket värderades. ADLERSPARRE, *Hist. samlingar*, I: 151 ff.

och adel, att i Stockholm upprätta ett riddarhus,[1] anmärka vi huvudsakligen: hela ridderskapet, så gammalt som nytt i Sverige och Finland, skall antecknas och delas i ätter, efter trenne ordningar eller klasser; den första innefattande dem, som till herrestånd äro upphöjde genom greve- eller friherrevärdighet, efter åldern av denna värdighet; den andra dem, som kunna bevisa det någon av deras förfäder varit bland rikets råd, varefter deras säten en gång för alla genom lott skulle bestämmas; den tredje alla andre, som frälse tjäna, och skola de taga säte, de äldre efter lott, de yngre efter adelsbrev; var ätt skall låta göra sig ett familjeinsegel med vapnet utan namn, vilket allenast brukas i riksdagsbeslut och allmänna akters beseglande: främsta säte på riddarhuset innehave rikets råd, men utan stämma, för övrigt varje ätt en röst, avgiven genom den som ätten väljer eller konstituerar till familjens huvud för den riksdagen: alle andre (ty hela ridderskapet, som laga år uppnått och ej har laga förfall, måste komma till riksdag) stånde på golvet, höre och tige: stämmorna samle den, som i varje klass främsta rummet innehar, i ett förtäckt fat, uppräkne dem offentligen och antvarde dem till lantmarskalken: pluraliteten av stämmorna i var klass utgöre klassens votum, »så att hela ridderskapet består på trenne stämmor» efter klasserna. Lantmarskalk have rätt att sammankalla ridderskapet, inför det föredraga konungens propositioner, moderera diskurserna, upptaga vota, och genom sekreteraren författa beslutet. Han nämnes av konungen. — Besynnerligt nog: denna befattning tillskrevs i allmänhet en ganska vidsträckt makt; ty det he-

[1] Den 6 juni 1626. »ther til att förwara sine Privilegia, hålla theras samquembder, Bröllop och andre solenniteter så och anrätta ther en Schola eller Collegium för theras Ungdom. —: jemväl: at Ridderskapet må uthi Rijkzdagerne och Möthen komma på Ridderhwset tilsamman, ther ordentligen öfwerwäga och deliberera the Ähranden, som bliffue proponerade, såsom ock elliest ther ordinarie möthes åth såsom gå en Bursse, the ther några twister sin emellan hafwe, som icke medh Rättegångh uthan medh förlijkningh tracteres eller the ther elliest sijn emellan något hafwa att affhandla.»

ter: »Vad som med Vårt tillstånd påbudet och slutet varder av Ridderskapet, det skall lantmarskalken exekvera och ingen fördrista sig att sätta sig där upp emot; varuti ock våre Ståthållare i provinserna hjälp och hand läna skole.» — De gamla släkternas övervikt framlyser i röstberäkningen efter klasserna, liksom adelns övervikt i allmänhet uti den bibehållna fordran att den mangrant borde infinna sig vid riksdagarna.[1] Det var också lantmarskalken, som med två adelsmän av varje klass, skulle överlämna rikskansleren riksdagsbeslutet.

Krigsbefälet fortfar att kallas till riksdagarna. Besluten äro utfärdade av »Sveriges rikes råd och ständer, grevar, friherrar, biskopar, adel, klerkeri, krigsbefäl, borgare och menige allmoge»;[2] men krigsbefälet, ehuru ej nämnt i riddarhusordningen, räknas till adeln. Adelns ordförande talar både för sitt stånd och för härens högre och lägre fullmäktige. Vid de överläggningar, som föregingo konungens kröning, göra »adeln och krigsfolket» gemensamma anmärkningar vid den försäkran som konungen avfordras, och adelns ed till Gustav Adolf svors av »Sveriges ridderskap och adel, krigsbefäl och menige krigsfolk».[3]

Med allt detta adelns förstärkta inflytande har likväl konungen, i avseende på *alla* stånd, den makt, som höves en anförare, sista ordet i överläggningar och beslut. Sådant intages bäst av *Riksdagsordningen*, som nio år tidigare än riddarhusordningen, år 1617 föreslogs; emedan mycken oordning hittills varit med riksdagar och många

[1] Axel Oxenstierna finner däri en nödig försiktighet. Ibland skäl, som rikskansleren under förmyndarestyrelsen år 1642 anförde i Rådet emot adelns begäran, att skicka utskott till riksdagarna, nämnes, att det tillhörde deras värdighet (interest dignitatis) att de uppehålla sina vota, som är en stor dignitas och libertas uti riket, och att de komma tillsammans att avvärja mycket ont, som påkomma kan. *Palmsk. handskr.*, t. 190.

[2] Så länge arvförstarna levde och änkedrottningen var sin yngre sons förmynderska, ser man hennes och förstarnas namn främst i riksdagsbesluten.

[3] Se eden hos STIERNMAN, *Riksdagars och mötens beslut*, I: 728.

kommit okallade. När riksdag skulle begynnas och Ständerne samlas på Rikssalen, borde konungens stol sättas främst, hertig Karl Filip sitta på hans högra och hertig Johan på hans vänstra sida: därnäst vid långväggen till höger de fem Riksens höga ämbeten, till vänster de övriga rikets råd: vidare å högra sidan på vissa därtill förordnade bänkar, grevar, friherrar, adel, näst adeln krigsbefälet: till vänster, näst rådet, biskoparna och prästerskapet: därefter borgerskapet: nederst, mitt i salen, bondeståndet. Endast riksdagsmän kunde vara närvarande; utom den unga adeln, som stod vid dörren. Sedan konungen av Ständerna blivit beledsagad på salen och hälsat dem, skulle först var arvförste, själv eller genom fullmäktig, därpå en av ridderskapet (lantmarskalken efter riddarhusordningens utfärdande) på adelns och krigsbefälets, slutligen ärkebiskopen å *samtelige* ofrälse ståndens vägnar göra konungen underdånig lyckönskan; varefter konungen överlämnar de punkter, om vilka Ständerna böra rådslå, och åter beledsagas i sin kammare. Därmed stiga Ständerna åter tillhopa på Rikssalen, och därifrån vart stånd i sin kammare att överväga punkterna, och sitt svar och betänkande skrifteligen författa. Detta, »var det icke på en dag ske kan, må ske på två, tre eller flere»; varunder Ständerna även, om de så vela, må sammankomma till gemensam överläggning. Till hemlighetens bibehållande förordnas allmogen edsvurne skrivare, och i samma ändamål må ej heller konungens propositioner (de enda överläggningsämnen) av någon hemtagas, utan skola Ständerne på sine förordnade rum dem överläsa, berådslå och betänka. När svaren äro färdige, samlas Ständerne åter och intaga sina säten. Då vill Kongl. maj:t åter komma till dem, och förhöra svaren, vilka vart stånd särskilt genom sine deputerade överantvarda skall skrifteligen, och samma svar sedan med skäl förklara. »Är nu Kongl. maj:t med svaret tillfreds: väl och gott. Är där något betänkande uti, då replicerar

Kongl. maj:t anten skriftligen eller munteligen, efter som sakens viktighet kräver. Var ock någon skiljaktighet finnes emellan Ständernas resolutioner, då må i Kongl. maj:ts närvaro vart stånd genom en av de sina försvara och förfäkta sin mening, på det, när skälen äre förhörde, man desto bättre kan hålla dem mot vartannat och bese, vilken den bästa grunden haver; så länge att de kunna skäligen förenas» eller »*Kongl. maj:t tager därav det bäst är*».[1] — Denna ordning blev av Ständerna »såsom god, skickelig och sirlig» antagen.

Enkla former! De första bestämda för en svensk ståndsriksdag; och likväl i verket föga skiljaktiga från de äldsta, i vilka konungen talade till landshären och tillrop avgjorde beslutet! Också var ståndsrepresentationen ännu ej fullt utbildad. Man kan egenteligen blott säga detta om det första ståndets, som ock överväxte de övriga. Mycket var ännu obestämt. Alla adelsmäns närvaro, (så vitt de ej hindrades av år, sjukdom eller rikets tjänst), var, om ock laglig, likväl föga möjlig. Av prästerskapet kallades gemenligen biskopen i vart stift, med en ledamot av kapitlet, samt en präst av vart härad: av borgerskapet borgmästaren och en av rådet eller menigheten i varje stad: av bönderna en eller två från vart härad.[2] Täta och korta riksdagar, svåra vägar, krig och andra hinder, gjorde att mången riksdagsman uteblev, särdeles från avlägsnare landsorter. Så hunno inga från Finland till riksdagen i Örebro 1614, vilken varade något över en månad; varföre konungen på en sammankomst i Borgå lät en del av de finska Ständerna bekräfta de

[1] Ordning som hållas skall uthi Rijksens Ständers möther och sammankompster, så ock uthi omröstandhe på Rijkzdagen, giord i Örebro den 24 Januarii, Anno 1617. STIERNMAN, l. c. I: 706.

[2] Vid riksdagen 1611, då Gustav Adolf emottog regeringen, ändrades den första riksdagskallelsen i så måtto, att då allenast 2:ne präster (utom biskopen och en ledamot av kapitlet) ifrån vart stift först blivit kallade, sedan tillades, att en präst skulle komma från varje härad, »såsom förr varit vanligt». Till riksdagen 1611 kallades tvenne bönder från vart härad, likaledes 1617. Vid andra tillfällen (t. ex. 1635) kallades blott »en skickelig och beskedlig danneman» av varje härad.

svenskas beslut, och tog de övriges underskrifter i länen.[1] År 1616, under ryska kriget, höll konungen i Helsingfors en egen riksdag på en vecka med Finlands Ständer, vilka beviljade en lika gärd, som den vilken utgått 1613. Finnarne förmante därpå svenska Ständerna i ett eget brev, att vara lika beredde till fäderneslandets försvar, vilket de så mycket snarare förmodade, som de själve mest lidit av kriget. Denna förmaning besvarades först av Ständerna i Småland, som, församlade i Kalmar, med tacksägelse för finnarnas nit, lova att med samma beredvillighet utgöra gärden, vilken ock av konungen genast utskrevs över hela riket, med ursäkt, att tiden ej annorlunda tillät.[2]

Vi finna här således provinsialständer på visst sätt beslutande för hela riket; och de åberopade exemplen visa oss även, huruledes bevillning åtages under det dess belopp lämnas obestämt. Den gärd, varom i det föregående handlas, var den så kallade *landtågsgärden* till krigsfolkets underhåll. Vid 1612 års riksdag lovade bönderna att komma Kongl. maj:t till hjälp med en sådan »efter förmögenhet och ämne», varom konungens utskickade gode män i landsorterna skulle ytterligare med dem handla.[3] Detta var vanligt med gärder, som utgingo i naturalier. Däremot begynte den tanken göra sig gällande, att penningehjälp borde beviljas och bestämmas på allmän riksdag.[4] Dock gjorde nöden även härifrån undan-

[1] Ständernas i Finland beslut (i Helsingfors och Borgå län) d. 30 juli 1614. STIERNMAN, l. c. I: 698. Jfr HALLENBERG.

[2] Se finska Ständernas brev till Sveriges Ständer och Smålands Ständers brev till finnarna hos WIDEKINDI, l. c., ss. 339, 340.

[3] Allmogens biavsked om den hjälp de beviljat hava. Stockh. d. 25 nov. 1612. STIERNMAN, l. c. I: 678. I bestämd bevillning åtogo sig bönderna på samma tid 4 daler ($2^2/_3$ riksdaler specie) av vart krono- och skattehemman, och skulle två fullsätes frälsebönder räknas mot en krono- eller skattebonde.

[4] År 1614 visste riksråden ej annat medel till ryska krigets utförande, än att handla med allmogen om undsättning: penningehjälp vore ej i allmogens makt, ej heller kunde konungen sådant påbjuda utan allmän riksdag, vilken icke borde hållas i konungens frånvaro; men gemene man kunde snarast övertalas till en ansenlig landtågsgärd, och fördenskull hade de författat förslag till samma gärd. Puncta Senatus Consulti hos WIDEKINDI, s. 240. Gärden blev utskriven.

tag. Då 1613, efter freden med Danmark, Älvsborgs lösen skulle betalas i silver, sammankallade konungen, för att ej så ofta betunga landet med riksdagar, i stället ett utskott av Ständerna, bestående av tvenne adelsmän från vart landskap, biskoparna och en präst från varje domkapitel, samt borgmästare och råd i Stockholm, å Städernas vägnar,[1] vilka tillika med Rikets råd skulle därom överlägga. Det heter väl i deras förslag, att de »ingen av de andra Ständer, som icke tillstädes äro härmed i någon måtto velat prejudicera eller dem deras betänkande och samtycke betaga». Men förslaget blev gällande såsom beslut; och den drygaste bevillning, som dittills i Sverige utgått, blev ej annorlunda samtyckt.[2] Tvenne följande riksdagars stillatigande härtill ansågs såsom ett uttryckeligt bifall. Så betaltes en million riksdaler på sex år, i en tid då det fordrades en tunna råg att anskaffa en riksdaler.[3] Det var i rikets högsta nöd; varföre ock konungen och Rådet till Älvsborgs lösen sände sitt eget silver

[1] Jfr HALLENBERG, II: 665.

[2] STIERNMAN, I: 689.

[3] Älvsborgs lösen utskrevs på fyra år, men sista avbetalningen skedde först den 20 januari 1619, då bevillningen lämnade ett överskott av 200,000 svenska daler (133,333 1/3 riksdaler specie) som användes till gäldande av andra kronans skulder, HALLENBERG, IV: 810. Till Älvsborgs lösen betalte, enligt beslutet d. 22 juli 1613, ridderskapet och adeln för var häst de borde hålla i rusttjänst, 32 r:dr årligen, en biskop 40 r:dr, en kammererare eller sekreterare 40 r:dr, en superintendent, stads- eller sockenpräst 16 r:dr (dock skulle biskopen jämka, att det skedde efter förmögenhet), en professor eller skolemästare 8 r:dr, en kapellan i städerna 4 r:dr, en kapellan på landet 2 r:dr, en räntmästare, myntmästare och tullnär 50 r:dr, en fogde eller skrivare 10 r:dr, en underlagman och lagläsare 12 r:dr, vid kavalleriet var ryttmästare, löjtnant eller fänrik 20 r:dr, vid infanteriet var knektehövitsman, löjtnant eller fänrik 12 r:dr: var gemen ryttare, landsknekt, drabant och andre sådane som besuto hemman, samt borgare och bönder, frälst eller ofrälst utan åtskillnad, 2 r:dr (dessutom borgare och bergsmän efter förmögenhet), var dräng av 15 års ålder 1 r:dr, var piga 1/2 r:dr m. m. Bevillningen skulle utgå i goda gilla riksdalrar eller gott silver, 2 lod och ett kvintin räknat på riksdalern. Den som ej ägde riksdalrar, in- eller utländska, fick betala i gångbara svenska penningar, dock icke i mindre mynt än halvdalrar, (då 6 mark eller 1 1/2 daler räknades på riksdalern) eller ock i koppar, järn, spannemål, då ett pund koppar värderades till 1 1/2 r:dr, ett skeppund stångjärn till 4 r:dr, en tunna vete till 1 1/2 r:dr, en tunna råg eller malt till 1 r:dr. Se beslutet hos STIERNMAN, I: 684 och HALLENBERG, II: 671.

på myntet, och adeln för sina underhavande ej njöt något undantag.[1]

Riksdagsordningen gjorde ej slut på dylika oformligheter. Den innehöll om sättet för bevillning intet särskilt förordnande, och i denna fråga voro lag och hävd dels obestämda, dels stridiga. Vi ha anmärkt, huruledes redan tidigt flera utskylder avlagt sin ursprungligt tillfälliga natur av bevillning, och blivit stående skatter.[2] Utgående i en mängd olika persedlar efter olika landsorters natur (en olikhet, som än i dag äger rum), utgjorde de tillsammans den så kallade *årliga räntan* redan i de äldsta bibehållna kronans jordeböcker från Gustav I:s tid. Nya grenar inympas alltjämt på den gamla stammen. Så finner man, vid den tid landslagen utgavs, allmänna besvär gängse, som denna lag själv ej nämner och landskapslagarna till och med förbjuda. — Under Unionen, då i så många avseenden våld gick för rätt, tyckas flera sådana besvär ha uppkommit genom de utländska fogdarna, *byggnadshjälp* och *dagsverken* till slotten (vilka besvär dock till en del äro äldre), *inkvartering* av krigsfolk och *gärder* till dess uppehåll under åtskilliga namn, samt *fodring* av hästar för konungens och dess ämbetsmäns räkning.[3] Karl Knutssons fogdar voro ej bättre än de utländska. Sturarne förskaffade allmogen någon lisa, särdeles gäller detta om Sten Sture den äldres förvaltning; men krigstillståndet blev från hans sista dagar till Unionens slut oavbrutet, och de store synas under den allmänna oordningen, såsom innehavare av kronans län, väl ha sörjt därföre, att de nya besvären ej måtte råka i förgätenhet. Sålunda hade folkets gamla självbeskattning allt mer blivit föremål för de rådandes godtycke. Förhållandet änd-

[1] Nämligen enligt beslutet. I verkställigheten klagar konungen över underslev.

[2] Jfr *Geijers Saml. skr.*, denna uppl., del IV: 617—618.

[3] Jfr redan drottning Margaretas ursäkt i detta avseende, *Geijers Saml. skr.*, denna uppl., del IV: 543.

rades föga under de första Vasakonungarna; i synnerhet, som, enligt landslagen, bevillning ej var, vad i senare mening kallas, riksdagsfråga,[1] och representationen ännu länge vacklade emellan Landskapsständer och Riksständer. Den förstärkta konungamakten trädde naturligtvis emellan; och så ser man Gustav I stundom utskriva stora skatter blott med Rådets åberopade bifall. Hans söner voro i detta avseende ej samvetsgrannare; och framför allt visar Johan III:s oordentliga regering, med få riksdagar och snart sagt ständiga krig, en följd av dryga egenmäktigt utskrivna skatter, oaktat de av Ständer beviljade nu voro högre än någonsin, och t. ex. vid konung Eriks avsättelse, var femte penning utgick av fast och löst och 1573 var tionde penning av all lös egendom.[2] Man träffar godtyckligt utskrivna gärder — den så kallade *landtågsgärden,* eller andra motsvarande, — nästan årligen.[3] Karl IX:s täta riksdagar förändrade förhållandet till någon del; och vid 1602 år riksdag ser man till och med en beviljad gärds belopp bestämt, ehuru den utgick i varor.[4] Dock blev detta ej regel. Uti samma riksdagsbeslut säga Ständerna: »Vad skjutsfärder och gästningar (högst dryga besvär) angår: item de många små persedlar, som undersåtarne i deras årliga skatt pläga utgöra: desslikes åker- och ängerödning; det have vi allt hemställt vår Nådige Förste och Herre: och vad Hans försteliga Nåd därutinnan med sitt Råds råde framdeles gör och stadgar, riket och undersåtarne till godo, därmed vele vi låta oss nöja, och oss såsom hörsamme undersåter därefter rätta, och kan det efter lägenheten i lagboken infört bliva.» Om också detta

[1] Den skedde, i de fall, då lagen sådant tillät (se *Geijers Saml. skr.*, denna uppl., del IV: 617—623), genom överenskommelse med de särskilda landskaperna.

[2] Johan Skyttes yttrande i Rådet 1627. *Palmsk. handskr.*

[3] Enligt anteckningar ur kammarkollegii arkiv, oss benäget meddelade av hr adjunkten Bergfalk.

[4] Mandat uppå den hjälp, som bönderna hava beviljat Stockholm d. 17 juni 1602. STIERNMAN, I: 541.

sista åsyftade, att sådant nu en gång för alla måtte bliva lagligen bestämt; så ser man likväl att Ständerna uppdragit bestämmelsen åt regeringen. Den *ekonomiska lagstiftning*, som ännu är svensk konungs ensak, innefattade sålunda fordom även en tämligen vidsträckt *beskattningsrätt*.

Det sades vid Gustav Adolfs grav: »Han kom till riket med två tomma händer, men tog ingen sitt ifrån med våld; utan vad riksens nödtorft krävde, lät han sin allmoge på fri möte veta, att de måtte sakerna betänka och efter lagen hjälpa till kronones behov.»[1] I jämförelse med föregående tider har detta omdöme sin riktighet; och det hör till denna konungs odödliga ära, att han, den störste krigare på Sveriges tron, var den minst våldsamme regenten av sin stam. De som så mycket orda om de skattebördor, med vilka han belastat svenska jorden, borde åtminstone veta, att vad som under honom skedde med lag, oftast före honom skett med olag, och att godtycket, som förut nästan var regel, nu visar sig såsom undantag. — Tiderna voro svåra och prövande: de lagliga formerna, såsom vi sett, obestämda. Därav olikhet i dessas tillämpning, även efter *riksdagsordningens* utfärdande. *Utskotten*, som sedermera övertagit en så viktig del i svenska riksdagshistorien, begynna med den viktigaste, att själve, en riksdag i sammandrag, besluta med Riksens ständers rätt. Ty än kallas Ständerna i gemen, än åter, då omständigheterna fordra hastiga beslut, blott »några de förnämste av Rikets ständer». Likväl voro riksdagarna täta; ty Gustav Adolf styrde, liksom sin far, i oupphörligt samråd med Rikets ständer, även i vad till rikets yttre politik hörde.[2] År 1617 var allmän riksdag både i Örebro

[1] Personalier till likpredikan över Gustav Adolf i Stockholm d. 22 juni 1634 av JOHANNES BOTVIDI.

[2] »När konung Gustav Adolf levde, frågade han Ständerna i gemen, om han skulle draga hit eller dit, *nam quod Populus vult, Deus vult;* men *huru* han skulle taga saken före, det kommunicerade han intet med Ständerna

och Stockholm, då Ständerna till polska kriget beviljade den förr omtalta *landtågsgärden*, nu till bestämt belopp. År 1620 sammankallades till Stockholm några fullmäktige av adeln från var landsort, biskoparne, samt utskickade från en del av städerna, för att jämte Rikets råd och ståthållarna i länen rådgöra om tvistigheterna med Danmark; och detta utskott beslöt åläggandet av de så kallade *boskapspenningarne*, som under tvenne år skulle utgå efter antalet av hästar, större och smärre kreatur samt utsädets belopp. Det var en förmögenhetsavgift, vari frälsets bönder deltogo till hälften mot krono- och skattebönder, och varifrån prästeståndet samt städerna löste sig genom särskild bevillning. År 1621 var allmän riksdag, då landtågsgärden förnyades, och åter 1622, då *lilla tullen* och *accisen* infördes samt boskapsskatten förlängdes, varemot konungen eftergav halva den så kallade byggningshjälpen. På riksdagen 1624 fördubblades boskapspenningarna på tvenne år; och 1625 åtogo sig alla stånd *kvarntullen* till uppehållandet av en ständig krigsmakt. År 1627 höllos tvenne riksdagar, i februari och december. På den förra förnyades åter bevillningen av boskapspenningarna: på den senare begynte kvarntullen förvandlas i den personella avgift, som kallas *mantalspenningar*. Tillika valdes, enligt konungens önskan, ett *hemligt utskott av alla fyra ståndén*, för att, med Riksens ständers rätt, yttra sig om religionskriget i Tyskland. Utskottets Betänkande är av d. 28 januari 1628, och gillades år 1629 av de åter församlade Ständerna. Detta var den sista allmänna riksdag under Gustav Adolfs regering. Åren 1630, 31, 32 voro blott Riksens ständers utskott av adel, prästerskap, krigsbefäl och borgare tillhopakallade, ehuru dessa sammankomster även kallas riksdagar. Vid det första av de sistnämnda hemställde konungen, (emedan inhemskt krigsfolk fanns nog, att

utan med några av Rådet, *sub fide silentii.*» Axel Oxenstierna i Rådet 1640. *Palmsk. handskr.*

hemma bevaka gränsorna, och han därute mest kunde bruka främmande), om ej undersåtarne ville lösa sig från utskrivningen med penningar. »Men alldenstund» — svaras det — »en part av oss hava hållet något svårt före en sådan summa penningar för denna gången att bevilja, helst emedan den menige allmoge, som detta mest angår, icke själv haver varit tillstädes; ty är av Kongl. maj:t för gott ansett, att förordna kommissarier, som emellan nu och hösten resa i vart landskap och där kalla adel och oadel tillhopa och med dem fullkomligen avtala, vad de i så måtto göra vele.» Konungens egna brev härom till landskapernas menigheter äro daterade från flottan, på vilken han var i begrepp att övergå till Tyskland.[1] — Först i början av följande året underrättar honom Rådet, att varken denna så kallade utskrivningshjälp eller boskapsskatten, i anseende till dålig årsväxt, kunde utgå; ehuru den senare skatten vid 1629 års riksdag blivit ånyo för tvenne år beviljad. Konungen, just då stadd i största behov, eftergav likväl bägge. »Vi vilja hellre mista hjälpen — skriver han — än giva anledning till förtal, och att orättrådige föreståndare sin taska med allmogens svett och blod späcka, och oss och armén med disputer betala.»[2]

På riksdagsvalen har konungen ej övat allt det inflytande, som regeringen efter honom tillät sig. Man ser, att biskoparne mest utsett prästeståndets riksdagsmän,[3] och att borgmästrarna i städerna ansetts för självskrivne därtill, kan slutas av riksdagskallelserna. Man märker, att konungen stundom undviker böndernas närvaro, och hellre, i synnerhet, då han själv är frånvarande,

[1] Älvsnabben d. 9 juni 1630. *Registratur* i Riksarkivet.

[2] Till Rikets råd. Neubrandenburg d. 3 febr. 1631. *Registr.* — 1632 d. 18 febr. beslöt Ständernas utskott boskapsskattens fortfarande ännu i två år.

[3] Före 1624 års riksdag skrevs till biskoparna, att de skulle taga med sig till riksdagen de beskedligaste och förståndigaste prästmän, som kunde begripa fäderneslandets fara, veta att meddela några råd, och med vilka man kunde tala förtroligen. HALLENBERG, V: 135.

kallar ett Ständernas utskott. Dock hade bönderna vid allmän riksdag i hans tid fullkomligen fritt språk. Det synes bäst av de försiktighetsmedel däremot, som Kristinas förmyndarregering sedermera fann sig befogad att vidtaga.[1]

Vi hava anfört alla Gustav Adolfs riksdagar efter riksdagsordningens antagande, och tillika alla de utlagor, som efter honom blivit beständiga. Såsom man ser, voro de det ännu icke i hans dagar, utan förnyades merendels tid efter annan av Ständerna. Först genom de fortsatta krigen övergingo de till stående skatter. I deras fördelning sökte han, så mycket som möjligt, närma sig till grundsatsen av likhet för alla stånd, efter förmåga, vilken regel ofta så väl av konung som Ständer inskärpes. I riksdagsbeslutet om lilla tullens införande yttra sig Ständerna: »Den vele vi samteligen, utan åtskillnad av vad stånd vi äre, ingen undantagandes, vara undergivne, på det av ens och annans frihet icke ett stort underslev förorsakas måtte, och således göras kronan onyttigt, vad vi till krigens utförande väl beslutat och lovat

[1] Före 1635 års riksdag skrev förmyndarregeringen till landshövdingarna, att, såsom de väl själve veta, huru svårt det är att komma till något slut med allmogen på riksdagar, efter häraderna merendels pläga förordna till riksdagsmän »dem som framtalige äre och ringa besked med sig hava», alltså begäres nådeligen, det de (dock »*caute* och *in secreto*») ville därhän arbeta, att sådane personer måge till riksdagsmän förordnas, som äro »väl affectionerade, och af förstånd och gemüthe tjenlige» att rådslå med de andre Ständer om riksens högvårdande ärender; vilket landshövdingarna sålunda »med maner och discretion efterkomma skulle». Stockholm d. 3 sept. 1635. Ur *Nordinska handskrifterna.* — Man finner sedermera kronofogdarne välja allmogens riksdagsmän, varvid de skickade dem, som åtogo sig det för bästa köpet, under det fogdarne själve till högre belopp uppburo herredagspenningarna. Detta förböds genom resolution på allmogens besvär 1672 (jfr STIERNMAN, *Riksdagars och mötens beslut*, II, s. 1649); utan skulle hädanefter häradshövdingen med nämnden välja skicklige och beskedlige män till herredagskarlar. Men 1680 förklarade konung Karl XI: Kongl. maj:t ogillar alldeles, att häradshövdingarne välja och utsätta herredagsmän bland allmogen; vill fördenskull nådigst, att allmogen må själv utvälja och förordne sine herredagsmän efter eget behag och godtycko, allenast landshövdingarne tillse, att gode och skickelige män därtill tagas. Men vad skärskådandet av deras anbringande vidkommer, som landshövdingarne förmena först borde av *dem* ske, så kan allmogen på allmän riksdag ej förnekas, att framföra alla de besvär och klagomål, som de kunna hava att andraga. l. c. II, s. 1839.

hava: dock, så framt samme tull befinnes framdeles, efter någon tid, skadelig och oss odrägelig, då förse vi oss till Kongl. maj:t ödmjukeligen, att den icke bliver kontinuerad.[1] Vid 1625 års riksdag, då kvarntullen antogs, anföres såsom skäl: »att de hjälper och ovisse skatter, som nu landet påligga, icke mycket ville förslå — efter ty de förnämste Ständer och rikaste i landet med sine hjon, landbönder och folk äre där frie före»; varföre »vi upptänkt, överenskommit och gillat, att en tull kronan må tilläggas av all den säd, som föres till kvarn att malas, evad den tillhörer adel eller oadel, lekt och lärd, ingen undantagande, som under Sveriges krona är besuten eller där vistas». Adeln förbinder sig särskilt därtill, av den kärlek de, som trogne undersåter och patrioter, bära till Kongl. maj:t och fäderneslandet. Av adeln har ingen svensk konung före Gustav Adolf fordrat och erhållit större uppoffringar. Den svåraste återstod, då med 1627 års riksdag all hittills gällande frihet för *utskrivning* upphörde. »Efter riket bäst försvaras av infödde svenske krigsmän», säga Ständerna, »have vi samtelige oss därhän förenat, att vi, Kongl. maj:t till underdånigste tjänst och riket till undsättning, velom en allmän utskrivning respektive tillstädja och undergå, uti vilken var tionde man, som hittas så på krono, som skatte, så på frälse (både innan och utan friheten) som på präste-, fogde-, skrivares och andre frihetsgårdar, skall utnämnas till att brukas uti kronans tjänst för en landsknekt.[2] Sammaledes skall ock i städerna var tionde man skrivas till båtsman.» Dock skulle sådant, emedan det strävar emot adeliga privilegier och andra friheter, ej lända efterkommandom till förfång. Så förblev det till Gustav Adolfs död. Vid samma riksdag medgav adeln, att frälsets bönder skulle utgöra boskapsskatten

[1] Adeln blev dock personligen befriad från lilla tullen.

[2] Såsom för övrigt förpliktad till krigstjänst förblev likväl adeln personligen (och även för sitt husfolk), fri. Dess underhavande hade eljest vanligen endast till hälften mot andra bönder deltagit i utskrivningen.

lika med krono- och skattebönder. — Det är av sådana stora, oförnekeliga drag, som man skall döma till den anda, som denna tid livade Sveriges Ständer.

Likväl höras även klagomål över skatterna: och de nya infördes ej utan oroligheter. År 1620 klagas, att den hjälp som hittills plägat utgå till kronan, förorsakat missnöje och ofta måst avkortas, emedan den fattige och husarme giver lika med den rike och förmögne, varigenom många blivit boslitne och hemmanen ödelagde;[1] därföre skulle den nu beslutna boskaps- och åkerskatten rättas efter vars och ens förmögenhet. Men då, till dess utrönande, prästen, länsmannen och kyrkans sexmän i var socken skulle uppskriva varje bondes kreatur och utsäde, finnes lätt, att sådant även borde medföra stora olägenheter. *Landtullen* och *accisen* lade i Sverige förr okända band på den inre rörelsen. Alla städer fingo *staket* med *portar* och *tullhus*. *Uppsyningsmän,* eller *brokikare,* såsom de vanligen kallades, blevo anställde. Vid marknadsplatserna inne i landet skulle detsamma iakttagas. De vanligaste hussysslor, *brygg, bak, slakt,* fingo ej mera i städerna fritt idkas. Också väckte allt detta i början stort missnöje. Konungen klagar, att i Stockholm en hop oroliga människor överfallit tullnärerna och med tull- och accisordningen »gjort apespel och gäckeri», varföre sådana freds- och förbudsbrytare hotas, efter rannsakning och dom, med döden.[2] En mölnare halshöggs sedan på Uppsala torg, emedan han vid Älvkarleby marknad uppeggat bönderna att neka till tullen, såsom vore den ej av Ständerna beviljad: i Västergöt-

[1] Se riksdagsbeslutet. Man gjorde väl skillnad emellan fullsutne bönder och andra (de förre kallas ock helgärdsbönder, de senare halvgärdsbönder, och två av dessa svarade i gärder mot en av de förstnämnda, liksom två torpare åter mot halvgärdsbonden. Jfr beslutet om landtågsgärden 1617), men alle fullsutne bönder, utan avseende på skillnaden i förmögenhet för övrigt, betalade lika. (Jfr *Geijers Saml. skr.*, denna uppl., del IV: 618).

[2] Patent om tullbetjäntes försvar. Stockholm d. 26 nov. 1623. Sjötullen eller stora tullen var gammal. Den uppbars även mellan Sverige och Finland, och emellan östra och västra Sverige, vilket senare avskaffades 1649.

land, där bönderna vid Hova marknad fördrevo uppsyningsmännen och nedrevo samt uppbrände tullhusen, dömdes tvenne av anstiftarna till döden; och värmlänningarna, som vid marknaden i Bro (sedermera Kristinehamn) företagit sig dylikt oråd, fingo endast nåd, emedan uppploppet mest skett av okunnighet om den utfärdade förordningen.[1] Den sedermera särskilt införda *kvarntullen* var en besvärlig skatt,[2] så mycket mer, som, för nödig uppsikts skull, alla smärre överflödiga bäcke- och väderkvarnar och slutligen även handkvarnarna, vilka de fattige mest brukade, skulle utdömas. Detta fanns hårt och ogörligt, och väckte även oroligheter,[3] varföre ock konungen skrev hem från Tyskland: »Handkvarnarna må bliva som de äro: vi hålle det för kvarntull nog, när en arbetar, så armarna värka.»[4] Vi ha redan nämnt, att denna skatt övergick till de så kallade *mantalspenningarna.* Därmed återtogs, ehuru mot konungens önskan, den personella beskattning, som med samma namn redan under Karl IX någon tid utgått av de ofrälse ståndén till krigsmaktens underhåll, men av Gustav Adolf såsom menlig för de fattiga blivit avskaffad.[5]

Hårdast drabbade utskrivningarna under så långvariga krig. »Därmed», säger Axel Oxenstierna, »äre åtskillige sätt hållne i förra konungars tid: under tiden har man tagit alla drängar: i konung Eriks och Johans tid alle torpare, och, var flere än en bonde äro fundne på hemmanet, äre de övrige utskrivne: under tiden har man

[1] Detta skedde efter konungens död, se *Registratur* för 1638.

[2] En tunna råg gällde nu $1^1/_2$ r:dr specie. Tullen därför var i det närmaste $^1/_6$ r:dr, d. v. s. en niondel avgick till kronan, utom tullen till kvarnägaren.

[3] Såsom i Oppunda härad i Södermanland. *Registratur* för 1627.

[4] Till Rikets råd. Werben d. 6 aug. 1631. *Registr.* Därom säger likväl Axel Oxenstierna: »När konungen gav fritt att bruka handkvarnarna, blev kvarn-tullen förlorad, och drog ej sedan 50,000 daler över hela riket.»

[5] Under konung Karl IX hade så kallade mantalspenningar (även hjonelags- och folkpenningar) senast blivit beviljade 1610 på ett år. — På Gustav Adolfs första riksdag avskaffades de. STIERNMAN, I: 662. Förvandlingen av kvarntullen i mantalspenningar började 1627. Dock omtalas särskilt mantalspenningar för prästerskapet i 1624 års riksdagsbeslut. Kvarntullen blev 1655 i de större städerna åter upplivad.

gått efter mantalet, under tiden efter gårdetalet.»[1] För att ge ett begrepp huru därmed tillgick i Gustav Adolfs tid, vilje vi anföra ett utdrag ur konungens fullmakt för utskrivningskommissarierna[2] över hela riket år 1627, sedan, vid riksmötet i början av detta år, Ständerna till största delen upphävt de forna undantagen. Bönderna skola sammankallas häradsvis ifrån predikstolen, med förmaning att mangrant infinna sig, därjämte präster, hovtjänare, krigsbefäl, krigsfolk, båtsmän, fogdar, arrendatorer (av kronans inkomster), skrivare, fogdekarlar, länsmän och fjärdingsmän. Prästerna skola förut, med tillhjälp av länsmän och kyrkans sexmän, upprätta en längd på allt manfolk av femton år och därutöver, och äro för sannfärdigheten därav ansvarige. Tillsyn därmed skola häradshövdingen och häradsfogden hava. På utskrivningsdagen skola kommissarierna först låta upplåsa sin fullmakt, och efterfråga om alle äro tillstädes. Därpå skola de taga för sig prästens rulla och, när *nämnden* är satt (de samme tolv bönder som suto i häradets ting), skall allmogen indelas i rotar, tio skatte- och kronobönder, och tio frälsebönder i var rote. I roteskrivningen skall man ej gå efter *hemmantalet* utan efter *mantalet*.[3] Vid nämningen skall iakttagas: att den som nämnes i var rote, är frisk och sund, stark av lemmar och, så mycket skönjas kan, modig,[4] i år från aderton till trettio och däröver: att där drängar funnes i roten, de togos framför bonden; dock så, att sonen bliver förskonad för de föräldrar som redan ha en son i tjänst, eller redan mistat en sådan mot fienden, om annan råd finnes:

[1] Axel Oxenstierna i Rådet 1641. *Palmsköldska handskrifterna*, t. 190.

[2] Den 12 febr. 1627. *Registratur* för detta år i Riksarkivet.

[3] Vilket dock här ej betyder antalet av manspersoner, utan antalet av hushåll, utan avseende på innehavande större eller mindre hemmansdel (jfr HALLENBERG, IV: 546, not. a); så att ej tio manspersoner tillsammans utan tio hushåll ställde en knekt; dock finnes exempel på det förra.

[4] Konungarna Gustav I och Karl IX (den senare berömmer sig själv därav) voro stora fysionomister i detta och andra avseenden, och Gustav Adolf eftergav dem ej.

även skall hemmanens lägenhet tagas i betraktande, så att den som har större hemman, bliver så mycket mer i valet förskonad. Kommissarierna skola i roten räkna så från- som närvarande, och de senare skola svara för de förra. Bliver någon undandöljd, plikte därföre både prästen, länsmannen och nämnden (så många som övertygas ha vetat därom), och den undandöljde skrives bland lösdrivare. För det missbruk, som skett med lejning,[1] skulle varken krigsbefälet eller kommissarierna äga att en sådan tillåta, utan det skulle bero på de av konungen utnämnde mönsterherrar (sedermera upphörde lejningen[2] helt och hållet). Från utskrivning är ingen fri, undantagande adelns enskilde hov- och gårdsfolk (dock ej försvarsfolket), samt prästerskapets nödiga folk i städer och på landet. På bergs- och salpeterbruk, gevärsfaktorier och skeppsvarv skulle likväl endast det överflödiga folket skrivas, och på landet alle nybyggare, så mycket som möjligt, skonas.[3] Lösdrivare ingå ej i rotering, utan äro självskrivne till krigstjänst; dock må ej de som mistat äran, eller uppenbare ogärningsmän, mördare, mandråpare och horkarlar antagas.[4] — På samma sätt skall båtsmansskrivning ske i städerna. Längderna därtill skola uppsättas av befallningsmännen med borgmästare och råd. På landet skola prästernas mantalslängder årligen granskas samt sedan inläggas i häradskistan. Obehaget för prästerna att deltaga i sådana förrättningar mildrades genom den vikt deras ord hade hos rege-

[1] Se klagomålen över de »tjuvstycken», som i detta och andra avseenden skedde år 1616 hos HALLENBERG, IV: 547. År 1618 straffades en kapten tillika med hans löjtnant och fänrik till döden, emedan de i Småland våldsamt förrättat utskrivning och gynnat otillåten lejning, ibid. 726.

[2] Ifrån och med år 1628. *Utkast til en historia om Kongl. Södermanlands regemente*, 2 st., s. 45.

[3] I *Riksregistraturen* för 1627 d. 10 febr. finnes ett särskilt konungens brev om en sådan frihet för nybyggare i Värmland, Närke, Västergötland och Dalsland. Konungen säger sig själv ha befallt dessa nybyggens anläggning, och att därmed en god början vore gjord.

[4] *Registrat.* för 1618, cit. i *Södermanlands regementes historia*, 2 st., s. 43. — De övriga i var rote betalde till den utskrivne soldaten så kallade rotepenningar.

ringen, som lät den grundsatsen gälla, att de borde se på folkets bästa. Gustav Adolf själv ansåg dem som ett slags *Tribuni plebis,* och behandlade deras stånd med mycken varsamhet.[1] Häradshövdingen och fogden skulle vid utskrivningarna låta sig så det allmännas som den enskildes rätt vara om hjärtat. Att nämnden i samma ändamål var tillstädes, gav hela den stränga åtgärden ett folkmässigt utseende. Nämnden borde rannsaka, vilke skulle utskrivas. Nämndens frånvaro gjorde hela förrättningen olaglig.[2] Stundom överskred den sina gränsor. Så finner man 1614 dalkarlarna vägra ämbetsmännen att hålla utskrivningen, och förrätta den själve: varmed konungen förklarade sig den gången nöjd, för att stilla föregående oroligheter,[3] orsakade dels av utlagornas dryghet, varföre dalkarlarna anklagade adeln,[4] dels av det straff, som övergått deras hemrymda knektar. Ett mera vittutseende uppror uppstod 1624 vid blekingska gränsen, i Småland, börjad av knektarna där i landet emot deras överste Patrik Ruthven, en skottländare. Huvudmannen var, såsom fordom i Dackefejden (med vilken konungen förliknar detta uppror), även nu en utlänning. Det kvävdes i sin början genom anstiftarnas straff. En del av de upproriske bönderna skickades med sina hushåll till Ingermanland. På de övriges försäkran att vilja hålla sig stilla, befallte konungen rannsakningens upphörande. På samma sätt behandlades år 1627

[1] »Konung Gustav Adolf höll alltid prästerskapet vid gott humör; ty de äro såsom *Tribuni plebis*» sade den gamle greve Jakob De la Gardie i Rådet 1645. *Palmsk. handskr.*, t. 190. Flera av de store voro därföre ej gode på prästerna: »I England äro genom prästernas tillskyndan alle like gjorde såsom svinefötter» sade greve Per Brahe år 1650 i Rådet.

[2] Se klagomålen 1613, då detta någon gång hände, hos HALLENBERG, II: 715.

[3] HALLENBERG, III: 331. Vid samma tillfälle omtalas att i Dalsocknarna funnos tjugufyra menigheternas egna föreståndare, som kallades e d s s v u r n e.

[4] Prosten Elof Terserus i Leksand, bekant för både sin egen och sin hustrus (hon kallades S t o r m o r i D a l o m) myndighet i denna landsända, lät i anledning därav i kyrkorna uppläsa ett av sig författat försvar för adelsståndet, varav dock dalkarlarna synes ha hämtat föga uppbyggelse.

en upprorsrörelse i Orsa socken i Dalarna, för vilken en skräddare ställt sig i spetsen. Anstiftarne dömdes till döden: fyra sändes till Ingermanland (då Sveriges Sibirien), de övrige fingo nåd; och konungen utfärdade sitt brev att ingen skulle tillvita dalkarlarna den upproriske hopens förseelse.[1] Följande året nekade Kinds och Redvägs härader i Västergötland, att betala mantalshjälpen. Konungen skrev hem från Preussen, att sådant kommer av uppsyningsmännens »otidiga snorkande och pockande», varföre »emedan allmogen är i sig själv villig och god», de skola inställa sina barbariska procedurer med hugg och slag, eller straffas: i nödfall kunde krigsfolk »dock ej ur samma provins», mot de upproriske nyttjas. Bönderna återvände till lydnad på en skriftelig föreställning från konungen, att kriget fördes till försvar för deras kristeliga religion.[2]

Om utslaget av den nyss skildrade utskrivningen upplyser oss Axel Oxenstierna: »När konung Gustav Adolf råkade i det stora preussiska kriget, beviljades utskrivningen efter mantalet, och fick kronan då i förstone uti ett års utskrivning över hela riket 15,000 man, och i nästföljande utskrivningar 12,000; men sedermera, då var och en fick tid att tänka på underslev, icke över 6- till 7,000.» Han tillägger: »Utskrivning efter *mantalet* var den gamla seden, och konungen sökte förgäves övertala allmogen att låta den ske efter *gårdetalet,* så att gårdarna sinsemellan skulle sluta om en karl.»[3] De antydda undersleven voro utan tvivel av flera slag. Vi vilje endast anföra ett; emedan det säkerligen bidragit till den olikhet i beskattning, som i avseende på skattehemmanen överklagas. Det bestod däri, att ägare av mindre hemmansdelar ofta själve angåvo sig för helt gårdetal, emedan det var grundsats, att i utskrivningen taga de mindre

[1] *Registratur* för 1627.

[2] Till Rikets råd, Dirschau d. 24 juli 1628. *Registr.* Den 4 sept. frikallar konungen Dalarna dels till hälften dels helt och hållet från mantalspenningarna.

[3] Axel Oxenstierna i Rådet 1642. *Palmsk. handskrifterna,* t. 190.

underbefäl, till och med korporalen, därjämte krigsprästerna (4 på regementet), regementsskrivare, rättegångsväbel, rättegångsskrivare, barberare (d. v. s. fältskärer) och profosser fingo dessutom hemman och lön sig tilldelta.[1] Redan i hans tid slöt en och annan provins knektekontrakt med kronan för att slippa utskrivningen. Så anhålla Västerdalarna år 1629 att få förbliva vid sitt gamla kontrakt av d. 14 febr. 1623. År 1630 begära Österdalarna detsamma, vilket bifölls med tillägg, att, om de ville betala rotepenningarna till konungen, så skulle han i stället förse deras knektar med kläder och kost, såsom andra.[2] Men i allmänhet upphörde de fruktade utskrivningarna först i Karl den elftes dagar; ehuru de då ingångna knektekontrakter med provinserna blevo genom de så ofta förnyade uppsättningar av folk under Karl den tolfte ännu mer tryckande. Det överstiger våra begrepp, vad Sverige i dessa tider och under så långvariga krig har burit.

Tillgångarna synas föga svarande emot de stora företagen. 1620 års stat[3] upptager kronans inkomster i penningar och varuvärden (vilka senare likväl ej finnas fullständigt utförda), tillsammans till 1,280,652 svenska daler, svarande i det närmaste mot 853,768 riksdaler specie eller 2,276,714 nu gällande svensk banko. De stego väl sedermera under denna regering betydligt, så väl genom de nya skatterna, som genom återfallet av hertig Karl Filips förstendöme (Södermanland, Närke och Värmland) och andra län, vilka dödsfallen inom konungahuset förenade med kronan[4] (ehuru man härvid får av-

[1] Se Södermanlands regementes tilldelning för år 1632 i samma regementes historia.

[2] Se konungens brev av d. 5 febr. 1629 och d. 13 febr. 1630 i dessa årens registratur. År 1624 ingick en del av Västmanland, för att slippa utskrivning, ett knektekontrakt, att av varje sex hushåll utgöra en knekt, den de ville underhålla, då han var hemma och förse honom med vägkost, då han fordrades till tåg. HALLENBERG, V: 122.

[3] Se ett utdrag därav hos HALLENBERG, IV: Bilagan n. 3.

[4] Karl Filips hertigdöme, det sista någon svensk prins innehaft, kom med hans död 1622 till kronan. Redan förut hade detsamma skett med

draga att både pest[1] och missväxt på 1620-talet hemsökte Sverige); men inkomsternas otillräcklighet visas bäst av de *utomordentliga* hjälpemedel regeringen nödgades anlita, i synnerhet för att till krigen åtkomma reda penningar, varpå var stor brist, under det kronans inkomster (som just därföre svårligen låta beräkna sig i penningevärde) mest utgingo i varor och personliga tjänstbarheter både utom och inom de i riksstaten upptagna titlar. Så förekomma en mängd särskilda besvär, varibland *skjutsfärd* och *gästning* utan tvivel voro för landet de mest tryckande, och dessutom frivilliga hjälpegärder, dagsverken och körslor för allehanda behov, vilka konungen ursäktar därmed, »att undersåtarne måste se på tidsens lägenhet». De utomordentliga hjälpemedlen voro:

I) *Lån.* Rikets gäld hade Gustav I betalt. Erik XIV gjorde ny; och den växte under hans efterträdare. Gustav Adolf beklagar sig däröver redan i början av sin regering. Änkedrottningen, till vilken han år 1615 vände sig i detta ämne, tröstade honom därmed, att det vore omöjligt på samma gång föra krig och betala gammal skuld, samt rådde att ej erkänna någon sådan äldre än år 1598, då Karl IX låtit utgå sitt öppna påbud att kronans fordringsägare skulle inlämna sina räkningar eller vara sin fordran förlustige.[2] Nya lån gjordes. — För de i Holland upptagna betaltes sex och en fjärdedels procent årlig ränta.[3] För inrikes lån var räntan tio procent

Östergötland, Dalsland och fyra härader i Västergötland efter hertig Johans död 1618. Då Katarina Stenbock, konung Gustav I:s sista gemål, år 1621, och Kristina, Gustav Adolfs mor, år 1625 gingo ur tiden, återföllo bägge dessa drottningars livgeding till kronan.

[1] Pesten hemsökte 1620, 21, 22, södra delen av riket och Finland, så att utskrivningarna måste inställas, eller, såsom år 1621, femton och sexton års gossar tagas till krigstjänst. Till Stockholm kom den i slut av 1622, och följande året bortryckte den där 20,000 människor. Samma år härjade den i Östergötland. I mars månad 1625 yppade den sig åter i Stockholm och ytterligare 1629 och 1630, då hovet (vilket även skett 1622) flyttade från huvudstaden. Flera av dessa år, såsom 1621, 1623, 1630 voro tillika missväxtår.

[2] Det syntes som hade rådet blivit följt. I sin hemställan till änkedrottningen upptager Gustav Adolf ingen gäld äldre än från 1605. HALLENBERG, III: 335.

[3] HALLENBERG, IV: 875.

och däröver, och kronan måste dessutom giva pant.[1] Å ett lån av 200,000 svenska daler lämnades åt änkedrottningen år 1624 kronans vanliga inkomster av Närke i underpant för räntan. För ett annat lån av 50,000 daler erhöll hon tolv procent, ehuru ej summan av henne betaltes i penningar, utan i koppar.[2] Ja, för de i Handels- eller Kopparkompaniet insatte kapitalen förband sig regeringen år 1628 att betala tjugu procent, om de hos kronan finge innestå i fyra år.[3]

II) *Försäljning* och *förpantning* av kronans egendom, samt förpantning av dess inkomster. Försäljningen skedde till adeln under evärdligt frälse:[4] förpantningarna även till andra, i synnerhet förmögna borgare och köpmän, ofta utlänningar. Så bortförpantades Finspång med dess län i Östergötland,[5] nästan hela Småland och Öland, hela Gästrikland och Åland, en del av Västergötland, hela Dalsland, Salbergets, Nora, Lindes och flera bergslag, kungsgårdar, bruk och smärre lägenheter. En

[1] I 1627 års *Registratur* förekommer följande brev: »Efter vår trounderså̊te och läsemästare i Uppsala vällärde m:r O. Laurelius haver försträckt oss och kronan till detta långvariga krigs kontinuation 532 daler 24 öre svenska; så ha vi däremot efterlåtit honom och hans arvingar till säker underpant en vår och kronans skattegård Svedja i Vaxala socken, fritt och kvitt för alla visse och ovisse persedlar, för dess ränta, nämligen t i o p r o c e n t om året, att besitta och njuta, intill dess oss och kronan lägligt är honom eller hans arvingar summan att betala, och skall gårdens ränta aldrig nu eller framdeles dragas honom av huvudsumman.» Stockholn d. 26 april 1627. — Ett ungefär dylikt pantebrev till professoren d:r Wallius i Uppsala för ett lån av 800 daler förekommer i 1628 års *Registr.* d. 18 jan. Räntan på lån i Sverige var både före och efter Gustav Adolfs tid 10 procent. Jfr HALLENBERG, V: 201, n. b.

[2] HALLENBERG, V: 131.

[3] Försäkring för participanterna i Handelskompaniet. Stockholm d. 28 april 1628. *Registratur*, samt hos STIERNMAN, *Commerce-förordning*.

[4] Se exempel hos HALLENBERG (V, 134) av 1621, 23, 25. Samma år konungen dog, hade han även utfärdat en förordning om kronohemmans försäljning. *Nordinska handskr.*

[5] Till Wilhelm De Besche från Lüttich, men i själva verket åt dennes borgesman Louis De Geer, år 1618. Denne sistnämnde i svenska bergshanteringens och näringarnas hävder märkelige man säges vanligen ha först själv inkommit i riket 1628. Men i ett brev från Gustav Adolf till Axel Oxenstierna av d. 6 nov. 1627 yttrar sig konungen, att »Louis De Geer är nu kommen i landet»; och den 31 dec. s. å. får De Geer tillstånd att njuta Prästholmen vid Norrköping till skeppsbyggnadsplats. — *Registrat.* för 1627.

del av dessa förpantningar förvandlades sedermera till årliga arrenden, vilka även utsträcktes till tullen, bergsbruken, och uppbörden i hela län och provinser.[1]

III) *Monopolier,* genom vilka regeringen, i eget eller åtskilliga kompaniers namn, sökte bemäktiga sig rikets handel. Redan förut tillvällade sig konungarna en förköpsrätt av in- och utländska varor.[2] Att en så stor del av uppbörden utgick i naturalier, nödgade regeringen att befatta sig med handel, vilken skedde genom en så kallad *kronans köpman,* under inseende av riksskattmästaren och kammarråden. På dessas anmälan, i början av Gustav Adolfs regering, att de ej medhunno de dem åliggande göromål, tillsattes år 1612 under dem en särskild ämbetsman, som, med tillhjälp av kronans köpman och en handlingsskrivare, skulle emottaga alla i kronans förrådshus ingående varor, och däremot förskaffa vad som behövdes till kronans behov, samt äga inseende över tullen och handeln i allmänhet. Befattningen var frestande till orättmätig vinst. Också anklagades dess förste innehavare historieskrivaren Erik Göransson Tegel för grova underslev.[3] Ifrån 1614 fick denna kronans handel en större utvidgning, då vid riksdagen, nämnda år, beslöts, att de till Älvsborgs lösen inflytande medel skulle användas till kopparköp och för kopparen skaffas riksdalrar. Därigenom blev kronan ensam uppköpare vid Kopparberget; ehuru hon ofta upplät denna sin rättighet, och i allmänhet utförseln av varan åt andra. Avkastningen vid Falu gruva hade ifrån 3,000 skeppund, som i konung Johans tid ansågs mycket, stigit till omkring 12,000. Kopparen var, såsom Axel Oxenstierna säger, »den ädlaste vara, vilken Sveriges krona kunde berömma sig av». Regeringen ville ej släppa detta förnämsta

[1] HALLENBERG, IV: 877 o. följ.

[2] Konung Gustav I:s ordinans av d. 16 mars 1552 och konung Johans tullartiklar av d. 12 maj 1586. STIERNMAN, *Oecon. och Commerce-förordningar,* I: 127, 343. Förköpsrätten omtalas ock i de gamla lagarna.

[3] Han dömdes därföre av hovrätten 1614 (HALLENBERG, III: 265), men slapp lindrigt nog.

medel till reda penningar; men synes, då den till Älvsborgs lösen bestämda bevillningen 1619 upphörde, ha saknat medel att förlägga bergslagen. Den uppdrog därföre samma år kopparhandeln åt ett kompani, som tillika erhöll alla det redan år 1615 privilegierade Handelskompaniets rättigheter i avseende på handel i allmänhet. Detta så kallade *Kopparkompaniet,* vars privilegier flera gånger förnyades, måste likväl år 1629 till kronan återlämna kopparköpet, sedan kompaniet, efter fåfänga försök att hålla kopparen vid allt för högt pris, — vartill även hörde den år 1625 först i Sverige införda *kopparmyntningen,* — sluteligen, genom företagets natur och regeringens inverkan, sett sig ur stånd att uppfylla sina förbindelser.[1] Några lyckligare år och främmande länders exempel hade höjt konungens förhoppningar om sådana handelssällskap; varföre han även hade i sinnet att uppdraga all rikets järnhandel åt ett *Järnkompani,* vars privilegium även finnes utfärdat. År 1624 privilegierades, på en nederländares förslag, ett »*General-Handels-Compagni* till Asien, Africa, America och Magellanica», varom konungen 1627 handlade med Ständerna, och särskilt samma år tillskrev biskoparna,[2] helst sällskapet även skulle arbeta på hedningarnas omvändelse. Företaget blev ej alldeles utan frukt;[3] ehuru den i privilegierna uttryckta förmodan, att det ock kunde giva medel till »statens defension», hos mången deltagare torde väckt en fruktan, som, efter förluster, gav sig luft i klagomål.[4]

[1] Jfr avhandlingen: *Om det gamla Koppar-Compagniet och Kopparmyntningen i Gustaf II Adolfs tid,* av m:r WINGQVIST, Skandia bd 4. År 1626 väckte kompaniets förfarande upprorsrörelser bland bergsmännen.

[2] Till bisperna om det Indianiske Compagnie d. 27 apr. 1627. *Registr.*

[3] Detta gav anledning till anläggandet av kolonien »Nya Sverige» vid Delaware-flodens utlopp i norra Amerika, vilken redan skall blivit påtänkt i konungens tid, ehuru utförandet lärer blivit uppskjutet. Tillstånd till koloniens stiftelse gavs av regeringen 1640, och överstlöjtnant Johan Printz förordnades d. 15 aug. 1642 till den första guvernör. Promemoria angående Nya Sverige. *Palmsk. handskrifterna,* t. 74.

[4] I anledning av anmaningen till prästerskapet att uppmuntra insättningar i kompaniet och själve därtill bidraga, finnas från denna tid några verser som begynna:

Därpå, sedan städerna vid 1629 års riksdag åtagit sig att hålla ett visst antal fartyg så till rikets försvar som kommersiernas befrämjande, följde ett *Skeppskompani*,[1] som år 1630 förentes med General-handels-kompaniet. Slutligen förbehölls år 1628 även *salthandeln* och 1631 *spannmålshandeln* åt kronan; bägge blevo likväl inom kort, emot hög tull, frigivne.[2]

Dessa nödhjälpsmedel kunna räknas till denna regerings mest betungande åtgärder. De mångfaldigade vad svensken föga fördrager, mellanmakterna i förhållandet till överheten. Allt vad som genom förmögenhet ägde inflytande blev, såsom långivare, förläningsinnehavare, förpaktare, ledare av riktande företag, en sådan mellanmakt, som gjorde regeringen ej mindre än undersåten av sig beroende. Därav denna i så många avseenden kraftfulla styrelses vanmakt, att, så som den ville, alltid vaka för de lägres bästa. Därföre beder och förmanar den ofta, där den borde befalla; och förundran, att upprepade straffbrev ej verka, förgår, då man finner föremålet vara en mäktig förläningshavare eller en rik, av kronan påräknad participant i Kopparkompaniet.[3] Den

O arma Prest lägg thig ej i
Directors- och Köpmans Compagni.
Vinningen veta the till sig draga,
Försträckningarna får thu på thig taga.

Nordinska handskrifterna.

[1] Därmed tillgick strängt. Göteborgs fullmäktige förbundo sig även 1629, att till rikets tjänst utrusta och underhålla två bevärade skepp. Ståthållaren fick befallning att påskynda verkställigheten och berättigades göra utmätning hos de motvillige, samt befordra dem till straff. På klagan att sådant stridde mot privilegierna, blev detta ändrat, och ärendet uppdraget magistraten. GRANBERG, *Göteborgs historia*, I: 26.

[2] Den förre år 1629. STIERNMAN, *Commerce-Förordn.*, I: 985. Den senare innan 1631 års slut, såsom ses av ett konungens brev till pfalzgreven Johan Kasimir d. 1 nov. 1631. *Registr.* Flere finansförslag gjordes, som ej möttes av synnerligt förtroende, däribland konungens proposition år 1619 om en banks inrättande i varje stad. *Registr.*

[3] Man kan hos Hallenberg göra bekantskap med den vildsinte grev Sten Leijonhufvud, om vilken konungen klagar, att han gjort honom mer besvär än halva Finland, samt med den för sina våldsamheter i Viborgs län beryktade Joakim Berndes. Den senare var en av de förnämsta delägarne i Kopparkompaniet, och konungen behövde hela hans inflytande att t. ex. år 1622 upprätthålla denna för kronans behov viktiga inrättning.

rättvisan återstår åtminstone att krigen varade nog länge, att *ingen* sluteligen skulle undgå deras tyngd.

Å andra sidan har ingen styrelse framkallat större krafter. Gustav Adolfs regering gör i varje hänseende i Sverige epok. I *näringarna,* i *förvaltningen,* i *lagskipningen,* i *uppfostran,* är detta lika synbart; och det återstår att även betrakta den under dessa synpunkter. Vi begynna med att anföra en utlännings omdöme om både land och folk på denna tid. »Detta rike» — säger Wilhelm Usselinx[1] om Sverige — »har mycken fördel framför andre länder med hamnar, trävirke, viktualier, arbetslön, koppar, järn, stål, beck, tjära, skytt och annan krigsmunition. Invånarna här i landet äro ett hårt folk, som kunna fördraga köld och hetta, äro läraktige, behändige, käcke. Därtill med äro de sin överhet lydige, och ringa benägne till myteri och uppror; varmed de övergå många andre nationer och folk. Dem felas ingen ting, allenast de öva sig att bliva förfarne till sjöss, ty dem på förstånd, snällhet och mod allsintet brister; och där de bleve något litet övade, skulle de lätteligen bliva gode skeppstimmermän, helst medan de mest allesamman veta att umgås med bila. Vad anlangar åtskilliga manufakturer uti fint lärft, kläde, sayan, boy, bombasien m. m., så verkas slikt ganska ringa här i landet, endels fördenskull, att därtill felas tillfång och materia, såsom ock, att man icke haver utvägar att föryttra varorna. Men på förnuft och snällhet hava de ingen brist; ty man ser bönderna kunna allehanda hantverk. De timra, snickra, smida, baka, brygga, väva, färga, sömma skor och kläder m. m.; därmed de alle andre nationer uti Europa överlägsne äro, då uti andre land nästan ingen

[1] Bördig från Antwerpen, densamme som gav förslaget till Södersiö-Compagniet i Sverige. Han kom med fördelaktiga intyg från prins Moritz av Oranien och Generalstaterne i Holland, där han varit upphovsman till stiftelsen av ett västindiskt kompani. De anförda orden äro ur hans *Bericht über die Australische oder Suder-Compagnie in Schweden,* tryckt i Stockholm 1626, och samma år där utgiven i svensk översättning av Erik Schroderus.

skulle understå sig att lämpa sin hand till något hantverk, som han icke hade lärt. Hustrurna och döttrarna göra många konstiga saker med vävande och sömmande och andre lustige konster, varutav synes att de äre förståndige och sinnrike nog. Det är väl sant, att de icke kunna komma till den fullkomlighet, som finnes uti andra land, där man alltid bliver vid ett ämbete (hantverk) och däruti framhärdar uti lång tid, man efter man, ifrån föräldrar till barn. — Men det är oryggeligt, att den som haver nimme (fattningsgåva) och förstånd, att han kan med en hast lära och utav sig själv påfinna något, densamma skulle ock bliva perfekt och fullkomlig, så framt han från ungdomen blive och övade sig uti enahanda. Somlige» — tillägger författaren — »äre i den meningen, att denna nation skall vara till omåttelig mat och dryck, såsom ock till lättja begiven, och vill fördenskull ej bekväma sig till något stadigt arbete. Huru därom vara kan, låter jag bliva i sitt värde» — —

Den naturliga skicklighet som denne utlänning hos svensken skildrar, hade väl i synnerhet vänt sig åt kriget, men den väckelse därifrån utgick blev även i avseende på idogheten djupt ingripande. Man har antagit Sveriges inhemska fotfolk vid år 1624 att ha stigit till fyrtiotusen man:[1] kanhända alltför högt, då Axel Oxenstiernas intyg finnes, att konungen till en början ej begärde en stående nationell milis till högre belopp än tjugufemtusen man.[2] I alla fall är säkert, att styrkan var olika efter utskrivningarnas olika utslag. På samma tid uppgick det inhemska rytteriet blott till tretusen femhundrade man[3] (utom adelns rusttjänst); vartill den nu

[1] Hallenberg, V: 119.

[2] Axel Oxenstierna i Rådet 1647. *Palmsk. handskr.*, t. 190. Likväl, enligt konung Karl IX:s egen uppgift vid 1610 års riksdag, bestod krigsmakten redan då av 40,000 man, det utländska krigsfolket inberäknat. På samma riksdag samtyckte allmogen att endast i Sverige, utom Finland, skulle 25,000 man fotfolk utskrivas. Hallenberg.

[3] Hallenberg, V: 114.

överklagade bristen på goda hästar lärer bidragit.[1] Också sökte man förnämligast värva utländska ryttare. Men krigshärens växlande styrka är här av mindre vikt, än den omständigheten, att den av landet till största delen kläddes, beväpnades och försågs med alla förnödenheter. Om uniform var ännu ej fråga. Den enda mig bekanta förordning av Gustav Adolf i detta avseende är, att han år 1621 påböd: »det knektarne skulle skaffa sig tjänlige kläder, och sådane, som en krigsman anstode, intet anseendes så mycket materien, som att de skickeligen gjorde blevo».[2] Dock kallas ännu i preussiska kriget svenska soldaterna för oansenlige bondeknektar, i anseende till deras släta klädebonad; och de skinnpälsar, med vilka de förvarade sig mot kölden, förskaffades genom en särskild *pälsegärd* ända till 1632. Svenska soldaten har i bondekläder gjort Sveriges mest lysande krig, liksom svenska officeraren utan ordensprydnader.[3] Klädesfabriker till arméns behov (de första i Sverige) anlades i Jönköping, Nyköping, Kalmar, Arboga, Kungsör;[4] även

[1] »Bönder och präster hava i förra tider haft gode hästar: nu intet. Causa är, att de i konung Karl IX:s tid måst skaffa hästar, så att de blevo förtagne, och så alstret (rasen) fallit.» Axel Oxenstierna i Rådet 1646, *Palmsköldska handskr.*

[2] *Södermanlands regementes historia*, II: 31. I avseende på rytteriet var han nogare. Dock gällde detta mest beväpningen. Kungens drabanter hade gula snören på kläderna. För rotepenningarna var knekten skyldig att köpa sig själv undervärja och kläder; emedan honom icke bestods några kläder av kronan innan han tjänt året om. Dock anskaffades även sedermera ej sällan beklädningen genom frivilliga bidrag av allmogen, varom konungen år 1622 ber ståthållarne med bönderna överenskomma.

[3] Riddarslaget förekommer visserligen, dock sparsamt, och ej i nyare mening, såsom också syntes av det förslag, vilket år 1648 förevar i Rådet, »att inrätta en riddarorden, som allestädes i världen vore i bruk; men i Sverige vore ingen». Många buro Gustav Adolfs bild av silver eller annan metall på bröstet, likväl ej såsom någon av överheten beviljad utmärkelse. I segern vid Hessisch Oldendorf 1633, under hertig Georgs av Lüneburg befäl, buro alla i slaget deltagande svenske officerare och soldater Gustav Adolfs bild på bröstet. *Herzog Georg von Braunschweig und Lüneburg. Beyträge zur Gesch. des dreyssigjährigen Kriegs nach Originalquellen des Königl. Archivs zu Hannover*, von Fr. Graf VON DER DECKEN, II: 180. Hannover 1834.

[4] Den äldsta i Uppsala år 1612 anlagda synes ha utgått. Ett schäferi inrättades i Jönköping, och bönderna bjödos förskaffa sig tyska får (sådana hade redan Karl IX införskrivit) i stället för de svenska. Kronan hade får-

som utländskt kläde förekommer införskrivet, mest för det utländska krigsfolket; men den inhemske soldatens beklädnad, och, vad ännu mer är, hans beväpning, var till en stor del husslöjd. Vapensmide var på denna tid i Sverige en slags lantmannanäring. Musketter, vilkas anskaffande i utländska arméer ännu förorsakade så mycken svårighet, förfärdigades här på bygden i nästan alla landskaper av så kallade *rörsmeder,* bönder, som suto på hemman, vilkas skatt avräknades i arbetslönen. De erhöllo denna för övrigt så i penningar, som persedlar, även som materialierna, av kronan, och stodo under vissa faktorer, efter en av konungen underskriven ordning.[1] Konsten hade troligen utgått ur kronans gevärsfaktorier,[2] och inskränkte sig ej blott till dessa vapen. Även harnesk och spetsar till pikarna förfärdigades på bygden, och spetsarne borde vara så härdade att de beto på harnesken, om smeden skulle få betalt för sitt arbete. En arklismedja inrättades i huvudstaden: kanoner, ifrån fyrtiåtta-pundiga till ett-pundiga, götos vid Byssegjutaregården i Stockholm och vid Finspång: krut tillverkades, ehuru ej nog för behovet, vid Nacka och Vällinge, och tjugusex salpeterbruk funnos i riket.

I närmaste sammanhang med denna krigiska idoghet stod bergväsendet genom de tillgångar det gav. Behovet och hoppet sammansatte sig att utvidga föreställningen om de fördelar därav kunde hämtas. De mest lysande begrepp om Sveriges metalliska rikedom spridde sig

hjordar vid flera kungsgårdar, och kontrakter förekomma med kronans fårvaktare.

[1] Se denna hos HALLENBERG, V: 127. Var rörsmed skulle enligt denna ordning leverera 52 stora musketter med allt tillbehör om året. Sådana rörsmeder omtalas i Uppland, Norrland, Finland, Dalarna, Västmanland, Närke, Västergötland, Östergötland, Småland, samt där och i Värmland även harneskmakare. Dock införskrevos också utländska gevär ifrån Lübeck och Nederländerna, såsom år 1623 genom Louis De Geer. HALLENBERG, V: 112.

[2] Av dessa omtalas under Gustav Adolf de första i Arboga och Finspång, varest gjordes musketter med snapplås, pistoler, harnesk, klingor; sedermera tillkommo andra faktorier i Jönköping, Norrköping, Söderhamn. Konungen förordnade väl också att rörsmederna skulle inflytta till städerna; men man ser att det ej iakttogs.

till andra länder och indrogo i riket utländska kapitaler.[1] Konungen gav åt detta ämne den största uppmärksamhet, inkallade främmande bergsmän,[2] gjorde nya anläggningar, utfärdade nya ordningar för bergslagerna,[3] och besökte dem själv emellan sina fälttåg. Ifrån Louis De Geers förvärvande av Finspång, vartill sedermera (under Kristina) kommo Dannemoraverken, som drevos genom de av honom införskrivna vallonska smeder, begynner en ny drift i bruksrörelsen.[4] Flere utlänningar nedlade sina penningar i svenska bergverk, och Kopparkompaniet har förtjänsten av att i Sverige ha infört gårmakeriet. Den första koppar renades sålunda i Säter. Bergverken fingo en egen överstyrelse, vilken i sin berättelse till Kristina yttrar sig: »att konung Gustav Adolf som icke allenast i *scientia militari* övergick alle *principes sui seculi* utan ock i *prudentia civili* ej hade sin like, också sett huruledes bergverken ej så excolerades som sig borde, i det metallerna utfördes i grova sorter, som de tyske städer för ringa värde uppköpte och sedan i manufaktur upparbetade, vilken de på det dyraste till oss utmånglade, så att, vad svårast var, Sveriges konungar fordom från främmande land alla ammunitionssaker måste införa låta. Ty fann Hans majestät rådeligt att

[1] Herr Johan Skytte förtalde, huru Louis De Geer sagt: »att vi här i Sverige have Indien, var vi rätt kunde bruka bergen». Rikskanslern refererade, vad Saxo Grammaticus sagt om den *Thesauro* i Nordlanden: item vad herr Kar Bonde haver sagt om Värmland, »att det för bruken kunde æquipareras med ett konungarike». Rådsprotokoll för 1636 i *Nordinska handskrifterna.*

[2] Ibland desse inkommo på 1620-talet från Tyskland även bröderna Kristoffer och Karl Geijer, bägge förordnade till bergmästare.

[3] Såsom Ordning för Kopparberget 1625, Garpenbergs bergsordning 1624, flere kongl. brev och ordningar angående Sala silvergruva 1621—30 m. fl.

[4] Huru väl det behövdes, visar sig i de av HALLENBERG meddelade utdrag ur räkenskaperna för flera kronans bruk (Bilagor till t. II). Vid Dannemorabruken (de yppersta i Sverige), såsom Lövsta, Österby, Gimo, vilka Louis De Geer 1641 förvärvade, tillverkades 1613 omkring 3 à 400 skeppund stångjärn om året med en oerhörd åtgång av materialier. År 1638 säger Axel Oxenstierna i Rådet, »där vi tillförene utskeppat vårt järn och koppar till Danzig och Lübeck och igenköpt kitlar och spik, är nu detta här hemma beställt».

låta upprätta gårmakeri, allehanda hammarsmedjor, manufakturer och faktorier. Sedan, då krigen allt mer upptogo tiden, har Hans maj:t först förordnat överste Siegroth till berghauptman, och honom till bergmästare adjungerat Georg Griesbach och till bergsskrivare Jost. Frank. Men strax Hans maj:t var kommen till Tyskland, befallte han Rikets råd inrätta ett fullkommeligt *bergsamt,* som dessa saker förestå skulle.»[1] Bergväsendets bättre drift inverkade på handeln, åt vilken den gav rikets förnämsta utförsel. Vilken omsorg ägnades åt stadsmannanäringar (kanhända på landets bekostnad) må inhämtas därav, att sjutton städer under denna krigiska regering dels anlades, dels privilegerades;[2] ibland dem *Göteborg,* som, jämte Nylödöse, förstörd under danska kriget, men ånyo grundad av Gustav Adolf, nu emottog bägge städernas borgerskap, tillika med inkallade skotska, tyska, nederländska borgare, och av konungen själv besöktes 1624, då han på stället vidtog flera författningar till stadens upphjälpande. Genom stadgan om städernas administration och uppkomst år 1619 ordnades i allmänhet deras styrelse; och handelsordningen av år 1614 hade infört skillnaden emellan upp- och stapelstäder. Den sistnämnde gav anledning till långvarig klagan, vilken till en del härledde sig av gamla ovanor, till en del ock hade sin grund i allt för stor inskränkning av en lovlig frihet. De gamla städerna klagade över de nya: särdeles voro de norrländska städerna, som blivit anlagda på forna marknadsplatser och fiskelägen, där

[1] Bergsamtets hemställan d. 10 nov. 1648. *Palmsk. handskr.,* t. 80. Bergsamtet inrättades 1630, konfirmerades 1634, fick guvernör och assessores 1637, och begynte kallas Bergskollegium 1649.

[2] De äro: Göteborg, Härnösand, Söderhamn, Umeå, Luleå, Piteå, Torneå, Norrtälje, Sala, Alingsås, Borås, Falun, Säter; dessutom, i Finland och Ryssland Gamla Karleby, Ny-Karleby, Nystad och Kexholm. I Göteborgs privilegier av d. 4 juni 1621 försäkras staden om tullfrihet, och fullkomlig skattfrihet på sexton år, vilket dock ej blev särdeles noga iakttaget. 1624 vid sin närvaro i Göteborg, föreslog konungen staden inrättandet av ett handelskompani på Värmland. Det skulle uppköpa allt tackjärn och låta smida det till stångjärn, samt även handla med trävaror. Det blev ej av.

all handel hittills hade idkats av Stockholms och de övriga mälarstädernas borgare, föremål för dessas missnöje. De städer som fått rättighet till utrikes sjöfart, kände sig föga belåtna med denna utmärkelse, på en tid, då ej en gång Stockholm ägde ett enda skepp för utländsk handel, varföre kronan avstod till staden tvenne fartyg för detta ändamål. Huvudstaden, som hade sin förnämsta handel inom landet med bergslagerna, klagade mest; och då för att blidka dess borgare, den finska handeln inskränktes till Stockholm, klagade de andre. Änkedrottningen, förstarne, adeln fordrade egna friheter för sig.[1] — Förbudet av landhandel, liksom försöket att inskränka hantverkerierna till städerna, möttes av egna hinder i landets natur. Regeringen förebrådde de handlande deras ringa idoghet och beroende av utlänningen.[2] Handelsståndet syntes föga böjt att utbyta detta mot ett ännu strängare beroende av regeringen. Visst är att detta tidevarv befästade prohibitiv-systemets grundsatser i Sverige. Den mäktigaste drivfjädern därtill var styrelsens behov att taga handeln i egen hand, och verkningarna därav ha vi redan antytt. Den inre rörelsen har den likväl mäktigt befordrat. — Landsvägarne, om vilka konungen säger, att de i de fleste landsorter »voro så trånga och steniga, att de snarare måtte kallas gångstigar», blevo uppröjda. Hjälmare kanal, börjad av

[1] Jfr om allt detta HALLENBERG.

[2] »Att borgare i Sverige äro prackare kommer därav, att de leva så överflödigt i allehanda mat, kläder, hus.» Axel Oxenstierna, *Palmsk. handskr.* Konungen klagade: »att de för en ringa vinst eller bettlepennings skull låto bruka sig till de främmandes drängar». Ibland hinder för städernas uppkomst i Sverige räknar Axel Oxenstierna år 1636. 1) Kopparberget (troligen det forna Kopparkompaniets stora handelsprivilegier). 2) Kronoarrendena, som togo de bäste borgare ur städerna. 3) Salig konungens värvningar, då många borgarebarn togo värvning, och sedan de blivit officerare, lockade andre. 4) Att konungen gjorde många borgare i Stockholm till adelsmän, i den mening, att uppmuntra handelsståndet; men när de blivit adelsmän, hava de satt sitt kapital bort i jordegods och således kvitterat handeln. — Även de norrländske städer, säger han, anlades till en del ur en militärisk synpunkt: »på det krigsfolket där kunde hava deras borgeläger och landet populeras, där förr voro björnar och vargar».

konung Karl IX, fortsattes av Gustav Adolf.[1] I detta som andra avseenden umgicks man med stora planer, hänvisande på en framtid, som sent skulle uppgå.[2]

Vad ämbetsmannamyndighet är, har man först under denna regering lärt i Sverige. Förut ser man endast striden emellan de storas makt och konungarnas godtycke; och av dessa bägge var det den förra, som under den svenska medeltiden blivit laglig. Den gamla ordningen, eller oordningen, var en mångregering av *länsinnehavare*. Detta barbariska begrepp om ämbetsman begynner bryta sig, men till en början endast genom våldsamma, laglösa medel. Dessa medel voro, omkring konungen, vad vi kallat *sekreterarregementet*, och, under honom, i landsorterna, *fogderegeringen*, bägge, av misstroende till Rådet och ståthållarna, anförtrodda åt personer av lägre stånd, av konungarna enskilt beroende, ofta överklagade och likväl ett nödvändigt ont. Så regerade ännu de förste gustavianske konungarne. Karl IX krossade den gamla makten hos ståthållarna, dessa »konungar var i sin landsort», såsom han själv benämnde dem; och först efter honom vågade Gustav Adolf samla stora, men underordnade, lagliga myndigheter omkring sin tron. Den spänning, vari riket befann sig, fordrade strängt tilldragna regeringstömmar. Man förmärker en större enhet i makten å högsta ort, och, såsom dess oundgängeliga villkor, en större arbetets fördelning i förvalt-

[1] Enligt en mig av hr adj. Bergfalk meddelad anteckning om ett konung Karl IX:s brev av d. 19 juli 1610, var då den grav mellan Hjälmaren och Mälaren, som Kongl. maj:t ansett nyttig, av allmogen med knektarnas hjälp till en stor del färdig. I 1629 års *Riksregistr.* för d. 22 mars förekommer ett brev från Gustav Adolf till allmogen i Åkerbo och Glanshammars härader om fortsättning av Hjälmarens ledande i Arboga å, varemot dem lovas tre års frihet för utskrivning.

[2] »Där dependerar en stor nytta för riket av att de navigable sjöarna konjungeras medelst slussar med Östersjön och sinsemellan, så att man utur Hjälmaren kunde komma till Stockholm, utur Vättern till Norrköping, utur Vänern till Göteborg, utur Siljan till Kopparberget — — vilket regeringen och Rådet ej vill förgäta.» Axel Oxenstierna. Betänkande till Regeringen och Rådet i Sverige. Frankfurt am Main d. 8 okt. 1633. Hans egenhändiga koncept på Uppsala bibliotek.

ningen; så mycket som det övervägande krigsväsendet tillät. Ty den fart, som intrycktes i denna del av styrelsen, tog alla de övriga med sig. Vad Axel Oxenstierna sedan utvecklade i regeringsformen av år 1634, en fullständig ämbetsmannahierarki, med en makt, i flera avseenden även minskande folkets gamla politiska rättigheter, de fem höga riksämbeten i spetsen för lika många grenar av förvaltningen, med tillhjälp av därtill förordnade rådsherrar, och vissa konsilier eller kollegier, nu först satta i genomgripande sammanhang med lantregeringen, allt detta tillhör Gustav Adolfs tidevarv, och fann redan under honom i betydlig del sin användning. Rådet återfick ett lagligt inflytande,[1] vilket konungen höll inom sina gränsor. Krigsförvaltningen erhöll genom krigskollegii inrättande ett nytt skick.[2] Kansliet, som Axel Oxenstierna kallar *anima regni*, ordnades först av denna rikskansler,[3] som ock grundlagt Riksarkivet.[4] Uppbörden underkastades nogare föreskrifter.[5] *Fogdarne,*

[1] »Konung Gustaf Adolv gjorde intet utan Råds råde: — ideo amatus venerabilis; — dock gjorde han det mer, att han icke skulle synas orsaken till händande olyckor än av necessitet.» Ax. Oxenstierna i Rådet 1642. *Palmsk. handskr.*

[2] Krigskollegii Instruktion av år 1630; dock var det tidigare i verksamhet och kallas konungens krigsråd. Amiralitetskollegii organisation under riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm, i synnerhet från 1619.

[3] Förordning om Cancelli-personers ämbeten 1612, och ytterligare d. 1 nov. 1619. Cancelli-ordning av år 1620. En annan odaterad tros vara av 1626. För att uppsöka riksens gamla handlingar och monumenter förordnades Johan Bureus till riksantikvarius och hävdesökare, samt fick sin instruktion d. 20 maj 1629.

[4] Förut hade riksens kansellerer handlingarna mest hemma hos sig. Karl IX hade under fejden med Sigismund tagit dem till sig i Nyköping. År 1613 fick »Riksens Historicus Johan Messenius Cancelliets gamla handlingar och secrete-saker om hand», vilka, efter hans onåd 1614, överlämnades till secretarius regni Michel Olofsson († 1615) och efter honom åt Peder Månsson Utter, som fick instruktion 1620, och först begynte handlingarnas ordnande, varefter Riksarkivet under Kristinas tid iståndsattes. Scholæmästaren i Nyköping Bengt Ingolfsson kallades av Gustav Adolf till Stockholm, och inrättade på fem års tid, utan någon annans tillhjälp, Kammar-Archivum, »av de förströdde räkningar som lågo inkastade i tvenne stora valv på slottet — som hö i en lada». *Palmsk. handskr.* Under medeltiden kallades arkivet »Riksens Häfdegömma». *Konunga- och Höfdinga-styrelsen.*

[5] Ordning varefter kronans räntor uppbäras skola, d. 24 juli 1624. — Märkeligt att bönderna få rättighet att själve välja edsvurne sockenskrivare,

skulle en hovrätt instiftas uti Stockholm, bestående av fjorton personer, nämligen: riksdrotsen såsom president, fyra av rikets råd, en vicepresident av adel, fyra adelige bisittare och fyra andre lärde och lagfarne män. Den nya domstolen, som i rikskanslerens invigningstal även kallas *parlament*, insattes högtidligen på Stockholms slott d. 19 maj 1614. Det var Svea hovrätt. År 1623 fick Finland sin hovrätt i Åbo, och genom regeringsformen av år 1634 tillkom sedermera en egen hovrätt även för Götarike. »Vad bemälte rätter hava gagnat, vittna alle landets inbyggare, höge och låge, fattige och rike», sades efter Gustav Adolfs död.[1] Icke dess mindre möttes inrättningen i början av många betänkligheter. De framställdes egenteligen på änkedrottningens vägnar, men de stores fruktan, att se sin makt förminskad, framlyser. Ibland arvet från Sveriges medeltid var ock, att hela lagskipningen blivit adelns egendom; och, ehuru landslagen stadgade, att »Konungen i rike sino av Gudi högste dom hade över alle världslige domare» befanns denna makt i utövningen ingalunda försäkrad, såsom bäst ses av adelns i privilegierna förbehållna rätt till domaresysslorna, vilkas inkomster till den grad ansågos lika med andra förläningar, att man någon gång finner dem uppburna även av fruntimmer.[2] I anmärkningarna mot Gustav Adolfs rättegångsordning anses orådeligt, att en enda konungslig rätt efterträder de gamla räfst- och rättaretingen. Men dessa hade längesedan upphört; och ibland orsakerna till deras upphörande var utan tvivel, att de store i dessa provinsiella ting förmådde mer än konungen. Därav Gustav Vasas och hans söners så ofta till utseendet oordentliga, personliga ingripande i rättvisans gång. Det var ett mindre ont mot ett större, försök att göra konungamakten gällande, tills det lyckades Gustav Adolf att även i detta hänseende lagligen befästa

[1] Personalier till hans likpredikan.
[2] Se ett exempel hos HALLENBERG, III: 128, not. a.

den.[1] Enligt första inrättningen skulle hovrätten döma konungs dom; ja man finner exempel att den i början till och med pliktfällt den som hos konungen vågade besvära sig.[2] Tvetydigheten av dess instruktion i detta hänseende hävdes, så att parterna lämnades öppet att söka konungens revision; men alla högmålssaker och livssaker skulle av hovrätten blott upptagas *ad referendum* och underställas konungen.

Vi ha haft tillfälle att genomgå åtskilliga av dessa till konungen refererade mål, som visa flera märkeligheter. Uppenbara dråpare straffar konungen till livet, med befallning att målsäganden skall leverera igen böterna, om han sådana uppburit. I mindre svåra fall sker nåd, om målsäganden ej står efter den anklagades liv, och angående böter heter ej sällan, att de må förlika sig, som dem emellan åsämjes. Om hor förklarar konungen, att det skall dömas, som i Sveriges rike sedvanligt varit hade, efter *Guds lag*, men limitation och benådning stå hos Kongl. maj:t, eller i Dess frånvaro, hos den konungsliga rätten.[3] Pinliga förhör finnas någon gång av hovrätten anordnade. I ett tvivelaktigt dråpsmål föreskriver konungen, att den anklagade skall förmanas av prästerna, och sedan skrämmas med torturen, dock icke torqueras eller pinas. Tvångsarbete förekommer, såsom straff (det kallas att »gå under kalkbaljan), även »arbete på galeyerna». Fyra tjuvar från Bergslagen benådade Kongl. maj:t till livet, men de skola »relegeras över till Livland, till adeln, att bliva deras tjänare och trälar.[4] Konungens

[1] Så länge hertigdömen funnos, d. v. s. till 1622, voro också hovrätter i dessa, men ej beständiga, utan sådana, som konung Karl IX redan sammankallat, av för tillfället valde ledamöter. Man vädjade från dessa till den konungsliga hovrätten, så att invånarne i hertigdömena hade en instans mer i rättegången. Detsamma gällde i greve- och friherreskaperna. Man vädjade från greven eller friherren såsom överdomare till den kongl. hovrätten.

[2] Hallenberg, III: 271.

[3] Landsknektar, som övergivit sina äkta hustrur och gjort hor med löskonor, dömer konungen till döden.

[4] Refererade högmål 1619, 20. *Palmsk. handskr.*, t. 118.

kärlek till rättvisan yttrade sig stundom i sultaniska ordalag. Det heter i Svea hovrätts protokoll d. 5 nov. 1618: »Kongl. maj:t haver rått och förmanat den konungsliga nämnd, att de ingen part skulle döma till viljes; och så framt någondera av domrarna dömer antingen Kongl. maj:t eller någon annan till viljes, då vill Hans maj:t statuera ett sådant exempel på honom, att han vill låta draga huden av honom och spika den på domstolen och öronen på kåken.»[1] Konungens personliga ingripande i rättens gång förblev, oaktat de nya formerna. Allmogen ville ingalunda avlägga sin vana att med sina klagomål vända sig rakt till sin konung, som ofta avgjorde hela saken i första hand, eller meddelade sin föreskrift, att därom skulle rannsakas, eller lät höra råd, förmaningar, hotelser. Den som fruktade för våldsamheter fick ett konungens *försvarelsebrev,* den som ej kunde få ut sin fordran, ett *manebrev* till gäldenären o. s. v.; och det besynnerligaste är, att själva den nya rätten ej tvekar att ifrån sig giva sådana brev och föreskrifter. Hovrättens fiskal kallades *riksfiskal,* och var allmän åklagare. Förut nämndes denna ämbetsman, svarande mot senare tiders justitiekansler, även *riksprofoss.* I och genom hovrätten blev det skriftliga förfarandet inför domstolarna vanligare än förr. Dock sökte man så mycket som möjligt upprätthålla den gamla grundsatsen, att rättvisans skipande borde vara oberoende av advokater. Ännu Axel Oxenstierna sade: »Procuratores borde förbjudas, efter det corrumperar justitien.» — Därföre var en tydelig lag ett så mycket större behov. Sedan den gamla *landslagen* på konung Karl IX:s befallning blivit i tryck utgiven, sträckte Gustav Adolf nu samma omsorg till stadslagen, vilken utgavs år 1618.[2] Ko-

[1] *Nordinska handskr.* N:r 105, oinb. kv.

[2] Den äldsta svenska stadslag var den så kallade Bjærköarätten. Sedermera utgavs en utförligare stadslag under konung Magnus Eriksson, men vilken även kallas med nyssanförda benämning; såsom ses av ett brev av konung Albrekt, som finnes tryckt hos Björner *De Stockholmiæ antiquæ*

nungens frånvaro i krigen avbröt allt för ofta hans egen vaksamhet över rättvisan. Rikets råd blir i själva verket högsta domstolen, såsom ofta fallet hade varit redan före hovrättens instiktelse. — I allmänhet väcker en så våldsam tid, med så få rättegångar, vår förundran. Föreskriften, att underrätterna skulle ingiva sina domböcker till den nya domstolen, åstadkom mycken förlägenhet, då det hände, att de på hela året ej haft en enda rättegång att avgöra. Sådant öppnar en blick i det inre av sederna, och hänvisar på det Sveriges dolda kapital, som någonstädes måtte ha funnits, för att uthärda så stora ansträngningar, så mycken nöd och oro. Ett sådant kapital låg i sederna; och, i detta som i andra avseenden, utgör Gustav Adolfs tidevarv den egentliga övergången från Sveriges medeltid. Den gamla blodshämnden försvinner för lagen; men alla släktband äro ännu i hela sin naturliga friskhet, och utöva, betagna sin våldsamma överdrift, blott välgörande verkningar. Ingen är ensam. Var och en har ett hem, en släkt, en hjälp att påräkna. Man bar mycket, men gemensamt, och Sverige var som en man. Också var allmänna tillståndet vid konungens död ingalunda sådant, som man, efter så många krigsår, skulle föreställa sig. *D'Ogier,* som i sällskap med fransyska ambassadören *Comte D'Avaux* om vintern 1634 besökte Sverige, säger i sin Dagbok, att han i hela landet ej påminner sig ha sett någon naken och trasig. Bondgossar och flickor sprungo glättigt bredvid slädarne, och, ehuru man for med fri skjuts, tycktes bönderna ingalunda tröga att skjutsa, troligen, tillägger han, emedan de eljest ej äro hårt beskattade. Vid en resa till Kopparberget såg han allmogen samlas vid en kyrka

Situ, Nomine et Legibus. Det är för invånarne i Ulvsby i Finland, *ut jure civili, dicto Byarkölagh, seu Libro Legum per carissimum in Christo Avunculum nostrum, Dominum Magnum, Det gratia, Sveciæ et Norvegiæ Regem, pro utilitate Civitatum et villarum forensium in regno nostro Sueciæ nuper edito — — uterentur. — Dat. apud Castrum Aboense A. D. MCCCLXV feria sexta post Fest. beatæ Agathæ virginis.*

i Dalarna, och utbrister: »Detta bondfolk är varken trasigt eller svultet som hos oss».[1] Det bestod likväl av människor, för vilka det ej var sällsynt, att blanda bark i sitt bröd. Man fann sig ej olycklig. Ett stort närvarande, en stor framtid livade allas mod.

Denna tro på framtiden visar sig uti ingen ting bättre hos Gustav Adolf själv än i konungens odödeliga inrättningar för allmänna uppfostran. Vi behandla detta ämne i sammanhang med kyrkan. — Biskoparnes myndighet hade Johan III ökat. De tillvällade sig rättigheten att besätta alla prästgäld, även dem som konungarne förut bortgivit, och beskylldes att för mutor förordna flere präster än behov gjordes.[2] Karl IX befallde därföre, att när biskopen ville förordna en präst till ett ledigt prästgäld, skulle socknemännen först giva sitt samtycke, att de ville antaga den föreslagne till sin lärare, och prästen, med bevis om detta samtycke, därpå söka konungens bekräftelse: ej heller skulle någon vigas till präst, förrän konungen därtill givit sitt tillstånd, och fått veta, var han behövdes. Då Gustav Adolf uppsteg på tronen, hade biskoparne utverkat återkallelse av denna författning. Vid sin kröning lovade konungen i allmänhet att beskydda *kyrkans rätt,* och svarade, då adeln och krigsbefälet däröver begärde förklaring, att han därmed förstod kyrkoordningen och sin skyldighet att uppehålla kyrkor och skolor till Guds ära och församlingens nytta. Seende allt i stort, ville han även giva enhet åt kyrkoförfattningen, men stötte därvid på svårigheter, vid bestämmandet av kyrkans förhållande både till det världsliga regementet och inom sig, vilka dittills varit oavgjorda. Särdeles lärorika äro i detta avseende handlingarna om hans föreslagna *General-Consistorium.*[3] Enligt den första instruk-

[1] Plebs illa rusticana neque lacera neque jejuna est, ut apud nos. An ergo est clementiore et beatiore situ Suecia, quam nostra Gallia? Ogerii *Ephemerides,* Paris 1656, pp. 127, 195.

[2] Hallenberg, I: 199.

[3] *Nordinska handskr.,* N:r 67, kv.

tionen av år 1623 skulle ett sådant bestå av sex andelige och sex världslige ledamöter: de förre ärkebiskopen, biskoparne i Strängnäs och Västerås, konungens hovpredikant, förste teologie professorn i Uppsala och pastor primarius i Stockholm: de senare riksdrotsen; tvenne förordnade av Rikets råd och tre av hovrätten. Detta konsistorium skulle samlas årligen på viss dag i huvudstaden, under för var vecka ombytt presidium av drotsen och ärkebiskopen. Inför detsamma borde föredragas så väl alla besvär över domkapitlen som andra ecklesiastika mål, som lända till Kongl. maj:t och tarva rättelse. Samma kollegium skulle överse kyrkoordningen, samt när den av Kongl. maj:t blivit gillad, vaka över dess efterlevnad, och tillika hava inseende över allt klerkeri i riket, över akademier och skolor, över hospital och barnhus. Ibland mål, som tarva rättelse räknas: att ofta träta och oenighet emellan bisperne och deras underliggande församlingar infalla om kyrkoherdevalet, så att församlingarne klaga, att dem med våld kyrkoherdar bliva påtrugade, eller ock bisperne över församlingarnes ohörsamhet, varvid än den ene än den andre parten söker genom orätt berättelse utverka konungsliga brev till sin fördel.[1] Därföre skulle hädanefter den besvärande delen stämma den andra inför detta konsistorium, och där rättas dem emellan efter dom. Förteckning skall ock upprättas på alla de *beneficia,* som *regalia* kallas, där Kongl. maj:t haver ett *speciale jus patronatus* över. Konsistorium generale skulle årligen förordna några, antingen av sitt medel eller andre, att visitera alla skolor i riket och där tillika med stiftets biskop hålla *examen publicum:* det skulle ock vaka över renlärigheten samt äga inspektion och censur över boktryckare och bokförare. — Prästerskapet meddelade vid 1624 års riksdag över denna konungens proposition sitt betänkande. Däri säges, att de gär-

[1] Adelns vidsträckta jus patronatus gjorde detta ofta till en strid emellan adeln och biskoparna.

na såge ett sådant konsistorium upprättat, allenast det i sanning vore och bleve ett *Consistorium Ecclesiasticum,* så att världslig dom och kyrkans eller Guds församlings dom icke förblandas. *Status controversiæ* vore: vem Gud haver befallt föda och regera sin församling? Ehuru alla, och överheten mest, voro pliktige att sig härom vårda, dock haver Gud framför andra och förnämligast förtrott detta ämbete prästerna, vilka, när någon oro sig yppat i Guds församling, sådant igenom *concilia, synodos* och *prästemöten* efter sakens beskaffenhet rättat; och ändock sådana möten varit utskrivne av kejsare och konungar, likväl hava de icke dömt i saken, utan lämnat det biskopar och präster i våld; och vad desse beslutit, det hava de sedan hållit hand över och hulpit att det måtte ställas i verket. — För den som känner Uppsala möte år 1593, där största delen av rikets biskopar och präster endast hade sitt avfall att avbedja, under det den mindre delen, skollärarne och de världsliga stånden med hertig Karl befästade den svenska reformationens verk, måste det förefalla oväntat, att man nu vågar åberopa samma möte ibland exemplen på prästernas uteslutande domsrätt i församlingen; varvid tillägges att »*andre*[1] kunde rättare kallas *Defensores, Directores, Patroni* eller något sådant, efter de allenast för en utvärtes nytta och bekvämlighet äro tillstädes, och samkvämet dessförutan kan hava sitt fullkomliga skick och *esse*». — »Samma skäl haver sig ock med *consistoriis,* vilka äro föga annat än små och ordinarie *concilia,* för de saker som dageligen förefalla; — varföre det väl kunde vara nyttigt, att en myndig politisk person tillförordnades att komma präster till försvar och hjälp, när sådant behövdes; men att han skulle ordinarie vara över alla saker, ville icke tjäna. Eljest bliver i själva verket densamme ock en präst och överste biskop, och faller så tillhopa på en person högsta rösten både i andeligt och världsligt regemente, näst ko-

[1] Således ock konungar.

upptogs av Kristinas förmyndarestyrelse, blott en partisak emellan prästeståndet och adeln.

Vid Uppsala universitet fortfor oenigheten emellan lärarne, särdeles *Messenius* och *Johan Rudbeck*, samt deras partier ibland de studerande, ännu under de första åren av konungens regering, och födde av sig så förargeliga uppträden, att konungen skrev till professorerna: »Om vi ej själve hade förfarit och visste, vad gagn och nytta, som bokliga konster med sig hade, hade vi föga orsak att oss om samma akademi något beflita, eller med någon synnerlig gunst och nåd vara bevågne emot dem, som där brukade bliva, och icke mer och bättre akta, vad deras kall och ämbete kräver, än sin egen äregirighet, privata hat och avund: dock på det skammen icke må taga överhand, och vi då en gång med sådana lättfärdiga saker bliva förskonte och sådant deras hat och buller en ända taga, vilje vi med detta vårt öppna konungsliga mandat strängeligen och allvarligen hava befallt, att professorerna skola nu *per suffragia*, välja en *rectorem*, och varken den rektor, som sist valdes, eller den, som tillförene varit haver, skola sig med akademiens styrelse befatta, till dess oss blivit lägligt ditskicka några våre gode män, att därom rannsaka.»[1] Så mycket mer hedras konungen, både av det sätt varpå han återställde ordningen, och den vishet och frikostighet, varmed han vårdade sig om lärosätet. Messenius och Rudbeck, bägge lika häftige som skicklige, avlägsnades, men till hedrande och viktiga befattningar,[2] och läroverket blev ett huvudföremål för konungens omsorg. År 1620 hemställde han till

D:r Johan. Rudbeckius, Episcopus Arosiensis, turberade det generale Consistorium, var ock till den hela villervallan och oppositionen i konung Gustav Adolfs tid orsak.» Axel Oxenstierna i Rådet 1636. *Palmsk. handskrifterna*, t. 190.

[1] HALLENBERG, II: 766.

[2] Messenius blev rikshistoriograf och assessor i hovrätten. Rudbeck, först konungens hovpredikant, sedan biskop i Västerås. Misstankan på Messenii religion hade utan tvivel huvudsaklig del i stridigheten. Han var hemlig katolik, misstänktes för förbindelser med Polen och slutade sitt liv i fängelse.

tacka för sitt bestånd. Genom gåvobrev av d. 31 aug. 1624 förärade Gustav Adolf, av de nu i hans hand förenade gustavianska arvegodsen, trehundrade tretton hemman till Uppsala akademi, med förklaring, att som dessa hemman voro hans *arv och egne,* han förunnade dem åt akademien till *dess evärdliga, alltid blivande egendom.* Utom sin donation anslog konungen till universitetet kronotionden av flera socknar i Västmanland och Hälsingland, gav prebendepastorater åt teologerna, samt ett bondehemman i lönetillökning åt var och en av de övrige professorerna; dessutom tretusen tvåhundrade femtio daler årligen till ett kommunitet för studenter, med särskilt anslag för inköp av inventarier, samt lön för styresman och betjäning; vidare tvåtusen femhundrade daler årligen till underhåll för stipendiater, och hundrade daler till årliga belöningar åt dessa; varjämte han skänkte universitetet sitt eget boktryckeri, stiftade dess bibliotek genom föräring av sin egen boksamling, förordnade det en årlig inkomst, och lät bygga det (sedermera av Karl XI tillökta) hus som ännu kallas *Academia Gustaviana.* — Till rikets gymnasier är även Gustav Adolf upphovsman; ty ehuru av ålder den inrättning fanns, att vid domkyrkorna visse lektorer hade underhåll av kyrkotionden, gjorde konungen därav först ordentliga lärohus, med flere lärare och större inkomster. Det första gymnasium i Sverige inrättades i Västerås 1620, (tillökt 1623 och 1627): det andra i Strängnäs 1626: det tredje i Linköping 1628, och samma år erhöll Finland, som redan 1618 fått ett gymnasium i Viborg, ännu ett i Åbo.

Så blev denne store konung mitt under kriget stiftare av Sveriges undervisningsverk, och påminner därigenom, att även hans vapen fördes för den mänskliga odlingens heliga sak. Därföre offrade han på dess altare vad andra skulle använt på vapnen. Och i vilken tid? Det finns intet högre och ädlare hopp, än det som Gustav

Adolf nedlagt om Sveriges framtid i dessa sina stiftelser. De blevo ej mindre politiskt än vetenskapligt viktiga. Ty om Sverige från denna tid framgent så ofta sett män ur hyddan stiga genom kunskaper och förtjänst till rikets högsta värdigheter, så är detta ock Gustav Adolfs verk.

Konungens föresyn livade de stora. Riksrådet Johan Skytte, vilken blev den förste ordentlige kansler för Uppsala akademi (dess privilegier bekräftades av konungen 1626), hade, tvenne år förr än Gustav Adolf skänkte sina arvegods till universitetet, där stiftat en ny lärostol för statskunskap och vältalighet, som ännu bär hans namn. Riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm anlade skolor och stiftade stipendier. Med Riddarhuset var i dess början ett *Collegium illustre* för adeliga ynglingar förenat. Det upplöstes av pesten år 1629. Oaktat de härjande farsoterna, var stor brist på läkare, och man synes föga ha känt behovet därav. *Mönnichhofen,* en utländsk officerare i svensk tjänst, som stupade vid belägringen av Augdov 1614, plägade berömma Sverige för tre ting, »att det hade en konung, en religion och en medicus; vilket vore tecken till sundhet».[1]

[1] Jakob De la Gardie i Rådet 1645. *Palmsk. handskr.*

Andra kapitlet.

GUSTAV II ADOLF.

Det danska, ryska och polska kriget.

Ett senare släkte har svårt att föreställa sig fädernes-landets tillstånd den tid, då Blekinge, Skåne, Halland, Bohuslän icke voro svenska, då Sverige var stängt från Öresund och nästan helt och hållet från Nordsjön. Däri ligger en hel fornålder av dunkelhet, svaghet och barbari, avstängning från Europa, och de första svenska erövringars riktning åt Östern. Med växande kraft, efter Gustav Vasa, blev denna inskränkning i alla avseenden olidelig. Det är *Gustav Adolf,* som sprängt den; och betraktar man omständigheterna, har det skett genom ett nästan förtvivlat försök. Den hjälte, som slutade med att föreskriva Europa lagar, begynte med att i egenteligaste mening värja sig själv mot en i hjärtat av landet övermäktig fiende, måste i *Kalmar* och *Älvsborg* återsöka nycklarna till sitt eget rike, och, såsom han själv sade, genom en svår fred rädda sina krona.[1]

»Det av utländsk fiende alltid okuvade Sverige» har blivit ett stående talesätt i nyare svensk vältalighet. Våre förfäder, som avvärjt faran, voro långt ifrån att icke erkänna både hennes möjlighet och verklighet. Hon hade därföre gått dem alltför nära på livet. Så länge Danmark, såsom de själva plägade säga, kunde när som helst »bita Sverige i hälen», var Sverige förlamat. Man har efteråt förundrat sig över, att de ej började med att avskudda

[1] Enligt Axel Oxenstiernas berättelse i Rådet 1643. *Palmsk. handskr.*

sig denna närmaste fiende, ja förebrått Gustav Adolf och hans män, att de, med överhoppande av Skåne, Halland och Blekinge, kunde söka erövringar på andra sidan vattnet. Lyckliga vishet, som ställd utom händelserna, lagstiftar för dem!

Gustav Adolf gjorde sin fred med Danmark ej såsom han *ville*, utan såsom han *kunde:* han stridde ej av val utan av nödvändighet med Ryssland och Polen: han övergick sluteligen till Tyskland i en livssak för protestantismen och sin egen krona. Men tror man, att han glömt vad hans tid hade många skäl att minnas bättre än vi, så vet man ej, eller glömmer, att det mer än en gång, å Sveriges sida, var fråga om en frontförändring mot Danmark av det tyska kriget, att *Gustav Adolf* tänkte den, att *Oxenstierna* efter honom verkställde den, och att vad *Karl Gustav* utförde, i plan var ett arv efter dem bägge. Har man dessutom förgätit, vad det är att *överflygla* sin fiende? Och att det var från Tyskland, på Jutland och Seland, som Skåne, Halland och Blekinge vunnos? Annorlunda äro aldrig erövringar på Danmarks bekostnad gjorda. Så gick det till, att Sverige fullständigade sig inom sina naturliga gränsor, sedan det kastat sina förposter på andra sidan Östersjön genom intagandet av den motliggande Östersjökusten: vilken politiken av Gustav Adolfs tidevarv kallade »en bastion för Sveriges krona».[1] Nu äro utanverken intagna, och vi filosofera i själva huvudfästningen.

Hela det bergiga Småland var fordom gränsland mellan Sverige och Danmark, och, såsom vanligen gränsländer, fullt av osäkerhet. Dråpare, fredsbrytare, lurendrejare togo lätt sin tillflykt från det ena riket till det

[1] »Pommern och Sjökanten äro såsom en bastion för Sveriges krona, och består däri vår säkerhet mot Kejsaren, och var den förnämsta orsaken, som bragte Salig Hans Maj:t till vapen. Den respekt vi nu have av Polen, den hava vi för Pommerns skull, efter som det ligger Polen på sidan.» Axel Oxenstierna i Rådet 1644, l. c. Om hans härmed sammanhängande plan i kriget mot Danmark mera på sitt ställe.

andra. Den ofta förbudna utförseln av varor gäckades oupphörligt. Grannarna på båda sidor fejdade på varandra i fred och höllo tillhopa i krigstider. Gränsesocknarnas menigheter slöto då ej sällan sinsemellan en så kallad *bondefred*. *Smålänningar* och *dalkarlar* voro denna tiden beryktade såsom de oroligaste svenskar.[1] I Småland hade den farliga Dackefejden under Gustav Vasa sträckt sina rötter på båda sidor om gränsen; och Gustav Adolf ägde under sin regering en gång skäl att frukta ett lika uppror. Det så kallade *snapphane*kriget var inhemskt i dessa bygder. Den skånska skogsboens och blekingsboens, även efter föreningen med Sverige, länge bibehållna vilda seder och fientliga trotsighet, hade sin grund i dylika förhållanden. Nu var Kalmar i danskarnes våld, och Småland låg öppet för fienden. — Å en annan sida omslöto det danska Halland och det norska Bohuslän i väster nästan helt och hållet det svenska Västergötland; vilket av naturen rikt begåvade landskap dessutom var avskuret från hela det övriga riket, i norr genom hertig Karl Filips, i öster genom hertig Johans förstendömen, bägge under egna regeringar, som för Västergötland voro obekväma grannar. Ty änkedrottningen, styrande för sin yngre son, var mer än billigt betänkt på egna fördelar, och hertig Johans förvaltning ett exempel av misshushållning. Endast vid Göta älvs utlopp nådde Västergötland till havet. Här hade Karl IX anlagt Göteborg, »juten en nagel i ögat», såsom man denna tid uttryckte sig i Sverige. — Den nyss anlagda staden förstördes ock av danskarne under kriget, och konung Kristian IV:s huvudföremål, sedan Kalmar fallit, var att bemäktiga sig Älvsborgs och Gullbergs fästningar, som här på svenska sidan försvarade Göta älv.

Den unge Gustav Adolf hastade från sin första riksdag till kriget, men erböd tillika fred, och bortlade genast

[1] »Småland och Dalarna äro kitsligt folk.» Riksdrotsen Per Brahe i Rådet 1645. *Palmsk. handskr.*

den omtvistade titeln av lapparnes konung. Den trumpetare, som förde fredsförslaget, blev vid gränsen av danskarne tillbakavisad, och vid en senare underhandling om fångbyte fick svenska konungen endast heta *hertig*. 1612 års fälttåg begyntes av danskarne mitt i vintern. I januari månad utföllo de ifrån Kalmar, ödelade en stor del av Småland, brände Växjö stad och Kronobergs slott, samt hotade Jönköping. På samma tid gjorde konung Kristian själv, från den norska fästningen Bohus vid Göta älv, ett försök till en nattlig överrumpling av Gullbergs fästning. En fem gånger upprepad storm blev så tappert avslagen av ståthållaren Mårten Krakou, och, sedan han blivit sårad, av hans oförskräckta fru Emerentia Pauli,[1] att konungen med förlust måste avtåga. I det nyss förut av danskarne intagna Nylödöse hade alla manspersonerna blivit mördade. Nu härjades Västergötland, Gamla Lödöse, Skara, och över tre tusen gårdar ödelades.[2] — På samma tid var en del av svenska hären, under hertig Johan och fältmarskalken Krus, sysselsatt med ett lika strövtåg i Halland, där aderton socknar skövlades, och en betydlig förlust vid återtåget, ej långt från Falkenberg, tillfogades danska konungen, som därvid var nära att själv bliva fången, om ej Kristian Barnekow uppoffrat sitt eget liv för sin konungs räddning. Fläckar på en stor sten vid vägen kalla bönderna ännu för »Kristian Barnekows blod». Med en annan del av svenska styrkan hade Gustav Adolf uppbrutit från Ryssby skans nära Kalmar, och infallit i Skåne för att draga fienden till försvar av eget land. Skåne fanns oförsvarat, och tjugufyra socknar härjades. Vid återtåget blev Gustav Adolf, som skickat förut största delen av sitt folk, ej långt från gränsen i Västra Göinge härad, överfallen av de från Småland återvändande danskarne. Slaget stod på isen av Vidsjö sjö om aftonen den 11 februari. Många

[1] Knekthustrurna hulpo henne därvid.
[2] HALLENBERG, enligt danska intyg, I: 303, 307.

stupade eller drunknade. Konungen själv kom med sin häst under isen, men frälstes av kammarjunkaren Per Baner och en behjärtad ryttare under Upplands fana vid namn Tomas Larsson, som därföre fick ett hemman, Igelstad i Romfertuna socken, vilket hans efterkommande besitta än i dag. Rykten, att Gustav Adolf omkommit, utspriddes både inom och utom Sverige. Så fördes detta krig äventyrligt och grymt, å båda sidor med lika förbittring. Om sommaren såg man åkrarne i Småland osådda, och på hästar var sådan brist, att ej en gång de som reste i konungens angelägnaste ärender kunde få skjuts. Man ur huse hade, så väl i Småland, som en del av Västergötland, blivit uppbådad mot fienden.

Man rustade sig till sommarfälttåget, Danmark med samlad, Sverige med delad makt, då man tillika hade ofred med Ryssland och Polen. Också blevo danskarne förr färdiga. Deras styrka, till en stor del värvade utlänningar, ryckte i början av april ur vinterlägren, mönstrades vid Hälsingborg, och deltes i tvenne härar, den ena, talrikare, under konung Kristians eget befäl, ämnad mot Västergötland, den andra under fältmarskalken Gert Rantzau emot Småland, Öland och Östergötland. En del av danska flottan, så väl utrustad, »att Oceanen» — säger fransosen Peleus — »skulle beundrat den, om han haft ögon» — seglade till Kalmar, under det en annan del av densamma inneslöt Älvsborg; vars belägring konung Kristian själv företog i början av maj månad, innan Stiernsköld, som därom hade Gustav Adolfs befallning, hunnit förstärka dess besättning, vilken blott utgjorde fyra till femhundra man, under ståthållaren Olov Stråles befäl. Denna viktiga fästning kapitulerade d. 24 maj efter nitton dagars belägring. Fyrtio kanoner, utom annat krigsförråd, och sex svenska örlogsskepp föllo i fiendens händer. Den 1 juni gav sig det av utländskt folk mest besatta Gullberg nästan utan motstånd, med åttio kanoner, femhundrade musköter och livsmedel för

ett helt år. På samma tid hade de i Lidköping förlagda skotska och irländska knektarne själve plundrat och fördrivit invånarne i staden, och flyktade därpå vid danskarnes ankomst. Ty konung Kristian tågade nu med en här av trettiotvå fanor till fot och elva till häst in i Västergötland. Däremot hade Gustav Adolf blott att sätta en styrka av elva fanor till fot och åtta till häst;[1] varför han i början undvek drabbning. Då han sluteligen erböd den,[2] förstärkt av hertig Johan från Östergötland, drog sig Kristian, vars folk led av hunger och fältsjuka, efter trenne veckors strövande tillbaka till Gullberg, och gav därigenom Gustav Adolf tillfälle att vända sig mot Rantzau. Denne hade på sin sida begynt fälttåget med intagande av Ryssby skans, som förstördes, och därefter med erövringen av Öland, vartill redan under vintren danskarne gjort fåfänga försök. Nu blev Borgholms fäste intaget: hela ön härjades och brändes: alla präster (de hade uppmuntrat bönderna till motstånd) bortfördes fångna till Danmark. Rantzau, återkommen från Öland, tågade upp åt kusten, vek av vid Emån inåt landet, undanträngde vid Högsby de sista svaga lämningarne av det svenska manskap, som hållit Ryssby skans besatt, tågade därefter till Vimmerby, vilken stad han av invånarne fann övergiven; vände sig därpå åter mot kusten, brände Västervik, och sträckte sina härjningar ända till Söderköping, som hade samma öde. Nu nödgades han, med en av oordningar, brist och de tyska knektarnes uppstudsighet nära upplöst här, i största hast återvända; och Gustav Adolf, som ej hann, enligt sin avsikt, avskära honom återtåget till Kalmar, tillfogade honom dock därvid ansenlig förlust. — Det var under detta med de stör-

[1] Fanornas storlek var olika. PELEUS räknar dem i svenska och danska arméerna till sex eller sjuhundrade man. Enligt denna beräkning skulle danska styrkan varit minst 25,000, och den svenska omkring 11,000 man. JAHN (*Historie om Calmarkrigen*) uppgiver Kristians här till 22,500 man, och hela danska styrkan i Sverige (Rantzaus här inberäknad) till omkring 40,000.

[2] HALLENBERG II: 429.

sta personliga ansträngningar förenade tåg (i följd av vilka den unge konungen sedermera i Jönköping inföll i en sjukdom), som han förnam, att konung Kristian åter var själv i antågande mot denna stad. Jönköping var, sedan Älvsborg och Kalmar fallit, den viktigaste post i södra Sverige, »en nyckel för det nedre landet», varför man ock med all iver arbetade på dess, ännu ofullbordade, befästning. Gustav Adolf hade ifrån början fruktat, att de bägge fientliga skarorna här skulle söka sin föreningspunkt; och sådan synes även fälttågets plan ha varit. — Huru högt den konungslige ynglingen stod över sina underbefälhavare, visar ingenting bättre, än att hans bägge ståthållare på Jönköping, Jöran Månsson Stjerna och Sten Klasson Bölja, föreslogo honom att spränga fästningen i luften och draga sig tillbaka. I allmänhet blev han i detta krig eländigt betjänad; och i början av Gustav Adolfs tidevarv, så rikt på stora krigare, klagas högt över brist på anförare.[1] I Jönköping voro ej över åtta personer av adel med konungen. Hertig Johans sekreterare skriver: »Gud bättre, det är ingen som lyder annan, och därföre går det som det går.»[2]

I denna Sveriges sista stora fara från danska sidan är det Gustav Adolf personligen och svenske bonden, som räddat riket. Bönderna, som (med undantag av några socknar i Västergötland och på Dalsland, vilka underkastade sig fienden), visade det största nit för landets försvar, ödelade hellre själva sina gårdar, än att lämna dem till rov åt de härjande skarorna. De drogo sig in i skogarne, gjorde där förhuggningar, överföllo varhelst tillfälle gavs, den av plundringslusta spridda fienden, och tillfogade honom ständiga förluster. Därtill uppmanades de av konungen. Det var det lilla kriget, som här tillintetgjorde de stora planerna. Dessa hindrades även

[1] Ibid. II: 441.

[2] Ibid. II: 455. Ett svenskt nationalfel, enligt Axel Oxenstierna, som år 1636 sade i Rådet: »Det är ett gammalt ordspråk om de svenska: *ordinant, reordinant, et tamen sine ordine vivunt.*» *Palmsköldska handskr.*

därav, att den utländske värvade knekten denna tid mer behärskade sin anförare, än denne honom. — Rantzau hade dragit sig tillbaka vid underrättelsen om sin konungs första återtåg: Kristian själv bröt upp från Jönköping vid underrättelsen om Rantzaus, och vände på närmaste vägen åt Halland tillbaka inom egna gränsor.

Biomständigheter i detta krig äro rörelserna från norska sidan, och konung Kristians sista försök mot Stockholm. I begynnelsen av kriget hade Gustav Adolf utfärdat en uppmaning till norrmännen att förena sig med Sverige. De svarade därpå med infall i Dalsland och Värmland. Av tolvhundrade man nederländare och skottar, som för svensk räkning blivit värvade, överfördes största delen från Skottland av Mönnichhofen, en nederländsk officerare, som lade till med sina skepp vid Trondhem, men, här tillbakaslagen, landade vid Stördalen, där intet motstånd mötte. Härifrån strövade han tvärtöver Norge in i Jämtland och Härjedalen, som bägge under kriget av svenskarne bliva intagna; varefter hans folk förlades i Stockholm och sjöstäderna. — En annan del av samma värvade manskap, som under överste Sinclairs befäl landsteg i Romsdalen i Norge, blev under vägen därifrån till Gullbrandsdalen av norska bönderna i ett trångt pass förstörd. — Svenska flottan under riksamiralen Göran Gyllenstierna hade, till konungens stora missnöje, i hela kriget ingenting uträttat, och då konung Kristian själv efter återkomsten till Köpenhamn gick ombord på sin flotta, trettiosex segel stark, och, efter att i Kalmar ha tagit med sig återstoden av Rantzaus soldater, seglade ända in i Stockholmsskären, drog sig svenska flottan tillbaka under Vaxholms fästning. Den danska följde efter. Konung Kristian steg själv i land vid Vaxholmen, och lät beskjuta fästningen. — Nyheten spridde sig hastigt över hela landet. Dalkarlarne reste sig självmant för att tåga till huvudstadens försvar. Gustav Adolf skyndade genom natt och dag från Jönköping, kom

kl. 3 om morgonen den 10 september till Stockholm, och begav sig tvenne timmar därefter i spetsen för Mönnichhofens folk till Vaxholm. Han hoppades kunna i det trånga farvattnet förstöra den danska flottan, som av motvind kvarhölls. Samma dag vände sig vinden, och danskarne voro avseglade, innan konungen kom fram.

Freden gjordes behov på bägge sidor. Även konung Kristian, den nu till utseendet starkare, hade uttömt, om ej Danmarks, likväl sina egna tillgångar. Hans makt var ganska inskränkt. Danska adeln var ohågad för krigets fortsättning; emedan dess konung »därigenom kunde bliva stolt, och undertrycka dem och deras frihet», skrev svenska Rådet till Gustav Adolf.[1] Ett möte om fångabyte ledde till fredshandel under engelsk bemedling. Axel Oxenstierna och trenne andra Rikets råd voro svenske fullmäktige. Den 19 januari 1613 slöts, efter nära tvenne månaders underhandlingar, freden med Danmark i Knäröds kyrkoby vid Laga å i Halland. Sverige avträdde anspråken på Sonnenburgs fästning å Ösel, herraväldet över sjölapparne från Titisfjord till Varanger i Norge, och återgav Jämtland och Härjedalen, som under kriget blivit intagna. Däremot erhöll det tillbaka Kalmar och Öland, och skulle efter sex år återfå Älvsborg, som emellertid borde lösas med en million riksdaler, eller, i vidrigt fall, med sju därunder lydande härader samt städerna Nylödöse, Gamla Lödöse och Göteborg, för evärdelig tid tillfalla Danmark. — Det var andra gången inom fyrtio år, som Sverige återlöste Älvsborg, sin dåvarande enda plats vid Västerhavet, ur danskarnas händer, denna gång över sexdubbelt dyrare än första gången.[2] — Det var en livsfråga för Sveriges rike. Också betalte Sveriges folk därför, i de svåraste tider, den drygaste bevillning, som någonsin av landet utgått. — Tullfrihet i Sundet för svenska skepp och fri

[1] I Stettinska freden år 1570 återlöstes Älvsborg med 150,000 r:dr.
[2] Hallenberg, II: 485.

handel mellan bägge rikenas undersåter voro även bland fredsvillkoren.

Förenta Nederländerna hava även erbudit sin bemedling. Konung Kristian avböjde den av missnöje med Staterna. Dessa ville ej erkänna danska väldet i Sundet, gjorde invändningar mot tullen, och närmade sig till Sverige. De i detta avseende redan under kriget började underhandlingar föranledde 1614 ett femtonårigt förbund, varigenom Sverige biträdde det redan förut mellan Lübeck och Generalstaterna ingångna försvarsförbundet till beskydd för handlen; »dock» — tillades å svenska sidan — »oförkränkt Sveriges höghet och herravälde över Östersjön»: hädanefter en stående grundsats i svenska politiken. — Vi anmärka, att i detta förbund stadgas, det Staterna och konungen i Sverige hädanefter ville hålla ständiga sändebud hos varandra. Sådant blev nu först sed. — Följande året kom en särskild nederländsk beskickning till Sverige. I sändebudens berättelse om sitt företräde heter det, att Hans maj:t stod framför sin konungsliga stol med obetäckt huvud, klädd i svart broderat satin och med en svart sidenmantel, i anseende till sorgen efter hans nyligen avledne morbror hertigen av Holsten: över konungen var en himmel: på högra sidan lågo regalierna å ett marmorbord med silverfötter: konungen till sin person var lång, välbildad, ansiktet vitlätt och något långlagt, håret ljust, skägget spetsigt, något stötande i gult: han är, säga de, full av mod mot sina fiender, dock ej hämndgirig, utan ganska godhjärtad, därtill klok, av förstånd, vaksam, verksam, synnerligen vältalig, och älskvärd i omgänge med en var: av hans ungdom kan man vänta stora saker.[1] Genom dessa utskickade tillbödo även Generalstaterna sin bemedling i ryska kriget.

De stridigheter om tronföljden, som föregingo Romanovska husets upphöjelse, bragte Ryssland på under-

[1] *Journal der Legatie ghedan 1615 ende 1616.* Gravenhagen 1619, p. 123.

gångens brant. Det har funnits en tid, då svenskarne behärskade Neva och Novogorod, polackarne innehade Smolensk och Moskau, och då, sedan Warschau nyss hade sett en avsatt Zar föras i triumf[1], Stockholm såg en rysk beskickning för att begära en svensk prins till storförste: det var vid konung Karl IX:s död. Novogorod hade av Jakob De la Gardie begärt antingen Gustav Adolf eller Karl Filip till regent: valet leddes, efter underrättelsen om den förres anträde till svenska regeringen, på den senare; och största delen av Ryssland förente sig, av hat till polackarne, i detta val. Gustav Adolf visade föga iver att förskaffa sin bror denna värdighet. Man ser, att han önskade hålla tillfället öppet, tills han, efter vunnen fred med Danmark, kunde vända det till Sveriges nytta. Därför uppsköts (även genom änkedrottningens farhågor) prinsens avsändande; och då den unge Karl Filip äntligen i början av juli 1613 anlände till Viborg, hade ryssarne i Moskau redan utkorat den sextonåriga Michael Romanov till Zar. Det var, efter fyra störtade falske Demetrier, en så farlig höghet, att han ville undfly den, och att hans mor utbrast i klagorop vid underrättelsen. Novogorods förblivande vid svenska valet var nu endast skenbart och tvunget.

Man märker vid denna tid någon köld emellan konungen och hjälten av det ryska kriget, Jakob De la Gardie, som, lämnad utan understöd från Sverige, men redan länge i sina erövringar utövande en förstelig makt, var nära att giva Ryssland en härskare, och såg detta hopp försvinna. Den varsamhet, varmed Widekindi talar om detta missförstånd,[2] visar, att det är fråga om konungens person. Det synes ha väckt missnöje, att De la Gardie ledde ett val, varvid först varit fråga om Gustav Adolf själv, honom oåtsport, på Karl Filip. Om så är, har detta missnöje varit ögonblickligt. Enligt sitt öppna sätt,

[1] Wassily Schuisky med sina bägge bröder.
[2] *Historia Belli Sveco-Moscovitici*, pp. 337, 344.

erkänner konungen själv i ett brev till De la Gardie,[1] att hans egen första åsikt i ämnet haft sin grund »i okunnighet och ett i hast fattat betänkande om sakernas ställning». På Sveriges säkerhet och nytta måste man framför allt se. Han hoppas föga för Karl Filip, och misstror ryssarne: »Hos dem alla vore ett inbundet hat mot alla främmande nationer, tillika med en plump högfärd.» »Så snart vårt krigsfolk där i landet är samlat» — skriver han i ett annat brev till de svenska fullmäktige vid underhandlingarne — »vilje vi icke längre låta draga oss vid näsan, som härtill skett är, utan veta antingen vi av dem skole hava fiendskap eller vänskap.» — De la Gardie får befallning, att, om fienden bleve honom övermäktig, lämna Novogorod, och söka förena sig med konungen, men förut göra staden med slottet för fienden onyttig: »Oss ligger mer makt på eder och vårt goda folk, än som på Novgården», tillägger konungen.[2] — Han hade nu, emot änkedrottningens och Rådets upprepade föreställningar, fast beslutit, att själv utföra det ryska kriget; gick över från Finland till Narva, och därifrån till belägringen för Augdov, vilken fästning, efter tvenne stormar, genom dagtingan gav sig i hans våld d. 10 sept. 1614. Tio dagar efter Augdovs erövring skrev han till sin älskade Ebba Brahe: »Besynnerligen tackar jag hans Gudomliga Allsmäktighet, som mig haver den ära gjort, att jag uti edert faveur haver mina fiender övervunnit.»[3] Ebba Brahe, dotter av riksdrotsen grev Magnus Brahe, var Gustav Adolfs ungdomskärlek. Vad av deras brevväxling ännu är bibehållet, visar ostridigt, att konungen med henne ämnat dela sin tron. Kärleksvisor av honom, även under detta fälttåg diktade, finnas än.[4]

[1] Av Stockholm d. 29 apr. 1613.

[2] Hallenberg, III: 50, 183.

[3] L. c. III: 258. Under sina brev brukade han sammanfläta begynnelsebokstäverna av hennes och sitt namn.

[4] Flere sådana förvarar nuvarande hans excellens greve Magnus Brahes bibliotek på Skokloster.

Gustav Adolf älskade musik och sång, och spelade själv väl på luta.[1] Den stränga änkedrottningen trädde emellan de bägge älskande. Hon utverkade först ett uppskov på några år, som också sannade hennes förutsägelse, att trohet i en kärlek utan hopp ej var bland den unge hjältens egenskaper,[2] och bortgifte därpå Ebba Brahe till Jakob De la Gardie.

Denne medtävlare i Gustav Adolfs ungdomsära och ungdomskärlek bibehöll sig segerrikt i Novogorod, tills han på upprepad anhållan blev hemförlovad, och Evert Horn intog hans plats i denna stad, vars av svenska krigsfolket hårt hanterade invånare nu visade sig motsträvigare än förr, och sade till Horn, att de hellre ville dö än skilja sig ifrån det moskauska herrskapet. Gustav Adolf återvände till Sverige med föresats att begynna nästa års fälttåg genom Pleskovs belägring; ifall ej ryssarne innan dess ville bekväma sig till en för Sverige fördelaktig fred. Underhandlingarne därom uppehöllo honom under våren 1615; men d. 8 juli var han åter i Narva, och lämnade där De la Gardie, vilken sedermera användes vid den under engelsk och holländsk bemedling förda fredshandlen. Själv ryckte Gustav Adolf för Pleskov med fältmarskalken Evert Horn,[3] som, vid ryssarnes första utfall ur fästningen, stupade, näst Jakob De la Gardie den störste hjälten i detta krig, statsklok, tapper, bildad, av Gustav Adolf djupt sörjd. Med belägringen för Pleskov gick ojämnt: knappt var konungen dit ankommen, förr än den engelske fredsmäklaren John

[1] Non solum musicam valde amplexus est, sed ipse illi operam dedit, dum nempe fidibus testudinis, reginæ quasi et principis omnium instrumentorum, optime cecinit. Petri Joh. Ungii *Encomium Musicæ*, habitum Upsaliæ in Aud. Gust. d. 21 maj 1638.

[2] År 1616 födde den vackra Margareta Cabeliau (dotter till en rik holländsk i riket inflyttad köpman), av Gustav Adolf en naturlig son Gustav Gustavsson, sedermera greve av Vasaborg.

[3] Jakob De la Gardie, den tid han var överbefälhavare i detta krig, kallas fältherre, Evert Horn dels fältmarskalk, dels fältherrens överste-lieutenant. Hans ämbete svarade mot general-löjtnant i senare tider. Hallenberg, III: 401.

Merich hotade att avbryta alla underhandlingar, om den fortsattes. Då fredshandlen, vid vilken ryssarne lika hårdnackat tvistade om de minsta, som om de betydligaste ämnen, emellertid ej framskred, återtogs belägringen, och avbröts åter genom nya föreställningar av konungens egna fullmäktige. Under tiden hölls staden innesluten med fem fasta läger, och belägringsarbetet närmade sig alltmer till murarne. Tvenne torn hade blivit nedskjutna. Men då en utav Gustav Adolf vågad storm sluteligen avslogs, och hans folk av sjukdom allt mer försvagades, upphävde han belägringen, efter nära tvenne månader; och övergick i slutet av oktober från Livland till Finland, där han tillbragte vintren, höll riksdag med finska Ständerna, och följde de ryska underhandlingarne. Svenskarne hade begynt med att begära även Novogorod: de nedsatte sina fordringar till Ingermanland och Kexholms län. Därpå ville ryssarne ej höra. Underhandlingarne, som avbrötos i februari månad 1616 (då även de holländske sändebuden hemreste), blevo genom den engelske medlaren åter började i oktober samma år. Av de sista fordringarne ville Gustav Adolf ingenting avstå. »Fästningarne Kexholm, Nöteborg, Jama, Koporie och Ivangorod» — skriver han till sin moder och Rådet[1] — »voro såsom en nyckel för Finland och Livland, och stängde ryssen från Östersjön: återfinge ryssen Nöteborg eller Ivangorod eller ock bägge, och framdeles lärde känna sin makt, sjöns bekvämlighet och de många fördelar av strömmar, sjöar och stränder, som han ej kunnat eftersinna eller rätt nyttja, då kunde han icke allenast angripa Finland på alla orter, och bättre om sommaren, än om vintren, vilket han hittills icke förstått, utan ock i anseende till sin stora makt uppfylla Östersjön med fartyg, att Sverige skulle vara i ständig fara: konungen hade själv vid Neva under sin resa besett lägenheten, och funnit huru nödig en säker gräns mot

[1] Av Åbo d. 26 april 1616.

Ryssland vore.» — Det är Rysslands störste fiende på Sveriges tron, som här talar, liksom anade han Peter den Stores plan. Hundrade år därefter hade Karl XII den för ögonen, och anade intet.

Det blev därvid. — Fyra månaders nya underhandlingar gjorde ingen förändring. Den 27 febr. 1617 tecknades fredsfördraget i Stolbova,[1] varigenom till Sverige avträddes Kexholm och dess län, samt de fyra fästningarne Ivangorod, Jamburg, Koporie, Nöteborg med alla därunder liggande land och lägenheter.[2] Zaren skulle giva Sveriges konung titel av Ingermanland och Karelen, bekräfta Rysslands avsägelse av anspråken på Livland, och betala 20,000 rubel. Däremot återställdes Novogorod och alla andra svenska erövringar; dock skulle Augdov med dess län förbliva i svenskt våld, tills freden av Zaren blivit bekräftad och gränsorna reglerade. — Jakob De la Gardie hade äran att underteckna den fred, som sålunda slutade det tioåriga ryska kriget. Det var — sade Gustav Adolf i sitt tal till Ständerna efter freden[3] — ej den ringaste bland de välgärningar, som Gud Sverige bevisat hade, att ryssen, med vilken vi av ålder levat i ett ovisst tillstånd och en farlig lägenhet, nu måste till evig tid släppa det rovhus, varifrån han oss tillförne så ofta oroat haver: han vore en farlig granne, hans landamären sträckte sig från Östersjön till Norra och Kaspiska haven, och ginge Svarta havet nära: han hade en mäktig adel och överflöd på bönder, folkrika städer, och kunde ställa stora härar i fältet: nu kunde denne fiende ej utan vår goda vilja komma med en båt i Östersjön: de stora sjöarne Ladoga och Pejpus, Narviska ån, trettio mils

[1] En by emellan Tichwina och Ladoga, som nu ej mera finnes.

[2] Kexholm, ursprungligen anlagd av svenskarne, vid älven Voxens utlopp i Ladoga: Ivangorod, fordom även kallad det ryska Narva, gent över ån mot Narva: Koporie, Jamburg, ännu städer av samma namn i Ingermanland: Nöteborg, nu Schlüsselburg, vid Nevas utlopp ur Ladoga.

[3] På riksdagen i Stockholm 1617. Jfr hans tal vid riksdagen i Örebro i början av samma år. Talen finnas införda, efter konungens egenhändiga koncepter, i Widekindi *Gustaf Adolfs Historia.*

breda moras, och starka fästningar skilja oss ifrån honom: Ryssland vore stängt från Östersjön; »och förhoppas jag till Gud» — tillägger konungen — »att det härefter skall bliva ryssen svårt över den bäcken att hoppa». — Den grund, där S:t Petersburg nu står, blev svensk. På gränsen upprestes en sten med Sveriges tre kronor och denna inskrift på latinska språket: »Här satte rikets gränsor Gustav Adolf, Sveriges konung. Må hans verk, under en nådig Försyn, bliva varaktigt!»[1]

Han upphörde sedermera aldrig, att på Ryssland fästa ett uppmärksamt öga. Han lät giva sig berättelser om dess inre tillstånd mitt under sin segerbana i Tyskland; och trenne särskilda sådana av riksrådet Johan Skyttes tre söner till konungen överlämnade, finnas än. Den regerande storfursten, säga de, är okrigisk. Hans far, patriarken, utövar i själva verket högsta makten. Den högre adlen, *knäsarne,* är genom storförstarnas tyranni förminskad till några få familjer: den lägre adlen, *bojarerna,* är däremot ganska talrik: om bägge gäller, att de måste tjäna sig upp från lägsta graderna, och alla äro skyldiga egendom och liv åt storfursten. Hela denna adel är krigisk, men avundas gemensamt det främmande krigsfolket i storförstens tjänst, som lever i överflöd. Tvenne huvudorsaker äro till Rysslands svaghet: den ena är de andeligas fördärv (var ett brott begås är en munk med), vadan uppfostran är jämmerlig, så att fylleri och blodskam äro laster, varmed skrytes: den andra de främmande soldaterna. Ty moskoviterna, ehuru de hata allt utländskt, kunna utan främlingar mot främlingar ingenting uträtta. Allt vad de uträtta, sker ge-

[1] *Huc regni posuit fines Gustavus Adolphus,*
Rex Sueonum, fausto Numine duret opus.
Limites positi An. 1617. — Gränseregleringen fullbordades först 1621, efter vidlyftiga underhandlingar, varunder ryssarne vid ett tillfälle vände baken åt svenskarne och yttrade, att tvenne helige män, avlidne några hundrade år förut, nu uppstått och, på vår Herres vägnar, lovat, att Ryssland skulle sträcka sin gräns till Åbo, om man åter komme i krig med Sverige. HALLENBERG, IV: 788.

nom trolöshet och överlägset antal. Den inhemska soldaten får ingen sold, varför han rövar: i fästningars försvar har han alltid visat sig berömlig. Adlen får i beskickningar och krigståg hålla sig själv, och söker på annat sätt taga igen sin skada. Ty för uppbörden finnes ingen viss lag, utan ståthållarne preja vad de kunna eller bevilja eftergift för mutor. Det lägre folkets tillstånd i ryska riket är av fyra orsaker eländigt, genom träldom, genom folkens mångfald, genom skatterna, och sluteligen genom helgedagarne, som ägnas åt utsvävningar. Lagarnes beskydd gives ej. Bönderna, som måste arbeta fem dagar i veckan för sina herrar, äga endast den sjätte och sjunde dagen för sig själva. Storförstens inkomster bestå i flera slag: I) I *myntet,* vilket förr i Ryssland var gott, men nu omslås av främmande mynt till lägre värde, varpå storförsten vinner var tredje penning: II) I *spannmål,* vars pris storförsten egenmäktigt bestämmer: III) I *drycker;* ty all dryck, utom vatten, i synnerhet det så kallade *kvass,* får ej förtäras utom på storförstens krogar i hela ryska riket; även *bad,* som denna nation framför andra älskar, har storförsten förbjudit alla ofrälse att taga hemma i husen, utan måste det ske för en styver i kronans bad: IV) I *sobelskinn,* som äro storförstens monopolium till så högt pris, att de nu säljas lägre i Livland och i Tyskland än i Ryssland. V) För övrigt i *handel,* vilken storförsten nu idkar genom sina egna köpmän, till stor förlust för det engelska handelssällskapet i Ryssland: av varorna tager han själv det bästa; vad som ej kan försäljas, plägar han tillskicka någon rik köpman att betala, som därför måste tacka såsom för en nåd. Träldomen anses hos moskoviterna ej för en skam, utan för en heder. De berömma sig alla av att vara storförstens trälar; och hans vilja är lag, även om han skulle befalla någon att döda fader eller moder. På det att sådant tillstånd må bibehållas, är det dem förbudet att lämna riket, av fruk-

tan att, om de komma till främmande förstar och folk, dessas bildning skulle göra dem träldomen vederstyggelig. — Svenskarne säga de sig nu älska framför andra; men frukta dem mer, och anse ingen med oss kunna i krigskonsten jämföras: i synnerhet, sedan de förnummit Hans majestäts framgång, över all förmodan, i Tyskland emot papisterna, vilka de avsky.[1]

Efter ryska freden begynte Gustav Adolfs rykte i Europa. Riksrådet Johan Skytte, som 1617 avgick på en beskickning till Danmark, Lybeck, Nederländerna och England, att motarbeta Sigismunds anläggningar, skriver hem, att han över allt hör sin konungs beröm, och skattar sitt fädernesland därav lyckligt.[2]

Det polska kriget återstod. Dess skådeplats hade varit Livland, varest av huvudfästningarne svenskarne innehade Reval, Narva och Wittensten, men polackarne Riga, Dünamünde och Kockenhusen. Vid konung Karl IX:s död var ett stillestånd till juni månad 1612: det blev förlängt till den 1 oktober 1613, därefter ytterligare på fyra månader, och äntligen, på tvenne år eller till den 20 januari 1616. Mot slutet av dess förlopp började polska stämplingar åter bli särdeles verksamma inom Sverige, och sattes i gemenskap med vidsträckta redan förut i fråga ställda planer, vilka vi här ej med tystnad kunna förbigå, emedan de hänvisa på framtiden. Sigismund stod genom religion och skyldskap i nära förbindelse med Habsburgska huset. Ferdinand, sedermera den andre kejsaren av det namnet, och konung Filip III i Spanien, voro hans svågrar. Till den senare skickade han en avfällig svensk, som utverkade, att alla svenska fartyg och laddningar i spanska hamnar och farvatten förklarades för krigsbyte.[3] Ungefär vid samma tid om-

[1] *Relationes Moscoviticæ Johannis, Benedicti et Jacobi Skytte. Palmsk. handskr.*, tt. 97, 186.
[2] *Litteræ Johannis Skytte ad Axelium Oxenstierna. Londini* 8 dec. 1617. *Palmsk. handskr.*, t. 371.
[3] l. c. t. 190.

talar en nederländsk hävdatecknare[1] en hemlig, genom en jesuitisk brevväxling röjd, plan. Danmark borde retas till krig mot Sverige, Spanien sluta stillestånd med Nederländerna, men därefter bemäktiga sig Öresund, och därigenom både stänga Östersjön för holländarne, och åter förhjälpa Sigismund till Sveriges tron. Konung Karl IX omtalar denna plan i en egenhändig anteckning;[2] och holländarne avfärdade verkeligen i anledning därav till konung Kristian IV en beskickning, som likväl kom för sent att hindra utbrottet av danska kriget, och dessutom av konungen med föga aktning bemöttes.[3] Stilleståndet med Polen hade aldrig medfört hopp om fred, då Sigismund alltid förbehöll sin rätt till Sveriges rike. Han ansåg sig, genom sin son Vladislavs val till storförste, av ett ryskt parti, även äga anspråk på Ryssland, och protesterade mot de i freden i Stolbova gjorda avträdelser. Nu ämnade han anfalla Sverige. En österrikisk greve von Althan hade lovat att därtill i Tyskland värva en här, och spanjorerna att utrusta en flotta från Dünkirchen: polska ständerna hade beviljat understöd: värvningar och krigsbevillningar för samma ändamål skedde i polska Preussen: hansestäderna förmanades att tills vidare avhålla sig från all gemenskap med Sverige, emedan Gud innan kort skulle öppna för dess rättmätige konung vägen till sitt arvrike: till konung Kristian IV avgick sändebud med löfte om Älvsborgs fullkomliga avträdande, varjämte Spanien erböd Danmark förbund mot Holland, och gemensamt med Polen mot Sverige: uppmaningar till uppror mot Gustav Adolf och smädeskrifter mot hans far utspriddes inom

---

[1] Hallenberg, I, 95, efter Van Meteren.

[2] »Konungens i Spanien fundament till att anrätta sin Monarchiam var uti konung Karl IX:s tid Helsingör, vilket han mente sig kunna bekomma, om konung Sigismundus i Polen kommit till Sverige.» Avskrift i *Palmsk. saml.*, t. 58.

[3] *Non agitur de Religione, sed de Regione,* svarade han sändebuden.

riket.[1] På samma riksdag, då Gustav Adolf meddelade Ständerna den ryska freden, måste han således förkunna dem krigets nya utbrott med Polen. Väl svarade å fiendens sida utförandet ingalunda mot de stora förslagen; »ty Sigismund» — såsom en polsk hävdatecknare säger — »företog allting otidigt och bakvänt».[2] Emellertid träffades försvarsanstalter både i Sverige och Estland. Stiernsköld, som blivit sänd att i Nederländerna värva krigsfolk, och i Danmark utverka fri fart för tvåtusen man genom Sundet, övergick i början av juli månad 1617 till Livland. — Dünamünde blev genom den av polackarne fördrevne hertig Wilhelm av Kurland till svenskarne överlämnat: Pernau och Salis intogos, även med tillhjälp av hertigens general Wolmar Farensbach, vilken likväl sedan övergick till fienden, och förenade sig med litauiska fältherren Radziwill. Denne undsatte Riga, utanför hvilken stad en skans av svenskarne blivit erövrad, som nu åter gick förlorad. Om

[1] Jfr HALLENBERG. JÖRAN NILSSON POSSE utgav nu den bittra smädeskriften: *Hertigh Carls Slaktarebenck*. År 1615, då redan de svenske landsflyktige med dylika medel begynte röra sig, var det, som historieskrivaren Johan Messenius, anklagad, men ej överbevist, att hava haft hemlig brevväxling med Polen, insattes i fängelse, där han förblev till sin död 1634. — Då JOHAN BAAZIUS år 1642 utgav sitt *Inventarium Eccles. Sveo-Goth.*, och där omtalade Messenius såsom dömd till ständigt fängelse för förrädisk brevväxling med Polen, skrev dåvarande regering till Baazius: »Nu vele vi Messenii sak icke defendera; men så kunna vi honom ej heller för något förräderi, uppror eller mera dylikt beskylla, lämnandes honom under Guds dom. Väl haver man emot honom haft starke presumtioner — — Men alldenstund hos honom ej är funnet vad man presumerade — — ty är han ej heller till några *perpetuos carceres* kondemnerad, utan allenast i förvar hållen på misstankar. Nu, emedan han i sitt fängelse mycket skrivit uti *Historia Patriæ*, som länder till fäderneslandets heder, — därföre drage vi i betänkande sådana beskyllningar att låta honom tillvita — emedan det tjänar att göra våra *Historicorum relationes suspectæ*. Därföre bör detta uttagas eller omtryckas, innan exemplaren distraheras.» *Riksregistrat.* för 1643. I boken finnes stället, p. 663, oförändrat.

[2] PIASECKI, *Chronica* ad an. 1616. *Verum omnia intempestive, et præpostere et magis ad præmonendum hostem fiebant. Nihilque de istis cum Consiliariis Polonis conferebat, sed cum Svecis et Germanis tantum, qui pauci, illique rerum et præsentis belli ducendi inexpertes in ejus Aula erant.* Ibland desse nämnas Frans Ternagel, en flyktig tysk, som Sigismund gjort till svensk rikskansler, och den ifrån Sverige landsflyktige Gabriel Poze (troligen GEORG POSSE).

vintern 1618 gjorde polackarne infall i svenska Livland och Estland med mord och brand, och drogo sig därefter tillbaka. Gustav Adolf samtyckte ej till Stiernskölds anhållan att få öva vedergällningsrätten: han borde icke efter fiendens exempel draga ut på ströveri, utan, om tillfället så medgav, anfalla någon fästning, men under tågandet hantera det värnlösa folket i fiendens land med samma skonsamhet, som Sveriges egna undersåter. »Vi have icke ärnat» — skriver konungen — »föra krig mot bonden, den vi hellre se behållen än platt fördärvad.» Med sådana tänkesätt, och ehuru Sigismund på en nyss från Danmark försökt fredsbemedling givit det vanliga svaret, samtyckte Gustav Adolf, på estlänningarnas begäran, till ny underhandling om stillestånd, »på det alla måtte förnimma, att han icke stod efter något krig, om fred och stillhet vore till att nå, och att det arma Livland icke i grund, på båda sidor måtte bliva fördärvat». Det nya stilleståndet, varvid svenskarne behöllo vad de innehade, slöts på tvenne år, räknat från Mikelsmässan 1618 till samma tid 1620, samt med trenne månaders uppsägning. På detta stillestånd erhölls aldrig bekräftelse från Polen. Gustav Adolf uppsade det, efter den förlupna tiden, likväl med tillägg, att han önskade freden, varom han ock gav sina fullmäktige befallning att underhandla. Han ville avträda Pernau, och låta gränsorna förbliva, sådana de voro vid krigets utbrott år 1600: kunde ej fred erhållas, vore han benägen att ingå ett tioårigt stillestånd, och även lämna Sigismund svenska konunganamnet, med förbehåll, att ingen rätt till riket därmed betecknades. Polackarne ville väl underhandla, men endast i polska senatens namn. Deras fullmäktige voro utan fullmakt av sin konung, som förklarat sig ej kunna bekräfta några av dem ingångna överenskommelser.[1] Då lät Gustav

[1] — — wissendt — — das E. L.[Euer Liebden] bey vnseren freunden kunnen ablenen die falschen reden so gehen werden von den itzigen vnseren

Adolf sitt Råd utfärda en förklaring till polska Rådet, att han emot sin vilja måste föra krig mot Polen, under det samma rike tillika var anfallet av kristenhetens arvfiender, turkarna. Han samlade i juli månad 1621 härеn och flottan för att själv övergå till Riga.

Från hamnen vid Älvsnabben, under det flottan uppehölls av motvind, utfärdade Gustav Adolf sina *krigsartiklar*. De äldsta svenska krigsartiklar äro konung Gustav I:s av år 1536. Sedermera utgåvos sådana även av Erik XIV och Johan III. Föranledda, såsom det synes, hade de blivit genom det främmande värvade krigsfolket i svensk tjänst. Detta bestod först endast av tyskar. Under Erik XIV inkommo några tusen skottar i riket, varom redan av Gustav I underhandling blivit börjad. En fana engelska ryttare antogs av Johan III. Nederländske soldater, och även ett regemente fransyske ryttare av Karl IX. Konungen befallte med synnerlig varsamhet behandla de senare: »Fransoserne» — skriver han — »äro gott folk, dock underlig till sinnes, därföre må man med lämpa omgå med dem, giva dem goda råd, och icke slå dem.»[1] Det är bekant, att ur krigshantverket, för sold drivet, de stående härarne uppkommo. Innan dessa blevo nationala, sålde sig krigaren till den mestbjudande, och utgjorde över hela Europa en egen fribytarrepublik, ibland vars medlemmar de *tyska landsknektarne* länge voro de berömdaste. De villkor varunder ett soldatsamfund — det vill säga ett *regemente* under sin *överste* — gav sig i en herres tjänst, innehöllos

actionen. E. L. mügen der wegen wissen — — der stillestandt waar verflossen, und gewisse capita, drauf ein stillestandt möchte vorlengeret werden nach Pollen geschicket worden — — in hofnungh das die billickeit vnd ihr eigen pericul den hochmuth (das vitium der nation) hette sollen corrigiren. *Sed naturam expellas furca, tamen usque recurret.* Drauf ist erfolget diese sköne plenipotenz. — — Gustav Adolf till sin svåger pfalzgreven Johan Kasimir. Aus dem Lager vor Riga d. 29 aug. 1621. Orig. i Riksarkivet. *Palmsk. handskrift.*, t. 36.

[1] C. Adlersparre, *Afhandling om Svenska krigsmakten, i Vitterhets-historie- och antikvitets-akademiens handlingar*, III: 313.

i ett besvuret så kallat *artikelbrev*.[1] Soldaten var, utom tjänsten, tämmeligen oberoende av sitt befäl; överstarne voro åter försten eller den av honom förordnade överbefälhavaren (som gemenligen blott genom titeln av *fältöverste* skildes från de övriga) endast med en ganska villkorlig lydnad förbundna. Om sådana förhållanden vittna tillräckligt även den svenska krigshistorien för dessa tider, som så ofta omtalar myteri av de utländska knektarne, inbördes blodig fejd emellan dessa, då de voro av olika nationer (såsom mellan skottar och tyskar i konung Johans livländska krig), och de största våldsamheter mot svenska undersåter. Emot detta så ofta överklagade onda synes konung Eriks krigsartiklar lämna föga hjälp, då de stadga att, om någon av krigsfolket våldförde landets invånare, alle knektar under samma fana skulle själve rannsaka därom, och göra den misshandlade rätt eller gemensamt ersätta skadan.[2] Uti krigsrätt över soldater, enligt samma artiklar, skulle eljest en nämnd av tolv eller tjugufyra man, »ärligt, gott krigsfolk» sitta, dock icke av det egentliga befälet. Voro åter högre officerare anklagade, så borde även sådana sitta i krigsrätten. Indelningen i regementer[3] införde i Sverige först konung Erik XIV. Den förföll, liksom allt vad till krigsväsendet hörde, under Johan III, men upptogs åter av Karl IX, dock olika, och blev först varaktig med Gustav Adolfs inrättning av en ständig fosterländsk krigsmakt.

Gustav Adolfs krigsartiklar äro författade med hans egen hand. Konungen, såsom »Guds Domhavande på jorden» är högste domaren så i krig som fred. Krigsfolket skulle hava sin särskilda *över-* och *underrätt*, näm-

[1] Jfr *George von Frundsberg, oder das Deutsche Krigshandwerk zur Zeit der Reformation*, von BARTHOLD. Hamburg 1833.

[2] HALLENBERG, II: 524.

[3] Till en början så stora, att vartdera bestod av tolv fänikor, tillsammans 6,000 man. Varje fänika utgjorde således 500. Karl IX förminskade den till 400, 300, ja även till 200 man.

ligen så länge de voro under tåg och i krig. Underrätter voro *regementsrätten* för fotfolket, och *ryttarerätten,* för rytteriet. I regementsrätten var översten ordförande, eller i hans ställe överstelöjtnanten. Bisittare skulle väljas av hela regementet, nämligen två kapitener, två löjtnanter, två fänrikar, två sergeanter, två furirer och två förare. I ryttarerätten var översten för kavalleriet ordförande, eller i hans ställe ryttmästaren för konungens livfana. Bisittare skulle väljas av alla ryttarefanor, nämligen tre ryttmästare, tre löjtnanter, tre fänrikar och tre korporaler. I överrätten förde *riksmarsken* eller i hans frånvaro *fältmarskalken* ordet. Marskens bisittare voro *fältmarskalken, generalen av artilleriet, fältvaktmästaren,*[1] *generalen för kavalleriet, fältkvartermästaren och mönsterherrarne,* sluteligen alle överstarne (eller i deras frånvaro överstelöjtnanterna), nämligen först översten för konungens hovregemente, därnäst överstarne för Upplands, Västergötlands, Smålands, Östergötlands, Norrlands, Finlands och Karelens regementer,[2] sluteligen överstarne för de värvade regementerna, efter ålder i tjänsten. Över- och underrätt hade dessutom sekreterare eller rättegångsskrivare, samt rättegångsväbel eller vaktmästare. I överrätten var *generalprofossen* anklagare: han hade makt att antasta och i fängelse sätta dem han fann brottsliga, men icke att låta *justificera,* det är avrätta, utan därom erhål-

[1] Synes ha svarat mot generalmajor. År 1612 förordnades »Erlig och Manhaftig Hans Other till Chargent-Major eller Öfverste-Vaktmästare på Elfsborgs fästning: han skall hafva derstädes alla saker i god akt, särdeles med vakt och vård mot fienden.» *Registr.* — Även inom regementena förekommer ej majoren, utan i stället överstevaktmästaren. Den förste generalmajor i svenska armén var grev Frans Bernhard von Thurn (son av bömarnes anförare), vilken, då han år 1623 gick i svensk tjänst, konungen utnämnde till major över sitt fält. HALLENBERG, V: 111. Dock kallas Thurn även generalfältvaktmästare.

[2] Det var således regementernas ordning och antal år 1621. Ett regementes styrka var olika. Man finner sådana av tjugufyra kompanier (varje kompani till 150 man), men även av sexton och av åtta kompanier.

len särskild befallning. Den som satte sig emot honom, hans löjtnant eller drabanter, miste livet. I underrätten var *regementsprofossen* anklagare: han ägde samma rätt vid sitt regemente och *faneprofosserna* vid sina fanor, som *generalprofossen* i lägret. — Till överrätten hörde alla högmålsbrott och större förbrytelser, och alla civila mål, som vädjades från underrätten. I brottmål tillstaddes intet vad; dock skulle domen underställas marsken, eller konungen, om han var närvarande. I brottmål, som gå å liv, lem eller ära, skall rättegången hållas inom en ring av krigsfolket, under bar himmel; är det civil sak, hålles rättegången i paulunet (tältet). — Straffen äro: livsstraff, till huvud och hand, med mer och mindre vanära, det skamligaste att hängas; vilket var tionde man måste undergå efter lottning, om en fana ryttare eller ett regemente knektar tagit till flykten under drabbning, förr än de icke mer kunde bruka sidevärjorna (de övrige skulle tjäna utan fana, ligga utom kvarteret och göra lägret rent, tills de »med manhet sin villa botat hade»): för övrigt straffas med trähäst, fängelse i järn, vatten och bröd, gatulopp, penningböter, avsättning och degradering för befälet, skymfelig förvisning ur lägret för de gemena. — Prygel tillåtes ej.[1] Horor lidas ej i lägret.[2] Men vill någon hava sin hustru med sig, stånde det honom fritt. — Gudstjänst skola krigsprästerna hålla varje söndag, och en predikan i veckan, om tillfälle så gives: bön skall ske morgon och afton. Tillsammans utgöra regements- och ryttareprästerna ett *fältkonsistorium,* i vilket konungens hovpredikant eller

[1] Fälttygmästaren grev VON DER DECKEN i sin *Historia om Hertig Georg von Braunschweig und Lüneburg*, Hannover 1834, säger om dess krigsartiklar, II: 113. »De utmärkas i jämförelse med andra av samma tid genom en anda av humanitet, som bildar en stor kontrast med Karl V:s straffkodex. Det var i svenska armén förbudet att straffa de gemene soldaterna med prygel: blott vid grova insubordinationsfel bekommo de fuktel med värjan.»

[2] Till ett regemente tyska landsknektar hörde eljest så nödvändigt en skara lösaktiga kvinnor, att dessa stodo under en egen officer, som hade titel av Huren-Weibel.

generalens predikant presiderar. — Dessa krigsartiklar skulle en gång i månaden för varje regemente uppläsas. För första gången upplästes de nu av rikskansleren för hela lägret, bestående av nio regementer fotfolk och tio kompanier ryttare, tillsammans tjugutusen man, uppställda i full slaktordning på Årsta äng.

Hela det kungliga huset var här samlat. Det hade blivit förminskat genom hertig Johans och hans gemåls död, i unga år, 1618, efter ett olyckligt, såsom det säges, av svartsjuka förbittrat äktenskap.[1] Efter den mjältsjuke men tappre Johan återföll Östergötland till kronan. Nu såg hären sin konung omgiven av gemål, moder, svärmor och bror, av vilka de förstnämnda kommo att bjuda honom farväl, innan han reste till kriget, den siste att därvid vara honom följaktig. Sin brud hade han själv utsökt. Samma år Ebba Brahe bortgiftes (1618) gjorde Gustav Adolf en hemlig sjöresa från Kalmar till Tyskland i början av augusti månad, och var redan den 20 augusti till Kalmar återkommen. Det tros att han under denna tid okänd varit i Berlin och sett prinsessan Maria Eleonora,[2] om vilken hans agent Birkholdt redan tvenne år förut till honom skrivit. År 1619 skickade han sin kammarjunkare Gustav Horn till kurfursten av Brandenburg Johan Sigismund och dess gemål Anna, med tillkännagivande, att konungen ämnade besöka Tyskland, och personligen försäkra sig om flera tyska förstars vänskap: Horn skulle giva akt, om man åstundade konungens besök i Berlin, och yttra sin önskan om en giftermålsförbindelse emellan sin konung och Brandenburgska huset, ifall vid hovet något samtal därom förefölle. Själv tyckes konungen redan vara säker om sin brud; ty han gör anstalter till hennes emottagande i Stockholm, och bereder sig att själv avhämta henne. Resan blev uppskjuten genom den gamle kurförstens död och

[1] Enligt en anteckning i *Nordinska handskrifterna*.
[2] Hallenberg, IV: 887.

hans sons, Georg Wilhelms, anträde till regeringen. Men i april månad 1620 reste Gustav Adolf sjöledes från Stockholm, kom åter okänd till Berlin, och friade personligen.[1] Han besökte under titel av en svensk kapten även pfalziska hovet, och återvände hem efter tvenne månaders frånvaro. Då yppade han för Rådet denna giftermålshandel, vilken han med sin moders råd begynt. Att fullborda den, sändes Axel Oxenstierna, som hemförde den kungliga bruden. Bilägret firades den 25 nov. på Stockholms slott. Maria Eleonora var då på sitt tjuguförsta år, och erkändes allmänt för en fullkomlig skönhet. — Hon blev nu sjuk av sorg över konungens bortresa, och nedkom med en dödfödd dotter samma dag han avseglade. Detta skedde den 24 juli 1621. Flottan bestod av etthundra fyrtioåtta skepp och tio jakter. Den skingrades av storm. Det skepp, på vilket Gustav Adolf och Karl Filip befunno sig, måste gå till Pernau, var-

[1] »Anno 1620 var Kongl. Maj:t till Sverige min Allernådigste Konung obekänd uti Berlin, hos Brandenburgiske Kurförstinnan Enkan, och der aftalte ett äktenskap emellan Kongl. Maj:t och Hennes Nåde Fröken Maria Eleonora.» Axel Oxenstiernas annotat. *Palmsköldska handskr.*, t. 36. Ur konungens egen anteckning därom anföre vi följande: »Lördagh komme wij till Bherlin; natten tillförende låge wij i een By, hette Blisendorp, thedan följde min Swåger (pfalzgreven Johan Kasimir), först till Potstamb och ther finge wij bref af unge C. f. (kurfursten), och som wij thet finge, rede wij till Sällendorp — — skildes vidh Phalzgref[ven]. Oss war nembt ett Losement hoos Retzlou, när wij kommo thit, sågh han oss för Engelske Soldater an, och ville intet läna oss huus, efwen så hoos een annan, endtlig komme wij in uthi Arnheimbs losement, och ther blefwi wij intagne. Arnheimb wiste här af intet men kom ock therin, förfärade sigh. — (Genom Arnheim gav konungen kurförstinnan tillkänna, att han var kommen och begärde tala med henne.) — Gick förthenskull klockan nije uppå Slottet. Kom rett till predickans begynnelse. Wedh jag kom uthi förmaket, ther folket och junckrarne sutto, undrade sigh hwar man hwadh Jagh för een waar, och hwadh Jag wille. Interim gick predikan an, texten war om Rijka Mannen, förtalet huru wij här uthi Werlden leeka een comedie, och huru åthskilligt Gudh som allting regerar, uthdeelar Personerne som wij menniskior her uthi werlden agera skole. (Därpå omtalar konungen predikans indelning.) Sedan predican var ändat, skaffades the af wägen, som man intet wille hafwa till tillsijare: och Jag kallades in. Mitt tahl till C. f. (kurförstinnan). Hennes Swar. Sedan fördes jag uthi Hertigen af Kurlandz cammar, discurrerades om hwadh passerad war på reesan. Medan wart måltijden färdig, och Jagh bedin att blifwa till måltijdz.» — — Ex Mss:to R. Gust. Ad. *Palmsk. handskr.*, t. 36 (tryckt i Stockholms Magasin, III D, s. 177).

ifrån konungen och hertigen reste landvägen till Riga. Dit samlades de skingrade skeppen, och den 5 augusti gick riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm utan hinder in i Dünaströmmen, under det invånarne i Riga tände eld på sina förstäder. Gustav Adolf förskansade svenska lägret, på en sandhöjd öster om Riga, i fyra avdelningar. I första lägret fördes överbefälet av konungen och hertigen, och av deras underbefälhavare grev Filip av Mansfeld och Gustav Horn. Andra lägret, till höger, anfördes av Jakob De la Gardie, som landvägen från Finland tillfört konungen förstärkning. Till vänster, vid godset Hintz, var tredje lägret, under Herman Wrangel, vilken hade blivit utnämnd till fältmarskalk, (som denna tiden betydde fältherrens löjtnant). Fjärde lägret, under skotske översten Seatons befäl, låg närmare staden vid en väderkvarn. Vid andra stranden av Düna och på dess holmar, gent emot Dünamünde fästning, anlade Herman Fleming förskansningar. Riksamiralen Gyllenhielm och viceamiralen Klas Fleming hindrade med flottan all tillförsel till staden.

Sedan underhandlingarna förgäves blivit försökta, begynte konungen d. 13 augusti Rigas belägring. Förskansningarne på holmarne i Dünaströmmen fullbordades under fiendens eld. Från alla sina förskansningar beskötо nu svenskarne staden. Man räknade att över tusen kulor om dagen, stundom hundrade i timmen (däribland även glödgade), inkastades, vägande från tjugufem till sextiofyra skålpund. Härigenom blevo stadens trenne hörnfästen, den så kallade Sandporten och även de tjugo fot breda bröstvärnen, så skadade, att de ej kunde tjäna de belägrade till fullkomligt skydd. Den 29 augusti begynte konungen att fylla stadsgraven med risknippor. Samma dag skriver han till sin svåger kurfursten av Brandenburg: att staden gör ett tappert försvar, att han nu vare kommen till graven, och hoppades det bästa: »Detta är *status belli*»; — »*reipublicæ status*

undergrävit fästningsverket, som redan hade stora öppningar. Vattnet ur graven hade begynt avledas, tvenne broar hade över den blivit slagna, och konungen beslöt en allmän storm till följande dagen, varom hans egenhändiga utförliga order ännu finnas. Den skulle ske om kvällen den 12, sedan staden hela dagen blivit beskjuten med glödande kulor; men innan den företogs, blev Riga ännu en gång uppfordrat. Rådet begärde trenne dagars vapenvila, i väntan att den lovade polska undsättningen innan dess skulle hinna fram. Konungen beviljade stillestånd endast till följande morgonen, då Rådet samtyckte att underhandla om stadens uppgivande. Den skulle lyda under Sverige med samma villkor som förr under Polen. Den 16 sept. intågade Gustav Adolf med hela sin här i Riga. Den mildhet, varmed staden behandlades, berömma vänner och fiender. Belägringen hade varat i sex veckor, varunder konungen, som, till att uppmuntra soldaterna, stundom tillika med sin bror, själv sågs i löpgravarne med spaden i hand, flere gånger var i livsfara. När han på sandhöjden utsåg lägerplats, slog en styckekula ned på det ställe, som han ögonblicket förut hade lämnat: under belägringen blevo en gång flere personer skjutne vid hans sida, däribland en Stackelberg, vars blod stänkte på konungens kläder: en annan gång for en styckekula i hans eget tält förbi hans huvud.[1] — Efter erövringen av Riga tågade Gustav Adolf in i Kurland, av vars hertigar den ene givit sig under hans beskydd, den andre blivit Polen trogen. Mitau intogs. Flere livländska fästningar föllo under det följande av hösten i konungens händer. Dorpt och Kockenhusen återstodo. — Redan i Riga hade hertig Karl Filip blivit sjuk. Han skriver d. 15 november därifrån till sin syster Katarina, att hans ögon blivit förmörkade för sjukdoms skull, men att hans bror fördriver honom tiden med ljuvligt samtal

[1] Hallenberg, IV: 946—965.

och umgänge.[1] Brevet är för övrigt fullt av skämt. Hans sjuklighet tilltog. Gustav Adolf måste vid sin hemresa lämna honom i Narva. Där dog Karl Filip d. 22 jan. 1622 i sitt tjugondeförsta år. Han var en tystlåten, hurtig och tapper yngling, som brann av begär att utmärka sig, och hade nyttjat Axel Oxenstiernas bemedling att få deltaga i kriget. Gustav Adolf sörjde sin bror högt, och har själv skrivit hans personalier. — »Han hade mod och hjärta» — säger konungen — »att kunna genomgå vad världens svik och ostadighet hade honom förekastat.» — »Av älskan till fäderneslandet haver han uti den sista polniska fejden ej velat bliva hemma, på det han med sitt exempel Sveriges unga ridderskap uppväcka måtte.» — »Till dig, o fädernesland, hade han en rättskaffens kärlek, och höll det hederligt att dö för fädernes-landsens skull.» — »O fädernesland vad haver du mist?» — »Din konungasläkt är nu kommen igen på en mansperson, som för få år sedan florerade med tre unge och vuxne herrar! — Det göres icke behov, att jag i detta sinne din sorg öker, i det jag upprepar vad olycka och villervalla därav förorsakas skulle, om dig hände den olycka, att du dig konung åter igen betla skulle» — —.[2] Karl Filip är den siste svenske konungason med eget hertigdöme. Det blev sedan grundsats, att aldrig giva sådana län; och Kristina kallar denna grundsats »en konungahusets hemlighet» *(Arcanum domus regiæ)*.

Gustav Adolf, som i medlet av januari månad 1622 hade hemrest genom Finland, var åter i Livland med början av juni. Han bröt in i Kurland för att undsätta Mitau, eller, då detta vid samma tid blivit intaget av fienden, belägra det. En fältfeber bland hans folk,

[1] *Palmsk. handskrifterna*, t. 36.

[2] l. c. *Ex Mss:to Reg. Gust. Adolphi.* — Tvenne år före sin död hade Karl Filip ingått ett hemligt giftermål med Elisabeth Ribbing, dotter till riksskattmästaren Seved Ribbing. Hon födde kort efter hans död en dotter, Elisabeth Gyllenhielm, som blev gift först med Axel Thureson Natt och Dag, sedan med Balthasar Marskalk.

varav han själv tvenne gånger angreps (ehuru han sökte hålla detta hemligt för soldaterna), hindrade hans framgång. Vid ett personligt möte med först Radziwill erböd konungen åter fred, och slutade det på latin förda samtalet med dessa ord: »Vinnlägg dig om, att såsom våra händer nu förenas, vi ock till sinnelag må bliva ense, på det jag en gång må kunna föra de troppar I här sen, för eder välfärd, emot turken».[1] Han slöt åter ett års stillestånd med Polen, sörjde för Rigas försvar, ordnade Livlands styrelse, och vände i augusti hem tillbaka. Det polska stilleståndet förlängdes från ett till tvenne, och slutligen till trenne år; men ansågs, då det ej av Sigismund bekräftades, så opålitligt, att när denne konung om sommaren 1623 gjorde ett tåg till Danzig, man fruktade ett anfall på Sverige, varföre Gustav Adolf med sin flotta, själv inneslutande Danzigs hamn, avtvang staden den försäkran, att därifrån ingen fientlighet under stilleståndet mot Sverige skulle förövas. Året 1624 är ett av de få, som konungen fått använda till inrikes omsorger: det följande utbröt åter kriget.

Gustav Adolfs tredje fälttåg mot Polen fullbordade Livlands erövring, och försäkrade genom Kurlands besittningen av Riga. Första planen var, att riksamiralen skulle försöka sin lycka mot Windau och andra orter vid kurländska kusten, för att därigenom förvirra polackarnes och litauernas anslag samt dela deras uppmärksamhet. Genom tillslutandet av de tvenne hamnarna Windau och Libau kunde dessutom all den livländska samt en del av den polska och ryska handeln komma Riga och Sverige till godo. — Besittningen av Östersjöhamnarna är hädanefter ett stående syftemål för Gustav Adolfs politik: den utvidgar sig inom kort från de liv-

[1] »Da operam, ut sicut nunc manibus jungimur, ita et animis conjungamur, ut aliquando istum peditatum et copias meas, quas cernitis, pro vestra salute contra Turcam afferre queam.» Colloquium inter Sereniss. Su. Reg. et Ducem Radzivilium Mense Septembri 1622. *Palmsk. handskr.*, t. 36. Då man ser Gustav Adolf, efter Sigismunds död, söka Polens krona, påminner man sig dessa ord.

ländska, till de kurländska, de preussiska, de tyska. — Gustav Horn avfärdades till Finland, för att med två regementen finska knektar och tolv kompanier landryttare begiva sig till Narva, förstärka sig ur garnisonerna i Ingermanland och Estland, samt sedan gemensamt med Jakob De la Gardie anfalla staden och fästningen Dorpt i Livland. Då fienden sålunda nödgades dela sin styrka åt Kurland och Dorpt, ämnade Gustav Adolf med det främmande fotfolket samt det svenska och värvade rytteriet anfalla Kockenhusen och andra orter utmed Dünaströmmen, och så vitt möjligt göra sig till herre av floden. Den 17 juni 1625 avgick konungen med sex regementen till fot och åtta kompanier till häst på en flotta av sjuttiosex fartyg från Sandhamn, och landsteg den 2 juli vid Riga. Riksamiralen, i stället för att utgå med flottan, förordnades där till befälhavare, medan generalguvernören De la Gardie var sysselsatt med Dorpts belägring. Krigsförråd sändes uppefter Düna på smärre fartyg; konungen följde floden, och ryckte fram mot det redan av Banér inneslutna Kockenhusen, som gav sig den 15 juli; varpå d. 18 följde intagandet av Seelburg på kurländska sidan, sedan konungen här gått över Düna. Anfallet på Kurland hade han nu förbehållit sig själv. Under tåget mot Mitau lågo de befästa städerna Birze i Litauen och Bauske i Kurland uti hans väg. Efter Birzes intagande, som skedde efter några dagars belägring d. 26 augusti, kunde polackarne ej utan svårighet komma in i Livland, varemot Litauen stod för svenskarne öppet. Bauske togs med storm d. 17 september; varefter Mitau gav sig genom dagtingan. I slutet av månaden återvände konungen till Riga, och inrättade där en flotta av smärre fartyg, som ständigt borde underhållas till stadens försvar. — Emellertid hade Dorpt av De la Gardie och Horn d. 16 aug. blivit erövrat. Polackarne erbödo åter underhandling. Gustav Adolf sände rikskansleren, som under detta tåg var honom följaktig,

att möta de polska fullmäktiga, men avslog all vapenvila. Fram på hösten samlade sig polackarne i tvenne läger, ett under Sapieha och Gosiewski, ett annat under Radziwill, samt nalkades Düna. Konungen slog läger först vid Kockenhusen, i uppsåt att åter gå över floden,[1] sedan vid Berson, då platsens osundhet, brist och sjukdom nödgat honom övergiva sitt förra lägerställe. »På denna väg» — säger han i ett brev — »har jag mer ömka sett än någonsin, så länge jag i kriget varit: här måste jag smula för folket, som man plägar göra för hönsen: så oflitigt haver Måns Mårtensson (krigskommissarien) sakerna beställt.» Att bevara krigsfolket för sjukdom, anskaffades brännvin och vitlök. Emot kölden försågs det med pälsar och dubbla strumpor (ett par av ull och ett par av kläde, som räckte långt uppå byxorna) samt med vattentäta ryska halvstövlor. Sjukdomen sträckte sig även till konungens närmaste omgivning. »Jag är *sekreterare* och *kamrerare*» — skriver han i ett annat brev till rikskansleren —, »vore jag *calefaktor*, så vore jag *omnia tria*.» Rikskansleren borde i sin stad även med ömhet låta sig vårda om de sjuka, dock noga tillse, att icke några funnos, »som lögo på vår Herre».

Underhandlingarne blevo fruktlösa, och Gustav Adolf beslöt, att mitt i vintern, såsom han yttrar sig, »göra fötter under fienden», som låg vid byn Wallhof i Kurland under Sapiehas befäl, innan denne kunde förena sig med Radziwill, vilken befann sig längre tillbaka i trakten av Bauske. Den 5 januari 1626 gick konungen med rytteriet och tusen musketerare över Düna. Under marschen natten emellan d. 6 och 7 träffades en fientelig tropp, som blev tillbakaslagen. Om morgonen d. 7 angrep konungen fienden, som fanns uppställd på slätten framför sina förskansningar, och hade antänt byn. Ett häftigt ryttareanfall avgjorde segern. Mellan fem och sex-

[1] Vid en rekognoscering i detta avseende blev hästen under konungen till döds skjuten av en falkonetkula från andra sidan strömmen.

komma Tyskland närmare. Därmed begynnes den avdelning av det polska kriget, som även kallas det *preussiska*.

Planen hade politiska svårigheter. Konungen behövde en hamn i Ost-Preussen, och dess hertig, under polsk länshöghet, var hans egen svåger, kurfursten av Brandenburg. Gustav Adolf lät ej därigenom avskräcka sig. Sedan han förstärkt sitt inhemska och utländska krigsfolk, avseglade han d. 15 junii med en flotta av 150 skepp och en här av tretton regementer till fot och nio kompanier till häst, ankrade vid Pillau d. 26, och bemäktigade sig nästan utan motstånd denna stad; ty en preussisk besättning av 300 man i den hamnen försvarande skansen utrymde denna, då de ej kunde hindra landstigningen. Fyra svenska örlogsskepp lämnades för Pillau; med sex, som sedermera förstärktes av flera, sändes riksamiralen till Danzigs redd, att även där bemäktiga sig tulluppbörden. Själv riktade Gustav Adolf anfallet mot de egentligen polska besittningarna, och seglade från Pillau till Braunsberg, där han landsatte sitt folk en halv mil ifrån staden. Emot fiendens eld tågade svenskarne upp under vallen, upphöggo stadsportarne och förföljde den polska besättningen, som i flykten antände förstäderna. Braunsberg övergick till konungen den 30 juni, Frauenburg den 1 juli, det starka Elbing den 6 juli, det väl befästade Marienburg den 8, dessutom flera mindre städer. Efter intagandet av Dirschau den 12 juli slog konungen där en brygga över Weichseln, och sträckte sina erövringar på västra sidan från Mewe till Stargard, Putzick, Zarnowitz vid pommerska gränsen. Med skäl säger Gustav Adolfs hovpredikant om detta tåg, att konungen intog städer »med sådan hastighet, som om han ridit genom landet».[1] Invånarne voro till en stor del evangeliskt sinnade, och det religionsförtryck Sigismund låtit dem erfara, gjorde dem Gustav Adolf benägna. Jesuiternas, de andeligas, den polska adelns, alla

[1] Johan Botvidi, *Likpredikan över Gustav Adolf.*

deras gods, som voro polska kronan tillgivne, förklarades förbrutna. Endast de, som frivilligt gåvo sig under svensk lydnad, fritogos från plundring. Var morgon skulle ur lägret utskickas trehundrade man fotfolk under en överste, samt etthundradefemtio ryttare under en ryttmästare. Dessa skulle gemensamt indriva byte, och allt bytet samlas vid lägret, samt där fördelas av *generalvaktmästaren* och *generalgevaldigern*, först vad som behövdes till konungens kök, därnäst till generalerna, sedan till officerarna, och slutligen till det övriga krigsfolket. Var och en som, vid ett sådant tåg, eller eljest, beträddes med godtycklig plundring, blev hängd; samma straff träffade den, som plundrade i en by, där kvarter var, eller där salvagarde var givet: ej heller fick någon, vid livsstraff, inkvartera sig själv, innan kvartermästaren tilldelat honom kvarter.[1] Königsberg erhöll neutralitet,[2]

[1] Denna förordning utfärdade Gustav Adolf d. 30 juni 1626. Jfr konungens Trossordning av d. 23 juni 1627. *Registr.*

[2] Över denna neutralitet, över Pillaus besättande och konungens uppförande i anseende till hertigdömet Preussens dubbla förhållande både till Polen och Brandenburg, finnas märkliga yttranden i hans samtal med de preussiska deputerade genast efter sin överkomst. Det är bekant, sade han, att de voro konungens i Polen ärftelige undersåter och således hans (Gustav Adolfs) fiender: han hade dock strax i början förklarat, det han ej kommit att tillfoga sin Herr Svåger eller detta landet något fientligt: »Att jag intagit hamnen (Pillau)», sade han, »det har jag gjort *jure naturali, civili et omni jure*; ty konungen i Polen, min fiende, hade ju kunnat komma till mig i Sverige med sin krigsflotta? och är Danziger hamn mig ej så skadlig; ty den är endast 5 till $5^1/_2$ aln djup, och kan således ingen krigsflotta där in- och utkomma, men däremot anser jag Pillau, på dess 14 fots djup, bekväm för örlogsskepp, varföre jag måste den till mina staters säkerhet intaga och befästa. Det är sant, det är endast ett hål, varigenom jag måste vidare fram; varföre det lärer bliva eder svårt, att i anseende till samma hamn, försvara er inför kronan Polen, och haven I därifrån ej annat än fiendskap att förvänta. Bättre vore, att ej häruti inblanda eder Herre min svåger. — I måsten i detta fall bero av Eder själve. Ty I själve haven hopsmitt desse förbund med konungen och kronan Polen, och däruti invecklat min Herr Svågers fader. Dessa förbund skola med tiden nödvändigt nedtrycka Edre huvuden. Därför vore billigt, att I togen mitt parti, emedan vi äro av samma religion och förvanter. Jag betygar vid Gud, att jag menar Eder redligt och gott; ty, om jag något elakt menade, så hade jag ej lämnat efter mig på ryggen staden Königsberg.» — Om sitt krigsfolk, säger konungen: »Desse, som jag nu hos mig har, äro väl arme svenske bonddrängar, dålige till utseendet och illa klädde; men de slåss bra, och hoppas inom kort bliva bättre klädde. Var och en av desse går framåt, och kunna de väl gå upp mot rödrockarna och kosackerna. — Jag hade bort

Danzig ville däremot ej emottaga den, utan förklarade uppenbar fiendskap mot Sverige. Emellertid befästade konungen sitt läger i Dirschau. De många garnisonerna hade försvagat hans här. Den förstärktes i slutet av augusti genom rikskansleren, som förde nytt folk från Finland: det ifrån Livland väntade under Thurn dröjde däremot, till konungens missnöje, men ankom slutligen och gjorde honom nog stark att möta Sigismund, som änteligen samlat sin här vid Graudentz, och därpå belägrade Mewe: »för vilken kåk» — säger Gustav Adolf — »han låg i fjorton dagar, utan att något uträtta», och därpå tvangs till återtåg. Axel Oxenstierna förordnades till »konungens *legat* över krigsfolket i Preussen, och *General-Gubernator* över de städer och land, Sverige där innehade». Gustav Adolf gick ombord i slutet av oktober vid Pillau, som han låtit befästa, och var d. 5 nov. i Stockholm. — Den 7 december, kl. 8 om aftonen, föddes honom här hans dotter *Kristina*.[1] »Då var jag hos konungen i hans kammare ensam» — säger den yngre grev Per Brahe i sin Tänkebok — »och hade då konungen en stark skälvesot (tertiana), vilken han om hösten fick i Preussen. — Konungen fäktade med mig dubbelt i matsalen några dagar, och slog så att skälvan släppte honom.»

I Livland hade sommaren och hösten förgått i underhandlingar, än med Polen, än enskilt med Litauen, avbrutna av krigsrörelser utan synnerligt eftertryck. Ko-

gå rätt fram till Königsberg, men jag har skonat min Svåger och dess land. — Jag märker väl, att I villen hålla medelvägen; men medelvägen blir eder halsbrytande. Jag säger Eder: *Vinco aut vincor, vos maculabimini.* — I måsten hålla med mig eller kronan Polen. Jag är eder religionsförvant; jag har en fröken från Preussen till gemål; jag vill strida för Eder och befästa staden; jag har goda ingenjörer med mig, förstår ock något själv därav, och vill sedan mot kronan Polen och själve djävulen mig försvara.» Samtalet finnes i Hallenbergs efterlämnade handskrifter, och synes vara taget ur Hoppes manuskript: *Decennale Borussiæ fatum*, som jag ej sett.

[1] Utom den första dödfödda prinsessan år 1621, hade drottningen d. 16 okt. 1623 även nedkommit med en dotter, i dopet kallad Kristina, som dog följande året d. 21 sept. 1624.

nungen var missnöjd med De la Gardies overksamhet, i synnerhet som underrättelse kommit att polackarna åter inryckt i Livland. Jakob De la Gardie var bekant ej mindre för sitt hjältemod än för sin maklighet, och ej ägnad att i en underordnad plats utmärka sig. Långa tider förgingo utan att han skrev ett brev.[1] Fältherrens förslag att vinna ett längre stillestånd, mot avträdande av några bland de kurländska fästningarna, fann ej behag inför konungen. »Det förundrar oss» — skriver han till De la Gardie d. 11 jan. 1627 — »att vi ej hört något av Eder, sedan d. 16 oktober. Så kärt Eder är, att undvika vår onåd, så måsten I hålla oss Birzen och Bautske tillhanda, vilka platser äro av större importans, än I tilläventyrs tänka kunnen.»[2] De la Gardie svarade på dessa förebråelser med segern över polackarne vid Wenden.[3]

Inrikes omsorger och beredelser till det andra preussiska fälttåget upptogo vintermånaderna. Regeringen under konungens förestående frånvaro uppdrogs såsom vanligt åt de hemmavarande av Rådet. De skulle sammankomma i rådkammaren tvenne gånger i veckan, måndag och torsdag från kl. 8 till 11 f. m., och dessemellan så ofta det behövdes, samt hålla riktigt protokoll och registratur över besluten.[4] Befälet över allt krigsfolk hemma i landet uppdrog konungen åt sin svåger pfalzgreven Johan Kasimir. Med de nya utlagorna, särdeles

[1] Sådant var likväl ej sällsynt hos denna tidens ämbetsmän. Den 8 januari 1627 skriver konungen till Nils Bielke, generalguvernör i Finland och på samma dag till ståthållarne på Viborg, Reval och Narva, att de på hela sommaren, och en rund tid sedan, ej låtit höra av sig, vilket konungen ej vet, om det kommer av brist på bläck och papper eller av oförmodad lättja och lastelig försummelse; då det eljest vore dem väl vitterligt, att gubernatorer åtminstone en gång i månaden borde avgiva berättelse om tillståndet i deras län. *Registr.*

[2] *Registr.* för 1627.

[3] Konungen förmodar, att fältherren efter viktorian vid Wenden fått fienden ur Livland, — bör till sommaren giva sig in i Kurland eller Litauen, eller ock i Livland hålla sig vid Keggum, där han kan kommendera Dünafloden. Till fältherren d. 12 februari 1627. *Registr.*

[4] Instruktion för Rikets råd under Kongl. maj:ts frånvaro, Stockholm d. 15 juni 1626. *Registr.* En likalydande för 1625 hos HALLENBERG.

kvarntullen, skulle man varsammeligen förfara, att ej i Kongl. maj:ts frånvaro något tumult och uppror skedde, och där sådant förnummes, hellre något eftergiva, till lägligare tid. Den egennytta några officerare driva med »otidigt förlov av knektar» skall hämmas, och de brottslige av fiskalen anklagas inför hovrätten.[1] Värvningar hade blivit anställda både i Tyskland och Skottland. Gustav Horn sändes att förstärka Livlands försvar med det finska krigsfolket. Ibland detta omtalas även *bågeknektar;*[2] så att bågen ej ännu var helt och hållet avlagd i svenska armeen; ehuru redan under danska kriget anmärkes, att svenska knekten nästan allmänt var beväpnad med musketten, och att även ryttaren antagit den och avlagt lansen.

Om sin överfart till Preussen år 1627 skriver konungen till sin svåger pfalzgreven:[3] »Vi gingo d. 4 maj med tämlig vind till segels, och äre d. 8 med hela flottan lyckligen ankomne till Pillau. Sakerna här i landet have vi funnit i en god stat, sätta nu folket i land, och ämna gå fienden under ögon, som inalles är 9,000 man stark, och förhåller sig mest på sina vanliga platser i Pomerellen; dock har han ryckt fram på Danziger-Werder. Pfalzgreven måste påskynda ryttarnes och rekryternas översändande från Sverige. Kurfursten har låtit föra folk en mil eller två nära Pillau, och fordrar det av oss igen, vilket vi nekat: få se vad han företager.» Till Rådet skriver konungen kort därefter:[4] »Kurförstens fordran att återfå Pillau har genom underhandling blivit undanröjd: han gör ej mer mot oss, än han för syns skull är tvungen, på det att Polen ej må beröva honom länet.» Och i ett följande brev: »Vi hava lagt oss i

[1] Den 9 juli 1627 skriver konungen till Nils Stiernsköld, då kommendant i Pillau: »Och skolen I därhos hava akt, att icke en part av dem, som sägas dö bort, av officerarna stickas in på skeppen, och sändas av åt Sverige, och sedan införas i rullarna för döde och begravne.»

[2] Till Nils Bielke om krigsfolket i Finland d. 26 april 1627. *Registr.*

[3] Pillau d. 10 maj 1627. *Registr.*

[4] Den 16 maj, ibid.

traktat med vår svåger kurfursten, och är på sistone så vitt kommit, att emellan honom samt hertigdömet och oss en vapenvila är upprättad till Michaelis. Sedan hava vi låtit förstärka skansen vid Pillau, och där inlagt tre regementer. Med de övriga hava vi begivit oss till *Höfft,*[1] där fienden lagt sig gent över vid Danziger-Werder, att med sina stycken förtaga oss tillförseln. Där resolverade vi d. 25 maj, efter han var stark, att honom angripa. Dispositionen var, att vi genom greven av Thurn och herr Johan Banér första anfallet göra ville, och sedan dem sekundera med pikenerarne. Folket fördelades på sine båtar; och hade allt gått väl, om var gjort sin devoir och våre ordres blivit efterföljde. Men blott en båt, under Axel Duvall, kom på andra stranden. De övrige blevo sittande på sanden. En part rodde dit vi dem ej beordrat, så att allt vart turberat. Då satte vi oss i en liten båt att redressera sakerna. — Och efter i sådane occasioner något varmt tillgår, bleve vi ock med ett skott sargade i buken. Dock böre vi tacka Gud, att det oss till liv eller hälsa intet skadade, utan förhoppas efter få dagar kunna dirigera verket efter vår sedvana. — Nu måste vi låta avföra folket, som ej lidit synnerlig förlust. Greven av Thurn blev sargad och kapten Axel Duvall fången. — Efter oss intet tvivlar att detta skall spridas kring och exaggereras, därföre have vi velat Eder hela sakens förlopp förständiga, på det I icke själve bliven perplexe, och, där något annat utsprides om vår person, I då veten huru allt är tillgångit.» — Brevet är skrivet samma dag,[2] och innehåller tillika underrättelse om nederländska sändebuds ankomst till Elbing, »utan tvivel

[1] Haupt eller Höfft, en förra året av svenskarne intagen skans vid Danzig, hade kort efter konungens överkomst till Pillau polackerne sökt återtaga, varvid staden Danzig understödde dem med 1,400 man till fot och två kompanier till häst. Anfallet blev avslaget av fältmarskalken Herman Wrangel, och fienden förlorade tre kanoner

[2] Berwalde d. 26 maj 1627. *Registr.* »Ingen blev skjuten i båten mer än konungen, men nio skott gingo igenom båten mitt emellan konungen och mig.» Grev P. Brahes *Tänkebok.* Konungen styrde själv båten.

om fred emellan oss och Polen» — skriver konungen —, »kommerciernas frihet med Danzig och öppning av Weichseln.» — Sedan konungens sår blivit läkt, samlade han sitt folk vid Dirschau, i mening att angripa Koniecpolski, som hade sitt läger en halv mil därifrån. Men då kom tidning, att general Potocki belägrade Braunsberg, som genom hemligt förstånd med borgerskapet också nära fallit i hans händer, om ej konungen skyndsamt kommit till undsättning. Han förföljde fienden fem mil intill Wormditt. Emellertid gick Mewe över till Koniecpolski: en förlust, som konungen ersatte genom ett nu bättre lyckat anfall mot fiendens skansar gent emot Höfft, som d. 4 juli blevo erövrade. »Vi have aviserat eder» — skriver konungen till Rådet — »om den viktorie, varigenom skansarna, som danzigarne hade upprättat, blivit utan synnerlig blodsutgjutelse intagna. — Efter kunskap om kurförstens avfall, och att han ville skaffa fienden en ansenlig förstärkning, hava vi lämnat kansleren vid Höfft och dragit d. 12 juli in i förstendömet, att hindra denna succurs. Vid Morungen mötte vi den, 1,800 man till fot och fyra kompanier ryttare med fem metallstycken. De blevo av greve Thurn och oss omringade, gåvo sig genom ackord, och gingo gärna i vår tjänst. För kurförstens skull have vi sänt hem en del». — »Vi have härtill med stor vedermöda» — tillägger konungen — »uppehållit folket, med vad vi här i landet kunnat uppbringa. — Det förundrar oss högeligen, att vi intet fått från Sverige, mer än några tusen daler, som litet eller intet förslår.»[1] — Konungens egna brev underrätta oss fortfarande om krigshändelserna och nya personliga faror. »Mot fienden» — skriver han till sin svåger pfalzgreven — »hava vi spelt mästare hittills: först i en liten skärmytsel den sista juli emellan Dirschau och fiendens läger, då vi slagit två kompanier husarer[2] och fyra kompanier kosacker med en

[1] Till Rådet d. 27 juli 1627. *Registr.*

[2] Eller spärrerytt are — så kallas vanligen husarer i denna tidens språk.

Kejsaren, som skickat hertigen av Holstein med dess regemente konungen i Polen till hjälp. Blir således föga något av med traktaten; ehuru de nederländske gesanter göra därmed sin flit. Med kurfursten av Brandenburg står det och sjuder. Dock hoppas jag det bästa. — Konungen är nu så vida återställd, att han kan sitta till häst. — De polske kommissarier föreslå ej annat, än att Sveriges rike skulle deras konung och hans posteritet restitueras, Livland och Preussen återlämnas, och all omkostnad på kriget betalas. På sådant vele vi ej höra. Konung Sigismund och prins Uladislaus äro nu komne till polska lägret.»[1] — Under konungens vistande i Dirschau, som fördröjdes till den 26 sept., överlämnade en engelsk legat honom Strumpebandsorden. Den 10 oktober intog han Wormditt, efter en kort belägring.[2] Guttstatt föll även i svenskarnas händer. Konungen reste därefter till Sverige och lämnade befälet i Preussen åt rikskansleren, som åter måste åtaga sig denna, i finansiellt, ännu mer än militäriskt hänseende, besvärliga befattning.[3] Stiernsköld utnämnd, efter riksamiralen Gyllenhielm, till befälhavare på flottan, blev, då han skulle hemföra denna, d. 18 nov. häftigt anfallen av tio danzigska och polska

[1] Rikskanslern till Gabriel Oxenstierna och Rådet. Dirschau d. 15 och 28 aug. 1627. *Registr.* I det förra av dessa brev beskriver kanslern belägenheten sålunda: »Emellan båda lägren var vid pass en halv mils slätt land, utan skog och dike, dock något högländ, på ena sidan höga jordberg, på andra danzigska Neringen, och lopp en rännil eller pass under polska lägret, så ingen kunde komma därhän, eller ut, med mindre han måtte filera igenom passen.»

[2] Vid detta tillfälle gjordes första provet med läderkanoner, dem en tysk friherre Wurmbrandt i Gustav Adolfs tjänst säges hava påfunnit. De utgjordes av ett tunt kopparrör, starkt ombundet med tåg och överdraget med läder, kunde bekvämligen föras emellan tvenne ryttare och göra flera skott, innan de behövde läskas.

[3] Konungen skrev till kanslern följande våren: »Vi have gjort förslag (och sände Eder härmed) på så många penningar, som vi på det högsta kunna eder var månad skaffa, och må I utgifterna så vitt möjligt därefter disponera. Var det icke vill räcka till, kan man betala på den ena orten, och åter igen göra gäld på den andra.» Till rikskanslern d. 31 mars 1628. *Registr.* Genom brev av d. 10 juli 1628 kallar konungen Louis De Geer till sig i Preussen, för att i växelsaker vara behjälpelig.

skepp. En av hans kaptener sprängde sitt skepp i luften hellre än att giva sig. Stiernsköld hade ämnat göra detsamma, då han blev skjuten. Hans skepp och lik föllo i fiendens händer. — På livländska sidan hade, med eller utan överenskommelse, mest varit stillestånd. Ett sådant inträdde även under vintern i Preussen.

Mellantiden utmärktes, såsom vanligt, av en ej mindre rastlös verksamhet än fälttågen. Denna är hos Gustav Adolf alltid och i alla riktningar lika beundransvärd,[1] och skulle personligen ännu mer framträda, om vi ej, för ämnets skull, särskilt behandlat den inre styrelsen. Vi tillägga blott här en anmärkning, som vid genomgåendet av denna tids handlingar faller i ögonen. Konungen är till den grad medelpunkt och livskraft i denna regering, att jämförelsevis overksamhet inträffar, var han ej själv befinner sig; i synnerhet, så snart han ej kan lämna den outtröttelige kansleren att företräda sin plats. Man skulle ej tro, att, under en tid av så stora ansträngningar, den hemmavarande regeringens göromål synas föga talrika, så att, såsom rådsprotokollerna förmäla, Rådet stundom ej förehaft annat än att läsa holländska avisorna.[2] Går det för långt, väcker ett ljungande brev från konungen de slumrande ur dvalan.

I de fortsatta underhandlingarna med Polen hade kurfursten av Brandenburg erbudit sin bemedling. »Det kunne vi ej väl lida» — yttrar sig konungen till kansleren — »ehuru han gärna må hava den äran *in ceremonialibus*. Han har i förslag, att få *hela Preussen* av Polen, emot det att han med Danziger stad refunderar oss *sumtus*

[1] Den sträckte sig även till hans ryska undersåtars religionsangelägenheter. I brev till ståthållaren Henrik Månsson på Kexholm, befaller konungen 5 mars 1627, att invånarna skulle välja två män ibland sig, vilka konungen ville skicka till Konstantinopel, att den ene må bli vigd till biskop av patriarken, och sedan kunna viga andra präster. Den 7 april 1628 får en rysk diak nåd, med villkor att av trycket utgiva en rysk katekes. *Registr.*

[2] Nämligen sådana de denna tid funnos, bestående dels i handskrivna underrättelser, dels i lösa tryckta papper, vilka då och då utkommo. HALLENBERG, V: 365.

belli; vartill de högtravande poler sig näppeligen skola förstå».[1] Dessa förhållanden invecklade sig allt mer. Fred ville ej Sigismund ingå, utan med villkor av sin rätt till Sveriges krona: för ett långvarigare stillestånd fordrade hans underhandlare avträdande av allt vad Sverige erövrat. »För Preussen och Livland skulle väl de poler vilja släppa sina förmenta pretentioner till en tid, för att sedan åter upptaga dem» — säger konungen. — »Vad titlarna angår, må konungen av Polen kalla sig vad han vill, men icke konung av Sverige. Kunde finnas någon *modus* att ingen av oss nämndes, vore bäst.» — Gustav Adolf förbjuder att sluta stillestånd, utan med villkor, att under tiden erövringarne bibehållas, i synnerhet de preussiska hamnarne; »alldenstund papisterna redan hava så många hamnar vid Östersjön, att det ej är rådligt efterlåta dem flera.» — »Hållen underhandlingarne öppna! — tills man får se, vart saken vänder sig med de *kejserske.*»[2] — »Given före, att I ingen besked ännu från oss bekommit! — Vi måste nu vända oss till *Riga,* där sakerna något sällsamt förevetta, men förmode innan pingst hava gjort ifrån oss vårt *exercitium* i Livland, för att sedermera antingen med makt komma till Preussen, eller ock hem att *försvara vårt rikes gränsor.*»[3] — Ryktet om en spansk flottas ankomst i Östersjön förnyade sig. »Vi kunne ej se annat, än att det syftar på *Öresund:* Vi befalle, att alle skepp i riket hållas på alla händer i god beredskap», skriver han längre fram till Rådet.[4] — Orsaken till konungens beslut, att själv övergå till Livland, var åter missnöje med Jakob De la Gardie. »I veten själv» — yttrar han sig till kansleren — »att greve Jakob är i sine konsilier och handlingar något trög, så ock mycket blöt i sitt kommando, och har de mesta saker uträttat genom Gustav Horn. — Vi have därföre upp-

[1] Till kanslern d. 8 febr. 1628. *Registr.*
[2] Till densamme d. 18 nov. 1627 och d. 31 mars 1628. *Registr.*
[3] Det senast citerade brevet.
[4] Den 10 juni 1628. *Registr.*

dragit krigsväsendet åt Gustav Horn, och befallt greve Jakob residera i Riga, såsom gubernator över staden och landet.»[1] Då Horn därpå slog polackarne, som under Gosiewski gått över Düna och inträngt i Livland, ändrade konungen sitt beslut, övergick till Preussen, och ankom d. 15 maj 1628 till Pillau. Intagandet av Neuenburg (vilket likväl åter gick förlorat) och av Strassburg, voro de betydligaste förrättningar under detta fälttåg, som var besvärligare än något av de föregående, då fienden på intet sätt lät förmå sig till fältslag. Dess huvudstyrka var samlad i Graudentz, beläget på en holme i Ossa-strömmen, och omgivet av kärr; varföre konungen måste uppgiva tanken på en belägring. »Fienden» — skriver Adler Salvius[2] — »strider med en ny konst, driver folk och fä undan — men flyr för batalj som för elden.» Underrättelserna om återtåget giva en bedrövlig skildring. »Officerare, som tjänt i trettio år» — säger Adler Salvius[3] —, »veta aldrig sådant tillstånd varit i vår armé. Avgången är över femtusen man allaredan, sedan vi drogo ifrån Ossa, och löpa ännu våre svenske dageligen bort. De främmande äro så ovillige, att man intet annat än myteri har att förvänta, och vi have inga medel, att göre dem villige. Konungen har ingenting fått göra i Preussen, av fruktan från tyska sidan. I landet är allt elände. Inga goda kvarter: fyra hus på ett regemente: vägarna så slemma, att man ej kan komma med stycken en halv mil om dagen. Fienden hugger efter, och avskär all tillförsel.» — Änteligen förlades armén i vinterkvarter, och konungen övergick i slutet av oktober till Sverige; sedan överstyrelsen i Preussen ånyo blivit uppdragen åt Axel Oxenstierna, som, med tillhjälp av fältmarskalken Herman Wrangel, även avhöll fienden

[1] Instruktion för Gustav Horn i Livland d. 20 april. — Brev till Axel Oxenstierna d. 21 apr. 1628. *Registr.*
[2] Till Johan Sktyte d. 8 okt. 1628. *Registr.*
[3] Till rikskansleren d. 13 okt. 1628. *Registr.*

under vintern. — Det stora tyska kriget begynte draga denna närgränsande krigslåga till sig. Detta är det utmärkande i Gustav Adolfs båda sista preussiska fälttåg. Under det nyss beskrivna hade han redan tagit Stralsunds försvar. Vid det nu pågående mötte honom en kejserlig här i Preussen. Strax efter sin överkomst i slutet av maj 1629 skriver han till Rådet från Elbing:[1] »Här finna vi Arnheim för oss med en kejserlig armé av 8,000 till fot och 2,000 till häst, eller tjugusex kompanier, utan tvivel med stora desseiner, när de sig med polska armén konjungerat. Vi kunna därföre ej så snart komma hädan, och hava i anledning av de förändrade omständigheter låtit författa en ny proposition till Ständerna, vilken vi översända. Hållen dem tillsammans ännu några veckor! Fienden synes hava något anslag på Königsberg. Vi vete ej, huruvida vår svåger sig däruti inlåtit.[2] Hemifrån hava vi förskrivit mera folk till Königsbergs försvar. Tre av de nyförvärvade skotska regementen må bliva någon tid i Sverige att vänja sig vid vår disciplin. Riksamiralen (Gyllenhielm) och viceamiralen (Klas Fleming) skola med nio våra största skepp samt med de sexton, vilka städerna lovat, tillsvidare ligga i Dalehamn; men Johan Banér skall med sex örlogsskepp hålla navigationen öppen till Stralsund, och Erik Ryning med tre smärre skepp försvara Kalmar.» — »Ännu» — säger han i ett följande brev till kansleren[3] — »äro de kejserske ej med penningar utrustade, och lära intet få förrän konungen kommer. — Ginge vi dem innan dess på livet, så kanske de till en stor del ginge på vår sida.» — Koniecpolski hade samlat sin styrka vid Graudentz, och föreningen emellan honom och Arnheim gick för sig den 15 juni, utan att Gustav Adolf kunde den hindra. Konungen hade fram-

[1] Den 27 och 29 maj 1629. *Registr.*
[2] Kurfursten förnyade sedan neutraliteten.
[3] Liessow d. 2 juni.

trängt till Marienwerder, men drog sig nu tillbaka till det väl befästade Marienburg, för att där invänta förstärkning från Sverige. Han lät trossen taga genaste vägen över Stum, men marscherade själv, för att betäcka den, på högra handen utmed floden Liebe till byn Honigsfeldt. Där begynte fienden låta se sig, som med förenad styrka uppbrutit att avskära konungen vägen. En skärmytsel uppstod vid arriärgardet, under vilken konungen lät de övriga trupperna fortsätta marschen. »Då hände sig» — säger han — »att i det vi låte sekundera en vår patrouille, som utskickad var åt Risenborg, den fienden attrapera ville, hava våre och enkannerligen rhengreven[1] (ehuruväl vi oftare låto honom därifrån avråda), likväl så vitt inlåtit sig med fienden emot vår vilja, att fienden fått tid med sin ganska force att komma över, och är så med all makt fallen in. Och ehuruväl de våre fattade modet och ville sig något mot honom opponera, såsom de ock intet illa drabbade, blevo de likväl så hårt trängde, att de äro förströdde och tagit flykten, lämnandes fienden tio läderstycken, som vi hade förordnat att stå vid bemälte vårt arriärgarde. — Och ändock vi som oftast sände bud efter de andre våre trupper, så kunde det icke så hastigt efterkommas, både emedan de voro genom rhengrevens otidige skärmytsel allt för vitt avkomne, såsom ock att vi själve voro vid arriärgarden ockuperade att bringa de skingrade trupper tillsammans. — Dock likväl, sedan Hans Wrangel med sin och Ekholtz's skvadron och Baudissins regemente äro komne oss till succurs, hava de icke allenast, näst Gud, salverat de andre våre trupper, utan ock repousserat fienden allt inemot Honigsfeldt tillbaka. Sedan vi nu tid fingo att ställa vårt rytteri i ordre (ty fotfolket hade vi redan låtit gå förut till Marienburg), och fienden såg oss icke allenast vara sig i rytteriet egal, utan ock överlägsne, då

[1] Rhengreven Otto Ludvig, en av konungens överstar.

haver han fuller gjort sin flit, att få sitt fotfolk till sig, och med all makt åter angripa oss; men sedan äre vi med god ordre avmarscherade. Och, då han två resor ville något emot oss attentera, först vid en by, och sedan vid ett litet pass, är han alltid tappert och med ingen sin ringa förlust slagen tillbaka, och haver på sistone hållit sig stilla; men vi have med god ordre retirerat folket hit till Marienburg. Skadan belangande, då äre på vår sida blevne vid pass tvåhundra man, men, såsom ögonskenligt var, av fienden intet mindre; så att, om icke de läderstycken och fem cornett (fanor) vore oss i första drabbningen frånkomne, då vore att tvivla, vilken mera skada i denna skärmytsel lidit hade.» Det är konungens egen berättelse, om vad polackarne kalla segren vid Stum. Den fara, vari han själv svävat, förtiger han. Därom förmäler en anteckning av Axel Oxenstierna. »År 1629 d. 17 juni[1] uti slaget med polackarne vid Stum, som gick skarpt till, fick en av fienden konung Gustav Adolf i gehänget, men konungen viftade det över huvudet och gav det med hatten i sticket. Sedan fick åter en annan honom i armen och ville släpan med sig; men Erik Soop kom därtill och sköt polacken av hästen, och räddade konungen.»[2] — Gustav Adolf förskansade sitt läger under Marienburgs murar. Hans folk led av en pestartad fältsjuka. Fienden följde efter, men kunde, sedan Jakob De la Gardie, som blivit hemkallad från Livland, och nu till Preussen beordrad, tillfört konungen förstärkning från Sverige,[3] ingenting uträtta; ehuru täta skärmytslingar föreföllo emellan de båda befästade lägren, och konung Sigismund själv med sina bägge äldsta

[1] Gamla stilen, såsom alltid i de Handlingar vi följa. — Den nämnda berättelsen finnes i ett konungens brev till Rådet och ett annat till pfalzgreven Johan Kasimir, Marienburg d. 23 juni, av vilka det senare finnes tryckt i ADLERSPARRES *Historiska samlingar*, III: 105. Konungen säger sig inberättat förhållandet, »på det I må stoppa dem munnen till, som något argare utsprida».

[2] *Palmsk. handskr.*, t. 37.

[3] Den 11 juli. Han hade med sig både inhemskt och utländskt krigsfolk, däribland tusen engelsmän (eller skottar), av Spens värvade.

prinsar infann sig hos de sina. »Men han haver inga penningar medbragt» — säger Gustav Adolf — »utan endast löfte om tre månaders sold i augusti, vilket på de kejserske allena gör över tre tunnor guld, och synes svåre att uppbringa. — Ännu hava de kejserske intet uträttat, och såsom de, emot de förnämste Ständers vilja och vetskap, av konungen och hans parti äro indragne, så bliva de ock allt mer förhateliga. — Arnheim ligger ännu med tre regementen för Montau (en av svenskarna besatt skans vid Weichseln). — Just då vi aktade göra oss färdiga att gå över till Sverige, är konungens i Frankrike sändebud baron de Charnacé kommen till oss i lägret, erbjudande sin mediation till en traktat med fienden. Vi hava beviljat underhandling om ett stillestånd på de villkor kansleren sistledne vinter föreslog, och have därtill förordnat på vår sida kansleren, fältmarskalken och herr Johan Banér, vilka den 30 juli äro med de polniske sammankomne, där då avgjordes, att oss så av konungen som republiken Polen titeln av Sveriges konung givas skulle.»[1] — Underhandlingarne fortsattes hela augusti under fransysk, och, ifrån september månads början, även under engelsk bemedling. De voro ej sällan i fara att avbrytas (det skedde verkeligen en gång) så väl genom svenskars och polackars, som medlarnas stridande anspråk.[2] Gustav Adolf avvaktade ej deras slut, utan återreste till Sverige. Den 16 september 1629 slöts det sexåriga stilleståndet med Polen, vid Altmark, nära Stum, under bar himml. Strassburg, Dirschau, Wormditt, Mehlsack, Frauenburg återlämnades till Polen, Mitau till hertigen av Kurland; Marienburg, Stum, Dan-

[1] Till Rikets råd om vad som förelupit i lägret vid Marienburg den 22 juli (skrivet av sekreteraren Grubbe) och Gustav Adolfs eget brev till pfalzgreven Johan Kasimir d. 1 aug. *Registr.*

[2] »Tvisten om præcedentien emellan de engelske och franske gesanter se vi ej huru den skall slitas, då ingendera vill giva efter. Trakteren I därtöre realia utan någonderas mention, och låt dem traktera var för sig.» Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Fiskhausen den 8 sept. — Dock synes konungen böjd att ge England företrädet, som ock iakttogs.

ziger Haupt skulle kurfursten av Brandenburg äga att besätta under stilleståndet. Gustav Adolf behöll Elbing, Braunsberg, Pillau och Memel. Religionsfrihet stadgades för både protestanter och katoliker, och frihandel emellan båda rikenas undersåter.

Tredje kapitlet.

GUSTAV II ADOLF.

Det tyska kriget.

Gustav Adolf var fyra och trettio år, således i blomman av alla ungdomens krafter. Det fanns redan ej i Europa ett större och skönare namn. »Denne Sveriges konung» — säger *Richelieu*[1] — »var en ny uppgående sol, — ung, men av ett stort rykte. — Tysklands skymfade eller fördrivne förstar höjde till honom blicken i sin nöd, såsom seglaren mot Nordens stjärna.» — Ifrån 1614 visa sig underhandlingar emellan de tyska protestanterna och Gustav Adolf. Han emottog då i Narva ett sändebud från landgreven Moritz av Hessen-Cassel, med uppmaning att sluta det ryska kriget, och, i avvaktan på kommande händelser, icke begiva sig ur sitt fädernesland: en förening vore ingången av flere kurförstar och ständer i Tyskland emot katolikerna till försvar för den fria religionsövningen: England, Nederländerna, Schweiz, hade däri deltagit: man ämnade offentligen kalla konungen av Sverige till medlem av samma förbund. — Denna inbjudning följde strax därefter en egen utskickad från Heilbron, där de evangeliske nyss haft en sammankomst. Brevet därom, daterat d. 25 febr. 1614, var underskrivet av kurfursten av Pfalz Fredrik V, pfalzgreven av Zweibrücken Johan II, hertigen av Würtemberg Johan Fredrik, markgreven av Baden Georg Fredrik, fursten av Anhalt Kristian och markgreven av Brandenburg Joakim Ernst. Gustav Adolfs svar betygade hans goda

[1] *Mémoires de Richelieu.* Paris 1823.

vilja, men framställde tillika utförligt de hinder, som ännu, så länge ryska och polska krigen varade, motsatte sig hans önskningar. I ett bönedagsplakat av d. 6 maj 1615 uppmanade han sina undersåter till förböner för deras trosförvanter.[1]

Enighet var vad som mest fattades dessa. Kursaxen hade begynt med att hellre (förgäves) söka inträde i katoliska Ligan,[2] än erkänna det reformerta Pfalz i spetsen för evangeliska unionen; och då den olycklige Fredrik V av Pfalz lika hastigt förlorade, som vann den honom av det upproriska Böhmen erbudna kronan, ser man Johan Georg av Saxen, sedan han låtit sina teologer bevisa, att lutheranerna voro närmare religionsförvanter med katolikerna än med de reformerta, emot pant av Lausitz, hjälpa Kejsarn till att undertrycka religionsfriheten i Böhmen.[3] Trettioåriga kriget var börjat.

Vid den stora förstörelse i Tyskland, genom Kejsarns, Spaniens och Ligans förenade vapen, som följde på kurpfalziska husets olycka och evangeliska unionens upplösning, blevo det skandinaviska Nordens monarker snart deras tryckta trosförvanters enda återstående hopp; så mycket mer, som av Tysklands båda mäktigaste protestantiska förstår, Saxen förblev kejserligt sinnat, och Brandenburg, styrt av påveliga rådgivare (såsom man offenteligen förebrådde det i Sverige), visade föga allvar

[1] HALLENBERG, III: 246 ff.

[2] RAUMER. *Gesch. Europas seit dem Ende des funfzehnten Jahrh.* III: 354.

[3] Då hertig Johan Ernst av Saxen-Weimar ville biträda kurfursten av Pfalz, avstyrktes han av wittenbergska teologerna, ibland annat ur det skälet, att hertigen vore förbunden hjälpa kejsar Ferdinand, emedan Guds son blivit under den romerske kejsaren född till världen. HALLENBERG, IV: 801 efter LONDORP. Den svage Fredrik V, styrd av sin puritanskt sinnade engelska gemål och sin häftiga hovpredikant S c u l t e t u s, visade sig å sin sida högst otålsam ej blott mot katoliker, utan även mot hussiter och lutheraner. Under sitt korta böhmiska välde lät han i Prag förstöra bilder och målningar i kyrkorna, förbjuda klockringning, ombyta altaren mot bord och silver- och guldkalkarna vid nattvardens utdelning mot träkalkar. RAUMER l. c., III: 391. Gustav Adolf biträdde kurfursten av Pfalz med krigsförråd. Instruktion för Mårten Pauli att föra 8 kanoner och 4,000 kulor till Böhmen, d. 26 aug. 1620. *Registr.*

såsom del av ett *europeiskt* jämviktssystem. Mellantiden är utmärkt genom de mångahanda planer, som var och en politisk upplösning av sig föder, äventyrligare och djärvare, ju mindre denna ännu hunnit sätta sig. Huru djupt skulle ej kejsaremakt och författning i tyska riket ha fallit, att den svage Fredrik V vågade gripa efter Böhmens krona? — Å katolska sidan blev detta tillgrepp signalen för ett länge, i brist av ledare (det fick en sådan i *Ferdinand II),* återhållet utbrott av en djup förbittring. Pfalziska huset förlorade allt. Dess kurvärdighet konfiskerades för katolska Ligans räkning och övergick till Bäyern; varvid Påven uppmanar Kejsarn »att skåda himmelrikets öppnade portar och härar av änglar stridande för honom i de tyska lägren».[1] En allmän förföljelse träffade protestanterna i Böhmen, Österrike, Pfalz. Många tusende vandrade omkring utan hus och hem. Sådane olycklige strömmade till fanorna av de *krigiska äventyrare,* vilka ifrån *Ernst av Mansfeld* och den unge *Kristian av Brunsvik* (den siste den vildaste krigare på sin tid, och likväl en protestantisk biskop!) sedermera i allt större mått utmärka detta krig, och under växande elände fostrade den om religion och fädernesland likgiltiga *soldatesca,* med vilken man såsom en egen makt sluteligen måste underhandla i freden. I stort framträda dessa förhållanden med *Albrecht von Waldstein,* gemenligen kallad *Wallenstein,* en böhmisk adelsman, som, då Kejsaren, för att själv ej bero av Ligan, önskade sig en egen här, vartill medel fattades, kastade sina ögon över Tyskland och förklarade: en liten här kunde han ej uppsätta, men väl femtiotusen man: de skulle underhålla sig själva. — I honom fick konung Kristian IV, redan slagen d. 27 aug. 1626 vid Lutter av ligisterna under Tilly, en ny fiende,[2] som drev honom ej blott ur

[1] Brev av d. 22 dec. 1622.

[2] Wallensteins första uppträdande i nedra Tyskland är karakteristiskt. »Die Herannäherung der Wallensteinschen Armee kündigte sich auf eine seltsame Weise an. Ziguenerbanden, zu 10 bis 15 Mann stark, ein jeder Zi-

Tyskland, utan ur Holsten och Jutland, och tvang honom till freden i Lübeck d. 6 juni 1629, där konungen återfick sina länder och uppoffrade sina bundsförvanter. Mecklenburg, vars hertigar fördrevos, hade Wallenstein tagit för sig själv, och fick det av Kejsaren såsom ärfteligt län. Han belägrade Stralsund, och erhöll till sina övriga titlar, även den av »General över det Oceaniska och Baltiska havet».[1] Med vilket bländverk av stora planer han, under ständigt bevakande av egna fördelar, älskade att omgiva sig, därom vittnar tidigt Gustav Adolfs eget brev till konungen i Danmark. »Vi hava nogsamt kunnat se» — heter det — »att den påviska Ligans dessein har varit dirigerad på Östersjön, försökandes sådant än indirekte, än direkte, än genom underkuvandet av de Förenta Nederländerna, än genom vårt rike Sverige, sluteligen ock genom Danmark. Därtill nyttjas ej blott våld, utan ock praktiker och anslag, såsom vi nu förnimme Eders Kärlighet vara erbudet Imperii Romani nye admiralitet, och föreslaget emot krigskostnaderna ersättning att avträda Sundet; likasom Oss ock i dessa dagar förslag under handen gjorde äro, att konjungera Oss med Kejsaren emot Eders Kärlighet, då man icke allenast till evig fred med konungen i Polen och polniska kronan, och att ständigt behålla Livland och Preussen, Oss förhjälpa ville, utan ock uppdraga Oss Danmarks tron till län av Kejsaren, — och mycket sådant mera, i mening, att med sådana praktiker hindra bägges vår konjunktion. — Utslaget hava vi

guener mit zwey langen Feuerröhren versehen, Weiber zu Pferde mit sich führend, ein par Pistolen um Sattel habend, liessen sich in vielen Gegenden als Vortrab blicken. Diese Parteien zogen auf ungebahnten Wegen, legten sich in Büschen und Gehölzer in Versteck, kundschafteten Alles aus, raubten und plünderten, wo sie keinen Wiederstand fanden, und berühmten sich, in Wallensteins Bestallung zu stehen.» v. DER DECKEN, *Herzog Georg von Braunschw u. Lüneburg*, I: 155.

[1] Redan på riksdagen i Speijer 1567 hade Kejsar Maximilian II föreslagit att utav de burgundiska, westfaliska och saxiska kretsarna uppsätta ett riksamiralsämbete, och utnämna en riksamiral. NEUBUR, *Beytrag zu der Gesch. des dreissigjährigen Krieges*, Leipz. 1772, s. 36.

förut befarat, väl vetandes motpartiets makt, enighet, flit och constance, men däremot deras, som i vår sak interesserade äro, oflit, oaktsamhet och obeständighet. Vadan ock deras makt, som konjungerad väl varit fiendens överlägsen, är så kraftlös bleven, att ingen sig förmått defendera, utan låtit den ene bortrappas efter den andra, till allas skada och fördärv. Vi have fuller hos våra vänner gjort påminnelse därom, att man avskiljandes alle privatintressen, må gripa till sådana consilia, varigenom det gemena väsendet kunnat räddas. Men vår välmening har blivit illa uttydd, så att vi, sättande allt tillbaka, allenast må se till att utföra vårt krig med Polen, och dymedelst divertera den polska makten, att den sig med de andre ligister konjungerar. Eders Kärlighets extremitet gör oss av hjärtat ont, men hade önskat att Eders Kärlighets intention att förena sig med oss till Östersjöns försvar blivit oss förr kunnig. — Likväl have vi genast efter vår hemkomst velat skriva, på det verket må under vintern till Östersjöns defension och bägge rikenas försvar kunna uppgöras.» Detta brev skrev konungen i Kalmaresund den 21 oktober 1627, genast efter sin hemkomst från det andra preussiska fälttåget.[1]

På de tyska sjöstäderna, i synnerhet Stralsund, var hans uppmärksamhet framför allt riktad. Han ville för intet pris tillåta Kejsarn få fast fot vid Östersjön. Endast ett ögnablick ser man honom uppgiva denna föresats, men genast omfatta den med förnyad iver. Om sommaren 1627 hade han sänt Per Banér till norra Tyskland med instruktioner, som i anseende till noggrann kännedom av dess förstars personliga karaktär och politiska förhållanden äro mästerstycken.[2] Huvudändamålet var, att Wismar och Rostock varken måtte intaga kejserlig, ej heller dansk, utan hellre *svensk* garnison,

[1] *Registrat.* för 1627.
[2] Till P. Banér, Elbing d. 6 juli 1627. *Registr.*

vilket hertigarna av Mecklenburg i sin nöd även begärt; ehuru dessa hertigar, säger konungen, vore i hjärtat (liksom hertigen av Holsten och ärkebiskopen av Bremen) »helt och hållet kejserske», och därtill avundsjuke på varandra, varföre Banér i umgänget med dem borde iakttaga stor försiktighet. Det regemente, som, under överste Duwalls befäl, skulle avgå till att besätta Wismar, var redan utsett, då Wallensteins erövring av Mecklenburg tillintetgjorde denna plan. Detta var även den tidpunkt, då Gustav Adolf för ett ögonblick uppgav allt deltagande i Tysklands angelägenheter. Banér återkallades, »efter de katolske nu synes, Gud bättre, hava bekommit överhand».[1] Duwall hemsändes med sitt regemente, »emedan sakerna i Tyskland äro mycket förändrade, och vi nu icke äre sinnade att engagera oss i detta tyska väsendet», skriver konungen.[2] Snart förändras detta tänkesätt; och redan i början av november samma år yttrar han till rikskansleren om danskarnas förluster: »Det är sant, att fienden har tagit dem ej allenast Holsten och Jutland ifrå, utan ock att de själve råkat i desperation och oenighet. Vi kunne svårligen undgå att i detta kriget invecklas, efter faran kommer dageligen närmare.»[3]

Hertigarne av Mecklenburg, Gustav Adolfs fränder, voro fördrivne. De sökte hjälp i Sverige, där deras söner funno tillflykt.[4] Gustav Adolf öppnade sitt rike till fristad för alla förföljda religionsförvanter.[5] Hertig Bogislaus XIV av Pommern var den siste av sin stam. Det sades på denna tid, att Kejsarn ville bemäktiga sig

[1] Till P. Banér, Dirschau d. 15 aug. 1627. *Registr.*

[2] Till pfalzgreven Johan Kasimir i Sverige, Dirschau d. 17 sept. 1627. *Registr.*

[3] Till kanslern om sakerna i Danmark. Stockholm d. 6 nov. 1627. *Registr.*

[4] »Vi äre av de meckelborgiske förstars bedrövelige tillstånd bevekte att låta underhålla och försörja deras söner, de unge hertigarne uti vårt konungarike.» Gustav Adolf till Rikets råd, Dirschau d. 1 juli 1628. *Registr.*

[5] Hans patent därom av d. 12 nov. 1627.

och, oaktat Brandenburgs anspråk, behålla hertigdömet.[1] Wallenstein synes benägen, att för egen räkning lägga denna erövring till Mecklenburgs.[2] Han lät besätta Pommern och Rügen, och gav befallning om utrustandet av en flotta: »Åtta och tjugu hamnar skola finnas i Pommern» — skriver han till sin underbefälhavare Arnheim —, »de måste alla besättas och befästas. — Se till att vi bliva starka till sjöss åt våren, ty vad som återstår att göra, måste ske till sjöss. — Konungen i Spanien remitterar nu 200,000 kronor till underhåll av 25 örlogsskepp. — Kejsaren begär det på det högsta. — Jag hoppas vi ännu skola uppsöka dem på deras öar; ty för svensken fruktar jag mig alldeles icke.»[3] — Låtsat förakt och verklig fruktan för Gustav Adolf omväxla i dessa Wallensteins brev. Farhågan får sluteligen överhand och yttrar sig i de häftigaste förslag. Under det han fortsätter de med Gustav Adolf öppnade underhandlingar, befaller han oupphörligt Arnheim att låta bränna svenska flottan. Det är ovisst, om den stora belöning av 35,000 thaler, som han hemligen utlovar såsom pris för ett i dunkelhet höljt, men farligt anslag i Sverige, har avseende på flottan eller på konungens egen person. Han förutser i honom sin farligaste fiende och rådfrågar stjärnorna om Gustav Adolfs lycka.[4]

Stralsund var nyckeln till Östersjön. Också säges Wallenstein hava svurit, att han skulle bemäktiga sig denna fästning, om den även med kedjor vore fästad

[1] CHEMNITZ, *Schwed. Krieg*, I, s. 7, säger: »Weil man damahln von einer prætension, so der Hertzog in Bäyern auf Pommern haben solte — — allerhand gefährliche discurs geführet, vermutheten viel verständige Leute, es möchte auf des letzten Fürsten Todesfall dem Churfürsten zu Brandenburg die succession streitig gemachet werden, und die schwere Einquartierung zu einer künfftigen Jülischen sequestration angesehen seyn.»

[2] »Er wird» — skriver Wallenstein om hertigen i Pommern — »ob Gott will, nicht einen Krieg mit uns anfangen. Ich wollte, dass ihm die Lust ankäme, so stände Pommern Meklenburg gewaltig glatt an.» FÖRSTER, *Wallenstein*, Potsdam 1834, s. 128.

[3] *Wallensteins Briefe* von FÖRSTER. Berlin 1828, I: 155, 168, 267.

[4] *Wallenstein* von FÖRSTER, ss. 106, 107.

vid himmelen. Stralsund i Kejsarens hand hade blivit vändningspunkten i Gustav Adolfs bana. För Stralsund kastade han sig i det tyska kriget. — Redan 1625 lät han försäkra staden, att, om den komme i någon nöd, han vore benägen till dess hjälp.[1] Vid den nu hotande faran upprepar han denna försäkring,[2] men är i början tveksam om sättet för verkställigheten. »Vi hava skickat greven av Solms till Danmark» — skriver han till rikskansleren d. 29 mars 1682 — »att föreställa konungen, huru högt det interesserar både Danmark och Sverige, att Stralsund ej kommer i Kejsarens hand. *Allena* kunna vi ej denna sak företaga, ehuru gärna vi ville. Men konungens i Danmark medel äro små och saken viktig. Vi hava tagit den i noga betänkande. Vi kunde därigenom divertera Wallensteins armé ifrån de preussiska gränsorna. Vi komme sålunda ock de kejserliga så när under ögonen, att vår stat och fäderneslandets gränsor kunde vara alldeles fria från det tyska krigsväsendet. Vi kunde understödja Danmark från Stralsund, och där hålla vår skeppsflotta tillhopa, ifall någon farlighet sig yppar från Västersjön, där man förnimmer fienden mycket rusta, och hava bemäktigat sig över trettio köpfärdsskepp, som inrättas till örlog, och lätteligen mot hösten voro att förvänta. Vi kunde ock begagna tiden, medan städerna vackla, innan desperation kastar dem i Kejsarens händer. Däremot slår oss för huvudet, att till detta verk behöves en tämmelig stor armé, som måste underhållas med reda penningar, emedan där på orten inga tillgångar finnas; vilket är oss omöjeligt. Att därutinnan lita på de andre städer är intet bevänt; ty de sätta sig just emot Kejsaren, emedan de inga penningar utlägga vilja. Ovisst är ock, om städerna vilja acceptera,

[1] Hallenberg, V: 339.

[2] Ett brev från en borgare i Stralsund vid namn Joakim Rhodes till Åke Axelsson (Natt och Dag) var första anledningen därtill. Konungen uppdrager genom brev, daterat Ulvesund d. 8 febr. 1628, den sistnämnde att försäkra om hans beredvillighet att komma staden till undsättning. *Registr.*

att en främmande herre kommer dem till undsättning; helst av oss ingen har sådant begärt. — Därföre have vi beslutit giva denna sak någon tids respit.» Konungen släppte den likväl intet ögnablick ur sikte; och då det belägrade Stralsund från Danzig begärde krut, vilken begäran, i följe av ett polskt förbud, avslogs, begagnade konungen tillfället att själv sända staden en läst krut,[1] med ett vänskapligt brev till borgmästare och Råd. Hans utskickade Georg Borchardt, som hade hemligt uppdrag att erbjuda svensk hjälp,[2] följdes tillbaka av Stralsunds deputerade, vilka i lägret vid Weichseln d. 30 maj 1628 hos konungen hade företräde. Han skriver därom till Rikets råd: »De stralsundiske sändebud hava klageligen givit oss tillkänna, huru de denna vinter blivit trakterade av de kejserlige, som med list och hot sökt bliva mästare av staden och dess hamn, för att sedan med en där anrättad skeppsarmada göra hela Östersjön ofredlig, tvinga angränsande riken och städer till den påviska träldomen, och här utränga de gamla allianser genom falska traktater. Häröver är så vida kommet, att överste Arnheim (som säges vara gjord till fältmarskalk) utan något föregånget förhör, belägrat staden på alla sidor, och oansett hertigen av Pommern, Hamburg och Lübeck sig interponerat, föreslagit sådana villkor, som värre äro än döden. I denna stora fara haver Stralsund sökt oss, som varit ovisse, vad vi skulle resolvera, seendes på ena sidan faran av att ligisterna occupera en sådan hamn vid Östersjön, och det vissa krig, som efter Stralsunds övergång för Sverige skulle följa, men å den andra det polska kriget och de diffikulteter, som här äro för hand. På sistone hava vi utvalt det minsta onda. Vi vil-

[1] Denna anlände d. 17 maj. Den 31 maj kom en ny skänk från konungen, bestående i 100 tunnor krut, 6 kanoner, 100 oxar. NEUBUR l. c., s. 13.

[2] Vid hans instruktion i *Riksregistraturet* d. 8 maj 1628 anmärkes, att Borchardt endast fick genomläsa den, men ej taga den skrifteligen med sig. Bleve han tagen av de kejserliga skulle han protestera, att konungen ej visste sig vara i någon uppenbar fiendskap med Kejsaren.

je ej låta Stralsund komma i Kejsarens hand, om det av oss förekommas kan. — Därmed vore Danmark och Sundet förlorat, och sedan komme ordningen till Sverige, om ock faran för någon tid kunde avvändas. Huru skulle sedan vår flotta räcka till att hålla Sveriges, Finlands och Livlands kuster fria? Dessutom har Kejsaren redan i fjol styrkt konungen i Polen emot oss,[1] lagt hand i vägen för fred och stillestånd, och söker nu alla medel att vända kriget från sig och hålla det här gående. — Vi have därföre undsatt Stralsund med 600 man till fot och en del ammunition, under överste Fritz Rosladin, efter vi förnimme dem hava brist på goda karlar och kapitener, samt skickat vice-amiralen Klas Fleming att ackordera med råd och menighet i Stralsund.»[2] Där slöts d. 25 juni 1628 alliansen emellan Stralsund och Sverige, även märkelig genom ordalagen i dess tredje artikel, »att staden Stralsund hädanefter skall beständigt förbliva vid konungen och Sveriges krona», vilket å svenska sidan, ej utan avsikt, nyttjade uttryck dock av staden förklarades endast röra dess trohet som bundsförvant.[3] Stralsunds borgare översände kvinnor och barn till Sverige[4] och försvarade sig med hjältemod. Staden var medlem av Hanseförbundet, vars fordom stora, nu slocknade makt för sista gången anropades i Stralsunds angelägenheter. — Gustav Adolf, vars blick ingenting undgick, sökte förgäves att därigenom väcka förbundet till nytt liv, för att själv i Tyskland

[1] Nämligen med den hjälptropp av 4,000 man, som då under hertigens av Holstein befäl, sändes till Sigismunds understöd.

[2] Marienburg d. 22 juni 1628. *Registr.*

[3] »Stralsund» — skriver Salvius till rikskansleren från lägret vid Ossa d. 1 sept. 1628 — »har änteligen begärt P a t r o c i n i u m och C l i e n t e l a m t a n t u m n o m i n a l e m. Jag har, på Kongl Maj:ts behag, o b l i q u e föreslagit s u b j e c t i o n e m r e a l e m, men efter det ena för oss och andra för dem haver varit betänkeligt, har befunnits bäst lämna saken i n s u s p e n s o till våren. Därpå står hela handeln, att kommer Kongl. Maj:t med en royal armé och tager in Rügen, så hyllar nog staden realiter Hans Maj:t.» *Registr.*

[4] Trehundrade av dem drunknade på återfarten. NEUBUR l. c., s. 125.

uppträda, såsom Hansestädernas beskyddare.[1] Han hade redan beslutit, att om nöden så fordrade, ifrån Preussen själv komma Stralsund till hjälp,[2] och, då detta avvändes genom Danmarks deltagande i stadens försvar,[3] sände han rikskansleren, att bekräfta det nyligen ingångna förbundet, och en ny svensk hjälptropp under överstarne Lesle och Nils Brahe. Denna kvarstannade även efter belägringens upphävande; och Gustav Adolf hade redan fast fot i Tyskland.

Med året 1628 kan man således anse konungens deltagande i tyska kriget för givet. Redan i december månad 1627, då Rikets ständer i Stockholm voro samlade, begärde han, att de ville nämna ett utskott av alla fyra ståndén, för att med honom några hemliga saker förhandla. Detta utskott yttrar sig d. 12 januari 1628: »Efter Hans Kongl. Maj:t låtit oss veta, uti vad farligt tillstånd alle våre religionsförvanter i Tyskland råkade äro, och huruledes Kejsaren och den påviska Ligan den ena försten och staden efter den andra betungat och kuvat hava, huruledes de inkräktat alla förstendömen, som gränsa till Östersjön och änteligen Danmark vår närmaste nabo, så att, var Gud samma farlighet icke avvänder, vi därav intet annat have att vänta än rikets yttersta fördärv eller ock ett långvarigt och besvärligt

[1] »Oss synes de (nämligen Stralsunds borgare) i denna Convent i Lübeck vilja göra sin högsta flit, att persuadera de andre hansestäder till att träda i förbund med Hans Maj:t, och begära Hans Maj:t till huvud och patron för societeten.» Salvii nyss anförda brev.

[2] »Vi have ytterligare betänkt saken om Stralsund och resolverat, att, där det vår undsättning behöver, gå dit med nio regementer, allt svenskt folk, då man, efter belägringens upphävande, sedan efter tidens lägenhet kunde besluta om någon större armada dresseras skulle, eller, sedan man sörjt för stadens och hamnens defension, över vintern gå med det övriga folket till Sverige eller Preussen. Här finna vi för gott bliva så starke, att vi kunna dela vår armé och med en del gå defensivt, med en annan offensivt till väga.» Konungen till Rikets råd, Dirschau d. 30 juni 1628. *Registr.*

[3] »Hade det behövts, hade vi själve ämnat komma Stralsund med en royal succurs till hjälp; men alldenstund sådant av Eders Kärlighet är förekommet, så att ingen succurs vidare behöves, hava vi vänt våra tankar mot polacken.» Gustav Adolf till konungen av Danmark d. 20 aug. 1628. *Registr.* Jfr instruktion för Axel Oxenstierna på hans beskickning.

krig; — alltså love vi, på våra och våra medbröders vägnar, som oss till fullmäktige gjort hava — att vi mot Kongl. Maj:t och vårt Fädernesland vilje göra och handla, som redelige män väl anstår — och hava osparat för denna vår rättvisa sak liv, leverne och all förmåga.» Huru vitt utseende striden var, insåg konungen bättre än någon: »Det är så vida kommet» — skriver han till Axel Oxenstierna d. 1 april 1628 — »att *alle de krig, som i Europa föras, äro blandade uti varandra och vordne till ett.*»[1] Han kände sin kallelse att ingripa i denna stora strid, men var ännu ej med sig själv ense om sättet. Tvenne omständigheter delade hans uppmärksamhet, den ena kriget mot Polen, den andra förhållandet till Danmark.

Innan Stralsunds fara kallade honom till hjälp, ämnade han att från Polen falla Ligan och Kejsarn i flanken. »Polen är därtill bekvämligt» — yttrar han i nyss anförda brev till Oxenstierna —; »det är ett stort, fruktbart och öppet land, vanmäktigt och kraftlöst oss att förhindra, fienteligt, fastän det erbjuder traktat, papistiskt och av Påven drivet, avlägse, så att de kejserske ej skola hava lätt att dissipera den armé, som man med råd och tid där kunde formera.» Om medlen därtill är han icke tvehågse. »Det är ett land fullt med städer och byar, som alldeles öppne äro» — säger han —, »alltså menar jag, att man där på *wallensteiniskt vis* kunde samla en armé, som vore att opponera Wallenstein; *varpå vi i alla fall uti längden tänka måste.*» — Ord, som liknar en eldstrimma, synas utkastade i framtiden — märkeliga för denna tid och för detta krig! — Stralsunds fara kallade blicken närmare: och från denna stund är emellan konungen och Oxenstierna endast fråga om, huruvida kriget skall föras *defensivt* i Tyskland och *offensivt* i Preussen, eller tvärtom. Kansleren var av den förra, konungen av den senare meningen; och hans skäl äro åter

[1] *Skandinav. handl.*, I: 151.

högst märkeliga. »Jag förnimmer Eder mening» — skriver han den 5 mars 1629 — »att man med ett *bellum offensivum* i Preussen fortfara skulle och allenast genom Stralsunds garnison och flottan försvara oss mot Wallenstein, såsom ock med flottan ruinera Wallensteins skepp uti hamnarna. Jag kan denna Eder mening ej gilla. Ty, såsom jag av alla Edra brev förstår, är det nu mera så utätet i Preussen, att, var någon makt där skulle samlas, den ingen annan fiende behövde än hungern. — Därutöver kan ock det offensiva kriget i Preussen utan min närvaro ej bekvämligen föras och synes denna tiden icke lida, att jag mig från Östersjön och flottan långt skiljer. — — Varföre statuerar jag, att man i Preussen i tillkommande år en defensiv örlig föra måste, till vilket jag hoppas att medel finnas kunna — om annars tullen i Pillau sin devoir görande varder.[1] Därnäst vad I menen uti Edert brev, att man bättre kriget *defensive* i Tyskland föra kan, och, såsom våre förfäder i Livland ryssens välde brutit hava genom Reval stad, skulle ock vi genom Stralsund göra detsamma mot Kejsaren; så är detta väl ett licht [ljust] exempel, men omständigheterna alldeles däremot. Ty ryssen hade icke en båt därmed han oss till sjöss skada kunde, och icke en man, som sig på sjön förstod. Däremot haver denne fiende otaliga villkor skeppsutredningar att anställa, haver ock allareda begynt sig till sjöss att rusta, och felas honom, som världenes välde under sig äger, intet på folk, som vett och förstånd på sjön hava; så att ojävligt är, om honom gives tid, att han ju varder oss överlägsen. — Vad skulle det nu oss hjälpa, om vi hölle Stralsund, men fienden bleve herre över sjön? Är ej heller möjeligt att i hamnarna ruinera hans skepp med våra. Ty där han sin skepp liggandes haver —

[1] I ett föregående brev till rikskansleren d. 26 dec. 1628 tillkännagiver konungen att nöden ej tillåter att skona det brandenburgska Preussen. »Vi have redan brukat förstendömet till rytteriets underhåll, och räkna det för lika mycket om man brukar det mer.» *Registr.* 1629 säger konungen om tullen på Pregel, att den detta år givit 500,000 r:dr.

efter vad jag förnimmer från konungen i Danmark — haver han sig således befästat, att man ej kommer åt att göra honom skada. Varföre, var man till lands icke söker att avhända fienden hamnarna, ser jag inga medel, huru man i längden riket försvara skall. — *Sedem belli* måste man därföre annorstädes förlägga än i Sverige; ty vi äre ingenstädes svagare än i Sverige. I veten själve, huru vidlyftige stränder och många hamnar vi hava att sköta. — Vad I sägen, att inga medel i Tyskland voro att hoppas, kan jag ej alldeles neka, men, om vi där överhanden finge, tror jag icke där vara så öde, att ju någon hjälpreda där vore att hitta. Eljest gör *Spens* mig hopp, att man av England kan hava något att vänta. *Camerarius* aviserar oss, att Generalstaterna tränga däruppå, att vårt förbund måtte förnyas. Hansestäderne äro tvehågse. Om någon lycka är på vår sida, vore hjälpen icke desperat. — Detta haver bevekt mig, att jag med all flit driver uppå den i förslaget deskriberade armén[1] att bringa på fötterna; och, änskönt I mig förekasten dess ringhet och fiendens två starka arméer; så måste I besinna, att fiendens arméer äro besvärade med långa distrikter och många garnisoner, som alle med mannamakt hållas måste. Sedan bestå fiendens saker mycket *in fama,* och, där han herradömet i marken förlorade, vore hans saker slätte nog. Eljest är ock Tillys armé långt avsides, så att det mesta skall i Pommern vara gjort, innan han kan persuaderas att komma Wallenstein till hjälp. — Vad eljest uträttas kan eller icke, vet Gud allena, som vilja till att begynna, kraft till att fullfölja och lycka väl till allt att ända, mildeligen förlänandes varder, om det till Hans heliga namns ära och vår salighet lända kan; och kunne I *disputando* snarare evincera besvärligheten, än som jag möjligheten, varföre

[1] »Vi kunna intet gå med någon stark armé över; ty vi måste hålla mycket infanteri i Sverige för Danmarks skull. Så att vi måste mest bruka främmande — 15,000 knektar och 9,000 hästar hava vi på förslaget.» Gustav Adolf i Rådet d. 27 okt. 1629. *Palmsk. handskr.*

jag, vad jag uträtta förmenar, hellre i verket än på papperet bevisa vill.»[1]

Man ser att *förkänslan av seger* är det egenteligen bindande i konungens slutsatser.[2] Också kallar Axel Oxenstierna, som om detta krig aldrig ändrade sina tankar, beslutet »ett öde — en gudomlig skickelse — en snillets ingivelse, men som hade hindrat konungen ifrån att förvärva överväldet i Norden».[3] Huruvida Gustav Adolf ansåg ett sådant ändamål främmande för den bana han nu beträdde, må det följande visa.

Stilleståndet mellan Polen befriade honom på detta håll från en fiende. Men vid samma tid gjorde Danmarks fred med Kejsaren förhållandet på en annan sida tvetydigt. — I april månad 1628 hade emellan Sverige och Danmark ett förbund blivit slutat, varigenom Gustav Adolf förband sig, att under kriget mot Kejsaren förstärka danska flottan. De därtill ämnade svenska skepp nyttjades till Stralsunds försvar, som för bägge makterna blev gemensamt, men sluteligen endast överlämnades åt svenskarna.[4] Danmarks enskilda fred i Lübeck följande

[1] Till rikskansleren. Jönköping d. 5 mars 1629. Ex. Manuscripto Regis Gust. Ad. i *Palmsköldska handskrifterna*, t. 37, p. 1925. Vi ha, såsom vanligt, blott utdragit det förnämsta. Brevväxlingen i samma ämne fortsattes emellan konungen och kansleren. — Ännu den 26 sept. 1629 skriver konungen till Oxenstierna: »Alldenstund vi ej ännu äre fullkomligen resolverade vad heller vi den tyske expeditionen oss påtaga skole, eller på annat sätt giva oss till fördrag med Kejsarn, därföre begäre vi edert Consilium däröver med första.» *Registr.*

[2] Denna förtröstan yttrar sig även i brevet till kansleren d. 26 dec. 1628: »Vi have här bifogat ett förslag, varav I möjligheten av hela verket kunnen se. Och ändock medlen ej synas längre förslå än på fyra månader, så — får man någon fast fot till kriget, varder Gud och tiden lärandes, huru man sig vidare stärka skall.»

[3] »Jag rådde salig Hans Majestät, att han intet skulle begiva sig med armén på tyske bottnen — hade Hans Maj:t lytt mitt råd, så hade han blivit *Arbiter totius Septemtrionis.*» — Axel Oxenstierna i Rådet 1636. Konungens beslut kallar han ett *fatum*, en *dispositio divina*, en *impetus ingenii*.

[4] Den 25 maj (allt gamla stilen) 1628 kom danska översten Holk med tre kompanier skottar och ett kompani tyskar, inalles 600 man, till Stralsunds hjälp. Den 20 juni anlände åtta svenska skepp, som förde krigsmunition och den första svenska hjälptroppen under överste Rosladin. Den 9 juli kom avantgardet av danska flottan med 1,000 man friska troppar till Stralsund, men, då skottländaren överste Lesle d. 17 och 18 juli ditförde en ny svensk

året störde det goda förhållandet, ehuru utseendet av sämja bibehölls. Man lade i Sverige, genast och länge efteråt, Danmark till last, att svenske fullmäktige ej vid fredskongressen blivit emottagna; ehuru denna vägran utgått ifrån de Kejserliga, och för Gustav Adolf varken tycks ha varit oförväntad eller särdeles oväkommen.[1] Å andra sidan kunde ej Kristian IV dölja sina känslor, då han såg Gustav Adolf uppträda för en sak, vilken han själv måst övergiva. Vid ett personligt möte mellan dem bägge,[2] ännu under påstående fredsunderhandlingar

hjälptropp, lät konung Kristian IV den danska besättningen i Stralsund gå ombord på flottan, från vilken han själv gjorde en landstigning i Pommern, men tvangs, slagen vid Wolgast av Wallenstein, att med förlust åter inskeppa sig. — Uti instruktionen för Alexander Lesle såsom »överkommendör i Stralsund» föreskrives, att officerarne för Stralsunds eget tyska krigsfolk skulle svärja konungen i Sverige trohetsed, och mer än 300 man danskt folk ingalunda tillåtas kvarbliva i staden under vad förevändning som helst. Den 17 sept. slutades emellan svenska rikskansleren och konung Kristian IV överenskommelse härom. — Greve Nils Brahe var förordnad till biträde åt Lesle, och om denne sistnämnde krigare (som sedan uppsteg till svensk fältmarskalk) heter det: »att emedan han själv icke kunde läsa, skulle greve Brahe föreläsa honom konungens befallningar». — Memorial och Brev till Lesle och greve Nils d. 1 dec. 1628. *Registratur.*

[1] Salvius, som var sekreterare vid den avsända legationen, blir instruerad på tre fall. 1) Om de kejserlige skjuta saken på långbänken och till Kejsaren. 2) Om de strax snöpligen och ohövligen avslå hela kommissionen. 3) Om de tillåta svenskarne traktera såsom mediatorer eller för eget, Stralsunds och Mecklenburgs intresse. Refusera de legationen, så skall han däremot remonstrera, det Hans Majestät ej vill komma såsom fiende, utan såsom Kejsarens och konungens i Danmark vän, för att bringa tillväga billiga konditioner (de voro ej mindre, än Danmarks, Holstens, Mecklenburgs, Pommerns, hela nedre och övre saxiska kretsarnas restitution i deras förra skick); vilka konditioner Salvius skulle taga tillfället i akt att under handen utsprida hos förstar och städer, och därigenom låta se Hans Maj:ts billiga intention. Karakteristiskt heter det: »Svara de härpå snöpligen — så skall han destomer lägga sig i disputats med dem, på det han må utpressa en sådan resolution, att Hans Maj:t visst kan se, om de vilja vara vänner eller fiender.» Instruktion för gesanterna till Danmark och Tyskland d. 26 januari 1629. *Registr.*

[2] Den 20 febr. 1629. Därom skriver Gustav Adolf själv till rikskansleren: »Processen var denna, att nu mer än två vintrar å slag haver givits tillkänna att mycket gott kunde verkas, om jag mötte konungen i Danmark; men dels lät mig i fjord min tid icke till, dels trodde jag att det skulle gå som gångit är, därföre låddes jag icke märkat.— Nu fruktade jag att offendera, om jag alltför constans vore i nekande, förklarade mig fördenskull nöjd att möta d. 20 i förledne månad. Vi möttes åt i Ulvsbäcks prästegård. Jag var värd och konungen gäst; litet åts där, mycket dracks där av ont vin, som tilläventyrs ock frusit varit hade. På konungens sida föll ingen proposition annat än om tu

i Lübeck, svarade han på Gustav Adolfs begäran om råd, huru det tyska kriget bäst måtte föras, endast med den frågan: »vad *han* (Gustav Adolf) hade med Kejsaren att göra? vi han blandade sig i det tyska väsendet?» Nyss förr än Gustav Adolf övergick till Tyskland, fruktade han till och med ett fredsbrott av Danmark. Det undgick ej en blick sådan som hans, att han här lämnade en fara *bakom* sig. »Vi äre tvivelaktige, vad vi först eller sist begynna skole» — skriver han till kansleren — »efter konungen i Danmark hemligen värvar, förskansar Ruden (han lät på denna lilla ö vid Peenemünde taga tull) och står i handel med pommerska lantständerna att köpa Rügen.»[1] Den svenske befälhavaren i Stralsund får därföre befallning, att ofördröjligen besätta Rügen, och därifrån fördriva de kejserliga; vilket skedde. I Hamburgs stridigheter med Danmark erböd konungen staden sitt bistånd.[2] Efter överkomsten till Tyskland berättades, att danska flottan beredde sig att löpa ut i Östersjön. De märkeliga genomgripande befallningar, som konungen, för ett sådant fall gav, visa tillräckligt, med vilken spänd uppmärksamhet han bevakade denna

eller tre skepp, icke efter de behövdes, utan *ad augendam famam*. Jag proponerade 4 punkter: 1) Att man skulle förlika sig om enahanda mening om Lübeckska handlen: 2) förena sig om fredsmedlen i allmänhet: 3) förbund emellan båda rikena enligt de konditioner, som å båda sidor belevades. 4) Efter jag märkte, att han exkuserade fattigdomen på penningar, mente jag att nå ett gott råd, begärde fördenskull hans betänkande, huru man det tyska kriget bäst föra måtte.» Därpå följde det i texten anförda svar. Gustav Adolf tillägger: »Till de förste två punkter svarade han, att han hade sänt sina konditioner till Kejsarn, där kunde han intet gå ifrå: förbundet måste ske med Ständernas samtycke; där ville tid till. När jag detta såg, tackade jag Gud att jag fick tiga stilla, och lät så passera'n igen.» *Palmsk. handskr.*, t. 37, s. 2023. (Avskrift efter Gustav Adolfs original, men med orätt datum.)

[1] Stockh. d. 17 mars 1630. *Registr.* »Det är världskunnigt att konungen i Danmark vill giva en summa penningar för Rügen.» Salvius till svenske residenten Fægreus d. 8 april 1630. *Registr.*

[2] Konungen skriver till rikskanslern d. 2 juni 1630, att konungen i Danmark och Hamburg råkat i öppen ruptur vid Glückstadt, och att städerna hålla för att detta sker med Kejsarens connivens. Man borde begagna tillfället att, oaktat den offension Danmark därav kunde taga, förmå städerna till förbund med Sverige, och under hand poussera dem att själve begära det. *Registr.*

granne.[1] I propositionen till Ständernas utskott i Sverige år 1631 förutsätter han även sannolikheten av ett krig mot Danmark; och hans ordres om hösten samma år röja att han ansåg det nära för hand.[2]

På en allmän riksdag gillade Ständerna det betänkande, som deras utskott redan avgivit om det tyska kriget. De önskade att konungen måtte »föra kriget det längsta möjeligt är från Sveriges gränsor och sätta dess börda i fiendeland». Med detta den 29 juni 1629 i konungens frånvaro fattade riksdagsbeslut kan man anse

[1] »Fægreus averterar om de preparationer i Danmark ske till sjöss. Jag har därföre skrivit till Rådet att hava akt om danska flottan löper ut i Östersjön.» I sådant fall bjuder konungen, att svenska flottan skall samlas i Stockholm med tre regementer, och Skeppsholmen retrancheras med stycken, så att flottan där kan defendera sig, emedan icke batalj borde hasarderas. Mathias Soop skall med två regementen försvara Kalmar, Öland skall besättas, garnisonerna på Älvsborg, Viborg och Åbo skola förstärkas. Med det övriga svenska krigsfolket till häst och fot, samt adelns rusttjänst, skall fältherren Jakob De la Gardie intaga Skåne och sätta sig vid Sundet, »till dess vi till undsättning komma kunde», säger konungen. På samma tid bör från Livland anfall ske på Ösel, för att avhända Danmark denna ö, och på Norge genom bönderna i Dalarna och Norrland. Härom skriver konungen, Stettin d. 2 aug. 1630, på samma dag till pfalzgreven Johan Kasimir, till Rikets råd, till Axel Oxenstierna, som förde styrelsen i Preussen och till Johan Skytte, nu utnämnd guvernör i Livland. *Registr.* — För att finna, huru detta sammanhängde med hans första plan för tyska kriget, anföra vi följande ord ur konungens brev till Axel Oxenstierna, Stettin d. 1 mars 1631: »Vi själve kunne ej göra fäderneslandet större tjänst än att rensa sjösidan, bemäktiga oss Rostock, Wismar, Mecklenburg och bliva mästare över Elben.» *Registr.* Därpå går ock konungens yttrande i Rådet ut, vid överläggningen om det tyska kriget d. 27 okt. 1629. »*In, per, prope* konungens i Danmark land och strömmar måste det föras», säger han. *Palmsköldska handskr.*

[2] »Vi förmärke av Eder skrivelse, att konungen i Danmark praktiserar att göra sin son till krigsöverste i nedersaxiske kretsen. Däremot må I protestera, att, om han turberar oss detta krigs *absolutum directorium*, så vele vi förena oss med fienden och draga oss härifrån. Fortsätter han sine värvningar, skolen I remonstrera, att sådane värvningar äre oss suspekte. — Avlåter han ej med värvningarna, så måste Totten lagera sig in i Holsten.» Gustav Adolf till Salvius. Höchst d. 26 nov. 1631. *Registr.* Axel Oxenstierna lämnar i brev till konungen, dat. Elbing d. 8 januari 1631, ett utförligt betänkande på fall av fredsbrott med Danmark, vilket han anser sannolikt: »Jag kan intet annat döma, än att, så framt detta Eders Maj:ts tyska krig fullföljes, vi utan all tvivel med Danmark, (förr eller senare) drabba måste.» — »Då menar jag att Eders Kongl. Maj:t kriget i Tyskland ordnade så gott ske kunde — men vände på Danmark all sin kraft till lands och vatten — sättjandes över på danskens öar och helst antastandes huvudet, som är Sundet och Köpenhamn — och att vid samma tid Skåne attackerades.»

Sveriges deltagande i kriget avgjort. Emellertid låg det Gustav Adolf om hjärtat att personligen övertyga sitt Råd; och de korta anteckningarna om hans överläggningar med senaten i Uppsala d. 27 oktober och d. 3 november 1629, »huruvida kriget borde föras offensivt eller defensivt»,[1] äro ibland de märkvärdigaste handlingar till dess historia. Axel Oxenstierna var frånvarande i Preussen. Vi känna redan hans tanka. Denna saknade nu likväl ej en förespråkare. Den förfäktades i Rådet av *Johan Skytte,* eljest Oxenstiernas politiska motståndare. I de nämnda anteckningarna finnas skälen för och emot, i nästan syllogistisk form, och mer på latin än svenska, i konungens namn framställda. Här ligga i korta ord ljusstrimmor kastade över Sveriges, Tysklands, Europas, kristenhetens intressen, som vittna om det snille, varifrån de utgått, men också om erövrarens hopp. Man ser Gustav Adolf framför en stor framtid — det närmaste klart, det avlägsnare dunkelt — dragen kanske ännu mer till det obestämda än till det närmaste målet — med förkänsla både av seger och död — utan övermod, men så utan fruktan, att en inre fröjd och tillförsikt, som även förespeglingen om den olyckligaste utgång ej det minsta förmår att rubba, överallt framlyser. På Skyttes inkast, att han satte sin monarki på spel, svarade han: »Alla monarkier hava gått från en släkt till en annan: en monarki består ej i personer utan i lagar».[2] Han förutsåg krigets långvarighet.[3] Då Rådet vid om-

[1] *Palmsk. handskr.*, t. 37, s. 1985 ff.

[2] »*Contra Offensivum Dom. Skyttius. Ratio a natura Monarchiæ.* Kejsaren är stark, alla, Danus och andra, hava stött sig på honom. — *Esset contra Deum et conscientiam tentare subversionem Monarchiæ.* Respondet Rex: *Omnes Monarchias transivisse de una familia in aliam — Non consistit in personis, sed in legibus, Monarchia.* På ett annat Skyttes inkast: *Si Rex erit victor, non se adjungent Germani, sin victus se subtrahent,* svarades: *Si Rex victor, illi præda erunt.*

[3] Redan ombord på flottan skrev han till Axel Oxenstierna d. 2 juni 1630. »Hela detta kriget synes komma att vara länge nog, och mer *mora* och *tædio* än *impetu* att ändas.» *Registr.* Förutsägelsen att endast de stridandes trötthet efter lång tid skulle sluta det, träffade in.

röstningen d. 3 november gemensamt gått in på konungens tanka, slutade Gustav Adolf med följande ord: »Jag förmanar eder, att I detta alltså driven, att antingen I eller edra barn därpå se en god utgång — den Gud förläne! Jag ser mig själv ingen rolighet mer hava att förvänta, förrän den eviga roligheten.»

Förtröstan på segern visar sig även i tvenne andra omständigheter. Danmark, efter sin fred, hade, tillika med Brandenburg erbudit bemedling emellan konungen och Kejsaren, och Danzig blivit beramad till underhandlingsort.[1] Ett kejserligt sändebud, men med en fullmakt, som nekade Gustav Adolf konungatiteln, infann sig. De svenske fullmäktige dröjde. Gustav Adolf lät genom Oxenstierna skriftligen meddela sina fordringar.[2] Konungens egen tanka om underhandlingen finnes uttryckt av svenska Ständernas utskott i deras yttrande om densamma: »Efter vederpartens uppsåt är osäkert och utgången oviss, därföre hållom vi rådligast att Hans Maj:t strax följer efter med vapnen och driver traktaten under hjälmen.»[3] Att konungen icke dess mindre lade så stor vikt på detta anbud, synes mest ha skett, för att ge den största offentlighet åt de villkor, varunder han endast förklarade sig kunna nedlägga vapnen; och då dessa villkor, sedan nu kriget lagt tyska riket för Kejsarns fot, i huvudsaken likväl ej innefattade mindre än hela det norra protestantiska Tysklands återställande i

[1] »På alla fall hava vi begynt sno en *telam tractatus* med de kejserske.» — »De kejserske vilja med oss traktera och hava allaredo kommit överens om orten nämligen Danzig, i början av maj. Fören edra tankar därom på papperet, efter det synes bli endels av stor konsideration. Vi hava ock strax givit det Frankrike, England och Staterna tillkänna, och skickat till Frankrike sekreteraren Lars Nilsson.» Konungen till kansleren d. 17 och 25 mars 1630. *Registratur.*

[2] *Conditioner för tractaten med de kejserske.* Stockh. d. 14 maj 1630. *Registr.* »I fredshandeln med Kejsaren är ock tvivel om titeln, och har man slutligen ej titulerat honom *Cæsarea Majestas*, utan *Serenitas*, efter hans första brev till Kongl. Maj:t är för defekt i titeln tillbakaskickat.» Sekreteraren Grubb till Rådet d. 5 nov. 1630.

[3] Riksdagsbeslut i Stockholm d. 14 maj 1630.

sitt förra skick; så fanns det något skäl för den kejserliga kommissarien baron Dohnas utrop: »Vad kunde konungen i Sverige begära mer, om han stode segrande mitt i Tyskland?» Med sådant tänkesätt uppträdde den protestantismens försvarare, om vilken Kejsaren berättas förakteligen yttrat sig: »Vi hava åter bekommit en liten obetydlig fiende.»[1] Å andra sidan, ehuru viktigt Frankrikes bistånd var för konungen, har han likväl begynt kriget det förutan; både för att vara och visa sig fri i det stora företaget. Richelieu önskade ingenting högre, än att däruti inleda honom. Charnacé kom tvenne gånger till Sverige endast i detta ändamål, sista gången i mars månad 1630, då han träffade konungen i Västerås. Det hörde till hans instruktion att förmå konungen *begära* Frankrikes förbund; och han sparade i detta avseende ej sitt smicker, övertygad, att om det gjorde sin verkan, företagets svårigheter skulle i alla fall framkalla den önskade begäran. Gustav Adolf, sade han, vore i hela Tyskland väntad såsom en Messias, folket skulle giva sitt hjärta för att föda hans här: hans bleve fördelen och äran av detta krig: konungen i Frankrike ville nöja sig med att se sin vän beundrad i världen, och att förhjälpa honom till *Kejsardömet i Östern,* om han det eftersträvade.[2] Man ser vad slags smicker troddes verka på hjälten. Gustav Adolf stod ej att vinna med vackra ord.[3] Han svarade sig om tyska förstarnes sinnesstämning äga helt andra underrättelser: kurfursten i Saxen hade låtit säga honom, att om han överginge till Tyskland, kurfursten skulle förena sig med Kejsarn emot honom; densamme hade nekat att emottaga konungens

[1] »Wir haben wieder ein kleines Feindle bekommen.» LUDOLPH, *Schaubühne des XVII Secul.* Lib. 30, p. 565.

[2] S'il vouloit penser à l'Empire d'Orient, ce qui ne lui seroit pas difficile ayant, avec sa vertu et sa reputation, un tel ami que le Roi (de France). *Mémoires de Richelieu.*

[3] Il repartit à son ordinaire fort judicieusement et avec très-grande discretion. Ibid.

till kurförstarna ställda brev;[1] han visste dessutom av god hand, tillade han leende, att de första, som emot honom skulle gripa till vapen, vore Bäjern och katolska Ligan, såsom vars beskyddare Frankrike ville uppträda i detta förbund. — Han lät emellertid framställa sina villkor, men avvaktade, då svårigheter gjordes, ej svaret från Frankrike, utan beslöt sig — såsom Richelieu själv säger — till kriget, »utan att vara försäkrad om Frankrikes allians».[2]

Emellertid fortsattes rustningarna med konungens vanliga verksamhet och, då det gällde, även med stränghet. Städerna i riket, som på 1629 års riksdag åtagit sig att uppsätta sexton goda och värbara skepp innan årets slut, hade vid den föreskrivna tiden ej uppfyllt sitt löfte. Deras fullmäktige ställdes till rätta inför Rikets råd, där de anklagades av advokatfiskalen i hovrätten Anders Bergius; och »efter vi» — heter det i deras förnyade förpliktelse av d. 9 dec. 1629 — »nogsamt av honom äre övertygade blevne, att vi vårt löfte och givne försäkring försummeligen efterkommit och bekänna måste, att vi förtjänt Kongl. Maj:ts straff och onåd, därföre have vi fallit till bönen, underdånigst begärande, att Kongl. Maj:t intet ville skärpa rätten emot oss». De lovade nu att i maj månad 1630 skeppen skulle vara på Stockholms ström. Den till krigsmaktens överförande

[1] Efter ett år kom änteligen kurförstarnes svar på denna konungens i april månad 1629 avlåtna skrivelse, varpå konungen åter svarade: »Han hade tvekat att bryta deras brev, då den titel som han av Gud och förfäder emottagit, i tjugu år med mannamod uppehållit och till livets slut ville försvara, på utanskriften av brevet ej vore honom given. Han hade likväl öppnat det, med förbehåll, att det ej måtte lända till præjudicium i framtiden. Men beklagade, att i anseende till fundamentet av hans klagomål, ingenting däri vore besvarat.» Collegio Electorali. Stockh. d. 7 april 1630. *Registr.*

[2] Tandis que dura ce pourparler avec Charnacé, le Roi de Suède — se resolvoit à la guerre sans être assuré de l'Alliance du Roi. Ibid. Till rikskansleren skriver Gustav Adolf, Stockholm d. 17 mars 1630. »Orsaken, varföre vi ej denna gången kunnat sluta med Charnacé i Västerås, är, att vi icke funnit gott vid detta sakernas tillstånd, så högt förobligera oss till konungens av Frankrike *nutum* och *arbitrium* allenast för tre tunnor guld.» *Registr.*

bestämda avdelning av svenska flottan[1] samlades sedermera i Älvsnabbens hamn i Södermanlandsskären. Den utgjordes av tjuguåtta större och mindre örlogsfartyg, utom flera köpfärdsskepp, på vilka kavalleriet överfördes, samt åtskilliga smärre platta fartyg, inrättade för landning och flodfart, varje sådant försett med tre fältstycken och rymligt nog att intaga hundrade man. Beloppet av den styrka konungen till Tyskland överförde, kan ej med fullkomlig noggrannhet bestämmas. I de nyss omtalda underhandlingarna med Frankrike ville han aldrig uppgiva den; förmodligen för att dölja dess litenhet, och såsom ett säkerhetsmått i detta avseende må även anses hans befallning om våren 1630, att ingen utan pass ägde att begiva sig ur riket.[2] Efter en ungefärlig beräkning utgjorde de nittiotvå kompanier till fot och sexton kompanier till häst, med vilka han övergick till Tyskland, vid pass femtontusen man. Rytteriet, nära tretusen man, var helt och hållet svenskt, fotfolket endast till hälften: det övriga bestod av tyskar och ett regemente skottar. Utom detta krigsfolk tog konungen med sig ett stort förråd av allehanda krigsförnödenheter och ett förträffligt artilleri.[3] (Torstensson, nu överste vid artilleriet, sedermera dess chef, hade redan givit sig ett namn i detta vapen.) Även medfördes skyfflar, spadar, hackor, palissader, för att i hast och nödfall förskansa sig till motvärn.[4]

---

[1] Hela flottan utgjorde år 1626 sjuttiotvå större och mindre fartyg, nämligen 4 stora skepp, 8 medelstora, 20 mindre, 8 ringare, 30 galejor och 2 boyortar. HALLENBERG, Ms.

[2] Dat. d. 12 april. *Registr.* för 1630.

[3] Die königliche Artillerie war von grossen und kleinen Stücken — insonderheit hat der König eine treffliche schöne Art sehr vieler kleinen Regiments-Stücken, damit er so geschwind zu schiessen wusste, dass er wohl acht mal feuerte, ehe ein abgerichteter Musquetirer sechs mal, zum Schusse fertig werden konnte — KHEWENHÜLLER, *Annales Ferdin.* XI, 1289. Konungen sköt således med sina kanoner fortare än fienden ur handgeväret.

[4] Den till Tyskland överförda hären uppgives av CHEMNITZ, I: 48, sålunda. Till häst åtta kompanier smålänningar under greve Per Brahe, och åtta kompanier västgötar under Erik Soop. Till fot två kompanier av Lignofsky och Heusler, fyra svenska regementer, vartdera av åtta kompanier under greve Nils Brahe, Georg Johansson, Lars Kagg och Karl Hård, tre svenska

riket, anbefallde henne åt deras trohet, slöt henne i sina armar och tog ett rörande farväl. Ur hans tal, vid vilket intet öga var fritt från tårar, anmärka vi följande: »Efter som väl mången skall sig imaginera och inbilla, att vi detta krig utan given orsak oss uppåtaga, så tager jag Gud, den allrahögste, till vittne, uti vilkens åsyn jag här sitter, att jag detta ej av eget bevåg eller lust till krig företagit, utan är jag därtill märkeligen i flere år förorsakad till det högsta därför, att våre förtryckte religionsförvanter måtte befrias ifrån det påviska oket, vilket vi ock förhoppas med Guds nåd skall kunna ske. — Och efter gemenligen hända plägar, att krukan bärs så länge till vattens, att hon på sistone söndergår, så varder ock med mig gångandes, att jag, som uti så många occasioner och farligheter för Sveriges rikes välfärd haver utgjutit mitt blod, och likväl allt härtill genom Guds nådiga beskydd ej till livet blivit skadad, det dock på sistone låta måste; ty vill jag, före min avresa denna gången, Eder samtelige Sveriges när- och frånvarande Ständer Gud den allrahögste hava befallt, önskandes, att vi efter detta usla och mödosamma levernet, efter Guds behag, måge mötas och finnas i det himmelska och oförgängliga.» — Han vände därefter sitt tal särskilt till varje riksstånd, och slöt med en bön ur konung Davids nittionde psalm.

Den 30 maj gick konungen i Älvsnabbens hamn ombord på flottan, som var delad i fyra så kallade »Skvadroner». På den första befallte konungen i egen person och under honom generalen över infanteriet, Johan Banér:[1] på den andra riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm, på den tredje skeppsmajoren Bubbe, på den fjärde amiralen Erik Ryning. Flottan borde, om den av storm skingrades, först samlas vid Ölands norra udde, sedan i

[1] Hans fullmakt att vara general över hela infanteriet utfärdades likväl först efter överkomsten till Tyskland, och är daterad Stettin d. 13 juli 1630. *Registratur.*

nödfall under Bornholm, men dess rätta kosa borde från Älvsnabben ställas till kusten av Vorpommern och den så kallade Greifswalds ö.[1] En mängd regeringsärender i särskilda ämnen upptogo tiden i sista ögonblicken och skulle ensamma kunna anföras såsom bevis, både på denna konungs verksamhet och därpå, att i Sverige det största som det minsta är konungens omsorg. Instruktioner till regering och Råd, viktiga meddelanden till Axel Oxenstierna i Preussen, (där konungen fruktade en diversion av de kejserliga, varför han ber honom ej sända för mycket folk ifrån sig), skrivelser till ståthållarna, biskoparna, och landskapernas menigheter om utskrivningshjälpen, bekräftelse av donationer till Uppsala universitet, förordnanden om hans naturliga sons undervisning,[2] brev i rättegångsärender, frihetsbrev för fjärdingsmän på deras gårdar, nådebrev för gamla soldater eller deras änkor (ett ämne åt vilket Gustav Adolf alltid ägnade en synnerlig uppmärksamhet), finnas alla av konungen daterade ombord på själva flottan. En ihållande sydvästvind hindrade denna länge att utlöpa, tvang den, även sedan den kommit i sjön, att åter söka hamn och gjorde överfarten, som varade i fem veckor, så långsam och besvärlig, att ny proviant måste hämtas från sjöstäderna.[3] Midsommardagen år 1630 (man anmärkte att jämnt hundrade år förflutit sedan Augsburgiska bekännelsen överlämnades) kastade konungen ankar vid den lilla ön Ruden, nära det västligaste av Oderns tre utlopp, under ett häftigt åskväder. Kusten syntes full av eldar. De hade blivit upptända av fienden, som likväl dragit sig tillbaka till sitt läger vid Anklam. Konungen, som själv satte sig i en båt att rekognoscera, var den,

[1] Chemnitz.

[2] Fullmakt för Herman Meijer att vara Præceptor för Gustav Gustafsson med 400 r:drs lön. Älfsnabben d. 3 juni 1630. *Registr.*

[3] »Vi äro genom det stränga och svåra motvädret i största besvär således råkade att provianten är mestadels åtgången. — Vi kunna ej utan fara av undergång åter begiva oss till sjöss, förrän vi provianterat för någon tid.» Konungen till Rikets råd, Middelstens hamn d. 14 juni 1630. *Registr.*

som förde nyheten därom till sitt folk; varefter han befallte landstigning. Denna skedde i de omtalda platta fartygen, ej på ön Ruden, utan på Usedom.[1] Själv steg han först i land, knäföll, och utgöt sitt hjärta i en brinnande bön. Därpå tog han även själv först spaden i hand; och i den mån landstigningen fortgick, arbetade ena hälften av folket oupphörligt på uppkastandet av förskansningar under det den andra stod stridsfärdig under vapen.[2] Så landsattes elva regementer under natten; de övrige följde: kanonerna, trossen och rytteriet sist. Man begagnade sig av de förskansningar, som funnos kvar efter danskarnas infall i Pommern. Innan kort stod hären i ett förskansat och bestyckat läger, som i sig inneslöt byn Peenemünde. Konungen tilltalade därefter sina krigare: Ej endast för sin egen och sitt rikes skull, utan för sina förtryckta trosförvanter hade han inlåtit sig i ett krig, med vars utförande de skulle förvärva sig ett odödligt lov hos eftervärlden: de behövde ej frukta denna nya fienden, det vore densamma som de slagit i Preussen: genom deras tapperhet hade han tvungit Polen till ett sexårigt stillestånd, han hoppades ock, om de redligt med honom hölle ut, att vinna för sig och sitt rike, för religion och förvanter i Tyskland, fred och säkerhet: de vore gamla soldater, som kände kriget ej blott sedan gårdagen, som med honom delat mången lyckans omväxling och som ej skulle förlora modet, om de ej genast hade allting fullt upp: han skulle föra dem mot en fiende, som riktat sig på hela detta utsugna lands bekostnad: endast hos fienden vore penningar, överflöd och allt vad de begärde till finnandes.[3] Lesle i Stralsund, som i detta

[1] »Vi äre lyckligen arriverade, och hava utan allt motstånd satt vår fot på landet Usedom. Nu fordras blott tillförsel: särdeles i förstone, tills vi några platser mäktige bliva kunne. Assisteren vårt kammarråd! Pådriven tillförseln från Sverige efter våre anordningar!» Usedom d. 29 juni 1630. *Registr.* Under samma datum tackar konungen särskilt pfalzgreven för hans stora flit.

[2] *The Swedish Intelligencer.* London 1634, I: 49. Såsom det tyckes av ett åsyna vittne.

[3] CHEMNITZ.

ändamål blivit förstärkt från Sverige, hade redan i medlet av april rensat ön Rügen från fienden och förenade sig nu med konungen, som fördrev de kejserliga även från öarna Usedom och Wollin, och, sedan Wolgast givit sig efter sex dagars belägring (garnisonen tog till största delen svensk tjänst) och städerna Wollin samt Camin även gått över, var konungen herre över Oderns mynningar; men den egentliga nyckeln till Oder var Stettin, tillika den enda stad i Pommern, som ej innehade kejserlig besättning. Två timmars segling förde konungen över Frische Haff. Den gamle Bogislaus av Pommern, som redan genom en beskickning till Stockholm sökt avvända Gustav Adolfs övergång, fann honom nu med en slagfärdig här oförmodat utanför sin huvudstads murar.[1] En kort underhandling följde; i vilken den starkare föreskrev lagar. Svenskarne ingingo i staden på samma gång som den från samtalet med konungen återvändande hertigen. Strax såg man de nordiska gästerna efter deras outtröttliga anförares vana, i fullt arbete att förbättra stadens fästningsverk, och i det fördrag hertigen måste avsluta, förbehöll sig redan konungen besittning av Pommern, efter dess nuvarande barnlöse behärskares död, tills hans krigskostnader blivit betalde. Fjorton dagar voro nu förlupne sedan konungens landstigning. Stettin övergick d. 10 juli. Det var, näst Stralsund, det andra steget in i Tyskland.

[1] »Vi hava fruktat, att medan vi med några små platsers intagande voro ockuperade, de kejserlige endera själve skulle bemäktiga sig Stettin, eller hindra oss därifrån. Vi hava därföre för några dagar sedan resolverat, att, sedan Gud givit oss Ysedom och Wollin i händer, försöka, om vi med vårt infanteri denna stad i vårt våld bringa kunde. I går om morgonen seglade vi med en god vind från Ysedom, kommo hit litet efter middagen, landsatte folket och intogo några fördelar under staden. — — Då är hertigen, efter några missitationer, utkommen till oss på platsen och haver beviljat intagande av garnison. Och ändock vi måst, för fiendens skull, som ligger i nejden, hertigen eljest i allt cedera och välva lasten in på oss, så förmode vi dock det i längden så ställa, att vi ingen skada därav hava. Fortifikationen är ganska slätt, så att, om vi det förut vetat, och ej haft avseende på de oskyldiga borgares ruin, vi lätt kunnat ockupera platsen med gevalt. Nu ärna vi sätta staden i bättre defension.» Konungen till kansleren. Fältlägret vid Stettin d. 11 juli 1630. *Registr.*

Under allt detta gjorde Torquato Conti, kejserlig befälhavare i Pommern, ehuru med en överlägsen makt, föga motstånd. Han syntes ha föresatt sig mindre att hindra infallet i Pommern än konungens ytterligare framgång; varföre han samlade sin styrka uti Anklam vid Peene och i Gartz vid Oder, under det han, på kejserlig befallning, genom besättandet av Landsberg vid Wartha, avskar den nya fienden vägen till Schlesien och Kejsarns arvländer. Stettin hade han förgäves sökt överraska, innan det till Gustav Adolf överlämnades. Genom den grymmaste framfart i landet hade denne italienare vid sitt namn fästat även en större avsky än den, folket vanligen ägnade Wallensteinska härförare; och denna avsky var ej nu mera åtföljd av en lika fruktan, sedan Kejsaren på riksdagen i Regensburg, åt det i klagomål åtminstone eniga Tyskland, måste uppoffra den man, med vilken han kuvat det. — I det ögonblick Gustav Adolf landsteg, miste Wallenstein befälet. Det var att lossa ett band, som sammanhöll hundratusen man, av vilka ej få sedan övergingo i fiendens leder. — I allmänhet uppträdde konungen i den för sig lyckligaste tidpunkt. Den för högt spända bågen hade brustit i Wallensteins hand. Därpå följde ett tillstånd av lamhet och upplösning, en allmän motverkan mot kejsaremakten, och framträdandet av dessa medelpartier, som så ofta beteckna övergången från en ytterlighet till en annan, men i en författning, sådan som den tyska, där man under oändliga former kunde vara halv eller hel fiende mot sin lagliga överhet, voro vanliga. Vi finna Bäyern och Saxen, var på sin sida, i spetsen för sådana partier, med skönt ljudande namn av riksfrihet och författning, för samma egna intressen, som krigiske äventyrare mer ohöljt hyllade. Vad Gustav Adolf emot denna tidens konstitutionsväsende och en sådan det heliga romerska rikets författning förskyllat, såsom tyske patrioter förmena, kunna vi ej inse. Man vise oss ett hån, ett förakt, ett brott däremot, som tyske förstar

ej själve tävlade att begå, under det de klagade över främmandes ärelystnad! Det var en överkonstlad, inom sig sönderfallande statsbyggnad, i vilken en inkastad religionsstrid hade växt till en Europas och mänsklighetens sak. Därav den främmande inflytelsens nödvändighet! Därav ock i en upplöst samhällsordning den enskilda hjältekraftens naturrätt! Här var banan för Gustav Adolf, förtröstande »på Gud och sitt segrande svärd».[1]

På Stettins intagande följde Damms och Stargards genom hemligt förstånd med borgerskapet, som emottog svenskarna såsom befriare. Dessas stränga krigsaga väckte ej mindre beundran än deras konungs personliga egenskaper,[2] och var en fullkomlig motsats till de kejserligas tygellöshet, som i synnerhet, efter det slutna förbundet emellan Gustav Adolf och hertigen av Pommern, rågade måttet av omänsklig grymhet mot landets olyckliga invånare. Det var Wallensteins här — utan den starka hand, som tämde vilddjuret — nu sölande sig, för egen lust, i laster och brott. Tvenne för detta Wallensteiniska officerare, italienare, som gått i Gustav Adolfs tjänst, upptäcktes i lägret vid Stettin med förräderi emot hans egen person. Han erhöll varning för flere sådana mordanslag, av jesuiter anstiftade, och skrev även hem till Sverige, att man borde slå efter jesuitiske utskickade, som fått tillfälle att insmyga sig i riket.[3] — Tilly, Ligans och Bäyerns fältherre, som nu även blivit Kejsarens, var ännu avlägse, men närmade sig till nedre Tyskland. Han fann Magdeburg i sin väg. Detta stifts fördrivne administrator, markgreven Kristian Wilhelm av Brandenburg,

---

[1] *Cum Deo et victricibus armis.* Konungens valspråk.

[2] Quant à la personne de ce Roi, on ne voyoit en ses actions qu'une sévérité inexorable envers les moindres excès des siens, une douceur extraordinaire envers les peuples et une justice exacte en toutes occasions. *Mém. de Richelieu*, VI: 419.

[3] Han hade fått denna sista underrättelse från Holland. Till Rikets råd. Stettin d. 31 juli 1630. *Registr.*

som redan i Sverige uppsökt Gustav Adolf,[1] kastade sig, efter nyheten om hans landstigning, in i Magdeburg, (vars borgare för honom grepo till vapen) och förklarade sig genast offenteligen för konungen, som, ehuru han rått till större varsamhet, likväl lovade hjälp, skickadt medel till värvning och en svensk befälhavare. Administratorn av Magdeburg var ej den ende tyske förste, som redan öppet förklarade sig för Gustav Adolf. Yngre söner av Tysklands protestantiska förstehus gingo (under det de äldre merendels höllo med Kejsaren), tidigast på Sveriges sida. Så hertig Frans Karl av Saxen-Lauenburg, liksom senare hans broder Frans Albert: så hertig Georg av Brunsvik-Lüneburg, som efter att ha prövat sin lycka i Danmarks och Kejsarns leder, nu erböd sin tjänst åt Gustav Adolf.[2] Av regerande hus blev, efter det pommerska, Hessen-Kassel Sveriges första, liksom i följden trognaste, bundsförvant. Eljest sökte till och med de fördrivne hertigarne av Mecklenburg, konungens fränder,[3] och vilkas familj han lämnat tillflykt i Sverige, i början hellre sin säkerhet i Kejsarns nåd än i förbund med konungen; ehuru dessa hertigars återställande var ett av Gustav Adolfs första syftemål. Det var honom nödvändigt att försäkra sig om Östersjökusten, innan han inträngde i Tyskland. Alla hans steg därtill utmärktes av den största försiktighet; vilken dygd han även i bedömandet av krigshändelser säges vida mer aktat än djärvheten. Det oaktat var redan hans första krigsplan så djärv, att den med häpnad måste uppfylla var och en,

[1] Han var en yngre bror till konungens svärfar, den avlidne kurfursten Johan Sigismund i Brandenburg.

[2] Hans anbud därtill har skett kort efter konungens överkomst. Gustav Adolf meddelar d. 15 juli 1630 från Stettin åt Salvius hertigens erhållna brev, och ber Salvius råda hertigen, att ur Braunsvikska landet fördriva fienden, som där ej vore synnerligen stark. *Registr.*

[3] Av de bägge bröderna Adolf Fredrik och Johan Albert av Mecklenburg var den senare gift med Margareta Elisabet, som var syskonbarn till Gustav Adolf och enda barn av hertig Kristofer till Mecklenburg med Elisabet, konung Gustav I:s yngsta dotter.

Gustav Horn hade från Finland och Livland tillfört honom en ansenlig förstärkning. I sina brev till den i Preussen befallande kansleren påskyndar han oupphörligt det därifrån väntade manskapets ankomst, vilken likväl ej kunde ske förrän sent på hösten. Han lämnade Horn i Stettin, att bevaka Conti, som i grannskapet samlat sina troppar vid Gartz och Greiffenhagen, och därifrån även, under konungens frånvaro, mot svenska lägret företog ett anfall som misslyckades. Själv begav sig konungen tillbaka åt kusten (där det av fienden återtagna Wolgast genom belägring ånyo erövrades), för att sjöledes angripa Rostock och Wismar, samt göra ett infall i Mecklenburg.[1] Men flottan hindrades av motvind.[2] Konungen, ifrån Stralsund, intog Damgarten och Ribnitz och ingick i Mecklenburg. Men förslaget på Mecklenburg, där fienden hunnit förstärka sig, de forne landsherrarne ingenting kunde eller vågade företaga, och hertig Frans Karl av Saxen-Lauenburg, som gripit till vapen, av Pappenheim blev slagen och tillfångatagen, måste uppgivas, och konungen, genom de preussiska tropparnas dröjsmål, utan hopp att bringa fienden detta år till fältslag, såg sig för vintern inskränkt till

att göra tillfyllest mitt ståndspliktt. — De mine äro, för min skull och om mig något vidkommer, i många måtto medömkan värde, äre kvinnkön, modren rådlös, dotteren övermaga jungfru, eländige om de få råda, och i fara, om andre över dem råda få. *Στοργή* naturalis (den naturliga kärleken) trycker mig dessa linjer utur pennan och brukar dem mot eder, som ett instrument, mig av Gud givit många tunga saker igenom att lykta. Dock detta, så väl som liv och själ och allt vad Gud mig givit haver befaller jag uti Hans heliga våld, otvivelaktigen hoppandes i världen det bästa, och efter detta livet frid, fröjd och salighet. Detsamma önskar jag ock eder i sinom tid och timma.»

[1] Efter det ligger oss makt uppå att få fast fot i Mecklenburg, både för kvarterens utvidgande och Magdeburgs undsättning — därföre hava vi resolverat, att i Guds namn fortgå till Mecklenburg och försöka vår lycka med Wismar eller Rostock.» Konungen till kansleren. Wolgast d. 8 septemb. 1630. *Registratur.*

[2] En del av denna hade återvänt till Sverige: den andra bevakade efter landstigningen pommerska kusten och blockerade, under amiral Blum, Wismars hamn, där en kejserlig eskader av femton örlogsfartyg i december förlorade sitt amiralskepp emot svenskarna. *Swedish Intelligencer.* Jfr CHEMNITZ, I: 91.

det utplundrade Pommern.[1] Vid denna tid yttrar han sig sålunda i brev till Axel Oxenstierna och Rikets råd: »Kejsaren synes väl med oss till en förlikning inklinera,[2] likväl utan andra fredsvillkor, än att vi, utan avseende på vår och våre naboers säkerhet, skulle oss i vår förra ovisshet retirera. Vi äro av den mening, att ingen förlikning kan ingås, med mindre *över hela Tyskland en ny religionsfred varder ingången och konfirmerad,* och våre naboer sättas i deras förra stånd, så att vi genom deras trygghet kunne vara trygge. Till vilken ända vi inga andra medel finne, än att vi *Kejsaren själv* något närmare antasta, och därhos *klerkeriet,* som på hans sida är. Ty där vi åt Kejsarns arvländer komma kunde och honom således hans egne medel förtaga, samt avskära honom de kontributioner han nu av våra trosförvanter pressar, så att hela krigstyngden fölle på det påviska klerkeriet, då kunde vi ock för oss och våre religionsförvanter vinna en fred, som vi hade reputation av. Därtill hava vi ämnat nästa år uppsätta *åtskilliga arméer,* nämligen så, att vi med en armé under vår egen direktion maintenerade denna kanten av Östersjön, medan Gustav Horn och Teufel med tvenne arméer försäkrade oss dominium över *Oder,* på den ena sidan hölle Brandenburg i devotion och på den andra kunde inträngа i Schlesien. Med fjärde armén i Magdeburg (där administratorn redan

[1] »Vi hade hoppats bekomma de preussiska tropperna så tidigt att vi fått tillfälle bringa fienden till något slag ännu i höst — men förnimme nu, att desse tropper endast långsamt och efter hand kunna fortskickas. Måste oss således benöja med desse ringa kvarter vi här hava. Hela Förpommern är nästan ruinerat och till största delen i fiendens händer. I Hinterpommern ser ej heller väl ut. Vi ha föga annat än de fördärvade öarna att tillita, och ur Sverige kunne vi intet mer förmoda för årsens tid och deras administration som där hemma sitta», till kansleren, Stralsund d. 31 okt. 1630. *Registr.* Den 5 följande november skriver konungen till pfalzgreven sin svåger i Sverige. »Vi hava måst uppgiva expeditionen mot Mecklenburg, sedan fienden där blivit så stark, att vi med det folk vi här hade, ej där kunde göra några progresser. — Nu äro de preussiska tropper till en del komne till Stargard och till en del under marsch.» *Registr.*

[2] De diplomatiska förhandlingarna, såsom av föga inflytande, lämna vi därhän.

har 3,000 man och några 100 hästar) hoppas vi kunna tillhålla oss *Elben,* och genom denna och vår egen armé giva både Brandenburg och Saxen lust och tillfälle att med oss kooperera. Till femte armén giva oss anledning ärkebiskopen av Bremen samt städerna Brunsvik, Hildesheim m. fl., som redan till oss inklinera och med Salvio sekrete korrespondera. Denna armé borde fästa sig vid *Weser.* — Vad till planen behöves sen I av förslaget. Vi vele till krigsstaten behålla stora tullen, saltlicenten, åttatusen skeppund koppar, samt hundratusen riksdaler av arrendena och boskapsskatten. Alle övrige räntor have vi till ordinarie staten deputerat.» I brevet till Oxenstierna tillägger konungen: »Huru desse arméer skola bringas upp och underhållas, måste vi bekänna är största diffikulteten. — Dock äre vi av den tankan, att, om folket kunde bringas upp, och var armé bleve så stark, som föreslaget är, då skulle varje armés huvud och föreståndare nogsamt kunna finna råd, på de orter, där han bleve förordnad, att söka sig själv medel och utvägar till underhåll.»[1]

Blockaden av Kolberg till lands och vatten, med de rörelser den å både sidor föranledde (fästningen med 1,500 mans besättning övergick först den 2 mars följande året), var det viktigaste under hösten.[2] Vintern inträdde (och den var detta år sträng), men därmed följde, till fiendens förundran, ingen vila. Vid vinterfälttåg voro Gustav Adolfs soldater vana. Vi nämnde, att de kejserliga vid Gartz och Greiffenhagen på båda sidor om Oder hade samlat sin huvudstyrka. Julaftonen intogs, under konungens eget befäl, Greiffenhagen med storm, efter ett tappert försvar av den 2,500 man starka

[1] *Till Rikets råd om kriget,* Ribnitz d. 8 okt.; *till kansleren om tillkommande års arméer,* Ribnitz d. 1 okt. 1630. *Registr.*

[2] Att konungen mot slutet av året ämnat återvända till Sverige (vilken avsikt han dock uppgav), ses av tvenne befallningar till hans resident Fægreus i Danmark av d. 5 nov. och 7 dec. 1630, att begära lejd för honom att fara landvägen genom Danmark, ifall han för vinterns skull ej sjöledes kunde komma till Sverige. *Registr.*

men förvandlade, då denna fästning redan av Tilly blivit undsatt, dess belägring i en blockad, och uppgav även för denna gången anfallet på Frankfurt, där Tilly redan befann sig med trettiofyratusen man. Han lämnade Horn i grannskapet av Landsberg att iakttaga Tilly, drog sig tillbaka till Stettin, och gjorde därifrån i köld och snö[1] en sidorörelse mot Mecklenburg och Pommern, där den ena fasta platsen efter den andra — Neu-Brandenburg, Loitz, Malchin, slutligen Demmin — med de kejserligas magasiner, innan kort tid föllo i hans händer. »En sådan general» — säger skotten Monro (då i Gustav Adolfs tjänst) — »vill jag gladeligen tjäna; men en sådan general skall jag svårligen mera se, vars sed det var att vara den förste och siste i faran, som vann sina officerares kärlek genom deltagande i både mödor och farligheter, som visste så väl, huru hans krigare skulle läras att uppföra sig efter tid och omständigheter, var omsorgsfull så om deras rykte som hälsa, färdig att förese allting, och kände både sina fienders grundsatser och krigsmedel, deras rådslag, deras arméer, konst och krigsaga, ävensom naturen och belägenheten av de platser de innehade.[2] Han tvekade aldrig

[1] »We brake up from Stettin, taking our March towards New-Brandenburg, the earth clad over with a great storm of snow, being hard frost. We carried along great canons of batterie, and a number of small canons, being well provided with all things belonging to artillery: our litle army consisting then of 8,000 horse and foot, having left the rest of the army under command of the Feltmarshal Horn before Landsberg in the Mark. Monro, *Expedition with the worthy Scots regiment, called Mac-Keys Regiment.* London 1637, II: 14. Före belägringen av Demmin förstärktes konungen av generalmajor Kniephausen, och hade då 15,000 man i tjänstgöring, enligt de listor på både friska och sjuka, som alla överstar måste ingiva till konungen; vilket Monro omtalar såsom ett eget i svenska armén infört bruk. De svenska pälsjackorna kommo under detta vinterfälttåg soldaten väl till pass.

[2] l. c., II: 16. Bristen på goda kartor, och den stora vikt konungen lade på noggrann lokalkännedom, utsatte honom just därföre i rekognosceringar personligen oftast för stora faror, i synnerhet som han var närsynt. Så vid belägringen för Demmin, där konungen, under en rekognoscering med kikarn i hand föll ned till midjan i ett träsk, emedan isen brast under honom. Skotten, kapten Dumaine, den närmast vakthavande officeraren, ville skynda till hans hjälp, men han vinkade honom med hatten att bliva stilla, för att ej ådraga sig uppmärksamhet av fienden, som emellertid däråt riktade en

att låta verkställa, vad han en gång befallt. Det fanns ingen ändring i hans ordres. Han tyckte ej om officerare, som saknade kvickt begrepp, men lät dock ingen från sig skiljas förrän han var säker att hans ordres voro förstådda.» Svårigheter lät han föga gälla. En officer, som vid förbättrandet av Stettins befästning ville urskulda sig med att jorden var frusen, lät han sätta i arrest, sägande: »I saker, som krigets nödtorft fordrar, finnes ingen undskyllan.»

Efter Kolbergs övergång återstod i Pommern endast Greifswald ointaget, vilken fästning först, efter den tappre kommendantens död, uti juni månad, kapitulerade. — Tilly, upptänd av harm över de fleste övrige kommendanternas förhållande, bröt in i Mecklenburg efter konungen och återtog Neu-Brandenburg. Om hans krigssätt må vittna, att han där lät tvåtusen man, svenskt folk (till vilka deras konungs befallning att retirera ej framkommit), springa över klingan;[1] etthundrafemtio andra låto hellre nedsabla sig i den lilla platsen Feldberg än de uppgåvo den. Tilly återvände efter dessa bedrifter till Magdeburgs belägring. Strax ryckte konungen mot Frankfurt an der Oder med adertontusen man och tvåhundrade kanoner, som fördes på Oderströmmen. Den 2 april började han att beskjuta staden, som försvarades av sextusen man: följande dagen togs den med storm.[2] Löjtnanten Anders Auer, som först bestigit

livlig eld. Under ett kulregn, som lyckligtvis lämnade honom oskadad, hjälpte sig konungen själv upp, och satte sig sedan vid vaktelden hos den nämnda officeraren, som tog sig friheten att förebrå honom, att han onödigt så blottställde sitt liv. Konungen hörde tåligt och bekände sitt fel; men han kunde ej hjälpa det, sade han, emedan sådant var hans sinnelag, att han trodde ingenting väl gjort, som han ej gjorde själv. Han tog genast en stark middag och en god dryck vin i sitt kalla tält, bytte därpå först om kläder, och gick så åter mot fienden.

[1] KHEVENHÜLLER säger: weil sie sich einmuthig resolvirt eher zu sterben, als sich zu ergeben.

[2] Då svenskarne nalkades staden, ropade de kejserliga till dem: »I strömmingsätare, haven I ätit upp alla edra läderkanoner för hunger?» *Swed. Intelligencer*, I: 89. Konungen lämnar om Frankfurts intagande följande berättelse till rikskansleren, d. 9 april: »Då vi ej visste vart Tilly ämnade taga

muren, fick tusen riksdaler och kaptens fullmakt i Livregementet. Konungen förföljde fienden, vände sig därpå till Landsberg, intog det den 16 april,[1] och fordrade nu Küstrin och Spandau av kurfursten i Brandenburg, för att kunna undsätta Magdeburg.

Denna begäran var av en beskaffenhet att göra ett beväpnat besök i Berlin oundvikeligt. »Jag kan ej förtänka kurfursten, min svåger» — sade konungen vid detta tillfälle —, »att han är sorgse bliven; ty att jag begär farliga och betänkeliga saker är ostridigt; men jag begär dem ej för min, utan för kurförstens, hans lands och hela kristenhetens bästa. — Min väg går till Magdeburg.»[2] — Han vågade ej neka vad så begärdes. Men

---

vägen från Ny-Brandenburg, drogo vi till Schwedt att inhämta kunskap. Emellertid förnummo vi att han vänt sig mot Magdeburg. Då hava vi brutit upp till Frankfurt an der Oder, både för att vara konventet i Leipzig närmare, och till att divertera Tilly och engagera honom i bataille; sättandes fältmarskalken (Horn) över Odern och Hinter-Pommern, med ordres att belägra Greifswald, och om möjligt, göra en diversion i Mecklenburg. Vi kommo till Frankfurt d. 2 april, varvid fienden tände eld på förstäderna. Den 3 låto vi göra batterier och kommenderade några trupper att under favör av kanonerna löpa an på stadsporten, icke ens tänkandes sålunda få själva staden in. Men våre drevo fienden ej blott genast från utanverken och vallen, utan följde honom i samma furie på hälarna inunder stadsporten, och en del med några få stormstegar, likasom flygandes över muren, kommo in i staden, och fäktade så länge tills de andre öppnade portarna med petarder. — Nu slogo de våre fienden på flykten och nedhöggo många, även högre officerare — andre blevo fångne. — De övrige sökte refugium över bron på andra sidan Odern (icke ens tänkandes på den skants de vid broändan väl besatt hade), och hava ej stadnat förrän ett stycke väg in i Schlesien. All fiendens ammunition och tjugu fanor äro våra. — Oansett Tilly, då han fick kunskap om vårt tåg, i en il ryckte efter, så har han dock ej hunnit längre än till Alt-Brandenburg. Vi ha nederlagt största delen av denna fiendens armé, och allestädes klappat upp hans krabater. Med kavalleriet och några musketerare hava vi nu begivit oss till Landsberg och fordrat hit fältmarskalken i lika måtto på andra sidan. Vi hålla nu på att slå broar över Warta, för att konjungera oss med fältmarskalken och sedan taga Landsbergs belägring med furie före.» *Registr.*

[1] Kommendanten blev skjuten. Besättningen var, enligt svensk uppgift, 5,000 man. Vid utmarscheringen fann man nära hälften så många glädjeflickor som soldater och en oändlig tross. Likväl säger Pappenheim i brev till kurfursten av Bäyern (KHEVENHÜLLER, XI: 1784), att i Frankfurt och Landsberg var kärnan av kejserliga hären. Efter Landsbergs övergång tillät konungen Banér, Baudissin och andra sina officerare, att i hans närvaro göra sig lustiga vid ett glas; men drack icke själv, »for his custom was never to drink much, but very seldom». MONRO, l. c., II: 40.

[2] KHEVENHÜLLER, XI: 1786.

daterna; ty fiendens förnämste kondition säges varit, att de skulle bli papister. — Till 300 borgare därinne hava varit kejserske. När fienden först inkom äre desse tillupne och förment sig vara välkomne; men äre mest nedhuggne vordne. En stor del av det övriga borgerskapet haver salverat sig i Domen och förreglat dörrarne så starkt, att ingen kom till dem den förste dagen: andra dagen är kvarter utblåset, då äre de blevne benådade.[1] Vad sig i de andra kyrkorna velat salvera är allt förgånget. Med ingen hava de värre än med prästerna umgått, först dräpit dem ibland deras böcker, sedan tänt eld på dem och böckerna; hustrurna och döttrarna hava de, bundne efter hästarna, åt lägret fört och släpat, där skändat och jämmerligen hanterat. S:t Johannis kyrka haver varit full med kvinnfolk; den säges de hava tillspikat utantill och så uppbränt. Krabater[2] och valloner hava jämmerligen tyranniserat, kastat barnen i elden, bundit de förnämste och skönaste borgerskor vid stegländret, de där löpande hava måst följa dem ur staden; hava stuckit spitsarne genom små barn, hävit dem därmed opp, svängt dem kring spitsen några gånger, och därmed kastat barnen av spitsen i elden. — Några illvillige beskylla Hans Maj:t, som haver dem alltid förtröstat på succurs och intet kommit. Flere klaga på kurfursten av Brandenburg. — Störste delen skälla på Kursaxen — som varken haver härtill konjungerat sig med Hans Maj:t, eller gjort någonting gott till saken, utan mycket mer under själva belägringen förhållit staden dess uppköpte ammunition uti sitt kurförstendöme. Huru om allt är, så haver likvisst Hans Maj:t i desse dagar varit på vägen, att, näst Guds nåd, med all makt undsätta dem; vilket haver omöjeligt varit förr att göra.

[1] Andra sammanstämmande berättelser intyga, att detta först skedde den fjärde dagen (så länge varade plundringen), då Tilly själv höll sitt intåg i staden. Administratorn blev sårad, fången, och övergick sedan till katolska läran.

[2] Kroater.

Först i vintras stod Tilly mitt i Mark, och Hans Maj:t kunde då ej undsätta utan bataille, på vilken att hasardera hela det evangeliska väsendet var alldeles irraisonabelt. Efter den tiden haver Hans Maj:t så måst fundera sin succurs, att han hade ryggen vid Odern och Wartha fri. — Att nu därmed så långsamt tillgått, är ingalunda Kongl. Maj:ts fel. Så hade ock fuller staden länger kunnat hålla sig, var borgerskapet hade något mera hulpit till saken och icke varit för mycket säkre. I förstone låto de inga soldater in i staden, utan de måste leva i förstäderna av Kongl. Maj:ts reda penningar. Nu på ändalyktone hava de fuller tagit dem in i staden, där de hava haft källare och visthus fulla. Men knektarna hava likvisst antingen måst lida hunger eller var beta till det dyraste betala, därav de äro tämmeligen utmattade vordne. Över allt är hemlig korrespondens hållen med fienden, och haver fienden först presenterat staden ackord. Men under det staden var säker och deliberade om ackorden, föll fienden till med stormen och således deras säkerhet bedrog. — Häruti hava sig alle vankelmodige evangeliske att spegla, huru dem gå vill, så framt de sig icke snart antingen kallare eller varmare bete.»

Från Magdeburgs förstöring till segern vid Leipzig, det vill säga, sommaren år 1631, är tvivelsutan den svåraste tid Gustav Adolf i Tyskland tillbragt. Han anklagades för vad som skett, och fann nödigt att i ett eget manifest rättfärdiga sig. Både Saxen och Brandenburg förhöllo sig så, att han ej visste om han i dem hade vänner eller fiender. »Vi se» — skriver han själv hem —, »att de evangeliske förstar ej äre oss vidare affektionerade, än att de med vår hjälp vilja maintenera sig mot Kejsaren, och sedan driva oss med makt och otack härifrån.»[1] — Kurfursten av Brandenburg återfordrade sina endast till Magdeburgs befrielse upplåtna fästningar.

[1] Till Rikets råd, Jerichow d. 2 juli 1631. *Registr.*

med att föra.»[1] Dessa andra medel svarade ej mot behovet. Av spannmålsmonopolet kunde ej en gång Oxenstiernas skicklighet inbringa vad därav väntades, och det blev därföre snart upphävet. »Vi hava som oftast givit eder vårt tillstånd tillkänna» — skriver konungen till kansleren[2] — »att vi med största armod, besvär och desordre hava hulpit oss och armén denna tiden igenom, i det vi av alle våre tjänare äre förlåtne och allenast *ex rapto,* till alle våre grannars skada och fördärv, kriget föra måste. — Vilket intill denna stund kontinuerar, — så att vi hava intet att kontentera folket med, annat än vad de själve med olideligt plundrande och röveri usurpera. Nu hade vi på eder, framför andra, gjort vårt hopp. Men även detta slår oss felt; och vi måste här för fiendens anmarsch formera ett fast läger.» Det var i medlet av juli månad. Konungen hade nyss satt sig i sitt berömda läger vid Werben, i det fördelaktigaste läge vid Havels och Elbes sammanlopp.[3] Ett följande brev beskriver hans fortfarande förlägenhet och omnämner Tillys anfall på lägret. »Oansett, Herr Kansler, I förmedelst edre egne förslag, tillsagt oss månatligen visse summor, likväl hava vi därpå ej hittills mer åtnjutit än vid pass 100,000 r:dr — och förnimme nu till överflöd av eder skrivelse från Elbing d. 11 juli, emot all förhoppning, intet mer vara för handen. — Armén har i sexton veckor ingen penning bekommit. — Var man är det kunnigt, att vi av eder dess betalning förväntat: därtill hava så officerare som gemene satt sin lit. Jämte detta hopp hava vi endast haft att underhålla dem med kommissbröd, som vi pressat av städerna; men nu haver ock detta en ända. Med ryttarne, som ej därmed velat

[1] Till Rikets råd. Neu-Brandenburg d. 3 febr. 1631.

[2] Werben d. 16 juli 1631. *Registr.*

[3] Lägret, vars lämningar än finnas, låg på västra sidan Elbe. Monro, som utförligt beskriver det, säger om Gustav Adolf: When he was the weakest, he digged most in the ground — and this he did, not only to secure his soldiers from the enemy, but also to keep them from idleness.» II: 41.

sig nöja, har man ingen ordning kunnat hålla: de hava endast levat av oordentligt och otillbörligt plundrande. Den ene har därigenom ruinerat den andra, så att nu mera intet är till fångs varken för dem eller soldaten i städer eller på landet. Hade vi bekommit, vad eder för dessa månader bort prestera, så hade vi haft hopp, att åtminstone kunna försvara Elben, Odern och rensa Östersjön, om detta året ej mer kunnat uträttas; men nu måste vi befara en skadelig retraite.» — — »Vad tillståndet här anbelangar, så har det eljest varit gott, om blott medel funnits. För fjorton dagar sedan utryckte vi med vårt kavalleri, och slogo tre av fiendens regementer vid Wolmerstedt. Sedan vi retirerat åt Stendal, har Tilly conjungerat sig med Pappenheim och kommit anmarscherandes, varpå vi några dagar med honom skärmytslat. Han har, då vi retirerat, så sakta kommit efter och några dagar logerat en liten fjärdedels mil härifrån. Nu har han dragit sig tillbaka, och vi hava oroat honom på återtåget.» Så blygsamt yttrar sig konungen om Tillys försök mot lägret vid Werben, som likväl inalles säges hava kostat denna sextusen man. Han hade tjugusextusen, Gustav Adolf endast tolvtusen man.[1] Pesten härjade i arméernas spår. Sextusen skottar och engelsmän hade blivit värvade av markisen Hamilton för konungen, som ämnade bruka dem vid Weser. De landstego i stället i Pommern, där Hamilton prålade med förstelig prakt. Han befalltes gå uppför Oder och bevaka Frankfurt. Innan sommarens slut hade hans folk sammansmält till femtonhundrade, och snart återstod av dessa endast femhundrade.[2] Pesten var även i lägret vid Werben. Det anmärkes såsom en synnerlig Guds

[1] *Swedish Intelligencer.* MONRO.

[2] Dass so ansehnliche trouppen, ohne einige nahmhaffte Verrichtung, den folgenden Herbst, — fast gantz zergangen und gleichsamb verschwunden. Dessen Ursache vornemlich der damahl überall grassierenden infection, dann auch der Ungewohnheit des Landes, der Lufft, und des harten Soldatischen tractaments in Teutschland zugeschrieben wird. CHEMNITZ, I: 193.

Slaget har av krigskunniga blivit tillräckligt beskrivet. De förbättringar Gustav Adolf införde i krigskonsten — huvudsakligen en större rörlighet av alla vapen — visade där sin fulla verksamhet. Vad vi tillägga, är av konungens egen hand. — »Den 7:e i denne månaden» — skriver han till sin syster i Sverige — »hava vi levererat general Tilly en offentlig fältslaktning, uti vilken Gud för och med oss fäktade, och den nåd förlänat haver, att vi efter en hård kamp äre blevne mästare i fältet, have slaget fienden av till några tusende man, jagat honom på flykten, erövrat alle hans stycken, de mindre med de större, avhänt honom sextiosex fanor och tjugutvå kornett, och så helt och hållet ruinerat hans armé, att vi obehindrade kunne gå vart oss täckes.»[1] Utförligare yttrar sig konungen i ett brev till Axel Oxenstierna: »Den 4:e om morgonen marscherade vi till Düben och slogo vårt läger där utanför, att förvänta Kursaxen, vilken var i antåg från Eilenburg, och kom d. 5:e bittida i marken med sin armé, stark vid pass till 20,000 man, väl monterat och vackert folk till anseende. Han lät rangera sitt folk i diverse batailloner och sedan anmäla, att, där oss så behagade, han ville komma och oss salutera. Vi togo därföre med oss en god del cavaillerer och redo ett litet stycke emot bemälte kurförste, med vilken vår svåger, kurfursten i Brandenburg, var uti sällskap. Vi redo med kurförstarna runt om den saxiske armén, och därifrån till vårt infanteri, vilket ock höllt uti bataille,[2] och, sedan vi bägge arméerna besett hade, togo vi kurförstarne med oss i vårt kvarter. Där blev konsulterat med kurförstarne, särdeles med Kursaxen — huru man fienden angripa skulle, antingen genom diversioner att fatigera honom partievis, eller leverera en offentelig fältslakt.

[1] Till pfalzgrevinnan, Halle d. 14 sept. 1631. *Registr.*

[2] Monro, l. c., II: 62, säger, att som svenska armén över natten legat på ett upplöjt fält, voro soldaterna fulla av damm och smutsiga som köksdrängar; varöver saxarne gjorde sig lustiga.

Vi anförde allehanda skäl *pro priori,* — Kursaxen opinerade *pro posteriori,* menandes, att fienden icke vore på annat sätt att bringa ur hans land. — På sistone blev oss emellan slutet — att man med samlad hand skulle gå åt Leipzig, fienden under ögonen, och våga en slaktning. — Vi hade allareda kunskap det fienden Leipzig (både staden och slottet) genom ackord intagit hade, och att krabaterna strövade här och där i byarne in under Düben. Den 6:e i lysningen gingo vi igenom Düben, låte armén följa *à la filé* över passet därutanför och kommo emot aftonen till ett torp Wolche, 1 ½ mil från Leipzig, där vi den natten bleve. Den 7:e, som det begynte gry, befalltes att blåsa till uppbrott: och efter, emellan torpet och Leipzig var nästan ingen skog, utan stora och släta fältet, hade vi god lägenhet, och låto armén gå uti full bataille mot staden. Marschen varade näppeligen 1 ½ timma förrän vi fingo se fiendens avantgarde och hans artilleri planterat på en höjd, och där bakom hans hela makt.[1] Han hade solen och vädret sig till stor fördel, för det myckna dammet, som av långlig torka förorsakades. Vi vinnlade oss fuller om, att draga honom ur dessa fördelar, kunde dock icke komma det till väga, alldenstund våre måste gå över ett slemt pass i fiendens åsyn. Vi dresserade fördenskull bataillen, toge själv den högra och lämnade kurfursten den vänstra handen, och ginge sedan, i sådan posture som vi då för tillfället god funne (varav vi eder härnäst en dessein skicka vele), fienden allt närmare; — vilken när han såg sitt ram, begynte genast spela med stycken, först tre och tre, sedan med alle tillika, så att han gjorde tvenne salvor med sitt artilleri förr än vårt var i ordning. Dock varade det icke länge förr än vårt blev klart, och svarade sedan tre skott för ett. Allt medan slaget varade, spelte styc-

[1] »Stark enligt hosfogade rulla, litt. A», tillägger konungen. Denna rulla finnes ej. KHEVENHÜLLER uppräknar de trettiotvå regementer av vilka Tillys armé bestod, men utan att angiva deras styrka.

ken på båda sidor utan återvända och gjorde tämmelig skada. Det saxiska rytteriet och det folket som till det saxiska artilleriet kommenderat var, höllo sig i förstone väl, men, sedan de bäste av konstaplarna blivit skjutne, gåvo sig de övrige på flykten, lämnandes sine stycken. Det saxiske infanteriet bar sig intet bättre åt, utan toge kompanivis till fötters, och spridde ut, att vi slagne voro och allt förlorat; det stor skräck förorsakade ibland dem, som vore hos vårt bagage, vilka, seendes de saxiske löpa, vände om, och ryckte den aftonen tillbaka åt Düben i sådan confusion, att en hop våre officerares vagnar, såsom ock kurförstens egne, av desse löpare blevo spolierade. Kurförsten, som höllt uti arriärgarden, lopp ock själv med hela sitt livkompani, och stadnade intet förrän i Eilenburg. Vårt folk, så väl svenske som tyske, så många som kommo att drabba (ty av infanteriet hade endast tre brigader den äran), höllo sig träffeligen väl och trängdes nästan om att bliva framkommenderade. Fienden stod som ett berg i förstone, och fäktades av en och annan del länge med sådan hetta och iver, att det syntes fast tvivelaktigt, vilken viktorien behålla skulle.[1] Omsider begynte fienden vika, den vi så eftersatte, att han nödgades förlöpa både sitt eget och det nyss vundne saxiske artilleriet, och änteligen med hela hopen vända ryggen till, och lämnade oss mästare i marken, sedan

[1] Les Regimens de Balderon, Dietrichstein, de Gois, de Blankart et de Chesuis, qui se rallierent, gagnerent la bordure du bois avantageux, et tournerent teste pour reparer l'honneur de leur compagnons. En effect c'est où la victoire fut disputée opiniastrement — les Suedois ayans à faire à ces vieilles bandes de Tilly, qui n'avoient pas accoustumé de lascher le pied. — — On y vit nombre de vieux soldats combattre de genoux, les iambes rompuës et ne quitter leur poste qu'avec la vie. La Cauallerie et Infanterie du Roi firent un devoir incroyable, resolus de vaincre ou de mourir en la peine, chargeant l'ennemi, après quelques Salue, à coups d'espee. — Ce qui servit principalement à mettre l'ennemi en desordre fut la dexterité du Roi, qui poussant vers l'artillerie du Tilly passa sur le ventre aux troupes, qui en avoient la garde et leur fit abandonner tout leur attirail. Le canon ennemi estant entre les mains du Roy, il — — en perça les bataillons du Tilly, et les couvrit de feu; on n'y vit voler en l'air que bras et iambes, par tout que de sang et des cadauers. *Le Soldat Svedois*, Rouen 1633, p. 72.

slaktningen kontinuerligt varat ifrån kl. 2 till blå mörkret. Vi låto största delen av vårt kavalleri förfölja fienden och vilade själve på slaktplatsen.»[1]

Att Gustav Adolf efter slaget vid Leipzig lämnade åt kurfursten i Saxen att anfalla Kejsarns arvländer, och själv vände sig mot Ligans övriga makt, har av både statsmän och krigare blivit klandrat; och främst av Axel Oxenstierna, som ej blott då han träffade konungen i Frankfurt, hälsade honom med de orden: »att han hellre velat lyckönska till segern i Wien»; utan även aderton år efter konungens död yttrade i svenska Rådet: »om konung Gustav Adolf strax efter slaget vid Leipzig hade gått till Kejsarns arvländer och låtit marschen till Rhenströmmen bliva, lämnande tyska Ständerna att avgöra sina saker sinsemellan, hade Kejsaren aldrig kunnat sub-

[1] Konungen tillägger: »Tilly är samma natt, med hertig Rudolf av Saxen-Lauenburg, Pappenheim, greven av Fürstenberg och överste Chronberger kommen till Halle, och berättar balberaren Tilly hava haft tre skott, av vilka intet bitit igenom; därav rykte är utspritt att han är skottfri och fast. Andre dagen kl. 9 är han ryckt från Halle åt Achersleben och Halberstadt, mycket svag och vanmäktig av de skott han undfått, vilka hava gjort svartblå tumores, dem balberaren säger sig hava öppnat och förbundit. — Huru många av fienden äre blevne på platsen kan man intet så præcise veta, men det gissas till några tusende. — Av de Tillyske överstar äro Schönberg, generalen över artilleriet, och Erwitt, generalmajoren, strax skutne till döds. Hertigen av Holstein blev kväst och fången förd till Eilenburg, där han den 9 hujus är avsomnad. Fångar hava vi fått så många, att vi därav kunne både låta komplettera våre gamle och uppsätta nya regementen. Av höge officerare have vi mist överstarne Teufel, Kallenbach och Hall, överstlöjtnanterne Aderkas och Damitz och en ryttmästare Lange Fritz vid namn, vilke alle döde äro. Cuorville sades ock i förstone död, förnimme dock nu att han är fången. Och ändock perten av så tappre män högt är att regrettera; så är dock denna seger (av vilken summa rei här ute nästan hängde) så märkelig, att vi största orsak have att tacka Gud, som oss mildeligen beskyddat haver, uti en så evident fara, att vi i en slik näppeligen tillförene varit. — Brevet är daterat Scheiditz d. 10 sept. 1631, och finnes avskrivet i Palmsk. saml., t. 38, s. 2187. Khevenhüller skattar de slagne inalles till 9,000, därav kejserliga 7,300, saxare 2,000, men endast 700 av konungens folk. Gustav Adolfs infanteri var i slaget 13,000 man. Få dagar därefter vid mönstringen i Halle utgjorde det 18,000. Chemnitz, I: 213. Angående den av oss ofta citerade Chemnitz, tillägga vi här ur svenska rådsprotokollerna för 1642. »Chemnitzio blev av rikskansleren pålagt, att genomgå de relationer och diskurser, som varit evulgerade om det tyska kriget, rättandes det efter rikskanslerens åtvarning: det hela senatus befann mäkta gott och nyttigt.»

sistera.»[1] — Det är bekant att kurfursten av Saxen, som under det konungen avlägsnades i strid med Kejsaren, hoppades att i riket åter kunna träda i spetsen för ett tredje parti, själv hade önskat göra tåget till Franken;[2] och troligen var detta ett hemligt skäl, varföre konungen motsatte sig denna plan, om vilken han blott yttrade, att han ej trodde Saxen om att hålla sig ryggen fri.[3] Han misstrodde kurförstens tvetydiga politik, och synes just därföre ha velat sätta honom i ett avgjort fientligt förhållande till Kejsaren. En nyare historieskrivare, som haft tillgång till saxiska arkiver, tillägger hertigarne Wilhelm och Bernhard av Weimar en betydande inflytelse på Gustav Adolfs beslut.[4] Man skall därvid för egna fördelar hava smickrat honom med stora utsikter. Viktigare är, att de på sammankomsten i Frankfurt am

[1] Ur rådsprotokollen för 1650. *Palmsköldska handskr.*, t. 190.

[2] CHEMNITZ, I: 216.

[3] Särskilt misstrodde konungen fältmarskalken Arnheim, nu Kur-Saxens general, om vilken Oxenstierna säger, att han hela sitt liv igenom arbetat för ett tredje parti i Tyskland. Konungen ansåg honom för en slät fältherre, »besser in der speculation als action» (CHEMNITZ, l. c., I: 217) och fordrade sedermera även hans entledigande.

[4] RÖSE, *Herzog Bernhard von Sachsen-Weimar*. Weimar 1828, I: 156. Enligt Pufendorf sökte hertig Bernhard att verka på konungen med hopp om kejsarvärdigheten. Visst är, att såväl dessa hertigar, som Hessen-Cassel, hertig Georg av Lüneburg och andra erkände, i de skänker av land och städer, som de av konungen begärde, honom i själva verket för Tysklands herre. Efter hans död åberopades, att han lovat ett och detsamma åt flera, t. ex. Eichsfeld både åt hertig Wilhelm av Weimar och åt hertig Georg af Lüneburg, såsom synes av bilagan n. 119 hos VON DER DECKEN, l. c., II Th., där sistnämnde hertig av Oxenstierna begär att bliva bibehållen »bey diesen ihn vertrösteten P r e s e n t». I själva verket tyckes Gustav Adolf ej ha varit särdeles grannlaga i svaret på dylika fordringar. Men den ena grannlagenheten kan här svara emot den andra. — Konungen önskade vid denna tid även befästa förbundet med Brandenburg. Han befaller Salvius (Querfurt d. 18 sept. 1631), att på resan till Mecklenburg även besöka Berlin, påminna kurfursten om vad emellan Kongl. Maj:t och honom angående en närmare konvention är passerat, och att, sedan nu såväl Kursaxen, som hertigarne av Weimar och furstarne av Anhalt äro trädde i förbund med K:gl. Maj:t, erbjuda allians på samma villkor, som den med Mecklenburg och Hessen sluten är: dock må Salvius äga rätt att m o d e r e r a några artiklar, såsom *jus Clientelæ* och *Patrocinii*, ifall kurfursten därpå skulle stöta sig. Han skulle bedja kurfursten ännu någon tid ha tålamod med de sedvanlige contributioner, Kongl. Maj:t tager nu marschen upp åt Tyskland för att få bättre kvarter, och skall hädanefter så mycket som möjligt lindra med kontribution och inkvartering. *Registr.*

Main församlade protestantiska Ständer offenteligen påkallade hans hjälp.[1] Trenne skäl har konungen själv uppgivit: Han ville ej lämna Tilly ur sikte:[2] Han ville begagna de katolska biskopsstiften för sin här och sina avsikter:[3] Han ville giva protestanterna i övre Tyskland luft.[4] Oss synes saken ej blott ur rent militärisk, utan även ur en högre politisk synpunkt böra betraktas. I avseende på de förmenta följderna av en marsch mot Wien (det har förr och efteråt sett fienden för sina portar, utan att Österrike fallit), så upprepa vi här förr av oss sagda ord: »Eftervärlden tvivlar med skäl, att en så invecklad och vittomfattande strid, som denna, med något enda slag i något ögonblick kunnat avgöras; ifall man ej kanske blott velat taga sin del av rovet och lämna *saken* därhän. Men i avseende på *denna* våga vi påstå: följden rättfärdigade Gustav Adolf; och det var hans egen minister som erfor det. Efter hjältens död, var var det, som Oxenstierna fann deltagande och bistånd? Var var

[1] En sammankomst ägde just nu rum i Frankfurt am Main, emellan flera både protestantiska och katolska Ständer. De senare avlägsnade sig efter slaget vid Leipzig: de förra förblevo. Ils écrivirent à l'Empereur pour le supplier de retirer les troupes, qui vivoient à discrétion chez eux. L'Empereur refusant de les delivrer de ces hôtes incommodes ils prièrent le Roi de Suède de le faire, et se déclarèrent naturellement pour celui, qui devenoit le défenseur de leurs biens et de leur liberté. C'étoit donc pour appuyer cette déclaration, que le Roi prit la resolution d'entrer en Franconie. — FRANCHEVILLE: Anmärkning till översättningen av GUALDO PRIORATO, p. 97.

[2] »Orsaken, varföre salig konung Gustav Adolf intet gick upp åt kejsarns arvländer — sade Hans Maj:t hava varit, att efter Tilly efter slaget vid Leipzig vände sig mot Brunsvik och hertigen av Lothringen stötte sedan till honom med 10,000 man, måste han förfölja honom; ty hade han gått åt arvländerna, hade hela makten kommit på Kur-Saxen. Axel Oxenstierna i Rådet 1636. *Palmsk. handskr.*, t. 190, 136.

[3] Se hans brev till rikskansleren, Halle d. 17 sept. 1631. *Registr.* Vi påminna därom, att redan vid konungens övergång till Tyskland, hans framtida krigsplan var till en huvudsaklig del ställd mot det påviska kleresiet. Därföre talade flera omständigheter än arméns underhåll. Det kejserliga restitutionsediktet framkallade närmast en sådan hämnd. Erövringarna voro lätta, och de katolska stiften goda underpanter vid en tillkommande fred; i vilken i själva verket de mesta ersättningar också kommo att utgå av sekulariserade stift.

[4] Der König wolte zuforderst in Thüringen gehen und daselbst einen rechten Stat formiren — folgends nacher Francken seine Marche nehmen, denen Protestierenden im Oberlande Luft machen. CHEMNITZ, I: 217.

det som det lyckades honom att bilda ett *protestantiskt förbund,* och därigenom avvända den allmänna faran i det viktigaste ögonblick? Var det *norra* eller *södra* Tysklands protestanter, som slöto föreningen i *Heilbronn?* Var det hos det då obeslutsamma Brandenburg, hos det då opålitliga och dubbelsinnade Saxen — de *mäktigaste* av våra trosförvanter — som hjälpen fanns? — Nej, det var hos de *svagare,* vi tillägge, hos de *livligare,* hos de — *då* som *nu* — för alla en framtids förhoppningar öppnare, tillgängligare av dessa trosförvanter, som denna hjälp erhölls, det var hos de smärre förstarna, den fria riksadeln, de fria riksstädernas invånare, som, i dessa trakter mest blandade med katoliker, också mest både erfarit förtrycket och mest glätt sig åt sin räddare. Det var *deras* glädje, som, efter slaget vid Leipzig, gjorde Gustav Adolfs väg genom dessa trakter till ett triumftåg: det var deras tacksamhet, som knöt förbundet över hans blodiga lik; och *icke* skulle knutit det, om hans fanor aldrig svajat ibland dem.»[1]

Konungens *första* krigsplan efter segern vid Leipzig är defensiv och visar, att han ej så hastigt, som sedermera skedde, ämnade fullfölja sina fördelar. Samma dag han uppbröt från Halle skriver han till rikskansleren: »Vi hava en tid åstundat eder närvarelse, nu efter den härliga viktorian över fienden, för att med eder överlägga, huru vi sakerna bäst företaga skola till våra bedrängda religionsförvanters restitution. Kommen därföre hit på en tid, och låten ej uppehålla eder därav, att I ej bringen penningar med! Karl Banér må under tiden vara vice-gouverneur i Preussen. — Eljest hava vi ämnat formera *statum belli* sålunda, att vi begive oss i egen person in i Thüringen, till att nyttja vad där kan vara behållet, så ställandes, att vi *där kunne hava våra vinterkvarter.* Därifrån, med Hessen, Kur-Saxen och

[1] *Tal vid jubelfesten till den Store Gustav Adolfs minne d. 6 nov. 1832* i Uppsala, s. 42.

Meissen runtomkring oss, vilje vi (genom Guds nåd!) beflita oss att infestera några biskopsdömen i Franken och bringa dem i kontribution, görandes oss i vinter så starke, att vi *till våren* kunna vara bastante mot fienden, särdeles som Kur-Saxen nu är med oss. *Oderns* defension har kurfursten påtagit sig; varföre vi förordnat herr Johan Banér åt Frankfurt, för att, så snart kurförstens folk kommer, draga våre garnisoner därut, och, sedan han besatt Landsberg, rycka med det övriga folket till Kalbe, emellan älverna *Sale* och *Mulde*, och med andra därtill deputerade troppar där formera ett läger, för att få fast fot vid *Elben*, och se till att bemäktiga sig Magdeburg. Vi have givit Salvio befallning att uppbringa ett antal folk, som bleve utmed Hamburg liggande, vilket vi, med hertigarnas av Mecklenburg, förmode kan gå till 15,000 man; så att desse tvenne arméer, den ene här uppe mot Magdeburg under Banér, den andre där nere, skola kunna hålla *Elben* ren. Dessförutan hava vi tänkt använda de pommerska garnisoner till att försäkra Mecklenburg, men behöve i stället folk ur Preussen, att ej Pommern må bliva alldeles förblottat.»[1] Men konungen stannade ej inom de gränsor han till en början föreskrivit sig. Segerns en gång sträckta vingar förde honom raskt framåt. Sedan Erfurt genom fruktan och överraskning fallit i hans händer, tågade han över Thüringerskogen (till en del om natten vid fackelsken), och inträdde i övra Tyskland. Det fasta Königshofen gav sig: Würzburg, ansett för ointagligt, erövrades med storm: Hanau överrumplades: Frankfurt am Main öppnade sina portar: konungen genomtågade staden, och gick samma afton till Höchst, som han intog. Härifrån skrev han till Banér: »Vi förmode nu, genom vår av Gud förlänta lyckliga framgång, kunna conjungera de båda strömmarna *Mayn* och *Rhen*, samt avskära fienden från den Westfaliska kretsen och alla andra provinser

[1] Till rikskansleren, Halle d. 17 sept. 1631. *Registr.*

så orolig, som vid detta Tillys annalkande.[1] För första gången såg man honom visa tvekan och återkalla givna ordres. På denna tid skrev han till Banér: »Fienden har sig på dessa orter så förstärkt, att vi icke kunna proportionera vår armé emot honom till ett fältslag. — Han begynner vrida sig åt Schweinfurt, synes vilja komma emellan oss och Thüringerwald, och avskära oss kommunikationen med Saxen och eder. — Sen eder väl före! — Korresponderen med hertig Wilhelm av Weimar i Erfurt, och förstärken honom, om han ej kan utstå en belägring! — Arbeten på eder sida med all flit att få in Magdeburg! Och på det I må bliva nog starke att bibehålla eder vid *Elben* och *Havelen*, så utdelen värvningspatenter, och bestämmen samlingsplatser! Anseen däri varken vänner eller ovänner, allenast I på folk bliven förstärkte.[2] — Anfaller eder fienden, vartill uti så sen årstid är ringa apparence, så seen till, att I kunnen bibehålla *Sale* och *Elbe*. Ären I därtill för svage, så retireren eder alldeles till Werben, och logerer eder in på någon bekväm ort emellan Haveln och Elben, hållen broar och redouter, tills man kan skaffa bistånd! Korresponderen flitigt med Totten (i Mecklenburg): Låter ej genom eder jalousie oss ske någon otjänst![3] Hjälpen varandra utan annat avseende än på fäderneslandets tjänst! Bättrer eder tröghet att giva nyheter och sänder oss en underofficer en eller två gånger i veckan!»[4] Då fienden lät se sig vid Würzburg, nedhögg konungen tre regementen av hans ryttare.[5] Därmed gick Tilly

[1] Monro, II: 86.

[2] I ett senare brev till Banér säger konungen: »Förstärken eder på folk. Nyttjen därtill alle medel så hos vänner som ovänner. Rätten eder ej i värvningarna efter hertigens av Anhalt auktoritet, ehuru han är vår ståthållare, vetandes, att, näst Gud, består hela *adjumentum rei gerendæ* i att vi bliva starke på folk.» Oppenheim d. 8 dec. 1631. *Registr.*

[3] Ett dylikt brev från konungen avgick till fältmarskalken Åke Tott, en högst tapper man, men av ett ganska häftigt sinne. (Han var dotterson av konung Erik XIV.)

[4] Till herr Johan Banér, Würzburg d. 8 nov. 1631. *Registr.*

[5] Proposition till Ständerna d. 4 febr. 1632. *Registr.*

förbi, och drog sig åt Nürnberg; beklagande med tårar, säges det, att kurfursten av Bäijern förbudit honom våga någonting avgörande.[1] Dessa voro ej de enda svårigheter med vilka konungen hade att kämpa på detta eljest så segerrika tåg. Oaktat bytet hindrade ännu penningebrist arméns fulla avlöning.[2] Konungen måste låta slå dåligt mynt,[3] och tog våldsamma åtgärder för att i Sverige uppehålla kopparmyntets värde.[4] Nürnbergs fara (staden hade förklarat sig för Sverige) hade redan framkallat hans beslut att återvända till Franken;[5] men Tilly

---

[1] Weil sonst keine Reserva mehr vor Handen gewesen. KHEVENHÜLLER, XI: 1884. Es wäre besser zu cunctiren, als sich mit ruiniren zu lassen, skrev Maximilian av Bäyern till Kejsarn.

[2] Den betaltes till en del med assignationer på sex månader. MONRO, II: 86.

[3] »Vi have handlat med en benämnd Zwirner, som med några sine konsorter skall slå oss ett parti ont mynt.» Densamme får bestyr med myntningen i Sverige, och pfalzgreven befalles se honom på fingrarna. Till pfalzgreven Johan Kasimir. Querfurth d. 18 sept. 1631. *Registr.* I 1632 års Registratur för april månad förekommer ett brev från Rådet, att all koppar som fanns, skulle slås till kreutzer och skickas till konungen.

[4] »Vi måste bringa saken därhän, att intet annat mynt härefter i Sverige skall gälla, än riksdaler in specie och kopparmynt. Begäre fördenskull, att Eders Kärlighet med Rikets råd allt mynt, förutan kopparpenningar och riksdaler, uti alla oss underliggande provinser avlysa ville — varigenom vi förmoda, att kopparmyntet skall bliva begärligt och sökas ur Holland tillbaka igen, och därigenom även kopparen komma till pris.» Med sin agent i Holland Erik Larsson, som hade bestyr med staternas subsidier och kopparhandeln, var konungen högst missnöjd, och uppdrager i stället denna omsorg åt Konrad Falkenberg; emedan »han ej är så förfaren att göra falska räkningar och bedraga oss på våra inkomster». Konungen cederar av krigsstaten 1,500 skeppund koppar, »vilka åtminstone böra göra 60,000 r:dr», och skulle därav bliva ett kapital till kopparbergets underhåll. Det nyskrivna folket borde utskickas. »Vi önskade gärna, om det för landets säkerhet kan ske, att åter bliva sekunderade med sex regementer, dessutom med 1,000 svenske och 500 finske ryttare, och att folket ej sändes oss naket på halsen, såsom hittills skett är.» Till pfalzgreven Johan Kasimir, Ochsenfurt d. 1 nov. 1631. *Registr.*

[5] »Den gamle djävulen med alla sina lärjungar, såsom äro Lothringen, Pappenheim, Fürstenberg, Gallas, Ossa — ligger nu för Nürnberg. — Jag marscherar, vill Gud, i morgon till succurs — fienden är stark, men Gud har ock förlänat oss tämmeliga medel, och förmena vi oss, med landgrevens och hertigen av Weimars folk, hava 17,000 till fot och 9,000 till häst.» — Konungen till pfalzgreven. Höchst d. 26 nov. 1631. — Snart kommo andra underrättelser. Samma dag skriver konungen till Horn: »Vi hava fått tidender, att fienden Nürnberg kvitterat och delar sig i tre delar, en däromkring, en går åt Böhmen, en annan åt Bäyern. — Vi äro därföre resolverade vår intention vid Rhen att verkställa.» *Registr.*

upphävde belägringen; och konungen fortsatte sin segerbana vid Rhen. Den förde honom i strid med spanjorerna och väckte Frankrikes fruktan.

»Vi have oförmodat råkat i vapenskifte med spanjorerna» — skriver han hem till Rikets råd. — »Då vi nyligen genom översten för vårt garde till häst hertig Berndt av Saxen-Weimar låtit besöka spanska generalen de Silva (befälhavare i Mayntz), så har denne förklarat, att han hade befallning att bispringa ärkebiskopen av Mayntz emot oss. När vi nu anställde vår marsch ifrån Frankfurt uppåt Pfalz, och bemäktigade oss Gernsheim, hava de spanske begynt förfärdiga en bro med skans på Darmstadtske sidan, den vi efter krigsbruk ej kunde gå framom. Vi have låtit tillsäga, att skansen var oss till hinders; men då de ej velat utrymma den, utan skjutit på oss, ehuru den ej kunde försvaras, så hava vi beslutat giva oss över Rhen vid Oppenheim, dem som i skansen voro att avskära. Då vi voro överkomne med några hundrade knektar, har Don Filip de Silva chargerat oss med sitt rytteri, men blev tillbakadriven, varpå de i skansen gåvo sig till oss genom accord d. 7 dec. Den 8:e hava vi därefter intagit staden Oppenheim utan motstånd och slottet med storm. — Skall nu detta vara ett fredsbrott? Eller skall man söka förlikning med Spanien för vår handels skull, och för att hava händerna fria mot Frankrike, vars konung med ett stort antal antågar och allaredan är i Metz,[1] för att göra oss traktaten med Kejsaren svår? Å andra sidan lärer ej Spanien godvilligt lämna vad det innehaver i Pfalz; och utan kurförstens av Pfalz

[1] Om orsakerna, som voro inre oroligheter, jfr *Mémoires de Richelieu*. Konungen hade i brev till Ludvig XIII underrättat honom, »om denna sin expedition i prästernas land». Sändebudet skulle grant märka, huru konungen i Frankrike det upptoge, och förklara, det Hans Maj:t gärna velat hålla fred med ligisterna, om de ej inmängt sig i Kejsarns krig, han hade ej heller annorlunda kunnat, enligt traktaten med Frankrike, restituera de förtryckta förstar och städer. Hans Maj:t förföljde ingen för religionens skull. Sändebudet skulle häftigt klaga över hertigen av Lothringen. Höchst d. 28 nov. 1631. *Registr.*

de vid deras religion och egendom. Framdeles väckte det allmän uppmärksamhet, att han lät Augsburg hylla sig utan sådana villkor. De nu mellan honom och de protestantiska ständer ingångna förbindelser, ehuru ej i allt lika, stadga likväl alla gemensamma bidrag till kriget, konungens *absoluta directorium* däri, och erkänna i mer och mindre bestämda ordalag konungen i Sverige som skyddsherre. I verket, som till namnet, var Gustav Adolf *protector* av ett tyskt-protestantiskt förbund. Vad därav kunde låta göra sig stod till framtiden; — och, skall man tro en samtida katolsk historieskrivare, har det även blivit uttalat. Under konungens vistande i Mayntz — säger Khevenhüller — kommo några *Postulata* ut, som konungen i Sverige haver gjort Kur-Bäyern och andra romersk-katolska ständer till upprättande av freden i Tyskland. De förnämsta voro: Kejsarn skulle återkalla restitutionsediktet:[1] bägge religionerna, den evangeliska och den romersk-katolska, så i städer som på landet, bliva fria och oanfäktade och intet samvetstvång finnas: Böhmen, Mähren, Schlesien, sättas i sitt gamla skick, och alla landsflyktige återkallas: pfalzgreven Fredrik restitueras och återfår den kurvärdighet, som Bäyern honom fråntagit: Augsburg återställas till sin frihet och till evangeliska religionens utövning: alla jesuiter, såsom fredsförstörare drivas ur riket: andeliga värdigheter stå öppna för båda religionerna; och konungen i Sverige, emedan han räddat riket från undergång, väljas till *romersk konung*.»[2]

Säkrare fästa vi oss vid Gustav Adolfs egna ord till Nürnbergs deputerade på samma tid: »av sina vänner ville han intet annat än deras tacksamhet, vad han av

[1] Så lyder första artikeln av detta förslag hos Richelieu, *Mém.* VII: 45, som också har det, men kortare, och utan att nämna det romerska konungavalet. Hos Khevenhüller står i denna första artikel, tydligen genom tryckfel, konungen i Sverige i stället för Kejsaren, och även den nionde artikeln synes vara orätt uppfattad.

[2] Khevenhüller, XII: 86.

fienden tagit tänkte han behålla: det protestantiska förbundet måste söndra sig från de katolska och förse sig med ett erforderligt huvud, i synnerhet för kriget: med några månaders sold kunde han ej såsom en tillupen soldat låta sig nöja; land kunde han fordra *ex jure gentium* (såsom Grotius lärer), ehuru han därav hade nog; Pommern kunde han för sjöns skulle ej lämna, och om han något restituerade, så kunde han likväl fordra de samma *jura superioritatis,* som Kejsarn förut hade haft: den gamla riksförfattningen dugde ej mer.» — Nürnbergarne försäkrade, att de ej visste något bättre och mer välsignat *subjectum* till överhuvud, än Hans Kongl. Maj:t själv.[1] — Han hade tillika fordrat svenska Rådets betänkande över grunderna för en fred. De villkor Rådet föreslår äro: religionsfrihet, inkvisitionens eviga avskaffande och de evangeliskes restitution: ersättning för Sveriges krigskostnader och pant tills betalning sker: förbund emellan de evangeliske och Sveriges konung, som bör äga *Directorium belli* i alla deras krig med Kejsaren eller andra potentater: avträdelse till Sverige av Pommern och Wismar, varemot Brandenburg kunde få Schlesien, Saxen erhålla Lausitz, och lantgreven av Hessen, Weimaranerne och flere sådana även beneficeras på Österrikes bekostnad.[2]

Avståndet och krigets oro försvårade gemenskapen med Sverige. Månader förgingo utan några underrättelser; därav oordningar och misstag. Konungen hade från Wittenberg d. 30 aug. 1631 befallt sammankallandet av ett Ständernas utskott, med vilket borde underhandlas om den så kallade boskapshjälpens fortfarande. Den 30 okt. från Würzburg hade han lovat skicka fullmakt till riksdagskallelsen. Den hördes ej av; varföre Rådet före-

[1] Breyer, *Beyträge zur Gesch. des dreyssigjähr. Kriegs.* München 1812, s. 207.

[2] *Rikets Råds betänkande om fredsvilkoren. Stockholm d. 26 mars 1632. Rådets registratur.* — Något Registratur på konungens brev av år 1632 hava vi ej i Riksarkivet funnit.

gav sig hava emottagit den, och utskrev sammankomsten till d. 1 februari 1632. Emellertid anlände efter långt dröjsmål ett sekreteraren Grubbes brev med antydan av konungens vilja, att ingen riksdag borde hållas, utan i stället ståthållarne i länen handla med allmogen om boskapsskatten. Då var Ständernas utskott redan samlat, såsom Rådet förmäler,[1] och hade de deputerade blivit emottagne med en berättelse om Kongl. Maj:ts heroiske victorier och actioner. Ständerna, som säga sig förnummit, att kriget och dess besvärligheter fört konungen långt och vida från Sveriges gränsor, tacka honom underdånigst för hans stora möda och omsorg om deras och de förtryckta evangeliskas välfärd och säkerhet, och utlova skatten ännu i två år. Längre fram begär Rådet, i brev till rikskansleren, besked om åtskillige nödige ärender, varpå de ej fått svar, i anseende till Kongl. Maj:ts dageliga besvär och stora krigsbörda: många Hans Maj:ts tjänare, kammarråd, ståthållare, assessorer i hovrätten, voro, somlige med döden avgångne, somlige gamle och sjuklige, andre oduglige: flera provinser voro utan ståthållare: Rådet ber om fullmakt att få till- och avsätta, även som att resolvera i höga kriminalsaker eller över nådeansökningar, vilket Rådet ej tilltrott sig: det fruktar oenighet med Danmark, och klagar att genom konungens förbud på annan kopparmyntning än *kreutzer*, så stor brist på kopparpenningar uppstått inom landet, att ingen kan komma ifrån den andra.[2]

Under det hertig Bernhard av Weimar, pfalzgreven Kristian av Birkenfeld och rhengreven Otto Ludvig utbredde konungens segrande vapen vid Rhen; förde dem Horn ur Franken till Neckar, fullbordade Tott Mecklenburgs erövring genom intagandet av Rostock, Wismar och Dömitz, bemäktigade sig slutligen Banér det av Pappenheim övergivna Magdeburg. — På en så lysande him-

[1] *Till Kongl. Maj:t om herredagen.* Stockh. d. 9 febr.
[2] Rådet till rikskansleren. Stockh. d. 6 maj 1632.

mel uppstego likväl redan åskmoln. Det var mest protestantiska förstar och ständer av andra och tredje ordning, som erkänt Gustav Adolf för sin beskyddare. De mäktigaste, Saxen och Brandenburg, nödtvungna bundsförvanter, mer till namnet, än i verket, höllo sig på avstånd och plägade egna rådslag. Väl hade saxiska armén utan motstånd framträngt till Prag. Kurfursten vilade sedan, till fördärv för landet och sin här.[1] Han höll i Torgau en sammankomst med Kur-Brandenburg, angående fredens återställande. Om medlen kunde de ej komma överens. Likväl yttrade Kur-Saxen, att man av Kejsaren borde fordra en revers på avsägelse av kejsarvärdigheten, om han ej inginge på billiga villkor:[2] en tanka, vilken hos Johan Georg av Saxen må anföras såsom ett tecken på ögnablickets politiska temperatur. För övrigt förklarade samme kurförste, att »hans höghet och reputation» ej tillät honom att ställa sina troppar under svenskt befäl; varemot han anmodade konungen, att för Saxens räkning upptaga de kontributioner, som de protestantiska ständer på Leipzigerkonventet hade lovat kurfursten såsom sitt huvud.[3] — Österrike — »vars bästa bundsförvant är tiden» — såsom Bernhard av Weimar varnande sade till Gustav Adolf i Mayntz — hade emellertid fått rådrum att samla sina krafter, genom stora uppoffringar, den största ett oinskränkt överlämnande av monarkiens öde i den fruktade mans händer, som Ferdinand nyss uppoffrat åt Tysklands klagan. Emot villkor,

[1] Sintemahl die Chur-Sächsische an deme, was ihnen Gott und das Glück bey Ausgang des verschienenen Jahres bescheeret, sich contentirten, liessen sich keine Sorge weiter anfechten, ruheten in den Winterquartieren und machten gut Geschirr. CHEMNITZ, I: 291. Därvid tryckte de invånarne så, att i Prag innan kort 2,000 hus stodo öde. Av omåttlighet utbröt en häftig fältsjuka i armén. *Ibid.*

[2] CHEMNITZ, I: 292.

[3] CHEMNITZ, I: 287. Konungen svarade: Es fiele den Ständen fast unmöglich, nebenst der Last, so sie itz tragen musten, noch mehr Contribution über sich zu nehmen und abzustatten. Es würde der Churfürst aus christlicher Condolentz Ihnen nicht anmuthen seyn dass Sie mit doppelten Ruthen solten geschlagen werden.

i anseende till makt och belöning, oerhörda, skapar Wallenstein åt österrikiska huset en ny här.

Konungen återgick till Franken för att understödja Horn mot Tilly, och kallade Banér samt hertig Wilhelm av Weimar till sig.[1] Han fullbordade nu Frankens erövring, försäkrade sig om Nürnberg, gick över Donau och Lech, slog Tilly där till döden, återställde den undertryckta religionsfriheten i Augsburg, som hyllade sin befriare, och intågade i München.

Om den djärva övergången över Lech (vilken konungens generaler avstyrkte),[2] säger svenska Rådet i sin berättelse till Ständerna: Tilly och Bäyernfursten hade satt sig nära staden Rain vid Lech, havandes en stor fördel, så av strandens höghet, som av en skog. Under starkt skjutande lät Hans Maj:t här slå en bro i fiendens åsyn och kommenderade några kompanier finske knektar att övergå, vilka, oaktat allt fiendens anfall och skjutande, på andra sidan uppkastade en liten skans. Strax efter har Kongl. Maj:t låtit några kompanier ryttare gå över bron, vilka med fienden skärmytslat, tills han själv med krigsfolket var överkommen. Han angrep genast fienden, som stod bakom en liten skog. Fienden blev därutur fördriven till staden, vilken den ock måste lämna och fly till Ingolstadt. Tilly vart dödeligen sårad, Altringer illa sargad. Omkring 3,000 man hava blivit slagne. — Därpå har Hans Maj:t tagit åtskilliga platser in, och med största delen av krigsmakten d. 8 april dragit till Augsburg. Fiendens soldater gåvo sig d. 10:e; varpå staden Augsburg har med Kongl. Maj:t slutat ett för fäderneslandet berömligt ackord, vars original förvaras i Riksens kansli.[3]

[1] Denne hertig, befälhavare i Thüringen, hade förut nekat att understödja Horn. Röse, I: 161.

[2] *Swedish Intelligencer*, II: 147. Horn var emot infallet i Bäyern, och hade rått konungen att gå mot Böhmen. Francheville, kap. 130.

[3] *Proposition till Ständerna med Relation om kriget d. 7 nov. 1632. Registr.* Konungens hovpredikant d:r Jakob Fabricius predikade, då evangelisk gudstjänst åter hölls i S:t Annas kyrka i Augsburg d. 14 april. Vi anföra ur denna predikan följande: Es ist nicht billich noch christlich, die falsch-gläubigen

— Augsburgiska bekännelsens återställande i den stad, som varit dess vagga, synes av Gustav Adolfs triumfer, varit honom den käraste. På allmänna tänkesättet gjorde den ett djupt intryck. — Den olycklige Fredrik av Pfalz intågade vid hans sida (den enda tillfredsställelse han njöt) i sin fiendes Maximilians av Bäyern huvudstad. Gustav Adolf i München vilje vi skildra med en bäyersk historieskrivares ord: »Ingenting kan förliknas med den stränga tukt och ordning, i vilken han höll det ej talrika manskap, som fick inkomma i staden (armén måste lägra sig utanför): oförliknelig var ock hans öppna, glada vänlighet, och det otvungna nedlåtande, som han visade i umgänge och tal med invånarne: han åhörde med vördnad i katolska kyrkorna gudstjänsten: han uppförde sig överallt, som hade han varit hemma mitt ibland de sina, hörde gärna sinnrika, om också bitande, svar, vilka han med vänligt skämt upptog, och hade sitt nöje av att till fots gå i trängseln av folk och barn, ibland vilka han vanligen utkastade penningar.»[1] Staden måste dock be-

Leute nur allein umb ihres falschen Glaubens und Lehre willen zu würgen, zu tödten, und ausszurotten. Gleich wie die Jesuitische Mordhummeln und Blutigel davon schreiben. Denn einer von Ihren fürnembsten Rädleins-führern mit Nahmen Becanus (*Tract. de Fide, Spe et Charit*, c. 15. Quæst. 4, 5 et 6) lehret unverhohlen: *Quod propter solam hæresin hæretici Reges et alii principes privandi sunt bonis, imperiis, dominiis — et quod omnes alii hæretici puniendi sunt poena capitis.* — Sehet diess seynd doss Jesuiten Becani seine Worte, damit er sich selbst als einen durstigen Bluthund der beschuldigten, aber doch nicht überwiesenen Ketzer, angiebet. Und dessen zu mehrerm Beweis, rühmet er auch die Bullam dess Bäpstlichen Bannes, so alle Jahr, auff den grünen Donnerstag in Rohm wird renovirt — dadurch alle vermeynte Ketzer vom Leben zum Tode verurtheilt werden. Ja es spricht der gemelte Becanus (Qu. 8): *Hæretici resipiscentes, tametsi recipiantur ab Ecclesia — non tamen permittantur vivere.* — Mit diesem blutdürstigen Fürgeben halten wirs im Geringsten nicht, weil es ganz unchristlich ist die Leute umb der blossen Ketzerey zu tödten. Denn wer dem rechten Glauben nicht will ungezwungen beypflichten, der mag es lassen, und den darff man nicht durch gewaltsame Mittel dazu zwingen. Sintemahl Gott *spontaneum cultum* erfordert, und ein jeglicher wird selbst dem Herren dafür Rechenschaft geben müssen, wie oder was er gegleubet habe. *Danck- und Trost-Predigt, nach glücklicher Eroberung der Statt Augspurg*, Gedruckt im Jahr 1632. — Sådana ord voro ur Gustav Adolfs hjärta.

[1] Westenrieder. *Gesch. d. dreyssigj. Kriegs. Historischer Kalender* för 1805. München, II: 208.

tala 300,000 r:dr, vilka strängt utfordrades. — I det av kriget hittills orörda Bäyern gjorde blott ännu Ingolstadt, vars belägring nära kostat konungen livet,[1] och det förbittrade landfolket motstånd. Hela det protestantiska Schwaben övergick till Gustav Adolf. Bernhard av Weimar förde hans vapen till Bodensjön och Tyrolen, och med schweitzarne (de tillåto svenska värvningar) underhandlades om förbund. Italien begynte bäva, säger Richelieu, under det Wien fruktade; de upproriske bönderna i övre Österrike hade redan anhållit om svensk hjälp.

Då uppreste sig Wallenstein, drev de först genom underhandlingar insövda saxarna utur Böhmen, och stod snart, förenad med kurfursten av Bäyern, vid Eger. Gustav Adolf, som förgäves genom en hastig marsch sökt att hindra denna förening, måste inskränka sig att betäcka Nürnberg, som hotades med Magdeburgs öde. Han hade blott adertontusen man[2] emot sextiotusen: men Nürnberg innefattade denna tid trettiotusen stridbara män, och han omgav det helt och hållet med ett befästat läger, som försvarades av trehundra kanoner. Wallenstein kom, säger en samtida berättelse, helt och hållet i åska och blixt, med det övre Pfalz i lågor omkring sig, till Nürnberg,[3] och slog sig ned även i ett befästat läger. »Det var på en höjd», heter det, »det *gamla berget* benämnd, där han till sin fördel intog ett öde slott i skogen (med ett jägarhus bredvid), vilket slott, kallat det *gamla fästet,* han lät starkt förskansa med palissader och gravar, lät även anlägga på berget några stora och fasta skansar; löpgravar och bröst-

[1] Hästen blev honom undanskjuten. Han uppreste sig och sade: »Äpplet är ännu ej moget.» Det var den 20 april 1632; samma dag dog Tilly. Konungens intåg i München skedde först d: 7 maj.

[2] In all 18,443 men, as I have seen it written out of the army. *Swedish Intelligencer,* II: 240.

[3] He come like Iupiter in the Poet — all in thunder and lightning. — All in fire and tempest, he takes and destroies the Prince Palatines Dominions and other the poor protestant townes, before him. *Swed. Intelligencer,* II: 238.

värn blevo väl med nedhuggna träd förvarade, och på batterierna blevo många fat, fyllda med sand och sten, uppställda.»[1] Här stodo, från början av juli månad, med världens blickar på sig fästade, tidens bägge störste härförare i nio veckor emot varandra. »Min armé är ny», sade Wallenstein, »skulle den övervinnas i ett fältslag, äro Tyskland och Italien i fara: jag vill visa konungen i Sverige ett nytt sätt att föra krig.»[2] Den 24 aug. sedan genom föreningen med Oxenstierna, Banér, hertigarna av Weimar och andra konungen var fyrtiosextusen man stark, stormade han Wallensteins läger i tio timmar, förgäves. Nöd och sjukdomar hade gjort ännu större nederlag än striden. Nürnbergs dödslistor för detta år upptaga tjuguniotusen offer. Konungen lämnade Oxenstierna och Kniephausen till stadens försvar, och förde d. 8 sept. därifrån en till hälften förminskad här: oförföljd av Wallenstein; som få dagar därefter antände sitt läger och gick.

I lägret vid Nürnberg, där Gustav Adolf hade den största styrka samlad under alla sina fälttåg, lossnade den stränga krigsagans band, ännu mer, än under nöden vid Werben. Man erfar det av konungens häftiga tal till det församlade befälet. »I Förstar, Herrar och Ädlingar» — utropade han — »som hjälpen att förstöra edert eget land! Mitt hjärta förbittras, ja mina inälver välva sig, då jag nu hörer klagas, att *Svenske Soldaten* räknas för oförskämdare än även fiendens. Men det är ej *svenskar, det är tyskarne själve,* som befläcka sig med dessa utsvävningar. Hade jag känt eder, I tyskar, att I bären så liten kärlek och trohet till edert eget land, jag hade ej sadlat en häst för eder skull, mycket mindre därföre vågat min krona och mitt liv.»[3] Vid Nürnberg blev Banér tidigt sårad;

[1] *Newe Kriegs Chronica* — gedruckt 1632, cit. av Schuh, *Kriegs Ereignisse um Nürnberg im Jahre 1632.* Nürnb. 1824.

[2] *Swed. Intellig.*, III, 13, 17.

[3] Vi ha följt och förkortat det utdrag av detta tal, som finnes i *Swed. Intelligencer.*

Torstensson vid anfallet på Wallensteins läger fången. En kanonkula borttog sulan av konungens stövel och en officer stupade vid hans sida. Under hertig Bernhard av Weimar blev hästen skjuten.

Både konungen och hertigen av Friedland delade efter uppbrottet från Nürnberg sina härar. Gustav Adolf lämnade Bernhard av Weimar i Franken att bevaka Mayn, men gick själv tillbaka över Donau och Lech, och bröt åter in i Bäyern, där fienden, förstärkt av kejserliga troppar från Italien, åter haft någon framgång: Wallenstein avfärdade en del bäyerskt manskap att dämpa bonduppроret i Österrike, skickade Gallas till Meissen, dit Holk med sina avgrundsskaror förutgått, och närmade sig själv till Thüringen.[1] Ostridigt låg det Gustav Adolf om hjärtat att försäkra sina fördelar i södra Tyskland, där Horn, i besittning av Strassburg, nu stod segrande vid övra Rhen; och konungen grundlade nu själv det förbund mellan protestanterna i de fyra övra kretsarna, som efter hans död verkeligen avslöts i Heilbronn.[2] Men

[1] *Swed. Intelligencer*, III: 82. Jfr KHEVENHÜLLER, XII, 175, och FRANCHEVILLE, 203. KHEVENHÜLLER säger att konungens första avsikt, då han lämnade Nürnberg, var, att locka fienden till ett anfall på staden, och själv därunder angripa dem. Efter Wallensteins uppbrott återkom han verkligen som hastigast till Nürnberg, besåg det övergivna fientliga lägret, och dömde därav att fienden ej varit så talrik, som det utgavs. Om Holks kroater i Saxen säger GUALDO (själv en Wallensteinisk officer): Ils avoient imaginé un nouveau genre de torture pour tirer jusqu'au dernier soû des malhereux Saxons. Ils depouilloient hommes et femmes sans distinction, et dans cet état ils les faisoient dechirer par des chiens affamés, qu'ils trainoient avec eux pour cet infame usage. FRANCHEVILLE, p. 192. Their villany was so great, that, after abusing the Women, in satisfying their filthy lusts, they did burn them and their families. MONRO, II: 156. — Konungens andra övergång över Lech skedde d. 1 och 2 oktober. Den 3 återtog han staden Rain, som svenske kommendanten överste Mitschefal nyss uppgivit; varföre denne ställdes för krigsrätt och halshöggs. Konungen förstärktes på denna sin marsch till Bäyern av 4 till 5,000 (för hans räkningar värvade) schweitzare (andre säga mer), vilka sedan voro ibland de till Bäyerns försvar lämnade troppar. *Swed. Intellig.*, III: 60, 64.

[2] Es stand zwar der König mit dem merehrn Theil Evangelischer Stände in particulieralliancen: Dieselbige aber vermöchten nicht den Stein zu heben, sondern es befand sich, dass allen Unheil völlig zu begegnen — eine einmüthige generalverfassung höchnöthig wäre. — Den Grundstein dazu gleichsamb zu legen resolvirte der König, einen Convent der Vier Ober-, als des Schwabi-

lika otvivelaktigt är, att hans rörelse åt söder ifrån Nürnberg även var beräknad på att draga fienden åt samma håll, och att det var för Saxens räddning, som han ville åter förlägga kriget till Bäyern.[1] Denna avsikt misslyckades. Väl skilde sig kurfursten av Bäyern nu från Wallenstein för att försvara sitt eget land; men den sistnämnda gick för Bäyerns skull ej ett steg ur sin väg. Samtida underrättelser framställa med lika mycken fullständighet som sannolikhet hans plan. Denna var beräknad på längre tid. Gustav Adolf avskar den hastigt; men på bekostnad av sitt liv.

Dessa två stora antagonister i våra dagar, konungen i Sverige och hertigen av Friedland — säger berättaren — hade nu blivit de namnkunnigaste personer i den kristna världen, och knappt fanns det någon man även av ringare villkor i hela det protestantiska partiet, som ej kände inflytelsen av den svenske konungens företaganden på sig själv, sin verksamhet och sin lycka. — Ännu voro svenska vapnen överlägsna. Horn var segrande i Trier och Elsass, och hade därifrån skrämt Ossa och Montecuculi. Arnheim (med saxarna) och Duwall (som konungen hade skickat honom till förstärkning) hade nästan övervunnit allt motstånd i Schlesien. Där var litet att göra i Bäyern, tills Montecuculi just nu hade brutit därin. Hertig Julius av Würtemberg och sir Patrick Ruthven hade ännu överhand i Schwaben. Svenska garnisonerna i Pommern och Mecklenburg hade ingen fiende. Spanjorerne och lothringarne voro vid denna tid drivne ur Tyskland. Av

schen, Fränkischen und beyder Rheinischen Creisse nach Ulm zusammenzubetagen. CHEMNITZ, I: 435.

[1] *Theatrum Europaeum* som anför denna tidens båda meningar och berättelser säger, att konungens avsikt var: »durch Einnehmung der vesten Oerter des Bayerlandes, des Feindes Macht nach sich zu ziehen, des Donaustroms sich zu versichern, und so fort *sedem belli* in die Oestreichische Erblande zu transferiren. II: 756. »Det är lätt att inse, det konungen ville rädda Saxen genom en diversion i Bäyern. — Men den var beräknad mot en vanlig general, och Wallenstein visade här, att han ej hörde till denna klass.» BÜLOW, *Gustav Adolfs fälttåg i Tyskland.*

alla kejserliga generaler var Pappenheim den enda, som ännu förde ett strövande krig i nedre Saxen; hovet i Wien hade befallt honom förena sig med Wallenstein. Sådan var de svenska arméernas belägenhet, när konungen och Wallenstein bröto upp från Nürnberg. — Onsdagen, d. 12 september, gick den sistnämnde över Rednitz med sin här. Soldaterna satte eld på sina hyttor och landet runt omkring; ty Wallenstein går nästan alltid i eld och lågor. — Medan de kejserlige marscherade, stod det i Nürnberg lämnade svenska manskapet, i och bredevid staden, under vapen, och växlade några kulor med eftertropparna. Av brist på hästar hade fienden måst lämna stora förråder i lägret, där överlevorna komma nürnbergarne till godo. Litet bortom staden delte sig den kejserliga armén, såsom förr är nämnt. Hertigarne av Friedland och Bäyern marscherade vidare, med floden Rednitz till vänster. Dragonerna gingo förut, kroaterna voro alltid de sista i kvarteren.[1] Efter delningen (och med förlusten i Nürnberg) översteg hela styrkan ej tio- eller högst femton-

[1] Ces dragons ou mousquetaires à cheval etoient tous gens choisis — Leur fonction étoit de soutenir la cavallerie, et, quand occasion s'en presentoit ils mettoient pied à terre et faisoient feu sur l'ennemi. — Ils servoient d'escorte aux convois, formoient une embuscade à la hâte etc.: Ces dragons etoient armés de mousquets ordinaires, dont la mêche etoit tournée sur un petit bois qu'ils fichoit à la tétière de leurs chevaux. Leur épée etoit courte et à l'arçon de la selle pendoit une petite hache qui servoit à couper le bois. Ces troupes sont de nouvelle creation — L'autres prétendent, que celui, qui forma les premiers dragons fut le Comte Ernest (de Mansfeld) mis au ban de l'empire: obligé de vivre comme un homme, qui n'a ni feu ni lieu, errant de coté et d'autre avec sa petite armée, il avoit mis, dit on, son infanterie à cheval pour courir plus vite. GUALDO hos FRANCHEVILLE, 164. Gustav Adolf införde först dragoner i svenska armén. De sägas ha skjutit bättre än de kejserliga, och hade troligen redan avlagt luntlåsen. Kroaterna svarade mot senare tiders husarer. — Les Croates faisoient merveille dans la petite guerre. Walstein s'en servoit à toute heure pour allarmer le camp du Roi et harasser sa cavallerie. Gustave ne trouva qu'un moyen de s'en débarrasser, ce fut de renforçer les gardes avancées et d'y envoyer de bons piquets de cavallerie entremélés de dragons et de mousquetaires. Ceux-ci avoient ordre de se tenir cachés et d'attendre les Croates jusqu'à la porté de leurs mousquets, qui, tirant plus loin, que les carabines perçoient ces coureurs, l'egèrement vetûs sans qu'ils pussent se defendre: en même tems la cavallerie qui s'etoit ouverte pour donner passage au feu de la mousquetterie, devoit les envelopper. l. c. 163. Det var samma manöver konungen brukade mot kroaterna vid Leipzig.

tusen man till fot och nio- eller tiotusen till häst; åtminstone så vitt konungen kunnigt var. — I Forchheim finner man, att Wallenstein stannat tio till fjorton dagar. Här får han först underrättelse, att konungen i Sverige gått med hälften av sin styrka mot Bäyern, och lämnat hertig Bernhard med den andra hälften omkring Maynströmmen. Nu går kurfursten av Bäyern hem, anhållande att Altringer med sitt regemente och Colloredo måtte få följa för att ordna landvärnet i Bäyern; vilket Wallenstein biföll. Han ledsagade kurfursten till Bamberg. Ehuru hemliga fiender, höllo de god min vid sitt avsked; dock märktes att Wallenstein ej var så mjuk som den gamle kurfursten. Wallensteins uppehåll i Bamberg gjorde, att man misstänkte ett tillämnat anfall på Schweinfurt, där svenske översten Karl Hård var kommendant. Denne förstärkte sig: hertig Bernhard av Weimar skyndade till stadens försvar.[1] Wallenstein vänder sig därför mot Baireut, Kulmbach och Koburg, intager den första och sistnämnda av dessa städer, men blir vid en försökt storm på slottet i Koburg tillbakaslagen av svenska kommendanten Dubatell.[2] Hertig Bernhard var vid denna tid kommen från Schweinfurt till Königshofen, och gick därifrån till Hildburgshausen, på själva kanten av Thüringerskogen. Wallenstein hade för avsikt, att här framtränga till Thüringen, varest Pappenheim skulle hava mött. Då hade alla passen över Thüringerskogen blivit tillslutna för konungen: Wallenstein och Pappenheim hade återtagit Erfurt, bemäktigat sig Thüringen, översvämmat hertigarnas av Weimar land, tagit vinterkvarter i Kur-Saxen, och nästa vår infallit i Lausitz och Schlesien. Wallenstein skulle hava

[1] Konungen hade uppdragit åt hertig Bernhard av Weimar att försvara Schweinfurt och passen vid Thüringerskogen. »Da wir wegen Schweinfurt und der Pässe besorgt sind, so bitten wir Ew. Liebden ein wachsames Auge darauf zu richten», skriver konungen till hertig Bernhard. Dunkelsbühl d. 21 sept. 1632. Rösᴇ, I: 172.

[2] Namnet skrives även T a u p a d e l l och T u p a d e l.

gjort sig till herre över Elben, avskurit konungen i Sverige återtåget, ännu en gång bemäktigat sig sitt hertigdöme Mecklenburg, och snart åter stått vid Östersjön. — Den förra delen av denna Wallensteins plan, nämligen intagandet av Thüringen och Weimar, hindrades därigenom, att hertig Bernhard, ehuru ej med tillräcklig styrka att möta i öppna fältet, likväl försvarade passen; varigenom han gjorde konungen en stor tjänst. Ej heller vågade nu Pappenheim söka förening med den kejserliga överfältherren, förr än han fick veta, att denne på en annan sida genom Voigtland var fallen in i Meissen. Ty dit gick nu Wallenstein i Holks och Gallas' spår med svärd och brand[1] (kriget — säger berättelsen — tycktes här föras ej av fiender utan av furier), för att ännu på denna väg söka utföra sin huvudplan.[2] Kurfursten av Saxen i sin nöd anropade för andra gången Gustav Adolf om räddning.

Konungen, för vilken Montecuculi i Bäyern dragit

[1] Darauf ist der Jammer in Sachsen allererst recht angegangen. *Theatrum Europaeum*, II: 743. Man jämföre GUALDOS förr anförda berättelse om Holks framfarande i Saxen, och vad i *Theatrum Europaeum* berättas om Gallas. Av Wallensteins brev till Gallas: »Bitt, der Herr halte scharfe Justiz und sehe, dass das Geringste den Bauern und Landleuten nicht genommen wird m. m.» (*Wallenstein* von FÖRSTER. Potsdam 1834, s. 195), tager hr FÖRSTER sig anledning, att beskylla äldre historieskrivare, som talat om Wallensteins grymma krigssätt (även hans soldater kallade honom: T y r a n n e n), för »s a m v e t s l ö s o r e d l i g h e t». Om man också ej här skiljer emellan vad Wallenstein v i l l e och vad han möjligen i c k e k u n d e hindra; så återstår likväl alltid att betänka, att man har att göra med en man, vars orubbliga grundsats det var, a t t a l d r i g s k r i f t e l i g e n k o m p r o m e t t e r a s i g. Också har hr FÖRSTER, med alla sina förtjänster om Wallensteins historia, dock i vår tanka alltid det felet, att hava bedömt honom för mycket efter bokstaven.

[2] Hela denna berättelse är ett utdrag ur *The Swedish Intelligencer*, III: 76—91; vilken samling är genast uppkommen av de i svenska armén tjänande engelske och skotske officerares brev och relationer. För oss ligger den 4:e upplagan, London 1634. — Vi tillägga följande ur *Theatrum Europaeum*, II: 740. Es hatte damals das Ansehen, als wann dess Hertzogen von Friedland Vorhaben wol von statten gehen würde, welches war das Churfürstenthum Sachsen — in kurtzem unter seine Gewalt zu bringen unnd hernacher durch Mark-Brandenburg seine verlorne Länder Mecklenburg, Stargard und Rostock wieder zu suchen — sonderlich weil damals die Sächsiche Armée ein geraumen Weg von da in Schlesien sich befunden, unnd in so schneller Eyl nicht zurück commandirt werden mögen.

sig tillbaka ända till Regensburg, var i begrepp att förfölja honom och inträngа i Österrike. Han sysselsatte sig i Neuburg att utför Donau sända åtskilliga förråder, och gjorde sig färdig att belägra Ingolstadt, vars av pesten försvagade garnison ej troddes kunna göra långt motstånd, då en kurir från Oxenstierna d. 8 oktober medförde underrättelsen, att Wallenstein den 5:e vänt sig genom Voigtland mot Saxen. — Konungen fattade i ögonblicket sitt beslut. Han anförtrodde åt pfalzgreven Kristian av Birckenfeldt att med de nyvärvade schweitzarna och andra troppar, sörja för Bäyerns försvar. Tre brigader infanteri befallte han, att med drottningen (som på detta tåg varit honom följaktig) gå till Schweinfurt och Thüringerskogen. Själv tog han med kavalleriet vägen över Nürnberg, vars område han rensade från fiender. Han förenade sig där med Kniephausen, som beordrades att taga samma riktning, under det konungen endast med sin livvakt (trehundrade smålandsdragoner under överste Fredrik Stenbock) från Nürnberg skyndade att upphinna hertig Bernhard av Weimar, vilken han träffade i Schleusingen d. 21 oktober. De följdes genom Thüringerskogen till Arnstadt, där konungen dröjde i sex dagar för att invänta sina troppar, vilka den 27 oktober dit anlände.[1] Mötet med Bernhard av Weimar var kallt. Hertigen hade önskat att ensam skörda äran av Saxens räddning och inväntade, bunden av konungens uttryckliga befallning, missnöjd hans ankomst. På slagfältet vid Lützen glömde Bernhard av Weimar detta orättvisa missnöje.[2] Vid Arn-

[1] *Swedish Intelligencer*, III: 64—71.

[2] Att den hjältemodige, men alltför häftige, Bernhard av Weimar kunde känna detta missnöje och yttra i brev till sin bror Wilhelm: »Es hat fast das Ansehen, als ob sich etwa eine Eifersucht ereignen, und der König die Verrichtung dieses Werkes mir nicht anvertrauen, oder mich nicht fähig genug dazu halten wolle» — är förlåtligt; men att en historieskrivare, som hr Rosé, här insinuerar avund och på följande sätt motiverar Gustav Adolfs uppförande: »Er beschliesst die Ausführung des Unternehmens für sich, um den Ruhm allein einzuärndten und den Kurfürsten von Sachsen sich, nicht aber dem

stadt skildes Gustav Adolf från Axel Oxenstierna, som följt honom från Nürnberg, och nu vände sig mot Frankfurt am Mayn, för att därifrån med oinskränkt fullmakt, såsom konungens legat, begiva sig till övra Tyskland. Armén gick till Erfurt, och mönstrades på en skön slätt ej långt från staden. Den fick en ny indelning. Flere regementer sammanslogos, de skotska och engelska, nu allt för mycket försvagade, upplöstes. Man räknade inalles tolvtusen man till fot och sextusenfemhundrade till häst: det var konungens hela styrka i slaget vid Lützen.[1] I Erfurt, dit konungen kom aftonen d. 28 oktober, besökte han först sin ståthållare hertig Wilhelm av Weimar, som låg sjuk. På torget var honom drottningen till mötes. Han intog i sällskap med henne och hertig Ernst av Saxen-Weimar en hastig aftonmåltid, och tillbragte natten i sina egna rum med att läsa brev, giva ordres och avfärda kurirer. Tidigt om morgonen var han uppe, tog ett ömt farväl (det sista) av sin gemål,[2] förmanade Erfurts borgare till trohet emot henne, om efter Guds behag honom något mänskligt hända skulle, steg till häst och följde sin här.

Wallenstein hade emellertid intagit Leipzig, gjort en rörelse mot Torgau, men sluteligen förenat sig med Pappenheim vid Merseburg, samma dag, som konungen kom till Erfurt. — Svenskarne hade liksom flugit och gjort

---

Helden von Weimar, zu verbinden» — (och detta om tåget till Saxen, där allt för Gustav Adolf stod på spel, och där han, även efter föreningen med hertig Bernhard, knappt hade 20,000 man vid Lützen!) — det är föga förlåtligt, även om man är weimaransk historieskrivare. Jfr Röse, *Herzog Bernhard der grosse von Sachsen-Weimar*, I: 174, 176.

[1] And this was the Kings whole strength (and after the largest reckoning too) in the day of the great Battell of Lutzen. *Swed. Intellig.*, III: 69. Jfr 71. *Theatrum Europaeum* uppgiver konungens styrka till 20,000 man, tilläggande, att det var hans äldsta och bästa folk. Likaså Khevenhüller, XII: 182. Förgätande detta, talar han i beskrivningen av själva slaget, om 25,000 man; ehuru konungen sedan mönstringen i Erfurt ej hade fått någon förstärkning, utan tvärtom lämnat garnisoner i Naumburg och Weissenfels.

[2] Enligt en av Philippi (*Der Tod Gust. Adolfs*, Leipzig 1832) åberopad underrättelse, har drottningen kommit efter konungen till Naumburg, och där först skilts vid honom om morgonen d. 5 november.

sig av den sålunda lämnade öppningen för att framtränga till Dresden, då han med samlad styrka ville falla honom i ryggen.[1] Han hade givit Gallas befallning att rycka mot sig från böhmiska gränsen. Denne hann ej fram till slaget vid Lützen.[2]

Gustav Adolfs sista dagar äro oss för viktiga, att vi ej om dem skulle vara utförligare. — Konungen hade torsdagen d. 1 nov. g. st. kommit till Naumburg och dröjde där till följande måndagen, tillbringande endast nätterna i staden, dagarna i sitt läger, från vilket han likväl slutligen för köldens skull måste förlägga infanteriet i staden. Söndagen kom en saxisk bonde till konungen och lämnade i hans händer ett brev från kejserliga generalen grev Colloredo till chefen för dennes regemente i Querfurt, med underrättelse om Wallensteins marsch till Lützen och Pappenheims till Halle. Vid ett i anledning därav hållet krigsråd med hertig Bernhard av Weimar och general Kniephausen segrade den senares mening, att man ej borde våga batalj, över den förras. Då konungen ryckte upp från Naumburg, var därföre hans första mening att gå kurfursten av Saxen och hertig Georg av Lüneburg till mötes. Han hade räknat på förening med bägge. Hertig Georg, med de under hans befäl i Neder-Saxen stående troppar, hade tidigt fått befallning därom. Denne hertig, som nyss låtit försäkra konungen, »att han ingen högre ära i världen begärde än att för honom och det allmänna bästa utgjuta sitt blod»,[3] gick i stället sina egna

[1] *Swed. Intelligencer*, III: 113. (Den åberopade spanska relationen trycktes i Lissabon 1633.) Jfr KHEVENHÜLLER, XII: 187.

[2] FÖRSTER, *Wallensteins Briefe*, II: 278. GUALDO anför honom orätt såsom närvarande. Samma misstag begår KHEVENHÜLLER med Horn, vars bedrifter i Elsass på samma tid han likväl själv berättar.

[3] Ih. Königl. Maj. — werden sicherlich undt gewiss dahin halten dass Seine Fürstliche Gnaden begierig sey, Ihr Bludt für I. Maj. undt das gemeine Wesen zu versprützen, gestalt Sie den keine grössere Ehr in dieser Welt begehren, alss solches in offerirenden Occasionen an den Tagk zu geben und realiter sowohll auch corporaliter zu demonstriren. Herzog Georgs Relation an den König. Braunschweig d. 2 okt. 1632. Se v. D. DECKEN, *Herzog Georg*

vägar och syntes, lika litet som kurfursten, i slaget vid Lützen.[1]

Det var klockan 4 om morgonen d. 5 nov. som konungen bröt upp från Naumburg. På halva vägen till Pegau, omkring kl. 10 f. m., bekräftades underrättelserna om Pappenheims bortgång, med tillägg att Wallensteins troppar lågo, oberedde på anfall, i byarna kring Lützen. Konungen utropade: »Nu tror jag sannerligen, att Gud givit fienderna i min hand»; och beslöt då att angripa Wallenstein. Han lät besätta Weissenfels, som de kejserlige lämnat. Grev Rudolf Colloredo, som var skickad att draga till sig de sista hundrade man, som

v. Braunsch. u Lüneb., Th. II, Urk. 100. Hertigen, i stället för att gå till konungen, gick att förena sig med saxarna, och stod nu med sin kår vid Torgau, där tusen man saxiskt kavalleri stött till honom, l. c. II: 103. Andre uppgiva saxarnes antal betydligt högre och hela styrkan till 8,000 man och därutöver. Men visst är att saxiska huvudstyrkan ännu av Arnheim kvarhölls i Schlesien, oaktat alla kurförstens påminnelser. Arnheim kom med ett par tusen man d. 28 okt. till Dresden, besiktigade därpå den svenska kåren under hertig Georg av Lüneburg vid Torgau, återkom därifrån d. 31 okt., och begav sig till Schlesien tillbaka. CHEMNITZ, I: 457. Arnheim stod således på denna tid varken med 10,000 man ej heller med saxiska huvudarmén vid Dresden, såsom hertig Georgs nyss citerade historieskrivare säger: II: 106, 109.

[1] Gustav Adolf skall ha beklagat sig, natten före slaget, över hertig Georgs av Lüneburg opålitlighet. Bataljen beslöt han, utan att invänta verkan av sina sista ordres. Konungens sista brev till kurfursten av Saxen i Torgau, avsändes från Naumburg d. 4 nov.; han bad honom genast marschera på Eilenburg, underrättade, att han själv gick till Pegau och utsatte Grimma till mötesplats. *Swed. Intellig.*, III: 121. Detta brev åberopas i hertig Bernhards Memorial till kurfursten efter slaget vid Lützen, d. 11 nov. 1632, där han ytterligare yrkar föreningen. Det heter i andra punkten: »Weil Gott Ihro Fürstl. Gnaden in diesem beygestanden, und der Feind also in Schrecken sich retirirt, alss befinden Ihro Fürst. Gnad. hochnöthigst, auch Ihro Königl. Maj. selbsten Meinunge nach, im massen das letzte abgegangne Schreiben, auswerden wird dass Ihro Churf. Durchl. zu Sachsen Sich möchten darhin resolviren, darumb denn Ihro Fürstl. Gnaden, als einer in Diensten von Ihro Königl. Maj. zu Schweden, wollen gebethen haben, dass Ihro Churf. Durchl. ihren Leuten die Ordre ertheilen möchten sich mit der Königl. Armée zu conjungiren, zu dem Behuef denn Ihro Fürstl. Gnaden Hertzogk Berndt den 9 auf Peja (Pegau) und den 10 auf Grimma marchiren wolten.» I tredje punkten beder hertig Bernhard kurfursten (också, säges det, enligt konungens i livstiden yttrade avsikt) att lämna Arnheim och hans armé kvar i Schlesien. GLAFEY, *De Gladio quo cum Gustavus Adolphus — — in proelio Luzenensi occubuit.* Lipsiæ 1749. Härigenom vederlägges hr RÖSES påstående, I: 176 att hertig Bernhard aldrig efter oenigheten med Gustav Adolf i Arnstadt kallat sig svensk general. Likväl citerar hr RÖSE själv detta memorial. (I: 368, n. 66.)

där dröjt, såg ifrån det höga slottet i Weissenfels konungen rycka fram på vägen mot Lützen, och var den förste, som därom underrättade Wallenstein. Denne skrev genast till Pappenheim att ofördröjeligen återvända, fienden vore i antågande och redan vid passet. Brevet finnes, dränkt i Pappenheims blod, uti Wienska Arkivet.[1] Han bar det på sig i slaktningen. Det nämnda passet är vid Rippach, en by, vid en bäck av samma namn, som flyter genom sanka ängar mellan höjder, från vilka den vidsträckta slätten kring Lützen och Leipzig utbreder sig. Då konungen, sedan han vid passet tillbakakastat Isolanis kroater, nedsteg på slätten, var natten redan inbruten. Han tillbragte den i sin vagn, med Kniephausen och Bernhard av Weimar: armén på öppna fältet. I kejserliga lägret var stor oro. Tre kanonskott sammankallade regementerna. Ordres utfärdades i alla riktningar, att skynda till lägret. Regementerna uppställdes i slaktordning, allt som de ankommo. Kejserliga dragoner och pioniärer arbetade hela natten att fördjupa dikena på båda sidor om landsvägen från Leipzig till Lützen, så att de kunde tjäna till bröstvärn för musketerare. — Wallenstein hade sin ställning norr om denna väg, som betäckte hans front. Han stödde sin högra flygel på staden Lützen och de väderkvarnar, som ligga framför den: i trädgårdarna emellan dem och staden logerades musketerare. Den vänstra flygeln sträckte sig ut i fria fältet (här skulle Pappenheim inrycka) och hade på föga avstånd ifrån sig den så kallade *flottgraven,* en kanal, som förbinder Saale och Elster och i nordvästlig riktning genomskär fältet. Fyra stora infanteribataljoner, vardera av flera regementer, intogo mitten av kejserliga härens, där Wallenstein själv befann sig. Ofantliga fyrkanter, tio man högt, med smärre dylika fyrkanter vid hörnen, liknade de fästningar med utspringande bastioner. Framför sig vid landsvägen hade de detta

[1] Förster, *Wallensteins Briefe,* II: 273.

batteri av sju kanoner, som skulle bliva föremål för en så mördande strid. Det övriga artilleriet beströk från väderkvarnarna i sned riktning fronten. Till vänster från de nämnda infanterimassorna såg man i stora kolonner Piccolominis kyrassiärer, mot vilka svenskarnas anfall bröt sig, och konungen förlorade sitt liv: till höger likaledes djupa kavallerikolonner och därefter åter infanteri; ytterst på båda flyglarna kroater. För att komma mitt för fienden hade svenskarne på sin sida måst övergå den förr omtalda graven, och deras högra flygel sträckte sig, vid första uppställningen, ett stycke utom den.

Wallensteins styrka angives högst olika. Fångar från svenska armén, vilka han hade låtit examinera genom Pappenheim i Weissenfels, hörde den uppgivas till femtiotusen man.[1] Fångarne märkte själve överdriften av detta föregivande. För övrigt kan det giva ett begrepp om en wallensteinisk här, att i denna funnos ej mindre än tiotusen kvinnfolk, trosspojkar och barn. I sin berättelse till Kejsarn efter slaget räknar Wallenstein själv sin egen styrka vid Lützen endast till tolvtusen man; en ännu mindre sannolik uppgift, vilken dock katolske författare antagit. Till trettiotusen dömde Gustav Adolf sin fiende på fältet, efter ögonmåttet och utsträckningen av dess front.[2] Enligt de lägsta för övrigt gjorda uppgifter, antager den senaste militäriske författaren över detta slag Wallenstein att ha varit minst tjugutusen man stark, även sedan han skickat bort omkring tiotusen med Pappenheim.[3]

Svenskarne för att komma mitt emot fienden måste på sin sida övergå den förr omtalda graven: en del av deras högra flygel passerade den ej förrän vid första anfallet. Uppställningen var såsom vid Leipzig: hela

[1] *Swed. Intellig.*, III: 119.
[2] *Ibid.* 133.
[3] v. WINCKE, *Die Schlacht bey Lützen*, Berlin 1832.

haft svårt att fördraga harnesk, och satte i allmänhet ej värde på den hittills brukeliga tunga beväpningen, vilken han även till en stor del avskaffat i sin här. »Gud är mitt harnesk», sade han, då man denna morgon bragte honom hans rustning. Han satte sig till häst, utan att hava förtärt någonting. Klädd i kyllertröja och överrock, såsom vanligt, red han igenom lederna, och tilltalade sitt folk med ord, som kommit till oss.[1] Till sina svenskar och finnar sade han: »Käre Vänner och Landsmän! I dag är tiden kommen, att visa vad I lärt i så mången drabbning. Där haven I fienden, ej på ett högt berg och bakom starka förskansningar, utan på fältet. Huru denne fiende hittills skytt öppna fältet, veten I; och att han nu låter det komma till fältslag sker icke frivilligt, och av hopp om seger, utan emedan han ej längre kunnat undvika edra vapen. Därföre gören Eder färdige, håller Eder väl såsom tappre soldater anstår, står faste vid varandra, och fäkter ridderligen för Eder Gud, för Edert fädernesland och Eder Konung. Jag vill då belöna Eder alla, att I skolen hava orsak till att tacka mig därför; men om I icke fäkten, så skall intet ben av Eder komma till Sverige. Gud bevare Eder alla!»[2] Tyskarna tilltalade han sålunda: »Eder, mine redelige bröder och kamrater, beder och förmanar jag vid Eders kristeliga samvete, och Eder egen ära, gören nu Eder skyldighet, såsom I ofta med mig gjort den förr, och i synnerhet för ett år sedan, ej långt ifrån denna plats. Då slogen I den gamle Tilly och hans här, och hoppas jag, att denne fienden ej skall slippa för bättre köp. Gån friskt på! I skolen ej blott strida under mig, utan med mig och jämte mig. Själv skall jag före-

nicht du Häuflein klein» (se Svenska psalmboken n. 378); vilken han själv skall författat. WOLIMHAUS (*Lutherische Kirche*) berättar, att konungens hovpredikant Fabricius hört den av hans egen mun. Andre tillskriva den Johan Altenburg, en präst i Thüringen.

[1] Vi följa CHEMNITZ med förkortningar av hans vidlyftiga stil och några avvikelser enligt andra källor.

[2] Slutet enligt hovtrumpetaren Jöns Månsson.

dem posterade musketerarne. Några säga, att då fotfolket här ej framgått nog hastigt, konungen, med förebråelser, själv tagit piken i hand och gjort sig färdig att gå främst i stormen mot gravarna, men av soldaternas rop och böner låtit förmå sig att därifrån avstå, varefter han åter bestigit sin häst och satt sig i spetsen för rytteriet.[1] Anfallet skedde med sådan häftighet, att de tre svenska infanteribrigaderna av centern under grev Nils Brahes befäl, trängde över vägen, intogo det fientliga batteriet på andra sidan, kastade två av fiendens ofantliga fyrkanter tillbaka, och höllo på att överväldiga den tredje, då de av fiendens reserve och kavalleri med övermakt angripna måste vika, förlorade åter batteriet och blevo tillbakadrivna över landsvägen. Svenska kavalleriet, som vid första anfallet till en del hade studsat vid gravarna, kom senare över; konungen var ibland de främsta. Underrättelsen om batteriets första erövring hade nått honom; han tog av sig hatten och tackade Gud. Mitt emot stodo kroaterna och de kejserliga kyrassiererna, de senare från huvud till fot i dunkla rustningar. Han pekade på dessa och sade till finske översten Stålhandske: »Grip an de där svarta bussarna: de komma att göra oss ont!»[2] Just nu får han veta att infanteriet viker. Han sätter sig själv i spetsen för Smålands kavalleri,[3] för att skynda till hjälp: allt för häftigt; ty han skiljer sig från truppen, och råkar, då dimman med detsamma åter utbreder sig, själv in på de fientliga kyrassiärerna. Hans häst får ett pistolskott genom halsen: ett annat krossar hans vänstra armpipa. Nu beder han hertigen av Lauenburg föra sig ur striden; men erhåller

[1] HARTE, *History of the life of Gust. Ad.*, II: 329. GUALDO (FRANCHEVILLE) 218.

[2] Thus much did Stolhanshe himself oftentimes, and at table, relate unto divers gentlemen of our nation. *Swed. Intellig.*, III: 134.

[3] »Emedan översten för regementet (Fredrik Stenbock) var skuten i foten, träffade Hans Maj:t personligen med regementet», trompetaren JÖNS MÅNSSONS *Berättelse*, l. c.

med detsamma ett nytt skott genom ryggen och faller av hästen, som släpar honom ett stycke i stigböglarna. Detta skott såg kammarherren Truchsess riktas mot konungen av en kejserlig officerare,[1] vilken själv därefter blev dödad av Luchau, hertigens av Lauenburg stallmästare.[2] Hertigen flydde. Av konungens bägge ridknektar låg den ene död, den andra sårad.[3] Av alla hans följeslagare var en tysk page, Leubelfing, ensam hos honom kvar. Denne adertonårige yngling, som några dagar efter slaget dog av sina sår, har i sina sista stunder gjort en berättelse, som uppskrevs och blivit bibehållen, av innehåll: att då konungen fallit av hästen, ynglingen stigit av och erbudit honom sin häst: att konungen sträckt bägge händerna emot honom, men att han ej förmått ensam upplyfta honom från marken: att fientliga kyras-

[1] Richelieu, VII: 260. Khevenhüller säger att detta skott träffade i huvudet: »Die Relation, so der Kayserl Majestät dieses Todes halber in hoc passu überschickt worden, meldet: Wie der König seinen fliehenden Völkern habe zu Hülffe kommen wollen, habe ein Kayserl. Corporal einen Musqvetierer bey der Hand genommen, mit Vermelden, weil er gesehen dass iederman vor dem Könige gewichen und ihm Platz gemacht: auf diesen schiesse, dann dieser ist etwas Vornehmes; darauff er angeschlagen, losgebrennt, und dem Könige zum ersten den Arm durchschossen, darauf ein Kayserl. Squadron Reuter angesetzt, darunter einer in einer plancken Rüstung, so der Obriste Lieutenant vom Florentinischen Regiment von Valckenberg soll gewesen seyn, den König durch den Kopff geschossen; dass er von dem Ross auf die Erde gefallen und auzgezogen worden.» Khevenhüller, XII: 192.

[2] *Swed. Intellig.*, III: 137. Falkenberg, Lieutnant colonel d'un regiment de cavallerie impériale — poussant à toute bride droit au Roi, sans que personne crut qu'ils fut des ennemis, lui tira de dix pas un coup de pistolet qui lui donna au milieu du dos et qui le fit tomber à terre; à l'instant l'écuyer du duc François courant après le cavalier lui donna un coup d'epée. Richelieu, VII, 260. Att denne hertigens stallmästare, som omöjligt har kunnat söka hämnas konungens fall, om hans egen herre varit mördaren, hetat Luchau såsom i *Swedish Intellig.* uppgives, bekräftas av ett enskilt brev från Frans av Lauenburg till Wallenstein ett par veckor efter bataljen (Förster, II: 357). Han återsänder en Wallensteins fångne tjänare med anhållan, att hans stallmästare Luchaus fångne far även måtte lösgivas, och försäkrar Wallenstein om sin beredvillighet, att även i annat vara honom till tjänst. Så skriver ej den, som hade kunnat göra sig förtjänsten av Gustav Adolfs död.

[3] Av de med konungen utridne livknektar het den ene Anders Jönsson (trompetaren Jöns Månssons *Berättelse*): att den överlevande het Jakob Ericsson blir tydligt av det följande.

var första olycksbudet för hans här. Ett sorl, att konungen var sårad och fången, brusade genom lederna. De störtade sig med sådant raseri mot fienden, att ej blott batteriet blev andra gången taget, utan hela kejserliga kavalleriet på denna flygel tillbakakastat. Förvirringen blev förskräcklig bland den vidlyftiga trossen;[1] flere krutvagnar sprungo i luften. Stora hopar ryttare flydde, och en mängd kvinnfolk, som bemäktigat sig trosshästarna, följde dem. Fångar i fientliga lägret hörde flyktingarna ropa: »Vi känna konungen i Sverige (hans död var dem obekant): han är värst mot slutet av dagen.» På samma tid hade den vänstra flygeln av svenska hären, som emot det talrikaste fientliga artilleriet vid väderkvarnarna, med svårighet hållit stånd, även på denna sida drivit fienden tillbaka och vänt emot honom hans egna kanoner. — Då inträffade Pappenheim på slaktfältet.[2] Hans första fråga var: varest konungen kommenderade? En hjältemodig, fast grym försvarare av sin tro, var han den fiende, som Gustav Adolf mest hade värderat. Han kastade sig nu mitt i svenskarnas högra flygel, brinnande av begär att personligt kämpa med en motståndare, som ej mera fanns bland de levande. Han träffades av tvenne kulor, och dog av sina sår (det säges att han blivit skjuten av överste Stålhandske, som nyss ur fiendens händer erövrat konungens lik); men hans ankomst förnyade striden med fördubblad häftighet. Wallensteins både rytteri och fotfolk samlade sig åter, och Bernhard av Weimar förvånades över den mängd av nya troppar han fann för sig.[3] Det nu skeende hår-

[1] På Wallensteins egenhändigt tecknade plan för sin slaktordning vid Lützen (meddelad av FÖRSTER), utmärker han trossen med orden: C a n a l l y, B a g a g y.

[2] Residenten Hallenii brev till regeringen. Stralsund d. 20 nov. 1632.

[3] Bien étonné d'où lui venoit tant de nouvelles troupes sur les bras. RICHELIEU, l. c. — The Count of Pappenheim with his Horse and Dragooners arrived; whom some will needs have, to have been in person at the beginning at the Battell. — He being shot — the Walsteiners, whom Pappenheims comming had set on, fell to it closely; Piccolomini advanced, and Tersica, with

daste anfallet emottogs av svenskarna med stor tapperhet; och aldrig — säger en samtida berättelse — blev slaktning bättre fäktad, av manskap som så länge stått i elden. Av de svenska infanteribrigaderna ledo de tvenne mellersta, under greve Nils Brahe och överste Winkel, mest. De kejserliga störtade emot dem i bataljoner av två till tretusen man, och återtogo ännu en gång batteriet vid landsvägen. Grev Nils Brahe blev skjuten ovan knäet, varav han dog.[1] Överste Winkel sårades i handen och armen; hans överstelöjtnant Caspar Wolf stupade. Flera fanor, med själva det kungliga standaret, gingo förlorade. Men om dessa brigader, som voro blomman av hären, gamla soldater för det mesta, som tjänat i många konungens fälttåg, måste även fienden erkänna, att deras döda kroppar betäckte samma grund, som de i livstiden försvarat.[2] Nederlaget ibland dem var så stort, att av sex man fem voro döde eller sårade.[3] Den tredje svenska brigaden, under överste Karl Hård, som var närmast kavalleriet, led mindre, dock återstod, efter slaget, av den föga mer än fyrahundra man. — Under hela denna tid höll general Kniephausen sina bri-

---

their cavallery, and the foot-regiments seconded them with extremitie of resolution. And now began the sorest, the longest and the obstinatest conflict, that had been since the King was killed. *Swed. Intellig.*, III: 143. Enligt hertig Bernhards egen uppgift inträffade Pappenheim först omkring kl. 2 e. m. Han medförde 8 kavalleriregementen. GUALDO säger att konungen föll då han ett ögonblick skilt sig från de sina för att rekognoscera i anledning av underrättelsen om Pappenheims ankomst. GUALDO var likväl ej själv närvarande vid Lützen utan på denna tid vid Montecuculis armé.

[1] »Min Salige Broder Grev Nils fick Salig Konungens Livregemente efter slaget vid Leipzig — var ock sedan i slaget vid Lützen, där han förde fotfolket och avantgardet av trenne starka regementen, och drev fienden på flykten, avtagandes honom 6 stycken, fullföljde segern till dess Piccolomini högg honom i sidan med cuirassierna. Våra ryttare voro honom intet till undsättning, därföre led han stor skada på sitt folk, i synnerhet av Konungens eget Livcompanie. Blev så skuten i vänstra knäet, och fördes till Naumburg, där han avsomnade d. 21 nov.» Grev P. BRAHES *Tänkebok*.

[2] »Dass man sie hernach eben also todt, in der Ordnung bey ihren Waffen liegen, wie man solche ein wenig zuvor mit grosser Bravada und Tapfferkeit lebendig stehen sehen.» KHEVENHÜLLER, XII: 194.

[3] *Swed. Intellig.*, III: 145.

gader i andra linjen och reserven utom träffningen: »Vilket» — heter det — »var ej en ringa orsak till segern, då tropparna av första linjen här funno en stödjepunkt i en stor och obruten massa: och blev hertig Bernhard ej litet glad, då han vid dimmans skingring såg Kniephausen, vilken han, enligt sin egen utsago, fruktade sig finna huggen i stycken, nu i så god ordning.» Ty något före solgången bröt dimman åter upp, och det blev klart, ehuru blott för en halv timma, vilket gav hertig Bernhard tillfälle att överse sin ställning och uppmuntra hären till ett nytt anfall. Man hörde och såg uttröttade soldater ropa till varandra: »Kamrat, skola vi ännu en gång däran?» och därefter falla varandra i armarna med löfte att segra eller dö.[1] — Detta sista anfall vann segern vid Lützen; och även Pappenheims infanteri, som i mörkningen anlände, blev hänfört i de kejserligas allmänna flykt. Slaget hade stått i nio timmar. Segrarne tillbragte natten på valplatsen; där tiotusen, jämte Gustav Adolf, hade fallit.

Vi kunna ej förbigå tvenne berättelser ur saxiska arkiver om slaget.[2] Den ena ett brev av några rader till kurfursten av Saxen från grev Brandenstein, svensk kommendant i Naumburg, skrivet den 6 november om kvällen, förmäler, att slaget stått hela dagen med yttersta häftighet, att konungen stupat, skjuten genom armen, huvudet och kroppen; men att generalen över infanteriet hertig Bernhard, generalmajoren över de kungliga arméerna Kniephausen, fursten av Anhalt, högre och lägre officerares och soldaternas tapperhet tvungit fienden att rymma fältet med förlust av mycket folk och alla sina stycken, utan trenne. Den andra, en utförligare berättelse till kurfursten, daterad den 11 november, är uppsatt av tvenne officerare, som ha befunnit

[1] l. c., 148.

[2] Utgivna av ADAM FR. GLAFEY, *De Gladio quo cum Gustavus Adolphus etc. occubuit.* Lips. 1749, finnas i avskrift bland HALLENBERGS *Samlingar.*

sig på hertig Bernhards flygel.[1] De begynna med att omtala skärmytseln vid Rippach, där vid byn Bosern ett trångt pass är över en brygga och på andra sidan en tämmelig höjd, som visade en front av kejserligt rytteri, vilket konungen fördrev, och den 5:e om aftonen nedsteg på slätten. Då var ännu fienden förströdd i byarna, och konungens kanoner hade spelat, innan lösen var skjuten i fientliga högkvarteret. Då mörka natten nu inbrutit, har konungen med armén hållit i slaktordning; man såg fiendernas vakteldar i byarna. Följande morgonen, den 6:e i dagningen, har konungen fortsatt marschen mot fienden: fångar berättade att Pappenheim med åtta regementer dragit till Halle. När konungen kommit nära till Lützen, har fienden skjutit med musketter från murarna: på sidan av staden hava fyra troppar ryttare hållit: man såg där ovanför en front av rytteri och fotfolk vid väderkvarnarna, och kunde tydligen förnimma mer folk vara i antågande. Alltså har konungen framryckt med sin slaktordning till högra sidan av staden emot flottgraven, och, då bägge arméerna nu gjort fronte emot varandra, genast marscherat på fienden. Man har först begynt skjuta några salvor ur tvenne halva kartauer, vilka fienden besvarade så väl från sitt batteri vid väderkvarnarna, som från de andra batterier, som han hade åt sidan av Scheiditz, och kontinuerades så med starkt skjutande på båda sidor, vid pass en timma, tills konungens högra flygel var så långt framkommen, att den nästan vände ryggen mot Ranstädt, varmed träffningen till häst och fot på båda sidor började, under oupphörligt skjutande. Fiendens högra flygel, som i början tämligen vikit, har äntligen fattat fast fot vid väderkvarnarna, tills man även här trängt in i fiendens förskansningar och vänt hans egna stycken emot

[1] Berättelsen finnes såsom ett postskriptum till det förr åberopade memorialet, som på hertig Bernhards vägnar (av Bodo von Bodenhausen) blivit till kurfursten skrivet d. 11 nov. 1632. Detta postskriptum är undertecknat: Johan Georg Wilztumb von Echstedt och Ehrich Volkmar Verlepsch.

honom. Då har grev Pappenheim återkommit och striden begynt ånyo med osägeligt allvar å båda sidor, tills mörka natten gjorde därpå en ända. Dock har konungens folk behållit fältet tillika med fiendens artilleri och största delen av hans munition. Men konungen själv, då han sig alltför mycket vågat, och med tre troppar ryttare träffat emot åtta kompanier kyrassiärer, har blivit skjuten genom armen och bröstet, och därav beklageligen strax tagit döden.

Hjältens livlösa kropp fanns utplundrad, söndertrampad, höljd av blod och sår, med ansiktet mot marken. Finnarne under Stålhandske återvunno den. Den fördes i en ammunitionsvagn till byn Meuchen bakom svenska slaktordningen. En skriftelig berättelse om förloppet härvid förvarades intill 1826 (då den genom brand förstördes) hos avkomlingarna av byns dåvarande skolmästare, av innehåll:[1] att konungens lik natten emellan d. 6 och 7 november 1632 blivit från slaktfältet fört till byns kyrka, åtföljt av flera ryttare och officerare, som redo in i kyrkan och runt omkring altaret, framför vilket liket lades: det var av såren så vanställt, att det ansågs nödigt genast öppna det, varefter en del av inälvorna begravdes i kyrkan:[2] förut gjordes av skolmästaren gudstjänst om natten, och en av krigsmännen höll ett sorgetal: därefter blev liket flyttat i skolmästarns hus, och då detta befanns för litet, till en grannes, där det lades på ett bord (som ännu finnes), medan skolmästarn, som tillika var snickare, förfärdigade den enkla kista, vari det följande dagen fördes till Weissenfels. Med liket hade en ridknekt, som blivit sårad vid konungens sida, också kommit till Meuchen och där uppehållit sig, tills hans sår läktes; varefter han med till-

[1] Jfr *Der Tod Gustav Adolphs* von Philippi. K. Preuss. Steuer-Rath in Lützen. Leipzig 1832, s. 79.

[2] Stället, utmärkt av svenska vapnet (som här var synligt under den nyare vitlimningen), undersöktes 1832, då man under den upplyftade stenen i väggen fann en halvt förmultnad urna av ek, l. c.]

hjälp av tretton bönder i byn företagit sig att vältra en stor sten till det ställe, där konungen fallit. Under suck och tårar hava de endast förmått föra den till det ställe där den nu ligger (det är den så kallade Schwedenstein); men rätta platsen, där konungen dött, skall vara fyrtio steg därifrån på en åkerren, där fordom ett akacieträd stått.[1] Den nämnde ridknekten het *Jakob Eriksson*. — I Weissenfels blev konungens kropp (emot hans i livstiden yttrade vilja) balsamerad av apotekaren Casparus, som därpå räknade nio sår.[2] Hans otrösteliga gemål behöll hans hjärta (som var ovanligen stort) hos sig i en gulddosa, och ville länge sedermera varken skiljas därifrån eller från den döda kroppen, så att svenska prästerskapet i detta avseende måste sluteligen göra henne allvarsamma föreställningar.[3] Till Lützen hade Gustav Adolf medfört endast ett litet schatull med Maria Eleonoras brev.[4] Det kungliga liket fördes ifrån Weissenfels till Wittenberg, där det över en natt stod i slottskyrkan. Fyrahundra Smålands ryttare, de ende övrige av det regemente, i spetsen för vilket konungen stupat, utgjorde dess betäckning. Åskådare funno ansiktet ännu, till förundran, likt.[5] Från Wittenberg gick sorgetåget till Wolgast. Liket överfördes följande sommaren av riksamiralen Gyllenhielm till Nyköping, där det förblev, tills den högtidliga begravningen d. 22 juni 1634 i Stockholm, då Gustav Adolfs jordiska kvarlevor emottogos av den grav i Riddarholmskyrkan, som han själv i livstiden åt sig förordnat.

Själva underrättelsen om konungens död hade först

[1] Enligt en av mig på stället inhämtad underrättelse.

[2] Salvii nyss citerade brev till Rådet.

[3] Bispernes och prästerskapets betänkande emot de dödas åskådande och deras grifters öppnande, d. 16 juli 1634. ADLERSPARRE, *Historiska saml.*, IV: 44.

[4] l. c., 354. Där man ock ser, att föga ordentligt tillgick med konungens efterlämnade saker.

[5] Berättelse till kurfursten av Saxen av Daniel von Koseritz. Wittenberg d. 1 dec. 1632, hos GLAFEY, *De Gladio Gust. Ad.*

efter en månads förlopp kommit regeringen i Sverige tillhanda. »I förstone», säger grev Per Brahe, »kommo tidningar att slaget var lyckligen avgånget. Andra dagen därefter, som var d. 8 december 1632, om morgonen kl. halv nio, kom bud efter mig, där jag satt i hovrätten, att jag skulle komma neder i lilla räkningekammaren. När jag kom in såg jag alla av Rådet mäkta bedrövade. Somlige torkade ögonen: somlige vredo händerna. Pfalzgreven kom emot mig i dörren och veklagade. Jag blev illa till mods och visste intet vad som var på färde, då jag strax med stor sorg förnam vad hänt var. I högsta bedrövelse och perturbation voro både inländske och utländske, tvivlade om välståndet och skattade att allt skulle gå under och över. Vi utav Rådet, som tillstädes voro, togo ett fullhugsat råd, förrän vi skildes åt, att leva och dö med varandra för fäderneslandets värn, nytta och försvar, och ej allenast här hemma i landet hålla med all makt och enighet sakerna upprätt, utan ock fullfölja kriget mot Kejsarn och allt hans anhang, till högsalig konungens uppsåt och säker fred.»[1] — Med rörelse läser man den ännu om olyckan okunniga regeringens berättelse om kriget till Ständerna, daterad d. 7 november, således dagen efter slaget. Den går blott till konungens uppbrott från lägret vid Nürnberg och slutar med dessa ord: »Vart Hans Majestät vidare är gången är oss ej för visso kunnigt.»

De, vilkas hopp Gustav Adolf var, förlorade med honom för mycket, att deras klagan ej tillika skulle söka ett föremål för anklagelse. Redan tidigt yttrades fruktan, att han skulle falla för förrädisk hand. Ryktet därom utspriddes flera gånger: fåfänga försök hade även blivit gjorda. Märkeligt nog tager ett flygande blad, som utkom (troligen i Leipzig) genast efter slaget,[2] just

[1] Grev Per Brahes *Tänkebok*.

[2] Gustavus Victor Augustissimus. Das ist: Eilfertige und doch wahrhaftiger Bericht was massen der Unüberwindlichster Gross-

dessa rykten till skäl, att neka konungens död. Man har slagits hela dagen och intill kl. 9 på kvällen — heter det —. Wallenstein säges endast genom sin snabba turkiska häst blivit räddad och vid midnatten sårad kommit till Leipzig:[1] somlige berätta, att Hans Kongl. Maj:t i början blivit något skadad i vänstra armen, och, emedan fienden i Leipzig till och med utropat honom för död, förmenas, att jesuiterna köpt en ertsbov och mördare i hans egen armé att hemligen skjuta honom strax i begynnelsen av slaget. Men det är bekant nog, huruledes de påviske förledet år, efter slaget vid Leipzig, utgivit att konungen blivit skjuten, vilket likaledes var uppdiktat. Ty Kongl. Maj:t har för visso ej blott efter den härliga victorian nu tillbragt natten på valplatsen, utan även hållit generalmönstring följande morgonen i Lützen. — Så vitt tidningsskrivaren. — Sant är, att nyheten om konungens död var förr bekant i Weissenfels än i Leipzig. Till Weissenfels kom den genom hertig Frans Albert av Lauenburg, som, i sin flykt från slaktfältet, ej stannade förr än här; ehuru han på ryktet om segern genast återvände. »Detta» — säger en samtida berättare — »gjorde att han blev illa beryktad i hela armén, och anklagad för värre än feghet; ty soldaterna sparade ej att beskylla honom för förräderi: de som bättre kände honom, hava sökt ursäkta den givna skandalen: sanningen är, att han hade varit i Wien till slutet av förledne januari, sedan tjänat de kejserliga, och var blott för tre veckor eller fjorton dagar kommen till konungen: fruktande att allt var förlorat, har han givit

mächtigster König und Herr, Herr Gustavus Adolphus, König der Schweden, Goten, Vandalen etc., durch Götlichen Hülfe, beystand und Gnade die Walsteinische und Pappenheimische Armaden bey Lützen, 2 meilen von Leipzig, Abermahlich d. $^{6}/_{16}$ Nov. Anno 1632 gentztlich auff das Haupt geschlagen m. m. — utan tryckort. *Palmsköldska samlingarna*, t. 38.

[1] Se. Durchlaucht wurde von einer Musketenkugel in die linke Hüfte getroffen, blieb aber durch Gottes Güte für seinen und des Kaisers Dienst, sowohl vor diesem Schusse, der in die Haut nicht eindrang, als vor tausend andern Kanonen- und Musketenkugeln verwahrt. Diodatis rapport till Kejsarn. Förster, *Wallensteins Briefe*, II: 302.

sig ur bataljen, på det i händelse de kejserliga segrade, han skulle kunna förevända att han aldrig varit där: vid första underrättelsen, att de svenske segrat, var han kl. 4 nästa morgonen åter på fältet tillbaka, så käck som någon. Visst är, att han var den man, som först berättade konungens död; och genom honom blev den förr känd i Weissenfels än i konungens egen här. Denne hertig, som efter slaget varken fann användning eller god vilja i armén, begav sig efter några dagar till sin frände kurfursten av Saxen, som skickade honom till Schlesien, där han nu är fältmarskalk under generallöjtnant Arnheim.»[1] Vi ha nämnt ett namn, på vilket den svartaste misstanka vilar, och tillika de omständigheter under vilka den uppstod. Om vi tillägge, att intet bevis kan anföras till styrka därför, att Frans Albert av Lauenburg mitt i fiendens eld mördat Gustav Adolf, som så litet sparade sitt liv, under det hela förloppet och åsynavittnens berättelse även betaga misstankan sannolikhet; så har likväl allt detta icke hindrat denna misstanka att bliva soldattro i svenska armén, och att med tiden växa till folktro. Den kan anföras såsom exempel, huru en förutfattad mening av tiden vinner styrka, först tager sin plats i historien, såsom gissning, vinner utrymme såsom misstanka och sluteligen förkunnas såsom visshet. De första underrättelserna förmäla intet därom. Men i december månad 1632 skriver Adler Salvius: »Det berättas att en viss prins, ej blott med saxiske kurförstens, utan ock Kejsarns och andra stora herrars vetskap, har dödat Hans Maj:t Konungen; och nu hör man offenteligen här i Hamburg att samma rådslag skola stämplas emot vår oförlikneliga, hjältelika rikskansler. — Råd därföre, förmana, övertala, bed att han i mat och dryck, besök och omgängelse tager sig noga till vara!»[2] — Chemnitz, som skrev under Axel Oxen-

[1] *Swedish Intelligencer*, III: 137.

[2] Salvius till Grubbe. Hamburg d. 10 dec. 1632. ARCKENHOLTZ, *Mém. de Christine*, I: 11.

stiernas ögon, berättar, att konungen blev dödad av kejserliga ryttare, men tillägger: »Detta är den allmänna berättelsen; vad eljest starkt mumlades, att konungen skall blivit skjuten, ej av fienden, utan av en förnäm person på vår sida, det lämnar man åt Guds hemliga dom.»[1] Pufendorf, svensk historiograf femtio år efter händelsen och på en tid, då man ej ostraffad stötte nationella fördomar, förklarar den anklagade skyldig. Hans skäl, utom några smärre obestyrkta omständigheter, äro huvudsakligen allmänna sannolikheter, såsom: »Det är ingen tvivel, att de kejserlige trott svenskarnes sak helt och hållet bero på Gustav Adolfs tapperhet. Därföre tänkte de på alla utvägar att rödja honom ur vägen, och vem kunde väl bättre passa till en sådan gärning än Frans Albert» o. s. v.?[2] Vad vikt Pufendorf lägger

[1] CHEMNITZ, I: 466.

[2] PUFENDORF, *Commentarii de Reb. Suecicis.* Tyska övers. IV: 112. De av PUFENDORF anförda bestyrkande omständigheter äro, att Frans Albert skall ha sagt sig själv friad från fiendens skott genom sitt gröna skärp (vilket skall varit de kejserligas färg); men man vet att Wallensteins officerare hade röda skärp, och en av RÜHS (*Gesch. Schw.*, IV: 274, n.) åberopad underrättelse säger, att svenskarnas färg var den gröna: vidare, att hertigen någon tid därefter skall uppvisat konungens blodiga kläder, och således ej blott mördat utan även givit sig tid att plundra honom; vilket allt är lika litet sannolikt, som hr Mauvillons förmodan att, emedan en dyrbar ädelsten i Gustav Adolfs halskedja (kedjan blev en kejserlig ryttares byte) försvunnit, hertigen av Lauenburg måste rövat den. (Se det bekanta verket *Histoire de Gustave Adolphe* composée sur les Manuscrits de M:r ARCKENHOLTZ par M**, p. 593: ett arbete, i vilket goda materialier blivit begagnade av ett ganska klent omdöme.) Med bevis av ett förment åsynavittne till mordet har man först upprätt efter Pufendorfs tid. Det är en berättelse, dels på vers, dels på prosa, i namn av en Hastendorff, kunglig livgardist, som säger sig utföljt Gustav Adolf i slaget och sett honom mördas av en stor herre. Den blev lämnad till Karl XII under hans vistande i Saxen. Karl förklarade på valplatsen vid Lützen att han ej satte tro därtill. Berättelsen är full av orimligheter och bär tydliga spår att ha varit uppdiktad. Jfr FÖRSTER om Gustav Adolfs död i bihanget till *Wallensteins Briefe*, II delen. I BRÜCKNERS *Kirchen- und Schulen-staat des Herzogthums Gotha.* Gotha, 1674. 4:o Th. II. St. 10, p. 74, säges om en *Justus Brückner*, född 1579, och sedan 1599 skollärare i Schönau an der Hörsel, att på hans tid en kungl. svensk officer vid namn *Enderss* över år och dag uppehållit sig i Schönau, och för nämnde skollärare, med vilken han mycket umgåtts, bekänt, att han skjutit sin konung, den store Gustav Adolf, genom ryggen: han hade ofta varit svårmodig; varföre skolmästaren sökt trösta honom. Detta skall skolmästaren berättat före sin död, och berättelsen har genom muntlig tradition blivit bibehållen i orten. — På

på sitt eget intyg, visar sig i ett hans enskilda brev, där han klagar att dåvarande hertigen av Lauenburg vredgats på honom för hans yttranden om hertig Frans, »då jag likväl» — tillägger han — »härutinnan ej uttryckt *min egen, utan svenska nationens allmänna tanka,* vilken det var nödigt understödja med några skäl, att ej denne prins med orätt skulle synas hava blivit för ett sådant brott anklagad!»[1] Det är sant, denna hertig var häftig, flyktig, opålitlig, ändrade ständigt parti och sluteligen religion, och kunde, fången såsom kejserlig fältmarskalk vid Schweidnitz 1642 av Torstensson, med möda räddas undan svenska soldaternas raseri.[2] Men detta bevisar ännu ej att han var mördare. — Vi hava anmärkt, att, enligt fleras berättelse, Gustav Adolf fick skottet i ryggen, medan Frans Albert sökte uppehålla den redan sårade konungen på hästen. Hertigen, som i brev med harm yttrar sig över de om honom utspridda smädeliga rykten, har lämnat en dagbok, vari följande anteckning förekommer: »Den 16 november (nya stilen) hava vi vid Lützen slagits med fienden, vunnit slaktningen och behållit fältet. Hans Majestät Konungen i Sverige blev

---

en sådan tradition kan intet värde läggas. Lika litet trovärdiga äro andra berättelser om konungens mord genom en ridknekt, med vilken man fordom underhöll nyfikna svenska resande i Saxen.

[1] Cum tamen non meam, sed communem Suecicæ Nationis sententiam expresserim, quam aliquot rationibus adstruere placuit, ne is Princeps injuria istius facinoris insimulatus fuisse videretur. Brevet är till würtembergiska rådet Pregitzer d. 29 juli 1687, och finnes hos ARCKENHOLTZ l. c. anfört ur NETTELBLADTS *Schwed. Bibliotek.* — För att rädda sitt samvete såsom historieskrivare, tillägger likväl Pufendorf i samma brev tvenne nya i hans tanka bevisande omständigheter, den ena ur polacken PIASECKIS krönika, att hertig Frans av Lauenburg skolat lämnat Wallenstein första underrättelsen om Gustav Adolfs död (vilket denne främmande författare tyckes förväxlat med den sanna omständigheten, att dödsfallet i allmänhet genom hertigen blev först bekant); den andra, att Frans Albert under ett vistande vid svenska hovet skall fått en örfil av Gustav Adolf (det är ej bekant, att hertigen någonsin var vid svenska hovet; men hans bror var där, och på denne syftar en av WARMHOLTZ (*Bibliot. Sveo-g.*, VII: 10) anförd notis ur en handskrift av grev Abraham Brahes Tidebok: »1613, inter 18 et 19 Maji, nocte, fuit Duellum inter Regem et Ducem Saxoniæ, Henricum Julium ob Stjernskjöld.» — Duellen har således skett för Stjernsköld skull; den närmare anledningen är okänd.)

[2] Hertigen dog av sina sår.

då i mina armar skjuten. Om natten till Weissenfels, två mil.»[1]

Gustav Adolf bortrycktes i sitt trettioåttonde år. Aldrig har ett dödsfall i en hel världsdel gjort djupare intryck. Så långt hans namn hade gått var det en hoppets stråle för de förtryckta. Även greken drömde därvid om frihet;[2] och vid den heliga graven uppsändes böner för Gustav Adolfs vapen.[3] Vad skulle han då ej vara för sina trosförvanter? Man kan föreställa sig det, eller, rättare, man kan det, nu mera, icke. — De känslor, med vilka, under strömmande tårar, menigheten i Augsburg trängdes till den genom Gustav Adolf återställda evangeliska gudstjänsten; de känslor, med vilka Saxens invånare knäböjande sträckte tacksamma händer mot hjälten, för andra gången deras räddare, hava blivit främmande för vår värld. — *Då* kände man faran, och visste att värdera befriaren. Vi tala om *folket;* vars man Gustav Adolf var, genom sin sak,[4] som genom sina egenskaper. Verkan av bägge sträckte sig långt, och genombröt även hatets och fördomens skrankor; ty kanhända är han den ende, vars bild med sanning framlyser även i fienders berättelser. Så stor var makten av hans dygd. Det är ej endast Axel Oxenstierna, som om honom sagt: »Han var en herre, gudfruktig i alla sina verk och gärningar intill döden».[5] Lutherske teologer hava velat göra honom till ett slags helgon i deras mening. Om han därtill hade för mycket av Cæsar och

[1] *Historisches Magazin* von MEINERS und SPITTLER, VII: B. 2 St. citerat i *Hallische Allg. Litterat. Zeit.* 1832, III: 129.

[2] En plan för Greklands befrielse genom Gustav Adolf av greken Romanus Nicephori överlämnades, men först efter konungens död, till Adler Salvius d. 12 dec. 1632. *Palmsk. saml., Acta ad Hist. Reg. Suec. Appendix.* T. I.

[3] Cyrilli Patriarchæ Constantinopolitani Litteræ ad Axelium Oxenstierna (manu senili et tremula) med klagan över katolikernas intrång vid den heliga graven till grekernas skada. *Nordinska saml.*, n. 175, oinb. kv.

[4] In Germania — plurimi, præsertim Rustici, si non palam, saltem secreto, Calvini aut Lutheri hæresin sectantur, säger en samtida katolsk författare, som stridde i Kejsarns här. PETRI BAPTISTE BURGI, Genuensis, *De Bello Svecico Commentarii*, lib. III, c. 2.

[5] Rådsprotokoll 1641. *Palmsk. handskr.*

testantiskt kejsardöme ej främmande för hans tankar.[1] Beslutat var för övrigt, även hos honom själv, intet. Hans blickar spejade vitt omkring. Det var hans lust att i hand hålla tråden av många möjligheter. Så ser man honom uppfatta förslaget att efter Sigismunds död, genom polska dissidenterna själv bliva Polens konung.[2]

lingar (*tractatus quosdam secretiores*) angående giftermål emellan Hans Maj:ts dotter ock kurförstens son förevarit, ehuru för konungens oförväntade död de ej blivit bragta till slut; varföre, såsom man förnimmer kurfursten ånyo därtill benägen, Oxenstierna får uppdrag att samma underhandlingar fortsätta, men först göra sig underrättad, om de därvid av konungen fästade villkor, näml. att kurprinsen må övergå ifrån den reformerta till den evangelisk-lutherska bekännelsen och uppfostras i Sverige, bliva bifallna. — I ett memorial till rikskansleren av d. 29 följande mars räknas ibland de skäl, som tala för detta giftermål: att personerne både i anseende till ålder, härkomst och makt äro för varandra passande: att det varit salig konungens vilja: att genom denna förbindelse emellan Sverige och Brandenburg, svenska makten bleve märkeligen stärkt, Pommerns förvärvande berett, dominium över Östersjön stabiliserat, och tyska krigets utförande lättat; varföre, ehuru åtskillige betänkeligheter även förekomma, dock, såsom *Salus et incrementum patriæ* överväger allt, Rådet anser detta giftermål ej vara att avslå, om det med drägelige konditioner, isynnerhet i avseende på religionen, för sig gå kan. — Om hertig Bernhard säges i Rådets brev till kansleren av d. 17 aug. samma år: »Det synes rådeligt, att hertig Berndt av Weimar contenteras (med beläningen av hertigdömet Franken) såväl för sine qualiteter, och att han är den endaste, som av oss bör considereras, som för giftermålets skull med pfalzgrevens dotter Christina, varom tracterat blivit. Ändock det synes för mycket vad han begär. Dock må considereras, att landet är långt bort beläget, och, där vi det skulle mista, det är så gott det tages ifrån honom, som från oss.» — Allt hemställes till kansleren. *Registr.* för 1633. Den nämnda prinsessan, Kristina Magdalena, pfalzgreven Johan Kasimirs dotter med Gustav Adolfs halvsyster Katarina, var född 1616, och blev 1642 förmäld med markgreven Fredrik VI av Baden-Durlach.

[1] De uttydningar, som man givit åt den under hans vistande i Augsburg slagna skådepenningen med inskrift: *Gustava et Augusta, caput Religionis et Regionis* — äro bekanta. — I Adler Salvii brev till Rådet, Hamburg d. 24 okt. 1631, berättas om kurfursten Johan Georg av Saxen, att han vid sammankomsten med konungen i Halle efter slaget vid Leipzig »presenterat sig vilja troligen råda och hjälpa därtill, att Kongl. Maj:t bleve den romerska kronan på huvudet satt». *Stockholms Magazin* 1781, 324.

[2] Dissidenterna yrkade, i förtröstan på Gustav Adolfs vapen, likhet i religiösa och politiska rättigheter. Piasecki, *Chronicon*, p. 528. — Angående planen på Polen finnes följande i konungens svar på kanslerens frågepunkter, Berwald d. 6 jan. 1631: »Hans Maj:t kan ej medgiva någon mediation i en fredstraktat med Polen, såvida det gäller hans eget erkännande såsom konung i Sverige: privatim vill Kongl. Maj:t, att kansleren remonstrerar de förnämste polniske herrar, särdeles de evangeliske, och dem som äro något disgusterade, att föga hopp är om någon förlikning emellan båda riken, så framt de icke

intentioner. Han hade, såsom ses nedan, efter fullbordandet velat utgiva Gustav Adolfs historia särskilt som en tredje delens första avdelning och hindrades endast därifrån av ett yttre skäl, dröjsmålet med denna avdelnings översättning till tyska. Tidigare vid utarbetande av Vasatiden hade han avsett att behandla Gustav Adolfs historia i samma volym som Gustav Vasa och hans söner.

Om tillkomsten av Svenska folkets historia, Gustav Vasa—Gustav II Adolf.

Efter avslutandet av första delen av sin historia, utkommen i nov. 1832, grep sig Geijer strax an med andra delen, som skulle omfatta tiden från Gustav Vasa till och med Gustav Adolf. Han tillbragte januari och februari månader 1833 i Stockholm för att på Riksarkivet genomgå riksregistraturen för Gustav Vasa och hans söner. För febr. tog han permission från sina föreläsningar i Uppsala, vilka V. F. Palmblad under tiden skötte i hans ställe. »Min plan», skriver han till hustrun 29 jan. 1833, »är att genomgå Riks-Registraturerna från deras början med Gustaf Vasa till och med Carl 9:de, der Hallenbergs Historia vidtager. Jag har hunnit nära slutet af Gustaf I:s regering, och Du skall veta att man mest har en skrifven foliant för hvart år. — Det gjorda arbetet är det värsta i anseende till de i början svårlästa gamla stilarna. Nu begynna de bli redigare i alla afseenden, så att jag genomgår 2 à 3 år på förmiddagen. Med allt detta räcker det mig ändå 3 vickor till. Men också har jag då gjort både ett dugligt och för mig oundgängligt arbete. — Jag är mycket nöjd med mitt beslut att vada igenom alla dessa luntor och har lärt mycket. Indignation öfver en stor del af stockholmspubliken, utan tvifvel den sämsta i Fäderneslandet, ger mig en egen lust för arbetet, och jag har föresatt mig att inge packet respect, om det är möjligt. — — Jag längtar mycket efter dig och skulle ej härda ut, om jag ej arbetade alla förmiddagar, så att handen stundom värker af skrifvande, och kommer mig allt mer in i detta gamla lefvernet, så att det står klart som en dag för mig.»

15 febr. skriver han till samma adressat, att han denna dag slutat registraturerna för Johan III:s regering, och att han har kvar Sigismund och Karl; han arbetar både för- och eftermiddagar på arkivet. 22 febr. inberättar han att för åren 1592—1600 finnas dubbla registratur, både för Sigismund och Karl IX, men att han denna dag avslutar deras genomgående. Resten av Stockholmsvistelsen skall ägnas åt Karl IX:s egen regering; »jag har i alla fall varit mycket flitig och kommer hem med stora skrifna Luntor».

Han började utarbetandet av verket omedelbart efter återkomsten till Uppsala i mars. 18 mars skriver han med vanlig optimism till sin förläggare Lindh i Örebro, att han hoppas få den nya delen av sin historia färdig till nästa höst. Manuskript måste emellertid först sändas till d:r Sven Peter Leffler, som skulle ombesörja också denna dels översättning till tyska, varefter det genom honom sändes till förlaget. Leffler översatte under sommarmånaderna 1833 de färdigskrivna första till tredje kapitlen, varefter han på grund av bristande tid avsade sig uppdraget. Det övergick för det följande av verket till J. L. Studach, kronprinsessan Josefinas katolska pastor i Stockholm, 9 aug. 1833 meddelar Geijer, att han fått ett korrekturark på första kapitlet, och att de andra och tredje kapitlen samtidigt sändas genom Leffler. 23 okt. skriver han till förläggaren, att han för några dagar sedan avsänt kapitlet om Erik XIV (fjärde kap.). Ännu 12 dec. 1833 föreställer sig Geijer, att han i denna andra del skall få rum också med Gustav II Adolfs historia: »Det är min mening att i denna del intaga också Gustaf Adolfs regering.» 10 jan. 1834 har han fått den praktiska idén att för arbetets påskyndande tillställa översättaren en egen avskrift, då det närmast praktiserade medlet att sända korrekturark även, med denna tids tröga brevförbindelse och övriga dröjsmål, gick för långsamt. Kapitlet om Johan och Karl synes ha blivit avslutat före utgången av 1833; de två sista om Karl mot Sigismund och Karl IX sändes jan. och febr. 1833. Andra delen av historieverket hade således med studier och utarbetande blivit färdigt ungefär inom loppet av ett år, en ganska snabb arbetsprestation. 21 april erkänner Geijer, att han från förlaget mottagit de första velinexemplaren av arbetet.

Geijer tog sig därefter en rast i sitt historiska arbete och skrev sina Minnen. Hans samtidiga avsägande i mars 1834 av den erbjudna biskopsstolen i Karlstad visar, hur fylld han vid denna tid var av intresse för och tro på sitt historiska författarskap. Som konstnärlig skapelse representerar den andra delen av Svenska folkets historia kanske höjdpunkten av hans historiska verk; ett flertal av hans mest storslagna reflexioner och satser finnas i denna del.

Under senare halvåret av 1834 upptog Geijer arbetet med tredje delen av sin historia. Han skriver 5 okt. 1834 till greve Gustav af Wetterstedt med anhållan att få låna Richelieus Memoarer. »För flera år tillbaka hade Eders Excellence den godheten att ur sin boksamling tillåta mig låna Mémoires du Cardinal de Richelieu, hvilka ej finnas på härvarande Bibliotek. Nu sysselsatt med den store Gustaf Adolfs Historia känner jag behofvet att åter rådfråga dem. Vågar jag hos Eders Excellence anhålla, att deras begagnande på kortare tid åter beviljas?»

Från januari till mitten av mars 1835 vistades Geijer i Stockholm för studier på Riksarkivet. Under vårvintern 1835 har han börjat avsändande av manuskript till förlaget; 15 april sändes andra kapitlet — eller slutet därav —; med nästa sändning 25 maj följde början på tredje kapitlet om tyska kriget.

Den övriga delen av kapitlet om tyska kriget utarbetade Geijer på Krusenberg, greve Samuel af Ugglas' vackra egendom mitt emot Skokloster, dit han med sin familj var inbjuden. Familjen bodde i den ena av dess flyglar, Geijers bror Karl Fredrik Geijer med familj i den andra. Geijer hade inrett sig ett svalt och avskilt skrivrum. Sommaren 1835 på Krusenberg var en av de vackraste fru Geijer i sina anteckningar på sin ålderdom kan minnas. Hon berättar, att Geijer for över i roddbåt och hämtade lass av källskrifter från Skokloster. Han vederkvickte sig under arbetet med att komponera musik, och ett flertal nya små dikter till dessa melodier blevo till; han gladde sig att, nästan innan bläcket hunnit torka, få höra dem sjungas av ungdomen omkring honom. Han komponerade här också musiken till Böttigers dikt Stilla skuggor; den sjöngs här första gången från en klippa vid stranden. 1 sept. 1835 blev han färdig med Gustav Adolfs historia. Han skriver denna dag till förlaget:

»Här hos följer slutet på 3:dje kapitlet. Jag har skrifvit till min tyska förläggare, att jag önskar utgifva *Gustaf Adolfs* historia särskildt. Jag förmodar han går in därpå och att T.[itulus] ej heller har något deremot. Med det nu sända är G. A:s Historia complett. Titelbladet blir Svenska folkets Historia af Erik Gustaf Geijer. Tredje delens första afdelning: Gustaf Adolf den store.»

2 okt. underrättar emellertid Geijer Örebroförlaget, att delning av volymen enligt meddelande av hans tyska förläggare Perthes var overkställbar. Pastor Studach, översättaren till tyska, befann sig på resa i Tyskland och hann därunder ej utföra översättningen. Tredje delen finge därför utgivas fullständig till nästa påsk. »Den kommer då att tillika innefatta Christinas historia, hvilken jag hoppas fullborda till årets slut.»

2 nov. skriver han, att han är sysselsatt med Kristinas historia och 28 dec. 1835 avsände han början på denna avdelning; 12 febr. 1836 avsände han slutet på första kapitlet om Kristina, »senare än jag önskat men mina ögon begynna lida af skrifning vid eldsljus, så att dermed gått långsamt under den mörkare årstiden». 15 mars 1835 lämnade han slutet av sista kapitlet till denna del.

Till Bernhard von Beskow skriver Geijer 20 mars 1836 om det just avslutade arbetet: »Jag har varit sysselsatt att afsluta 3:dje delen af min historia, innehållande Gustaf Adolfs och Christinas regeringar, hvilket ock skett. Boken är det bästa jag ännu gjort. Fägnar mig äfven, att jag kunnat ge Tyskarne på pälsen.»

Tredje delens offentliggörande uppsköts över sommaren 1836 i väntan på att den tyska upplagan, utgiven i L. Heerens och F. A. Ukerts samlingsverk Geschichte der europäischen Staaten, skulle bli färdig; förläggare var Friedrich Perthes i Hamburg. Bägge upplagorna framträdde samtidigt vid höstens början 1836. Geijer ger i ett brev av 8 aug. Lindhs firma en avis om utgivningstiden: »Genom ett i dessa dagar från Perthes emottaget bref underrättas jag att den Tyska upplagan af Sv. Folkets Historia 3:dje Del utkommer i *slutet af Augusti*. Jag anser således intet hinder möta att utge den Svenska vid samma tid helst sådant skett med de föregående Tomerna.»

INNEHÅLL.

SVENSKA FOLKETS HISTORIA.

ANDRA DELEN.

Sid.

1 kap. *Gustav Vasa* 3
Befrielsen.

2 kap. *Gustav Vasa* 36
Reformationen.

3 kap. *Gustav Vasa* 88
Arvföreningen.

4 kap. *Erik och hans bröder* 139

5 kap. *Johan och Karl* 192

6 kap. *Karl mot Sigismund* 250

7 kap. *Karl IX* 289

SVENSKA FOLKETS HISTORIA.

TREDJE DELEN.

Första avdelningen.

1 kap. *Gustav II Adolf* 333
Uppfostran. — Anträde till regeringen. — Inre förhållanden.

2 kap. *Gustav II Adolf* 406
Det danska, ryska och polska kriget.

3 kap. *Gustav II Adolf* 458
Det tyska kriget.

Anmärkningar 561

P. A. Norstedt & Söners Förlag

Erik Gustaf Geijer

SAMLADE SKRIFTER

Ny tillökad upplaga, ordnad i tidsföljd.

Genomsedd av John Landquist.

Hittills utkomna:

Del. I. Essayer och avhandlingar. 1803—1817. Pris häft. 10 kr.; inb. 13 kr.

Del II. Dikter. Tal och avhandlingar. 1817—1819. Pris häft. 10 kr.; inb. 13 kr.

Del III. Tal och avhandlingar. 1819—1830. Pris häft. 10 kr.; inb. 13 kr.

Del IV. Svea Rikes hävder. Svenska folkets historia. 1. Forntiden och Katolska tiden. Pris häft. 10 kr.; inb. 13 kr.

Del V. Svenska folkets historia. 2. Gustav Vasa och hans söner. 3. Gustav II Adolf—Kristina. Pris häft. 10 kr.; inb. 13 kr.

Del XII. Brev till hans hustru. 1808—1846. Pris häft. 10 kr.; inb. 13 kr.

Del VI. Svenska folkets historia. 4. Frihetstiden.

Del VII. Minnen. Tal och artiklar. 1831—1838.

Del VIII. Tal och avhandlingar. 1839—1841.

Del IX. Gustavianska papperen.

Del X. Människans historia. Tal och avhandlingar. 1842—1844.

Del XI. Tal och avhandlingar. 1845—1847.

Del XIII. Brev.

Pris: häft. 10 kr.; inb. 13 kr.

Stockholm 1926. P. A. Norstedt & Söner 253972

6000136091
Göteborgs universitetsbibliotek

JOHN JOHNSON
BOKBINDARE
GÖTEBORG